

ТРАВЕНЬ-
ЧЕРВЕНЬ
2016
№ 3 (129)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Келембет С. Князі Несвізькі, Збаразькі та Вишневецькі – нащадки чернігівських Ольговичів? 3

Половець В. Половці: етнічна історія 18

Адрюг А. Чернігівське видання «Молитвослова триакафісного» 1697 р.: бароковий синтез графіки і слова. 27

Циганок О. Про курс риторики Чернігівського колегіуму «INFORMATO...» [ИНФОРМАТОР...] (1718). 33

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Ігнатенко І. До питання про локалізацію будівель військової та цивільної адміністрації в Чернігівській фортеці у кінці XVII – XVIII ст. 37

Луговик Т. Чернігів у творчій спадщині Євгенії Спаської. 47

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Блакитний М. Дзвін «Голуб» та перебування експонатів Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського в евакуації в м.Оренбург. 51

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

о. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII-XVIII ст.) (частина 2). 58

Листи гетьмана Івана Мазепи, написані у 1708 р. до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського (переклад-реконструкція Пилипенка В.) 81

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

Шенстрем П. Реляція про бій під Полтавою з деякими роздумами щодо двох попередніх кампаній (переклад Герасимчука О., коментар Павленка С.) 89

Пінчук Я. Мемуари генерала А. Л. Левенгаупта як джерело осмислення подій походу Карла XII в Україну. 112

РОЗВІДКИ

Діптан І. Національно-державна ідея в добу Української революції («Хмельниччина в розцвіті»: 1648-1650 роки) у баченні Михайла Грушевського. 119

Маслійчук В. Училищна реформа в Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах 1788-1796 рр. (кілька міркувань). 140

Тимошик М. «Черниговские губернские ведомости» про відновлення волосної системи місцевого самоврядування у чернігівських селах від середини XIX століття. 150

Коропатник М. Медіаосвіта в Україні: історія і сьогодення. 159

Литовченко О. Організація фото- та кіносправи на Чернігівщині в 1919-1922-х рр. 175

Гаврилов В. Порушення прав сільського населення при збиранні податків та оскарження дій фінагентів (середина 40-х – середина 50-х рр. XX ст.) 183

ЮВІЛЕЇ

Боровик М. Професійна підготовка майбутніх учителів у Чернігівському державному педагогічному інституті (1954 – 1998 рр.). 189

Боровик А. М.К. Ковальов – керівник Чернігівського учительського інституту (1950 – 1953 рр.). 200

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Іваницька С. Демченко Т. П. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького. – Чернігів: ПП «Освітній центр», 2016. 207

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самойленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Острянюк

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболь

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 12 від 29 червня 2016 р.)

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477)

Станіслав Келембет

КНЯЗІ НЕСВІЗЬКІ, ЗБАРАЗЬКІ ТА ВИШНЕВЕЦЬКІ – НАЩАДКИ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ОЛЬГОВИЧІВ?

У статті досліджується генеза «Корибутівської» традиції походження князів Збаразьких та Вишневецьких. Установлюється приблизне місце розташування давнього Несвіжу – родового гнізда їхніх предків, князів Несвізьких. Пропонується оригінальна версія походження Несвізьких – від давніх князів Болоховських, які, за думкою автора, були гілкою чернігівських Ольговичів.

Ключові слова: генеалогія, історіографія, Федько Несвізький, сфрагістика, Несвіж, Болоховські князі, Збараж.

Як добре відомо, прямі нащадки давніх князів Несвізьких – Збаразькі та Вишневецькі, одні з найвпливовіших магнатів Речі Посполитої, – вважали своїм предком Корибута Ольгердовича, князя Новгород-Сіверського († після 1404), онука великого князя Литовського Гедиміна. Підкреслюючи це, багато хто з них додавали до свого прізвища слово «Корибутович», пізніше «Корибут»¹. Дана традиція вперше, якщо не помиляємося, зафіксована на печатці кн. Стефана Збаразького, каштеляна Троцького, який займав цей уряд у 1564 – 1566 рр. Її поле розділено на 4 частини, що містять наступні зображення: 1) литовська «Погонь»; 2) родовий герб Збаразьких; 3) «Ягеллонські колумни» (інакше – «стовпи Гедиміновичів»); 4) герб роду Гербуртів (з якого походила мати кн. Стефана). Довкола ж читається напис: «Stefanus + Coributovicz + dux + a + Zbaraz + et + cas[t + Tr]ocis»². «Погонь» та «Колумни», як відомо, були династичними емблемами Гедиміновичів.

Невдовзі версія про походження кн. Несвізьких, Збаразьких та Вишневецьких від Корибута Ольгердовича, у більш конкретизованому вигляді, знаходить відображення й на сторінках польсько-литовської історіографії. Вперше вона була викладена в історичному творі М. Стрийковського, написаному 1577 р., але так і не опублікованому аж до новітніх часів. Тут повідомляється, що після конфіскації у Дмитра-Корибута Новгород-Сіверського князівства (1393 р.), пізніше відданого його брату Швитригайлу (1403/1404 р.), він взамін отримав від Ягайла та Вітовта уділ на Поділлі та Волині – Брацлав, Вінницю, Соколець та Кременець, а згодом сам побудував замки Збараж та Вишневець. Один з його синів, Федір чи Федько Корибутович, пізніше воював з королем Ягайлом, через що у 1430 р. змушений був відступити йому Кременець і Брацлав, залишившись володарем Збаража, Вишнівця, Чернихова, Колодна та Шмилижниць (?). Ці володіння перейшли до його сина, Давида чи Дашка, який уклав з Ягайлом мирну угоду. Потім же Збараж та Вишневець успадкував старший син Дашка, Василь, від синів якого розписані гілки князів Збаразьких, Вишневецьких, Порицьких та Воронецьких³.

© Келембет Станіслав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Кременчуцького університету економіки, інформаційних технологій та управління.

Очевидно, аналогічний родовід було викладено і в невеликому творі Стрийковського «Дзеркало хроніки литовської», надрукованому 1577 р. у формі коментованої генеалогічної таблиці литовських князів. Це видання до нашого часу не збереглося, однак воно було покладене в основу литовського розділу гербовника Б. Папроцького «Гніздо цноти», 1578 р. Тут наведено наступну генеалогічну схему: Корибут Ольгердович, кн. Новгород-Сіверський – Федор Корибутович, кн. Несвізький, засновник Вінниці та Збаража (саме так) – Дашко Федорович – Василь Дашкович, предок згаданих князівських родів⁴. Сам Стрийковський у передмові до друкованої «Хроніки» 1582 р., повідомляє, що раніше він видав «Таблицю», надруковану 1577 р. під титулом «Дзеркало хроніки литовської», в якій виклав генеалогію, життя та діяння князів Литовських та королів Польських з династії Ягеллонів у формі «кіл» для кожного. А далі невдоволено зазначається, що «два новітніх (автори), тій моїй таблиці наслідуючи та багато з неї та явно вийнявши, до свого писання внесли»⁵. Без сумніву, тут мається на увазі «Гніздо цноти» Папроцького, а також «Опис Європейської Сарматії» О. Гваньїні, латинських видань 1578 та 1581 рр. (точніше, його другий розділ про ВКЛ). У «Хроніці» ж 1582 р. Стрийковський повторив, з незначними змінами, ті самі відомості про Корибута та Федора Корибутовича, що і в своїй рукописній праці⁶, але далі лише згадав Федорового сина Данила (а не Давида)-Дашка, виключивши детальну генеалогію його нащадків. У іншому місці, під 1434 р., Стрийковський повідомляє про арешт Швигригайлом «Teodora albo Fiedka Koributowica xiaze Nieswieskie», звільнення цього «prodka xiazat Zbaraskich» поляками, після чого він піддав Польщі Брацлав та Кременець⁷.

У 1584 р. вийшло нове видання гербовника Папроцького, де генеалогія нащадків Корибута Ольгердовича була викладена без змін⁸. Однак у іншій роботі, опублікованій через 15 років, той же автор вже пише нібито Вишневецькі та Збаразькі походили від Корибута, одного з синів Кейстута та рідного брата вел. князя Вітовта. А синами цього Корибута названі Патрикій, Федір Несвізький, засновник Вінниці та Збаража, Зигмунт, кн. Литовський, вбитий від Чарторийського, і Василь!⁹ Версія про Корибута Кейстutowича як предка Вишневецьких та Збаразьких згодом перейшла ще до польського видання «Хроніки Європейської Сарматії» О. Гваньїні 1611 р., текст якої у даній частині є простим скороченням твору Папроцького. Хоча в іншому місці, заснованому вже на хроніці Бельського, вказані князівські роди названі нащадками Корибута Ольгердовича¹⁰. І саме ця версія, завдяки високому авторитету хроніки Стрийковського та гербовника Папроцького, надалі була прийнята в історико-геральдичній літературі доби Речі Посполитої. Зокрема, вона викладена у хроніці Й. Бельського (1597 р.)¹¹, гербовниках Ш. Окольського (1641 р.)¹², А. Віюк-Кояловича (рукопис 1650-х рр.)¹³ та К. Несецького (1743 р.)¹⁴.

У середині XIX ст. К. Стадницький проголосив «Корибутівську» традицію походження Збаразьких та Вишневецьких фальшивою. І це переконання домінувало у польській історіографії аж до початку XX ст. (Ю. Бартошевич, Т.-Є. Стецький, К. Пуласький, З. Л. Радзімінський, Ю. Вольф). Але у 1910 р. у Москві вийшла стаття М. фон Баумгартена, у якій він виступив на захист старої «Корибутівської» традиції походження Збаразьких-Вишневецьких. А у наступному році, нічого не знаючи про цю роботу, аналогічну ідею висловив польський дослідник Ю. Пузина. Його стаття, опублікована у львівському часопису «Місячник геральдичний», викликала серед польських істориків дуже гостру дискусію, яку один з її учасників у 1926 р. влучно назвав «генеалогічною війною», «bellum genealogicum». Лише на сторінках названого часопису протягом 1911 – 1914 рр. з даного питання було опубліковано 10 статей! Опонентами Пузини виступили З. Л. Радзімінський, В. Семкович та інші. У підсумку «генеалогічної війни» до єдиної думки її учасникам дійти так і не вдалося¹⁵. Ця ситуація зберігається аж до нашого часу як у польській, так і в українській історіографії: якщо одні вчені довіряли «Корибутівській» традиції Збаразьких-Вишневецьких та генеалогічній схемі Стрийковського, приймаючи аргументацію Ю. Пузини¹⁶, то інші вважали цю традицію пізнішою вигадкою, а Федька Несвізького визнавали руським Рюриковичем¹⁷.

Тим не менш, після об'єктивного аналізу аргументів обох версій можна вважати цілком доведеним фактом, що кн. Федько Несвізький, безперечний предок Збаразьких, та кн. Федір Корибутович були двома різними особами¹⁸. «Корибутівська» ж традиція походження Збаразьких-Вишневецьких виникла або внаслідок свідомої фальсифікації, або (що набагато менш вірогідно) щирого, але помилкового переконання.

Судячи з усього, ініціатором конструювання такої генеалогії був кн. Стефан Збаразький, який уперше вжив «прізвище» Корибутович на своїй печатці 1564/66 р. Його використання у більш ранній період практично виключене, зважаючи на наявність багатьох десятків документів, у яких Збаразькі та Вишневецькі Корибутовичами не називалися. Показово, що навіть жоден з чотирьох братів Стефана Корибутовичем ніколи не писався¹⁹, так само, як і їхні сучасники, кн. Вишневецькі²⁰. Також ніхто з них, окрім Стефана Збаразького, не вживав у своїх гербах символи Гедиміновичів – Погонь та Колумни²¹. Саме кн. Стефан першим, здається, зайнявся й укладенням письмової історії свого роду, про яку згадував кн. Вишневецький у листі 1724 р.: «Была (...) едина книга рукою писанная князей Збарацких, воеводы Троцкого, воеводы Брацлавского и каштеляна Краковского – деда, сына и внука, следовательно идущих, – которая нашу фамилию открывает бывало от самого источника; но оную шведы сожгли в замку Краковском»²². Мова йде про Стефана, його племінника Януша Миколайовича та сина останнього Єржи, які справді посідали згадані уряди.

Скоріш за все причиною, з якої Стефан Збаразький «проголосив» себе нащадком Корибута, було його надмірне честолюбство. Досягнувши уряду воєводи Вітебського, а потім навіть каштеляна Троцького, тобто члена Ради ВКЛ, надто вже лестило князю афішувати своє походження з тієї ж династії, що й правлячий монарх. Можливо, певну роль відіграло й одруження Стефана (1559 р.) з княжною Анастасією Михайлівною Мстиславською²³, рід якої дійсно походив від Гедиміна. При «обранні» ж конкретного Гедиміновича, від якого можна було б вивести рід Збаразьких, дуже до речі виявилось те, що їхній реальний предок 1-ї половини XV ст. кн. Федько Несвізький був і тезкою, і сучасником Федора Корибутовича.

Сфабриковану генеалогію невдовзі було закріплено й «на науковому рівні» – у працях історика Стрийковського та геральдика Папроцького. Вже М. С. Грушевський відзначив, що повідомлення Стрийковського про другий, подільський уділ Корибута «опирається на ототожненню Корибутового сина Федора з Федьком кн. несвизьким, що звав сі волості своєю батьківщиною; а що се ототожнення дуже непевне, то й ся звістка не може бути трактована серйозно»²⁴. Більш конкретно з цього приводу висловився З. Л. Радзімінський: «Стрийковський писав свою хроніку в той час, коли вже тоді могутні кн. Збаразькі писалися Корибутовичами, й що власне приналежність їх предкові кн. Федьку Несвідському, між іншим, Вінниці та Соколяця і його держання Кременця та Брацлава (...) дало Стрийковському аsumpt для створення з них раніше невідомого другого уділу Корибута»²⁵.

Справді, повідомлення Стрийковського про Федька «Корибутовича» Несвізького під 1434 р., безперечно, засноване на даних виданої тоді ж королем присяжної грамоти Федька. Точніше, у ньому хроніст посилається на «Cromerus, fol. 311»²⁶, тобто на твір М. Кромера за третім виданням 1568 р. На вказаній сторінці там, також під 1434 р., повідомляється про арешт Швитригайлом «Theodoretum siue Fedcone Nesuissensem ducem», його звільнення польськими панами та присягу королю, на умовах держання Брацлава та Кременця. Але тут Федько не названий ані Корибутовичем, ані предком Збаразьких²⁷. Зміст же повідомлення Кромера, включаючи такі подробиці, як імена панів та склад отчини Федька – Збараж, Вінниця, Хмельник та Соколець, – не залишають жодного сумніву в тому, що його джерелом була присяжна грамота Федька. Остання зберігалася у Коронному архіві, а перший опис цього архіву склав не хто інший, як Кромер, який внаслідок цього, зрозуміло, широко використовував матеріали з нього у своїй праці. Таким чином, повідомлення Стрийковського про другий уділ Корибута слід визнати його власною «реконструкцією», заснованою на даних Кромера, які, в свою чергу, запозичені безпосередньо з грамоти Федька Несвізького 1434 р.

Але, можливо, не будучи Корибутовичем, Федько Несвізький все ж належав до династії Гедиміна? В історіографії існує й така гіпотеза. А саме Федько нібито міг бути нащадком Коріата Гедиміновича, сина якого у 2-й половині XIV ст. князували на Поділлі (а Федьку, як відомо, належали Хмельницька та Вінницька волості на Східному Поділлі). Вперше ця гіпотеза зустрічається у Ф. Равіти-Гавронського, причому, як це не дивно, автор чомусь приписує її «новітнім дослідженням російських геральдиків», які доводили походження Збараських та Вишневецьких від Гедиміна. Вважаючи таку гіпотезу помилковою, Равіта-Гавронський далі пише: «Здається, вся її побудова полягає у тому, що замість Корибута прийнятий родоначальником дому Вишневецьких Коріат-Михайло, князь Новгородка, який мав сина Федора, пана Мункача і князя Подільського († після 1408), якого ототожнюють з Федором Несвіцьким (Несвізьким)»²⁸. На якій підставі польський письменник приписав цей умовивід «російським геральдикам», абсолютно незрозуміло; наведене ним посилання (не зовсім повне) веде до публікації, де вміщено лише родовідні статті XVIII ст., і немає жодного натяку на походження Вишневецьких від Коріата²⁹.

У недавній роботі І. Чаманської вона приходить до висновку: «Так чи інакше, у підсумку князі Збараські та Вишневецькі повинні були бути Гедиміновичами. Якщо не були Корибутовичами, на цьому полі до гри можуть вступати в принципі лише Коріатовичі»³⁰. Гіпотезу про походження Федька Несвізького від Коріата запропонувала (хоча й не категорично) також І. Папа. Її головний і, по суті, єдиний значимий аргумент – це подібність печатних знаків Несвізьких-Збараських зі знаком Федора Коріатовича³¹. Знак Федора Коріатовича відомий за нотатками Яна Замойського, у його Інвентарі Коронного архіву 2-ї половини XVI ст. (нижче на рисунку – у центрі)³². Він же зображений на єдиній відомій монеті, атрибутованій Федору Коріатовичу³³. Дійсно, в основі печатного знаку і Федора Коріатовича, й Івана Несвізького 1387-1388 рр. лежить хрест. Але це може пояснюватися або збігом (хрест – надзвичайно поширена геральдична фігура), або тим, що Іван Несвізький до Корибута міг служити Федору Коріатовичу, і тому за основу своєї печатки взяв печатку сюзерена. У кожному випадку, судячи з ієрархії поручителів у актах 1387-1388 рр., Григорій та Іван Несвізькі практично не могли бути синами Федора Коріатовича – члена правлячої династії, одного з братів-суверенних володарів Поділля. Та й чи могли вони в такому разі в акті 1388 р. фігурувати як васали Дмитра-Корибута? До речі, печатний знак Василя Коріатовича (також наведений у Замойського), якого І. Папа розглядає як можливого предка (батька?) Федька Несвізького, не має нічого спільного зі знаком Федора (див. на рисунку справа)³⁴.

Нагадаємо, що Федько Несвізький не міг бути членом правлячої династії Гедиміновичів хоча б тому, що в актових документах, серед свідків-князів, він завжди виступає на *самому останньому* місці, після князів Гольшанських та Друцьких³⁵. Нарешті, останнім часом з'явився ще один, незвичний для історика доказ того, що князі Несвізькі були не Гедиміновичами, а Рюриковичами.

Мова йде про результати генетичних досліджень, проведених над живими нащадками обох династій, зокрема, аналіз їх т. зв. Y-хромосоми. Оскільки ця хромосома «передається лише від батька до сина й на окремих її ділянках з певною періодичністю відбуваються зміни (мутації), це дозволяє з'ясувати, у якому приблизно ступені спорідненості знаходяться дві людини». Таке генетичне тестування пройшов і кн. Корибут-Воронєцький – представник наймолодшого з родів, які походили від Несвізьких. У результаті з'ясувалося наступне: «Незважаючи на те, що більшість до-

слідників вважали і вважають Корибут-Воронецьких нащадками Гедиміна, гаплотип представника цього роду недвозначно вказує на спільне походження з Рюриковичами N1c1, й на особливу близькість з лінією Пузини (такий от жарт долі!). «Можна вважати остаточно доведеним, що Вадбольські, Лобанови-Ростовські, Хілкові, Гагаріни, Шаховські, Кропоткіни, Ржевські, Путятіни, Пузини, Массальські (всі – беззаперечні Рюриковичі. – **С. К.**) й Корибут-Воронецькі є нащадками одного предка, який жив близько 1000 років тому»³⁶.

У дотеперішній історіографії, якщо не брати до уваги версії К. Стадницького про походження Збаразьких з боярського роду Мукосіїв, вони чомусь відносилися до нащадків турово-пінської гілки Рюриковичів. Уперше таке припущення висловив Й. Вольф, хоча жодних аргументів на його користь і не навів³⁷. У наш час цю ж версію підтримав Ян Тенговський. Цей дослідник виявив грамоту Костянтина та Федора Коріатовичів 1388 р. (у списку 2-ї половини XVIII ст. латиницею), другим зі свідків якої виступає «knjaz' Vasilij Vinnickij»³⁸. Цього ж Василя Вінницького Тенговський, на підставі історико-географічних міркувань, ототожнює з кн. Василем Божським («Wasilio duce dicto Boszki»), свідком грамоти Свитригайла-Болеслава, кн. Подільського, виданій у Камінці 1405 р.³⁹ А оскільки Федько Несвізький у 1434 р. називав Вінницю своєю «отниною», Тенговський доходить висновку, що Василь Вінницький-Божський і був його батьком, тим більш, що син та онук Федька також носили ім'я Василь. Це ж ім'я, за Тенговським, начебто було популярним серед турово-пінських Рюриковичів, нащадками яких, отже, й були кн. Вінницькі-Несвізькі⁴⁰.

Якщо погодитися з версією Я. Тенговського, довелося б визнати, що Василь Вінницький належав до роду Несвізьких, а Вінницьким називався, так би мовити, паралельно, за своїм основним володінням. Але, окрім Василя, відомий ще й інший кн. Вінницький – Андріан, дружина якого, «княгини Андриянова Вѣиницкая», теща пана Гринька Соколицького, між 1388 та 1391 рр. надала зятю кілька сіл у сучасній Вінницькій області⁴¹. Отже, існував окремий рід князів Вінницьких, причому два його представники були сучасниками Несвізьких – Григорія та Івана (1387-1388 рр.). А спорідненість Федька Несвізького з Іваном Несвізьким однозначно доводиться даними сфрагістики⁴². Якби Федько був сином Василя Вінницького, слід було б очікувати, що він мав би взяти саме прізвище батька, а не Несвізького. Вірогідніше за все, Несвізькі були найближчими родичами Вінницьких, і саме тому, після припинення роду останніх, успадкували їхню Вінницьку (та Хмельницько-Божську) волость. Що ж стосується належності цих родів до гілки турово-пінських Рюриковичів, то жодних аргументів на користь такої версії не існує. Ім'я Василь, всупереч думці Тенговського, серед турово-пінських князів не зустрічається.

Жодних прямих свідчень про походження Несвізьких ми не маємо. Залишаються лише непрямі аргументи. Насамперед, слід констатувати, що Несвізькі точно не належали до верхівки литовсько-руської аристократії (серед князів-свідків у документах Федько Несвізький завжди згадується на останньому місці). Більше того, наприкінці XIV ст. вони навіть не вживали князівського титулу. Так, у грамотах 1387 та 1388 рр. Іван Несвізький, хоча й виступає безпосередньо після князів, сам таким не названий⁴³. Без князівського титулу Григорій та Іван Несвізькі згадані й у документі 1388 р.⁴⁴ Через це Ю. Пузина схилявся до думки, що ці Несвізькі були простими боярами; князя ж Івана Несвізького («Ywano de Neswyes ducibus»), який у 1403 р. засвідчив грамоту вел. князя Вітовта⁴⁵, він ототожнював з Іваном Корибутовичем. Утім, за Пузиною, навіть існування кн. Несвізьких з руської династії зовсім не означає, що Федько належав до їхнього роду, оскільки місця цілого ряду інших руських князів «пізніше зайняли Гедиміновичі»⁴⁶.

Справді, практично неможливо, щоб в усіх трьох документах 1387-1388 рр. князівський титул Несвізьких було пропущено через неухважність писаря, тим більше, що два з них збереглися в оригіналах. Однак у тому ж документі 1388 р. серед кількох поручителів, згаданих без князівського титулу перед Григорієм та Іваном Несвізькими, принаймі один, Федір Євлашкович, точно був князем⁴⁷. У цей саме час відомі й інші приклади, коли особи безперечно князівського походження, які належали до

не дуже знатних родів, у документах свій князівський титул пропускали⁴⁸. Що стосується Івана Несвізького, то його близьке споріднення з кн. Федьком Несвізьким беззаперечне, оскільки доводиться даними сфрагістики. Припущення ж, що Несвізькі присвоїли собі князівський титул самовільно або отримали його від Вітовта, є неможливим, оскільки жодного такого прикладу протягом XIV – XVI ст. нам не відомо.

Єдиним аргументом, «зачіпкою», на підставі якої можна будувати якісь версії щодо походження Несвізьких, залишається місцезнаходження їхнього родового гнізда. Стосовно цього питання в історіографії існує дві версії.

Уже М. Стрийковський вважав, що кн. Федько називався Несвізьким від білоруського Несвіжа, який у його (Стрийковського) час належав Радивилам⁴⁹. Тієї ж думки дотримувався і Ю. Пузина, вважаючи, що Несвіж складав південну частину Новгород-Литовського уділу Корибута Ольгердовича⁵⁰. Невдовзі А. Прохаска зауважив, що колись, під час відвідування відомого Несвіжського архіву, серед тамтешніх пергаменів він знайшов «фундаційний акт на латинській мові, наскільки собі пригадуємо, кн. Федька Несвізького для костюлу в Несвіжу з третього десятиліття XV віку»⁵¹. Здавалося, нарешті з'явився хоча б один прямий доказ місця розташування родового гнізда Несвізьких. Але незабаром з'ясувалося, що насправді це не так.

Я. Якубовський, який тривалий час досліджував Несвізький архів з метою написання історії Несвіжу, стосовно вищенаведеного свідчення А. Прохаски дійшов такого висновку: «Передусім мушу зазначити, що наведена в цитованій примітці д-ра Прохаски відомість є, на мою думку, помилковою. Пам'ять цього разу підвела знаменитого вченого». Виявилось, що фундаційного акта Федька Несвізького не знайшлося не лише серед наявних пергаменів архіву, але такий документ не згадується і в старих архівних реєстрах. Більше того, в одному з цих реєстрів, 1820 р., на першому місці вказаний акт 1492 р. – «фундуш чи привілей парафіяльному костюлу несвізькому», виданий Миколаєм Немировичем та підтверджений королем Казіміром. Немирович же володів Несвіжем з 1445 р., про що свідчить наступний оригінальний документ з архіву: «От великого князя Казимира королевича ко всем людем несвижаномъ, што Клавко д ржалъ. Дали есмо Несвижь пану Миколаю Немировичу со всем по тому ж, какъ Клавко д ржалъ (...)»⁵². Якубовський робить, здається, слушний висновок, що у 1-й половині XV ст. білоруський Несвіж був дрібною великокняжою волостю, а не столицею удільного князівства⁵³. Це спостереження підтвердилося, коли археологічні розкопки засвідчили, що історія білоруського Несвіжа почалася не раніше XV ст., причому тут не виявлено жодних доказів існування оборонних споруд⁵⁴. Отже, цей Несвіж не може бути «малою батьківщиною» однойменних князів. Показовим є і той факт, що майже всі згадки про Несвізьких походять з південноруських земель – Волині та Поділля.

За іншою версією, родове гніздо Несвізьких знаходилося у Луцькому повіті на Волині. К. Стадніцький вважав, що прізвище Федька Несвідського походило від Несвіда у Луцькому повіті⁵⁵. Пізніше, завдяки відомостям волинського краєзнавця Т.-Є. Стецького, дослідник уточнив, що то було сучасне йому сільце Несвіч поблизу Луцька, де можна було спостерігати рештки «городища та оборонного замчища»⁵⁶. Цю версію прийняв також і Ю. Вольф⁵⁷. Але ми з нею погодитися однозначно не можемо.

По-перше, у документах кінця XIV – середини XV ст. представники роду зветься саме Несвізькими, а не Несвідськими. У документах 1387 та 1388 рр. згадується Іван «Neswizky»⁵⁸, «Несвизский» (оригінал)⁵⁹. У 1388 р. – «Григорий да Иван Несвизский» (оригінал)⁶⁰. У 1403 р. – «Ywano de Neswyes» (оригінал)⁶¹. Кн. Федько у грамотах 1431 – 1434 рр. виступає як «Nieswieszski», «Nieswieszki» (польські переклади)⁶², «Nieswiński», «Niesswiczky», «Nieswiiczki» (перекази латиною)⁶³. Його онук, кн. Семен Васильович, у документі 1461 р. зветься «Несвизкому» (оригінал)⁶⁴. Наявність у латинських транслітераціях прізвища в останньому складі літери «s» чи «z» не дозволяє реконструювати його первісне руське написання як «Несвицкий». Лише у документах 1434 та 1435 рр., хоча й оригінальних, але написаних дуже безграмотно, фігурує «князь Федико Несвидский», «Несвидьский»⁶⁵, але все ж не Несвідський. Отже, можна констатувати, що родовим гніздом Несвізьких був не Несвіч, а Несвіж.

По-друге, досить маловірогідно, щоб в околицях Луцька, столиці Волинської землі, існувало якесь самостійне князівство з власною династією.

По-третє, збереглися дані, що принаймні у XVI ст. Несвічем під Луцьком володіла інша шляхетська родина. Так, у ревізії Луцького замку 1545 р. неодноразово згадуються зем'яни Несвіцькі, власники «Несв ча», де вони мали навіть право збирати мито⁶⁶. Чи можна припустити, щоб князі Несвізькі-Збараські, одні з найзначніших магнатів Волинської землі, допустили перехід свого родового гнізда у власність відносно дрібних шляхтичів? Нам здається, що це є досить маловірогідним.

Тим часом існує джерело, яке засвідчує існування міста Несвіжу на прикордонні південної Волині та східного Поділля, тобто саме там, де протікала діяльність Федька Несвізького. Мова йде про Хроніку Яна Длугоша, зокрема, про опис подорожі короля Владислава-Ягайла зі Снятина на молдавському кордоні до Литви у 1415 р. Тут перераховано наступні пункти, через які пролягав шлях Ягайла: Камінець (Подільський) – Смотрич – Nyeszwyecz (за іншим кодексом – Nieswiesz) – Кремінець – Райсько-Садове – Турійськ – Кобрин – Мито – Волковиськ – Василішки – Єйшишки – Троки⁶⁷. З двох варіантів написання назви міста, що нас цікавить, правильним напевне є другий; в останньому виданні Длугоша, яке мало метою «відтворити найбільш аутентичний текст, опертий на підставі списків, близьких до автографа»⁶⁸, назву перекладено як «Nieśwież»⁶⁹. Жодних підстав припустити у Длугоша якусь помилку ми не маємо, оскільки місцезнаходження більшості названих ним пунктів є добре відомим, і воно *повністю і послідовно* відповідає маршруту з Молдавії до Литви. Добре відомо, що стосовно доби правління Ягеллонів Длугош широко використовував матеріали королівської канцелярії, звідки, очевидно, походить і опис подорожі Владислава-Ягайла 1415 р.

Отже, слід визнати, що південний Несвіж припинив своє існування ще у XV ст., скоріш за все внаслідок татарських набігів. (Подібна доля спіткала, наприклад, подільський замок Ров, центр окремого повіту: після татарського розорення 1452 р. він знаходився «у цілковитому запустінні», й лише у 1538-1539 рр. був відновлений королевою Боною, але вже під новою назвою Бара)⁷⁰. Накладаючи маршрут Ягайла на сучасну карту, слід визнати, що після верхів'їв р. Смотрич він неминуче пролягав через Волочиський район Хмельницької області. Згідно з Переліком пам'яток археології Хмельницької області, наданому облдержадміністрацією у 2012 р., у Волочиському районі існують два городища: біля с. Бронівка, XIII ст., та біля с. Маначин, XIV – XV ст.⁷¹. Друге з них, яке знаходиться приблизно на півдорозі між Смотричем та Кремінцем, «ідеально» підходить на місце давнього Несвіжу⁷².

Ототожнення Несвіжу з городищем біля с. Маначин дуже ймовірне ще й тому, що у XVI ст. воно належало кн. Вишневецьким, нащадкам Несвізьких. У 1-й половині століття ці землі входили до складу Дорофіївського маєтку кн. Федора Вишневецького, який потім успадкував його племінник Костянтин. «У 1560-х роках Костянтин Вишневецький сформував на основі Дорофіївського маєтку нову волость із центром у поселенні Маначин. 1569 р. під цією назвою згадане вже місто». А 1584 р. у Маначині згадується і замок⁷³. За більш ніж століття, що минуло від запустіння Несвіжу до першої згадки про Маначин, перша з цих назв цілком уже могла забутись. Втім, якісь додаткові аргументи стосовно можливості ототожнення Маначинського городища з давнім Несвіжем, здається, можуть дати лише археологічні розкопки.

У кожному випадку, південний Несвіж явно знаходився на межі південно-західної Волині зі Східним Поділлям. А така локалізація дає змогу запропонувати нову, досить переконливу версію про походження кн. Несвізьких. Адже у XIII ст. цей регіон, вірогідніше за все, входив до складу Болохівської землі, а саме, західної її частини⁷⁴. Нашадками її правителів, знаменитих Болохівських князів, скоріш за все, й були Несвізькі. Перший відомий представник цього роду кн. Юрій Несвізький загинув у битві з монголами на р. Калці у 1223 р.⁷⁵ Стосовно ж походження Болохівських князів у історіографії, як відомо, існує кілька версій. Зараз ми дотримуємося тієї з них, за якою Болохівські були однією з ліній чернігівської династії Ольговичів. На користь цієї версії можна навести наступні аргументи.

1) У 1236 р. Болохівські князі потрапили у полон до Данила Романовича, тоді князя Володимиро-Волинського. Після цього, з метою їхнього визволення, Михайло (Всеволодович Чернігівський, тоді кн. Галицький) та Ізяслав (скоріш за все – Мстиславич, зі смоленських Мономаховичів) стали погрожувати Данилу: «Дай нашу *браттю*, или придем на тя войною»⁷⁶. Відомо, що в широкому значенні «братією» між собою вважалися всі давньоруські князі, нащадки Рюрика. Але, у контексті згаданого конфлікту, Михайло Чернігівський, називаючи Болохівських князів своєю «братією», скоріш за все, спеціально цим підкреслював своє близьке з ними споріднення.

2) При розкопках Згарського городища біля с. Городище Хмельницької області, яке, можливо, слід ототожнювати з літописним Божськом, і в будь-якому випадку є рештками одного з городів Болохівської землі, було знайдено три персні-печатки з князівськими знаками. Вони «еволюційно зв'язані між собою. Встановити, який саме князівський рід мав такі герби, допомагає знак на срібному брактеаті чернігівського князя Олега-Михайла Святославича (рис. 32, –4). Він аналогічний знакові А. Подібним до нього є також на товарній плombsі Всеволода Ольговича (рис. 32, –5). Звичайно, вони трохи простіші, тобто мають менше відмінностей, однак схеми їм адекватні наведеним вище: двозубець з хрестоподібним знаком на лівому зубці і паростками у вигляді півмісяців над ним (другим зубцем. – **С. К.**). Це дає підставу припустити, що персні належали, ймовірно, онукам або правнукам Олега Святославича»⁷⁷. Дуже важко припустити, щоб персні-печатки чернігівських Ольговичів потрапили до Болоховської землі якось інакше, ніж разом з їхніми власниками.

3) У літописному переліку князів, які загинули у битві на Калці 1223 р., вони перераховані у наступній послідовності: Святослав Яневський (Канівський) – Ізяслав Інгварович (син Інгвара Ярославича Луцького, з молодшої гілки волинських Мономаховичів) – Святослав Шумський (очевидно, також син Інгвара Ярославича, оскільки Шумськ у 1211 р. називається саме його володінням⁷⁸) – Мстислав Чернігівський з сином – Юрій Несвізьський⁷⁹. Як бачимо, Юрій Несвізьський, якщо він був одним з Болохівських князів, згаданий відразу після Мстислава Чернігівського з сином. Принаймні, він навряд чи міг належати до Луцької гілки волинських Мономаховичів, оскільки в такому випадку мав би бути згаданий серед її представників, синів Інгвара Ярославича, на початку літописного переліку.

4) Нарешті, вище вже йшлося про результати генетичного аналізу Y-хромосоми князя Корибут-Воронецького, нащадка Несвізьких: «гаплотип представника цього роду недвозначно вказує на спільне походження з Рюриковичами N1c1, й на *особливу близькість з лінією Пузини*». А князі Пузини вважали себе нащадками Козельських, внаслідок чого, починаючи з кінця XVI ст. (не пізніше 1600 р.), деякі з них додавали до свого прізвища уточнення «з Козельська»⁸⁰. Припустити, у даному випадку, фальсифікацію родової традиції навряд чи можливо. Адже який сенс було афішувати своє походження від князів невеличкого містечка, що знаходилося тоді у складі Московської держави? А князі Козельські, безумовно, були нащадками чернігівських Ольговичів; скоріш за все, вони походили від того ж Мстислава Святославича Чернігівського († 1223), який був одночасно й удільним князем Козельським⁸¹.

Отже, можна досить упевнено констатувати, що князі Болоховські, а серед них і Несвізькі, були нащадками чернігівських Ольговичів. Але яким чином вони могли утвердитися у Болоховській землі, територія якої, як добре відомо, принаймні у XII ст., була доменом великих князів Київських? Скоріш за все, це сталося у період, коли хтось з Ольговичів займав київський престол. Навряд чи мова може йти про період княжіння Святослава Всеволодовича (1181 – 1194), детально описаний у Київському літопису. Вірогідніше за все, Болоховську землю віддав своїм родичам його син, Всеволод Святославич Чермний, який князував у Києві тричі: у 1206, 1207 та 1210 – 1212 рр.; до речі, сусідня Галицька земля у цей період також знаходилася під владою молодшої гілки Ольговичів – синів Ігоря Святославича⁸². За версією Р. В. Зотова, Болоховські князі й були синами Ігоревичів, які втратили Галичину 1211 р.: «Родичам своїм, синам галицьких Ігоревичів, він (Всеволод. – **С. К.**) надав уділи в західній частині Київської землі, по сусідству з Галичем, на який вони мали

претензію»⁸³. Втім, щось конкретне щодо питання, з якої саме лінії Ольговичів походили Болоховські князі, ми сказати не в змозі.

Але як можна пояснити приналежність Несвізьким їхнього основного володіння у XV ст. – Збараської волості? Адже Збараж, у першій згадці про нього 1213 р., разом з Теревовлем фігурує у складі Галицької землі⁸⁴. Здається, відповідь на це питання міститься у наданні королем Владиславом-Ягайлом Поділля Спитку з Мельштина, 1395 р. Надаючи Спитку п'ять подільських замків, король залишає за собою Меджибіж, Божськ і Вінницю, а також застерігає, що «округи Теревовля й Sczenpa залишаються й надалі при тих правах», які вони мали за часів короля Казимира та князя Владислава Опольського⁸⁵. «Сього застереження інакше не можна розуміти як тільки так, що Теревовль і Стінка зачислялися до Поділля ще в кінці XIV в. і данише до нього належали, але були відібрані від нього колись за Казимира В., через те не увійшли в надання Спиткови»⁸⁶. Інакше кажучи, після монгольського нашествия, у «темний» період формування Поділля, Теревовль, будучи відірваним від Галицької землі, був включений до складу цього нового територіального формування. Теж саме, звичайно, стосується й розташованого ще далі на північ Збаража, який у адміністративному плані спочатку, напевне, підпорядковувався Теревовлю. Потім же Збараж, не пізніше середини XIV ст., якимось чином перейшов у володіння князів сусіднього Несвіжу, внаслідок чого й було розірвано його (Збаража) зв'язок з Теревовлем, і взагалі Галичиною.

Що стосується Вінницької та Хмельницької волостей, які кн. Федько Несвізький називав своєю «отниною», то ще на межі XIV – XV ст.ст. вони належали князю Василю Вінницькому (1388 р.) або Божському (1405 р.). Божськ, очевидно, розташовувався на місці пізнішого Хмільника⁸⁷. Князі Вінницькі (Божські), напевне, також походили від давніх Болоховських і були найближчими родичами Несвізьких. Унаслідок цього, вірогідніше за все, десь на початку XV ст. Несвізькі й успадкували володіння Вінницьких (так само як у XVII ст. Вишневецькі – володіння вигаслих Збараських). Не виключено також, що це успадкування відбулося внаслідок шлюбу князя Несвізького з останньою князівною Вінницькою (звичайна практика у ВКЛ).

1. Див. напр.: Яковенко Н. М. У пошуку меценатів та патронів (Могилянський панегірик 1648 року на честь князя Яреми Вишневецького) // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2004. – Т. 35: Київська Академія. – С. 11-12.

2. Цю печатку привішено до документа 1567 р., а також до двох оригіналів акта Люблінської унії 1569 р., в одному з яких Стефан також зветься «Koributowicz» (Akta unji Polski z Litwą. 1385 – 1791 / [wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz]. – Kraków, 1932. – S. 348, 353, 355, 412). Однак у цей час кн. Збараський був уже воєводою Троцьким, а уряд каштеляна він займав дещо раніше – з 20 вересня 1564 по 16 березня 1566 р. (Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 614). Зображення цієї ж печатки див: Однороженко О. До історії української генеалогії та геральдики: княжі роди XIV – XVII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – 2007. – Вип. VI. – С. 50, рис. 22.

3. Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego. – Warszawa, 1978. – S. 325-326. Окрім Давида-Дашка, у цій генеалогії міститься також кілька інших вигаданих імен. У Федора Корибутовича, окрім реального брата Жигимонта, згаданий ще неіснуючий Казимір. У Василя Дашковича Збараського показаний молодший брат Федір, який успадкував Чернихів, Колодно та Сміліжницю (реальний прототип – кн. Семен Васильович Збараський-Колоденський). У Федора – дочка Феодора, дружина кн. Семена Гольшанського (реальний прототип – Анастасія Семенівна, княгиня Гольшанська). Нарешті, у кн. Гольшанського вказана дочка Порасковія-Праксида, дружина кн. Костянтина Острозького (у реальності її звали Тетяною).

4. [Paprocki B.] Gniazdo cnoty... – Kraków, 1578. – S. 1147. На початку розділу про

Князівство Литовське сам автор відзначає, що його історію «свіжо Матис зі Стрикова поправив у Хроніці, яку достатньо видав про те князівство, я тут лише клейноти (герби) їх кладу» (s. 1135).

5. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. I. – S. XLV-XLVI, (21), 239, 318.

6. По-перше, якщо в рукописній праці говориться, що Корибут отримав свій подільсько-волинський уділ лише після того, як Новгород-Сіверський було віддано Швитригайлу (тобто у 1403/1404 р.), то за «Хронікою» це відбулося відразу після його звільнення з-під арешту (1393 р.). По-друге, серед володінь Федора-Федька, що залишилися у нього після 1430 р., пропущено Чернихів, а загадкові Шмилижничі замінені на такі ж Снулижничі.

7. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. II. – S. 101-102, 194.

8. Paprocki B. Herby rycerstwa Polskiego (1584). – Kraków, 1858. – S. 832.

9. Paprocki B. Ogród królewsky... – Praha, 1599. – Арк. CCVIII зв.

10. Див український переклад Ю. Мицика: Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. – К., 2007. – С. 409-410, 365). У перших двох латинських виданнях твору Гваньїні, котрі за обсягом вдвоє менше польського, обидві версії ще відсутні (Gwagnini A. Sarmatiae Europeae descriptio... – [Cracoviae, 1578], Spiraе, 1581; тут розділ про Литву значно коротше, а розділу про Русь немає взагалі).

11. Kronika polska, Marcina Bielskiego. Nowo przez Joach. Bielskiego syna iego wydana. – Kraków, 1597. – S. 521 (реально це самостійна робота Йоахима Бельського, у якій він широко використовував хроніку Стрийковського, видану вже після смерті його батька Мартіна).

12. Okolski S. Orbis Polonus. – Cracoviae, 1641. – Т. I. – P. 524-528.

13. Wijuk Kojałowicz W. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium. – Krakow, 1897. – S. 96. Див. також рукописні замітки кінця століття: Пазднякоў В. С. Генеалагічны заметкі князёў Вішнявецкіх і справа Астрожскай ардынацыі Мальтыйскага ордэна (невядомы мінскі рукапіс канца XVII ст.) // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2009. – Вып. 10. – С. 247.

14. Niesiecki K. Korona polska. – Lwów, 1743. – Т. IV. – S. 540-543. Зазначимо, що Несецький користувався якоюсь «генеалогією» Вишневецьких, у якій вона, починаючи з синів міфічного Дашка Федоровича, викладена загалом правильно, явно на підставі актових джерел. Зокрема, переліки маєтків трьох братів, Семена, Солтана та Василя «Дашковичів», без сумніву, запозичені з їхнього розподільчого акта 1463 р. Але ж там брати чітко названі Васильовичами! (Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. I. – S. 54). Звідси зрозуміло, що укладач «генеалогії» свідомо змінив дані свого джерела явно з метою не дискредитувати традиційну схему Стрийковського – Папроцького. Саме тому анонімний автор «зберіг» Данила-Дашка Федоровича (реально – Василя), та навіть «надав» йому дружину, цілком міфічну князівну Тверську!

15. Зокрема, це констатував С.-М. Кучинський у академічному виданні: Polski słownik biograficzny. – Krakow, 1948. – Т. VI. – S. 384, 386-387.

16. Wdowiszewski Z. Genealogia Jagiellonów. – Warszawa, 1968. – S. 16; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 85, 298 (пізніше свою думку дослідниця змінила – див. нижче); Wasilewski T. Pochodzenie i początki kariery domu Czartoryskich // Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX w. – Poznań, 1994. – S. 50-51; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. – Львів, 1996. – С. 154; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 328; Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 648-650; Мицько І. Федько Корибутович Несвіцький – протопласта князів Збараських // Галицька брама. – 2004. – № 1-3. Збараж; Гриськів В. «Генеалогічна війна» початку XX століття // Наукові записки. Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира

Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2006. – Вип. 3. – С. 24-31; Гриськів В. Князь Федько Несвізький // Наукові записки. Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1. – С. 4-10; Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu. – Poznań, 2007. – S. 22-24 (вважає, що Збараські та Вишневецькі в будь-якому випадку були Гедиміновичами, якщо не Корибутовичами, то Копіатовичами); Anusik Z. O książętach Wiśniowieckich i czasach, w których żyli. Suplement do monografii rodu // Przegląd nauk historycznych. – 2009. R. VIII. – Nr 2. – S. 151-152 (поділяє думку Чаманської); Папа І. Загадка походження князя Федька Несвіцького: давні та новітні дискусії // Вісник Львівського університету. Серія: Історія. – 2011. – Вип. 46. – С. 42-64 (версію Пузини підтримує не категорично, припускаючи, що Федько Несвізький міг бути також нащадком Копіата Гедиміновича).

17. Сенютювич-Бережний В. Історичне місце князя Федька Несвіцького // Літопис Волині. – Вінніпег, 1958. – Рік 4. – Ч. 4. – С. 6-14; Dworzaczek W. Genealogia. – Warszawa, 1959. – S. 127, pr. 202; Tęgowski J. Pochodzenie kniaziów Iwana i Fiodora Nieświckich // Genealogia. Studia i materiały historyczne. – Poznań-Wrocław, 1996. – T. VII. S. 125-135; Tęgowski J. Jeszcze o pochodzeniu kniazia Fiodora Nieświckiego // Genealogia. Studia i materiały historyczne. – Poznań-Wrocław, 1996. – T. VIII. – S. 87–90; Яковенко Н. М. У пошуку меценатів та патронів (Могилянський панегірик 1648 року на честь князя Яреми Вишневецького) // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2004. – Т. 35: Київська Академія. – С. 9 (ця ж стаття, але під іншою назвою, була тоді ж надрукована за кордоном, а потім перевидана ще раз: Яковенко Н. Кого топчуть коні звиятного Корибута: до загадки києво-могилянського панегірика 1648 року «*Maiores Wiszniewiecciorum*» // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – К., 2012. – С. 326 (зазначимо, що, переглянувши свою попередню думку під впливом робіт Я. Теньговського, Н. М. Яковенко ніяк не відзначила це у другому виданні своєї книги: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 91-92, 321, 333); Kurtyka J. Wierność i zdrada na pograniczu. Walki o Bractaw w latach 1430–1437 // Historia vero testis temporum: Księga jubileuszowa poświęcona profesorowi Krzysztofowi Baczkowskiemu w 70 rocznicę urodzi. – Krakow, 2008. – S.691; Однороженко О. До історії української генеалогії та геральдики: княжі роди XIV – XVII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – 2007. – Вип. VI. – С. 45-46; Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. – Харків, 2008. – С. 76; Однороженко О. Руські родові герби XIV – XVI ст. як генеалогічне джерело // Генеалогія. – К., 2013. – Вип. 1. – С. 398-401; Келембет С. М. Князі Несвізькі, Збараські та Вишневецькі – Гедиміновичі чи ні? // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 162. – С. 111-118; Kowalski M. Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny. – Warszawa, 2013. – S. 155.

18. Детально про це див.: Келембет С. М. Князі Несвізькі, Збараські та Вишневецькі – Гедиміновичі чи ні? // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 162. – С. 111-118.

19. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 609-616.

20. Там само, s. 556 і далі.

21. Однороженко О. До історії української генеалогії та геральдики: княжі роди XIV – XVII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – 2007. – Вип. VI. – С. 49-51, 71-73.

22. Летопись Историко-родословного общества в Москве. – 1905 г. – Вып. 4. – Отд. 1. – С. 16.

23. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 614.

24. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993 [К.; Львів, 1907]. – Т. IV. – С. 168.

25. Radziminski Z. L. W sprawie pochodzenia Fed'ka Nieswizkiego // *Miesiecznik Heraldyczny*. – 1911. – № 9-10. – S. 143.
26. Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*. – Warszawa, 1846. – T. II. – S. 194.
27. Cromeri M. *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*. – Basileae, 1568. – P. 311.
28. Rawita-Gawroński F. *Książęta Nieświeccy, Zbarascy i Wisniowieccy do konca XVI w.* // *Ateneum Wileńskie*. – 1930. R. VII. – Zeszyt 1-2. – S. 114.
29. Смольнянинов В. Н. Материалы для родословия князей Гедиминовичей, извлечённые из архива князя Фёдора Алексеевича Куракина // *Летопись Историко-родословного общества в Москве*. – 1905 г. – Вып. 4. – Отд. 1.
30. Czamańska I. *Wiśniowieccy. Monografia rodu*. – Poznań, 2007. – S. 24.
31. Папа І. Загадка походження князя Федька Несвіцького: давні та новітні дискусії // *Вісник Львівського університету. Серія: Історія*. – 2011. – Вип. 46. – С. 62-63.
32. Puzyra J. *Korjat i Korjatowicze* // *Ateneum Wileńskie*. – 1930. R. 7. – Zeszyt 3-4. – S. 454.
33. Погорілець О. Саввов Р. Про нові знахідки монет Подільського князівства // *Нумізматика і фалеристика*. – 2007. – № 4. – С. 29-30.
34. Puzyra J. *Korjat i Korjatowicze* // *Ateneum Wileńskie*. – 1930. R. 7. – Zeszyt 3-4. – S. 454.
35. Келембет С. М. Князі Несвізькі, Збаразькі та Вишневецькі – Гедиміновичі чи ні? // *Культура народів Причорномор'я*. – 2009. – № 162. – С. 115.
36. Волков В. Г. Все ли Рюриковичи происходят от одного предка? Происхождение Рюрика и Гедимина в свете последних генетических исследований // *Генеалогия допетровского времени: источниковедение, методология, исследования*. – СПб., 2012. – С. 17, 23. Про це ж див., напр.: Kowalski M. *Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny*. – Warszawa, 2013. – S. 155.
37. Wolff J. *Kniazowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku*. – Warszawa, 1895. – S. XXIII-XXIV, 275-276.
38. Tęgowski J. *Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku* // *Teki Krakowskie*. – Krakow, 1997. – T. V. – S.171.
39. *Zróżdła do dziejów polskich*. – Wilno, 1843 – T. I. – S. 155-156; *Zbiór dokumentów znajdujących się w Bibliotece hr. Przezdzieckich w Warszawie* / Wyd. A. Chmiel. – Krakow, 1890. – S. 12, № VI. Ця грамота опублікована за оригіналом, і рік видачі у ній чітко вказаний як «Millesimo quadringentesimo quinto». Тим не менш, у деяких працях ця дата корегується на 1401 р., оскільки у 1405 р. Свитригайло вже не був реальним князем Подільським. Однак відомо, що після повернення з Пруссії на початку 1404 р. він отримав назад Поділля, а також ряд інших володінь у Галичині. Восени того ж року король Владислав-Ягайло підкорив Поділля своїй владі, посадивши там польського старосту; однак і після цього прибутки з Поділля залишилися за Свитригайлом, який номінально зберіг і титул князя Подільського (Lewicki A. *Powstanie Swidrygielly*. – Krakow, 1892. – S. 55-57, 305).
40. Tęgowski J. *Jeszcze o pochodzeniu kniazia Fiodora Nieświckiego* // *Genealogia. Studia i materiały historyczne*. – Poznań-Wrocław, 1996. – T. VIII. – S. 88-89.
41. Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карыятавіча за 1391 г. // *Беларускі гістарычны агляд*. – 2001. – Т. 8. Сп. 1-2. – С. 133. У цій оригінальній грамоті від 20 червня 1391 р. сказано, що княгиня надала свої села Гриньку «перед нами и передо всею нашею радю», тоді як про більш ранні надання тут же говориться, що вони були зроблені Федором Коріатовичем разом зі старшим братом Костянтином. Отже, княгиня Вінницька надала свої села зятю вже після смерті Костянтина Коріатовича, який помер не раніше 19 вересня 1388 р.
42. Келембет С. М. Князі Несвізькі, Збаразькі та Вишневецькі – Гедиміновичі чи ні? – С. 116-117.
43. *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*. – Kraków, 1876. – T. I. – S. 12; Розов В. *Українські грамоти*. – К., 1928. – Т. I. – С. 42, № 22.

44. Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – Т. I. – С. 38, № 20.
45. Akta unji Polski z Litwą. 1385 – 1791. – Kraków, 1932. – S. 47-48.
46. Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fed'ka Nieswizkiego // Miesiecznik Heraldyczny. – 1911. – № 1-2. – S. 10-12, 9.
47. Розов В. Українські грамоти. – С. 38, № 20. Кн. Іван Євлашкович загинув на Ворсклі у 1399 р. (ПСРЛ. – Т. XXXV. – С. 52, і т. д.).
48. Близько 1386 р. присяжна грамота Федора Даниловича (Острозького) з братом Михайлом (Розов В. Українські грамоти. – С. 30, № 15). Вже у акті 1388 р. він титулюється князем (там само, с. 42, № 22), як і в усіх інших згадках. Близько 1392 р. серед поручителів без князівського титулу згадані Лев і Русан Плаксичі (там само, с. 46, № 25). Тоді як у згаданому документі 1388 р. Русан Плаксич чітко названий князем (там само, с. 38, № 20). Лев Плаксич у літописах також фігурує серед князів (ПСРЛ. – Т. XXXV. – С. 65).
49. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. II. – S. 194.
50. Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fed'ka Nieswizkiego. – S. 13.
51. Prochaska A. Czy możliwa jest identyczność kniaziów Nieswieskich z Korybutowiczami? // Miesiecznik Heraldyczny. – 1912. – № 5-6. – S. 91, pr. 1.
52. Ліцкевіч А. У. Старабеларускія граматы XV ст. з Archiwum Głownego akt dawnych у Варшаві // Здабіткі. Дакументальныя помнікі на Беларусію – Мінск, 2009. – Вып. 11. – С. 17-18. Ян Якубовський, перший видавець документа, помилково датував його 1446 р., а ім'я Клавка передав як «Селавко».
53. Jakubowski J. Czy istnieli kniazio wie Nieświescy? // Ateneum Wileńskie. – 1923. R. 1. – № 1. – S. 1-4, 9.
54. Дані з Вікіпедії. А. В. Куза вніс Несвіж до переліку давньоруських городищ, але лише на тій підставі, що вважав його володарем літописного кн. Юрія Несвіжського, який загинув у 1223 р. (див. нижче), без жодних археологічних доказів (Куза А. В. Древнерусские городища X – XIII вв. – С. 94).
55. Stadnicki K. Bracia Władysława-Jagiełły Olgierdowicza króla Polski, wielkiego xięcia Litwy. – Lwów, 1867. – S. 107.
56. Stadnicki K. Synowie Gedymina, wielko-władcy Litwy. Monwid – Narymunt – Jewnuta – Koriat. – Lwów, 1881. – S. 205-206, pr. 127; Stecki T.-J. Miasto Rowne. Kartka z kroniki Wołynia. – Warszawa, 1880. – S. I, pr. 2.
57. Wolff J. Rod Gedimina. – Krakow, 1886. – S. 156.
58. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Kraków, 1876. – Т. I. – S. 12.
59. Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – Т. I. – С. 42, № 22.
60. Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – Т. I. – С. 38, № 20.
61. Akta unji Polski z Litwą. 1385 – 1791. – Kraków, 1932. – S. 47-48.
62. Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów... – Wilno, 1862. – Т. II. – S. 126, 133.
63. Halecki O. Z Jana Zamojskiego inwentarza archiwum koronnego // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1919. – Т. XII. – Cz. I. – S. 164, 209, 217.
64. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. I. – S. 53.
65. Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – Т. I. – С. 129, 132. В. Собчук надає перевагу саме цій формі, на підтвердження якої наводить ще три згадки у книзі З Литовської метрики (Собчук В. Замки князів Несвідських, Збаразьких, Вишневецьких та Порицьких // Собчук В. Від коріння до крони. – Кременець, 2014. – С. 63, прим. 1). Однак у жодному з цих записів Несвідські князями не титулюються. Перші два з них відносяться до Дорогичина, де існував місцевий, землянський рід Несвітських: у перепису литовського війська 1528 р. серед землян Дорогицької землі згаданий «Болтрмей Несвितський» (Перапіс войска Вялікаго княства Літоускаго 1528 года. – Мінск, 2003. – С. 110). Третій же запис відноситься до Луцька, де у XVI ст. існував теж землянський рід Несвітських, володарів Несвіча під Луцьком (див. нижче).
66. Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. – К., 2005. – С. 137, 140, 150, 162, 167.

67. Długosz J. Opera omnia. – Cracoviae, 1877. – T. XIII. Historiae Polonicae libri XII. T. IV. – P. 189.
68. Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 2009. – Ks. 10 i 11. – S. 5.
69. Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 2009. – Ks. 11. – S. 56.
70. Грушевський М. Барское староство. – К., 1894. – С. 45-46, 83-85.
71. <https://wikimediaukraine.wordpress.com/tag/%D1%85%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C/>, №18-19.
72. С. Маярчак відносить Маначин також до городищ ще до монгольського періоду (Маярчак С. Городища IX – XIII ст. лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельницької області // Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка. – Львів, 2009. – Кн. 1. – С. 286.
73. Собчук В. Замки князів Несвідських, Збараських, Вишневських та Порицьких // Собчук В. Від коріння до крони. – Кременець, 2014. – С. 96-97.
74. На карті В. Якубовського кордон Болохівської землі на заході трохи не доходить до Збруча (Якубовський В. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 14). На карті Л. Махновця кордон йде як раз приблизно через район Маначина (Літопис Руський за Іпатським списком. – К., 1990. – Карта-вкладка). В реальності західний кордон Болохівської землі цілком міг іти по верхній течії Збруча.
75. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.;Л., 1950. – С. 267; ПСРЛ. – М., 2001. – Т. I. – Стб. 509; М., 2000. – Т. VI. – Вып. 1. – Стб. 282; М., 2004. – Т. XXV. – С. 121, і т. д. У деяких зведеннях удільний титул Юрія перекручено, але в цілому правильне читання «Несвѣжскаго» сумнівів не викликає.
76. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – К., 2002. – С. 98, 221.
77. Якубовський В. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 65, 58, 63; Альфьоров О. Болохівські князі – «провінційна гілка» чернігівських Ольговичів // Кобудь, Константинів, Староконстантинів: історія, археологія, культура, архітектура. – Старокостянтинів, 2006 / Велика Волинь». – Т. XXXIV.
78. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – К., 2002. – С. 80, 177.
79. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.;Л., 1950. – С. 63, 267.
80. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 407, 408-409.
81. ПСРЛ. – М., 2004. – Т. XXV. – С. 119, і т. д. За родоводами XVI ст., князі Козельські були нащадками Мстислава, одного з синів Михайла Всеволодовича Чернігівського († 1246). Але ця родовідна легенда навряд чи є достовірною, оскільки, «судячи з хронології життя (...) нащадків князя Мстислава, сам він народився не раніше кінця XIII ст. й не міг бути сином князя Михайла Всеволодовича Чернігівського» (Беспалов Р. А. «Новое потомство» князя Михаила Черниговского по источникам XVI – XVII веков (к постановке проблемы) // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2011. – Вып. 13. – С. 80-81).
82. ПСРЛ. – М., 2004. – Т. XXV. – С. 105-106, 108.
83. Зотов Р. В. О Черниговских князях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 162 і далі.
84. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – К., 2002. – С. 82, 182.
85. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. I. – S. 19.
86. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993 [К.;Львів, 1907]. – Т. IV. – С. 89, прим. 1.
87. К. І. Терещук зазначив, що з початку XV ст. всі звістки про Божський зникають,

і пізніше «в переліку наведених вище округ з замками замість Божського з'являються Хмільник і Хмільницький повіт. Всі інші назви залишались незмінними до сьогодні (...) Зрештою, повідомлення літопису, праці П. М. Батюшкова та В. Н. Молчановського свідчать на користь гіпотези, за якою сучасний Хмільник стоїть поблизу залишків літописного Божського (можливо, городища в с. Суслівці)» (Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 169, 173-174).

В статье исследуется генезис «Корибутовской» традиции происхождения князей Збаразских и Вышневецких. Устанавливается приблизительное месторасположение древнего Несвижа – родового гнезда их предков, князей Несвижских. Предлагается оригинальная версия происхождения Несвижских – от древних князей Болоховских, которые, по мысли автора, были ветвью черниговских Ольговичей.

Ключевые слова: генеалогия, историография, Федько Несвижский, сфрагистика, Несвиж, Болоховские князья, Збараж.

The article examines the genesis of «Korybutivsk» tradition and the origin of princes Zbarazky and Vyshnevetsky. The approximate location of an old Nesviz – a nest of their ancestors princes Nesvizky. The original version is proposed as to Nesvizky originated from the ancient princes Bolohovsky, who according to the opinion of the author, were Olegovychi of Chernigiv branch.

Keywords: Genealogy, historiography, Fedko Nesvizky, sfragistyka, Nesviz Bolohovski princes, Zbaraj.

Володимир Половець

ПОЛОВЦІ: ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ

У статті розглядається етнічна історія половців у їх часовому і просторовому русі. Простежується утворення племен і союзів племен, їхнє розселення у певних регіонах, співвідношення між соціальними верствами та умовами існування. Основна увага зосереджена на становленні етносів різного таксономічного рівня: вивченні й опису трансформації племен та їхніх союзів, розселенню у межах етнічної території, родовому укладу, історії боротьби за своє існування.

Ключові слова: Китай, Алтай, Казахстан, етнос, кипчаки, половці, комани, куни, монголи.

У науковій літературі, присвяченій дослідженню етногенетичних проблем кипчаків (половців і куманів), з самого початку вивчення даної проблеми традиційно склалася думка про їхню тотожність кимакам – етносу, відомому з арабо-персомовних джерел IX–XI ст. Вітчизняні й зарубіжні історики вважали, що кимаки і кипчаки були одним і тим же етносом, лише останні – його західна гілка. Однак у сучасній історіографії наголошується на проблемності тотожності кипчаків та кимаків і підкреслюється, що кипчаки першими поселилися на зайнятій території (1).

Згадки про кипчаків в усіх писемних джерелах безпосередньо відносяться до VIII–XI ст., коли вони з'явилися в степах Казахстану, що викликало у дослідників немало запитань і змушувало їх шукати більш ранні джерела (1, с. 153). Першим звернувся до китайських джерел академік О. М. Бернштам. На його думку, в «Исторических заметках Сыма Цяня» («Шинцзи»), що відносяться до III–II ст. до н.е., згадується держава Цзюйше (Цюйше) та етнос «кийчак», що перекладено було автором як «кипчак». Гіпотеза академіка одержала на певний час широке розповсюдження в наукових колах (2). Згодом, коли до перекладу джерел були залучені філологи (синологи), з'ясувалося, що даний етнонім перекладається як «сир» чи «сеяньто». Отже, одними з предків кипчаків були сеяньто, які входили до складу багаточисленних телеських племен (1, с. 156).

У середині I тис. н.е. телеські племена були втягнуті у сферу етнополітичних відносин тюркських і телеських каганатів. Це стало причиною визначення етнічних трансформацій одних племен і локальної розмежованості інших. До них відносилося і плем'я сеяньто. Так повідомляється в китайських хроніках IV ст. періоду династій Суй і Тай. Ці номади кочували від Алтаю до Великої Китайської стіни, а після падіння Першого Тюркського каганату в 630 р. змагалися з уйгурськими племенами за гегемонію в степах. У 646 р. племена сирів, нарощуючи свою могутність, утворили власний каганат. Згодом сири влилися до складу Другого Тюркського каганату (681–745 рр.), в якому становили другий за чисельністю в племінній ієрархії етнос після тюрків-ашинів. Повстання 744 р. токуз-огузів та уйгурів, яких підтримував Китайський двір, завдало поразки каганату (3). Сири змушені були відкочувати на Північний Алтай і в записі Елетмиш Бильче-кагана під 760 р. згадуються як «кибчак», що стало їхнім етнонімом «кипчак» (4, с. 512).

Зазначимо, що згадка назви «кипчак» відноситься до VIII ст. Цей етнонім вживається в надпису, вибитому на кам'яному стовпу і відомому в науковій літературі як «Селенгінський камінь» (4, с. 241). Про цей камінь стало відомо в 1909 р., коли,

мандруючи по Монголії, Г. І. Рамстедт виявив північніше р. Селенги, в котловані Могон Шине Усу, стелу з рунічним (раннетюркським) текстом, яка одержала назву «Селенгінський камінь». У тексті, вибитому на камені, зазначається: «коли тюрки-кипчаки панували над нами п'ятдесят років...» – що й стало самою ранньою згадкою про кипчаків, засвідчивши їхній азійський період історії (5).

Порівнюючи між собою тексти «Селенгінського каменю», Кошоцайдамських пам'ятників (надписи на честь Кюль-Тегіна і Більче-кагана) з надписами радника і родича перших трьох тюркських каганів Тоньюкука, розповідаючих про події 687–724 рр., С. Кляшторний прийшов до висновку, що етноніму «кипчак» відповідає етнонім «сир», причому перший вживається в уйгурських, а другий – в тюркських пам'ятках (4, с. 153-155).

У 50-60-х рр. XX ст. вченими було доведено, що племінний союз, названий в тюркських джерелах «сир», відповідає «сеяньто» в китайських джерелах (4, с. 156). Так, у степовій частині Центральної Азії утворився новий каганат, який очолили сеяньто. На думку С. Ахінжанова, сеяньто певний час «являли грізну силу для Китайської імперії та оточуючих племен і народів» (6, с. 50). Імператор танської династії Тайцзун був глибоко занепокоєний становищем, яке склалося на північних кордонах Китаю, і використав усі засоби для знищення Сеяньтського каганату. Втягнуті у війну з імперією, сеяньто зазнали поразки, після чого відступили на північ за пустиню Гобі і розпочали переговори з танською владою про укладення миру. На цьому згадки про сеяньто в китайських джерелах, як стверджують дослідники, перериваються (7, с. 266).

Однак в тюркських й уйгурських джерелах відомості про сеяньто збереглися. Там вони згадуються під іменем сирів і кипчаків (5). Залишки сеяньто-сирів прийняли назву кипчаків, щоб урятуватися від помсти пожадливіх духів, якими вони вважали вовків – прародичів племені уйгурів (6, с. 54). Після розгрому уйгурами Сеяньтського каганату, на чолі якого стояли сирі і кипчаки, які змушені були відкочувати на захід, у верхів'я Іртиша і східноказахстанські степи. Пізніше там вони знайшли собі нових союзників – кимаків.

Отже, розселившись у степах Східного й Центрального Казахстану, кипчаки зустрілися з місцевими етносами, до яких належали печеніги, йемеки, киргизи, огузи, чигіли, тюргеши-азгіши та ін. (6, с. 61). Як велика етнополітична група кипчаки залишили помітний слід в матеріальній культурі регіону, у першу чергу в обрядах поховання. Вони характеризуються лівостороннім по відношенню до людини розміщенням коня і односпрямованою з ним орієнтацією на схід або північний схід. Археологічні розкопки свідчать, що у Східно-Казахстанському Приіртишші кипчаки з'явилися не раніше VIII ст. Подібний специфічний археологічний комплекс знайшов своє продовження в половецьких похованнях з конем в південно-українських степах XI–XIII ст., де сучасні дослідники відрізняють їх від інших східноєвропейських кочівницьких комплексів (6, с. 69-71).

Прийшовши в степи Східного і Центрального Казахстану, кипчаки відкрили нову сторінку своєї історії. Під проводом панівної верхівки кимакського суспільства ці племенні об'єднання створили сильне державне утворення – Кимакський каганат, який відіграв важливу роль в етнополітичній історії народів Західного Сибіру, Казахстану, Середньої Азії IX–XI ст. Як це відбувалося?

Кипчаки опинилися в Приіртишші, а потім і в степах Східного і Центрального Казахстану в середині VII ст. Вони частково змішалися з близько-родинними йемаками, а почасти змусили їх піти вниз по течії цієї ріки та зайняти північну частину степів Казахстану. Друга хвиля кипчаків прийшла на Іртиш тільки через століття, після розгрому уйгурами II Тюркського каганату (744 р.). Нові пришельці потіснили своїх сородичів у степи. У VIII ст. частина кипчаків уже кочувала в степах Центрального Казахстану, що відомо з арабського збірника «Худу ал-Алам»: «південні кордони кипчаків межують з печенігами, а всі інші кордони з північними землями, де ніхто не живе...» (8, с. 107). Тут же про кочування печенігів у VIII ст. дізнаємося з Тибетського перекладу звітів уйгурських послів.

Як стверджував П. Голубовський, глибокий знаток племінних родів і походження

кочівників, «у масі народів, які рухалися в середні віки з Азії в Європу при великому їхньому переселенні, останніми були печеніги, торки, половці. Зайнявши простір від ріки Урал до Дунаю, вони зустрічаються з різними державами, то своїми набігами, то як посередники в торгівлі з різними східними країнами, то як воєнна сила, завжди готова до послуг того, хто більше дасть, змушують звертати на себе увагу, і їх імена з'являються в літописах руських, поляків, угорців, греків, арабів, чутки про них поширюються в усій Західній Європі» (9, с. 33).

Вихідці із татаро-монгольського етносу, до яких належали кипчаки, кимаки та їхні супутники, стали наслідком об'єднання політично близьких за походженням, мовою, культурою і способом життя народів, що в X і першій половині XI ст. розселилися на обширній території Казахстану. На той час у казахстанських степах мешкали ще два народи – печеніги та огузи, які постійно воювали між собою. Огузи, під натиском кипчаків, покинули степ – одна частина їх пішла на Русь, а інша – в Херосин. Після цього відбулися події, внаслідок яких великий тюркський етнос на території Казахстану розділювався на західний і східний, сусідами якого стали на сході – Киргизський каганат, на півдні – караханіди, на південному Заході – Хорезм, на півночі – ліси, зовсім непотрібні кочівникам. Залишався лише один шлях – на захід, у південно-руські степи. Саме туди й вирушила, як відомо, велика західна тюркська група номанів на чолі з кипчаками. З другої половини XI ст. там вони встановили свою гегемонію на території від Волги до Дону – «Дешт-і-Кипчак».

Вторгненню кипчаків у південно-українські степи передувала важлива подія, що відбулася на території сучасного Казахстану, в Семиріччі й Західному Сибіру. У 30-40-х рр. X ст. на широкому степовому просторі від Обі та Іртиша до Аралу і Каспію відбулося велике переселення номадів. У сучасній історіографії закріпилася думка, що дана міграційна хвиля стала наслідком утворення на території Північного Китаю держави Ляо, утвореної племенами монголоїдних киданей на початку X ст. Територіальна експансія цієї держави на захід викликала великі етнополітичні зміни в центральній-азійському регіоні, внаслідок чого і розпочався рух різних народностей, що охопив великі простори євразійських степів від Монголії до Візантії та Угорщини.

Згідно з існуючою в науці думкою кипчаки розпочали рухатися на Захід тому, що на їхні землі, спочатку в Казахстані, а потім і в Середній Азії, і далі в степи Східної Європи вторглися куни і каї. Разом з тим окремі вчені, в тому числі й С. Ахінжанов, вважають, що картина цього ланцюга міграції була багато складніша (6, с. 179). Як він зазначає, принаймні, шість номадів брали участь у міграції – каї, куни, шари, туркмени, газі і печеніги. Побоюючись «китайського хана», вони залишали місця проживання і шукали собі нового заселення.

Після розгрому киргизами Уйгурського каганату (840 р.) значна частина племен пішла на захід в район Кучі, Тирима і Ганьсуйського коридору, туди, де проходили головні торгові шляхи із Середньої імперії у Східний Туркестан, заснувавши свої незалежні князівства. На північ від Піднебесної в X – на початку XI ст. також відбувалося бурхливе становлення незалежних державних об'єднань киданів і тангутів. Нагромадивши певні сили, ці молоді державні об'єднання почали розширяти свої території на захід. Одним із чинників, який підштовхнув їх до нових походів, було бажання заволодіти родючими степами в Приалашанні і Приуньшанні, а також мета – взяти під контроль Гансуйський коридор, по якому проходив важливий караванний шлях зі Сходу на Захід (10, с. 72).

Стимулятором для нових походів сельджукських племен став брак пасовиськ, створений у результаті переміщення номадів після утворення киданьської держави Ляо та держави Караханідів. На думку С. Агаджанова, експансіоністська політика Тангутської держави також певною мірою стала причиною міграції номадів у 30-х – 40-х рр. XI ст. (3, с. 68).

Окремої уваги заслуговує народність шари (сари), навколо якої в історіографії не склалося єдиної думки. Частина дослідників (І. Маркварт, В. Бартольд, С. Агаджанов) писали, що ці племена мешкали на схід від туркмен і займали спочатку територію Чудської долини, а в першій третині XI ст. – Семиріччя. Виходячи з цього, вважалося,

що кочували шари в районі Алакульської впадини (11, с. 195). Друга група істориків на чолі з С. Ахінжановим шари вважали кипчаками, які займали степи Центрального Казахстану. Центром їхніх земель дослідник вважав басейн ріки Сарису та регіон північно-східний від Аральського моря. На його думку, до цієї території належить також додати гірські долини Хребта Каратау і басейн рік Талас і Чу, де в районі Баласагуна зимували кочівники, частина з яких, не захотівши прийняти в 1043 р. іслам, пішла на захід (6, с. 186).

Як зазначає в своїй монографії С. Агаджанов, в кінці першої половини XI ст. в Семиріччя посунула з Тибета «незчисленна кількість тюрків», які зіткнулися тут з правителем Баласагуна Арелом – ханом Караханідом. Вважається, що це переселення було викликано навалою «з гір між Тибетом і Хотаном» в Кашгар 700 тисяч номадів (3, с. 68). Наслідки напливу кочових племен в Джунгарію і Семиріччя в 1046 р. незабаром позначилися на етнополітичній ситуації в степах Казахстану і Середньої Азії. Частина карлуків, яких деякі середньовікові автори називали туркменами, відкочувала в пониззя Сирдар'ї, що на думку С. Агаджанова, не тільки вплинуло на історичну долю приаральських огузів, але й позначилося на сельджукських завоюваннях XI ст. (3, с. 69).

З'явившись ще в 30-х рр. на кордоні з Хорезмом, кипчаки настільки зміцніли, що мусульманські владки почали, по можливості, привертати їх до ісламу та влаштовувати, з метою використання у своїх політичних цілях, з ними династичні шлюби. Так, Хусайні у своїх творах згадує, що, захопивши в 1043 р. Хорезм, сельджукський правитель уклав про це з кипчаками відповідний договір (12, с. 43). Проникнення частини огузів у Середню Азію, а іншої – в південноукраїнські степи було наслідком посилення тиску на них з боку кипчаків, які в 40-х – 60-х рр. XI ст. стали домінуючою силою в Приураллі та Західному Казахстані. Вони порушили регулярні торговельні зв'язки Хорезма і Мавераннаху з Нижнім Поволжям і Східною Європою. У листі сельджукського султана своєму везіру мова йде про те, що «туркмени перемішалися з невірними (куффар) й стали грабувати купців. Це відбувалося біля моря (Каспійського) та кипчаків» (12, с. 192).

Однак влада сельджуків над кипчаками й огузами Північно-Східного Прикаспія та Приуралля виявилася недовговічною. Уже в кінці XI ст. проявилися перші ознаки розвалу їхньої єдиної держави. Набравши сили, степові кочівники скористалися послабленням держави Сельджуків, яка на той час уже розпадалася. Могутність тюркомовних номадів виросла до такого рівня, що вони наважувалися здійснювати набіги на Хорезм та інші області Середньої Азії. У них, крім кипчаків, брали участь кангли, огузи й уйгури, що мешкали поряд. Разом з кипчаками вони на території степів Поволжя, Казахстану й Середньої Азії згодом утворили кипчакський союз племен.

Утім, у середині 90-х рр. XI ст. це об'єднання було ще доволі нестійким. Окремі його орди, найняті протиборствуючими сторонами, брали участь у битві за престол хорезмшахів. Племінний союз казахстанських кипчаків остаточно оформився лише в кінці 20-х рр. XII ст., коли тут з'явилося монгольське плем'я байаутів, які раніше мешкали в степах Північно-Східної Монголії, і пішло звідти внаслідок чжурчженьської агресії, що знищила в 1125 р. Киданську імперію Ляо. Байаути очолили кипчаків, дали їм панівну династію, а самі розвіялися в місцевому тюркомовному середовищі (6, с. 138). Нові події на початку 40-х рр. в Семиріччі і Джунгарії привели до чергового переміщення племен у степах Казахстану, Середньої Азії і Східної Європи.

Далі події в етнічній історії половців розвивалися наступним чином. Під тиском карлуков-туркмен огузи почали відкочовувати в двох напрямках – на південний захід, де поповняли ряди сельджуків, і на захід, витісняючи печенігів до кордонів спочатку Київської Русі, а потім Візантії та Угорщини. За огузами на захід пішла і частина кипчаків, які перейшли Волгу і зайняли широкі простори південноукраїнських степів. З 1055 р. кипчаки там стали відомі під іменем половців і про яких ми писали у своїх попередніх публікаціях на сторінках «Сіверянського літопису».

Що ж відбулося з кипчаками, які залишилися в степах Поволжя, Казахстану і Середньої Азії? Кипчаки разом з огузами, каналами та іншими тюркомовними

племеними брали активну участь в боротьбі за престол хорезмшахів. Сельджукі залучали їх до себе на службу і навіть укладали династичні шлюби. Одночасно на території Казахстану в 30-ті роки XII ст. відбувався процес формування кипчакського союзу. Поступово обживаючись в центральноказахстанських степах і розширюючи свої межі на захід до Волги і на південь до середньої течії Сирдар'ї, кипчаки на початок II тисячоліття нашої ери безпосередньо вийшли на контакт з державними утвореннями Середньої Азії, в тому числі з Хорезмом (13, с. 181).

В історіографії початок вивченню різних аспектів історії кипчаків на території Казахстану поклав відомий сходознавець В. Бартольд у своїй праці «История ту-рецько-монгольских народов» (14, с. 209). На основі вивчення широкого кола джерел він прийшов до висновку, що кипчаки стали основним ядром утворення казахської народності. Вони, на його думку, займали степи Казахстану на північ і на північний захід від Сирдар'ї, але на початку монгольської навали ці племена ще не становили єдиного політичного цілого. Під час пересування по широких казахстанських просторах вони перебували під владою сильних кипчакських династій окремих ханів, але єдиного хана всіх кипчаків, зазначає вчений, ніколи не було. В. Бартольду належить також пріоритет у перекладі з персидської мови поняття «Решт-і-Кипчак» (Половецьке поле) – великого пояса Євразійських степів від Алтайських гір на сході до Карпатських схилів на заході, отримавшого назву по імені свого основного народу.

У подальшому так стали йменуватися степові простори від Іртиша до Волги на північ від озера Балхаш і Сирдар'ї. Отже, в орбіту цього терміну попадає і Центральний Казахстан. Значну увагу висвітленню історії кипчакських племен, їхній ролі в етногенезі казахського народу приділив академік А. Маргулан, який, опираючись на археологічні матеріали, дійшов до висновку, що для кипчаків були характерні не тільки кочовий уклад, але й багатогалузеве господарство. Як керівник Центрально-Казахстанською археологічною експедицією він переконався, що кипчаки на території Казахстану займалися тваринництвом, землеробством, видобуванням і виплавленням руди та ремеслами. Важливу роль на той час в економіці етносу відігравала торгівля, особливо табунами коней з Індією, Афганістаном та Іраном (15).

Щодо тваринництва, то кипчаки Казахстану розводили в основному овець, верблюдів, коней і в незначній кількості велику рогату худобу, бо вона була менше пристосована до умов цілорічного випасу. Провідне місце займали вівці, які давали м'ясо і молоко, шкіру і шерсть для одягу і взуття, з їх сала виготовляли мило. Велику роль у житті кипчаків відігравали коні. Вони служили як транспортний засіб, давали шкіру для одягу, гриву для виробництва мотузок, а м'ясо і молоко (кумис) були кращою їжею і напоєм. Степові коні були невисокі, рідко красивої породи, відзначалися витривалістю, легко переносили суворі умови цілорічного випасу на підніжному кормі. Великого значення кипчаки надавали верблюдам, особливо цінувалися двогорбі, пристосовані до суворого клімату. Їх використовували при перевезеннях вантажів, будинків-кибиток, поставлених на колесах, тощо. Крім того, верблюжу вовну використовували для виготовлення одягу і килимів, а напій з молока (шубат) цінувався нарівні з кумисом.

Займалися кипчаки в Казахстані і Середній Азії також землеробством, мисливством і риболовством. Разом з тим вважалося, що добровільно займатися цією справою вони не хотіли. Це відбувалося лише тоді, коли кочівник утрачав можливість вести традиційний спосіб життя – хвороба, втрата майна, фізична неміч тощо змушували його перейти до осілости й займатися вирощуванням проса – основної культури номадів. Одночасно між кочівниками і осілими існувала торгівля – землероби поставляли свої продукти в обмін на м'ясо, шкіру, вовну, молоко, кумис та шубат. Кочівник, який утрачав коня, міг ще зайнятися мисливством або рибалкою, але серед номадів така справа вважалася непрестижним заняттям у степу. Як правило, серед номадів Казахстану ремісництво було розвинене слабко, за винятком професійних майстрів з окремих видів ремесел (виготовлення луків, стріл, списів тощо), а також рудокопів, ковалів та фахівців з виготовлення статуй (16, с. 9).

Відносно етнічної історії кипчаків Середньої Азії і Західного Сибіру, то її ґрунтов-

но досліджували вчені-медієвісти К. Шаніязов та Д. Савінов. Етнічній історії кипчаків як одного з основних компонентів в утворенні узбецького етносу присвятив свою працю К. Шаніязов «До етнічної історії узбецького народу». Праця побудована на історико-етнографічному матеріалі, у ній подана загальна картина історії кипчаків, починаючи з перших повідомлень про їхню появу на історичній арені і до подій після монгольського часу, коли кипчакські племена, втрачаючи свої етнічні ознаки, змішувалися з місцевим землеробським населенням, утворюючи узбецький етнос (17).

Етнічну історію кипчаків у Південному і Західному Сибіру на основі писемних та археологічних джерел тривалий час досліджував Д. Савінов. Він вважає, що південні райони Західного Сибіру були однією з основних областей кипчакського етногенезу на всіх етапах його розвитку. При цьому він наголошує, що в різний історичний час під етнонімом «кипчак», у різних географічних областях діяли різні родоплемінні групи, які входили до складу великого середньовікового об'єднання номадів. На основі свого дослідження вчений визначив чотири послідовних етапи етнічної історії і їхньої культури на півдні Західного Сибіру: по-перше, період утворення кипчакського етносу – до середини VIII ст.; по-друге, період входження кипчаків у державне об'єднання кимаків – IX-X ст.; по-третє, період оформлення кипчакської етнокультурної спільноти на широкій території степу – XI-XII ст.; по-четверте, період входження кипчаків до складу монгольської держави – XIII-XIV ст. (18, с. 72).

Монголо-татарська навала з початку XIII ст. внесла значні зміни в подальший розвиток номадів Західного Сибіру, Казахстану та Середньої Азії. Взаємодія народностей і племен в етнічно складному населенні нових державних утворень вимагала й відповідно нових взаємовідносин між ними. У відношенні підкорених кочових племен була застосована система «унаган богол», як особлива форма залежності – підкорені племена ставали «унаган боголами» монгольських ханів, їхніх племен і родів, а тому включалися в родо-племінну структуру переможців, приймаючи їхній етнонім, але зберігаючи свій як назву підрозділу переможця. Так формувалися етнічні групи з монгольськими етнонімами, а в своїй родоплемінній структурі цілком тюркського найменування. «Тисячі і тьми у монголів формувалися по племінному принципу. Поскілки тисячі і тьми називалися по тисячникам і темникам, то звідси і ведуть своє походження монгольські назви тюркських родів» (19, с. 36).

Значну роль в етнічних процесах відіграла улусна система: населення утвореного улусу формувалося з частин самих етнічно різних племен, унаслідок чого окремі групи одного племені опинялися в складі різних улусів, різних географічних районів тієї ж Золотої Орди, після розпаду якої – вони були в різних державах, а в результаті – в складі різних народів.

Аналізуючи етнічні процеси серед кипчаків у цей період, відомий учений арабіст С. Кляшторний писав так: «У давнину ця держава була країною кипчаків, а коли нею заволоділи татари, то кипчаки стали її підданими. Потім татари змішалися і поріднилися з кипчаками, і земля одержала верх над природними і расовими якостями татар, і всі вони стали дійсно кипчаками» (20, с. 82). Зазначений процес асиміляції був характерним лише для кочових племен. Що ж стосується підкорених монголами країн з осілим населенням, то в них етнічні процеси проходили по-різному: відбувалася етнічна консолідація чи тюркизація далеко не тюркського населення.

На подальший етнічний розвиток кипчаків та інших тюркських племен в Західному Сибіру, Середній Азії та Казахстані вплинуло утворення в 1242 р. Золотої Орди. Та вже з XV ст. в колись могутній монгольській державі розпочався «парад» суверенітетів: у 1428 р. виділився Узбецький улус, в 1436 р. – відокремилася Кримське ханство, у 1438 р. – Казанське, у 1470 р. – Казахське, а в 1481 р. – Тюменське ханства. У 1502 р. колишні улуси розвалили Золоту Орду (16, с. 37). Населення нових державних утворень продовжували називати «татарами». У першу чергу відпали улуси з осілим населенням, утворивши міцні державні об'єднання. Що ж стосується улусів з кочовими племенами, то тут процес утворення державних об'єднань був набагато складнішим, бо пов'язаний він з кочовими племенами, і тут важливу роль відігравали сила волі і організаторські здібності ханів, які очолювали племена. Так

було з кочовими племенами Казахстану, Узбекистану, Едигеї, Ногайської Орди та ін.

Отже, до монгольської навали на Дешт-і-Кипчак і причорноморські степи етноніми «кипчак» і «половці» (кумани, куни) були узагальненою назвою всіх кочових племен Великого степу. Покорені монголами, кипчаки знову повернули свій етнонім, але вже як назву племені. Назва «Дешт-і-Кипчак» збереглася як історико-географічне поняття у мусульманських джерелах до 1613 р., після чого була витіснена назвою – державним утворенням Казахстан (16, с. 38).

Окрім Казахстану та південноукраїнських земель, вихідці із Дешт-і-Кипчака, до яких належали кипчаки (половці) та кумани, розселилися по інших регіонах. Як кочові племена вони стали етнічною основою у формуванні сучасних тюркських народів – киргизів, узбеків, татар, башкир, ногайців, каракалпаків, карачаївців та балкарців. Зберігаючи етнічні особливості своїх предків, ці народи, як правило, залишалися тюркськими по мові, культурі, звичаях, релігії та історичній пам'яті.

Як зазначає відомий дослідник кочових народів Росії Ю. Євстигнєєв, згідно з переписом 1913 р. в Казахстані проживало 169 тисяч осіб, які назвали себе кипчаками, в Киргизії їх було 144 тисячі, в Узбекистані – 128 тисяч, в Башкирії – 34 тисячі, Каракалпакії – 84 тисячі (16, с. 40). На час перепису кипчаки сповідували іслам сунітського толку з елементами доісламських вірувань, характерних для кочових племен.

Мовою для них стали кипчакські діалекти казахської, узбецької, киргизької та інших регіональних мов, в основі яких була тюркська. В усну народну творчість зазначених етносів широко увійшов героїчний епос, особливо легенди про Корландибатир, вихідця із кара-кипчаків, та інших представників національного фольклору.

Таким чином, дослідження етнічної історії половців (по давньоруських літописах) чи кипчаків (по мусульманських джерелах), чи команів, плавців і палочів (по західно-європейських хроніках), чи кинчів, сирів, хардинів (по працях арабських і персидських середньовікових літописців) – усіх цих різноманітних етнічних найменувань, які на дивну рідкість надавалися вченими різних країн одному й тому ж народу, має важливе значення. Складається враження, що означені багатойменні племена, як тільки виникли на початку II тисячоліття н. е., так і стали об'єктом уваги істориків, географів, лінгвістів та мандрівників. Детальна інформація про них поширювалася на різних мовах світу.

Початок поклали китайські хроніки, в яких повідомлялося, що племена сеяньто кочували в степах від Алтаю до Великої Китайської стіни. Арабські літописці відносять згадку про кипчакські племена до VII ст. Тюркські та уйгурські джерела, зберігаючи відомості про сеяньто, разом з тим називають їх «сири» і «кибчаки». Після розгрому уйгурами Сеяньтського каганату на чолі з кипчаками, останні змушені були перекочувати в степи Східного й Центрального Казахстану, де, змішавшись з племенами киргизів, тюркешів-азгішів та огузів, залишили помітний слід в матеріальній культурі Казахстану та народів Середньої Азії.

Вихідці з татаро-монгольського етносу, до яких належали і кипчаки, кимаки та їхнього супутники, стали наслідком об'єднаних політично, близьких за походженням, мовою і культурою номадів, що в X – на початку XI ст. розселилися на казахській землі. Згодом, внаслідок великого їх переселення, західна гілка кипчаків (половців) переселилася в південноукраїнські степи, залишивши східну частину кипчаків і кимаків на обширній території Казахстану.

1. Кляшторный С.Г. Кыпчаки в рунических памятниках // Turcologia, 1986. – Л., 1986. – 470 с.

2. Бернштам А.Н. Древнейшие элементы в этногенезе Средней Азии // Советская этнография. 1947. – № 6-7. – С.42-57.

3. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии. – Ашхабад: Илым, 1969. – 297 с.

4. Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб: Алетея, 2006. – 592 с.

5. Рамштедт Г.И. Как был найден Семингинский камень // Труды Троицко-

Кяхтинского отделения Приамурского отдела Императорского Государственного географического общества. – СПб., 1914. – Т. IV. – Вып. I. – С. 34-49.

6. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1989. – 287 с.

7. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л.: Изд-во АН, 1950. – Т. 1. – 471 с.

8. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг. // Записки Императорской академии наук. Серия истории и философии. – Сер. 8. – Т. I. – № 4. – СПб, 1964. – 670 с.

9. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы. Русь и степь до нашествия татар. – М.: «Вече», 2011. – 286 с.

10. Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XII вв. – Новосибирск, 1983. – 240 с.

11. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972. – 370 с.

12. Хусайни Садр ад-Дин Али. Сообщения о сельджукском государстве. Сливки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях. – М., 1980. – 570 с.

13. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. Научно-аналитический обзор. – Алма-Ата, 1987. – 432 с.

14. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов. – Соч. М., 1968. – Т. V. – 495 с.

15. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата, 1950. – 240 с.; він же. О характере исторической обусловленности казахского этноса // Изв. АН Каз. ССР. Сер. ист. – 1946. – № 2. – 460 с.; він же. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане // Изв. АН Каз. ССР. Сер. арх. – 1951. – № 3. – 480 с.

16. Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки (половцы), куманы и их потомки: К проблеме этнической преемственности. – М., 1995. – 164 с.

17. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент, 1974. – 310 с.

18. Савинов Д.Г. Об основных этапах развития этнокультурной общности кипчаков на юге Западной Сибири // История, археология и этнография Сибири. – Томск, 1979. – 620 с.; він же. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Л., 1984. – 346 с.

19. Кульпин Э.С. Золотая орда: судьбы поколений // Восток / Ories. – 2006. – № 6. – С. 36.

20. Кляшторный С.Г. Эпоха Махмуда Кашгарского // Советская торговля. – 1972. – № 1. – 82 с.

Половец В.М.

Половцы: этническая история

В статье рассматривается этническая история половцев в их часовом и пространственном движении. Прослеживается образование племён и союзов племён, их расселение в определённых регионах, соотношение между социальными вёрствами и условиями существования. Основное внимание сосредоточено на становлении этносов разного таксономического уровня: изучении и описании трансформации племён и их союзов, расселении в границах этнической территории, родовому укладу, истории борьбы за своё существование.

Ключевые слова: Китай, Алтай, Казахстан, этнос, кипчаки, половцы, команы, куньы, монголы.

Polovtsians: ethnic history

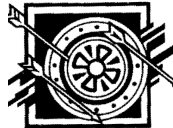
Thus, research of ethnic history of Polovtsians (according to the Old Russian annals) or Kipchaks (according to the Muslim sources) or Komans, Plavtsians and Palochivs (according to the West European chronicles) or Kynchivs, Syrivs, Hardynivs (according to the Arabic

and Persian medieval annals) – all these various ethnic names, which in a strange rarity were given by scientists from different countries to the same people, is important. It seems that marked polyonymous tribes, which only appeared at the beginning of II millennium AC, and became the object of attention of historians, geographers, linguists and travelers. Detailed information about them spread in different languages of the world.

The beginning was put by Chinese chronicles, which reported that Seyanto tribes were a nomad the steppes from Altai to The Great Wall of China. Arabic annalists attribute the mention about Kipchak tribes to VII century. Turkic and Uighuric sources, keeping information about Seyanto, at the same time call them «Syries» and «Kipchaks». After the defeat of Uighuric the Seyanto Khanate at the head with Kipchaks, the last were forced to migrate to the steppes of Eastern and Central Kazakhstan, where mingling with tribes of Kyrgyz, Tyurheshiv-Azgishiv and Oguz and left a noticeable track in a material culture of Kazakhstan and peoples of Central Asia.

Natives of the Tatar-Mongol ethnoses, which included Kipchaks, Kymaks and their companions, were the result of united politically, similar in origin, language and culture of Nomads that at X – early XI century were settled on Kazakh land. Later, as a result of their great migration, the western branch of Kipchaks (Polovtsians) moved to southern Ukrainian steppes, leaving the eastern part of Kipchaks and Kymaks at the large territory of Kazakhstan.

Keywords: China, Altai, Kazakhstan, ethnoses, Kypchaks, Polovtsians, Kuman, Komans, Kuns, Mongols.

Анатолій Адруг

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВИДАННЯ «МОЛИТВОСЛОВА ТРИАКАФІСТНОГО» 1697 р.: БАРОКОВИЙ СИНТЕЗ ГРАФІКИ І СЛОВА

Стаття присвячена чернігівському виданню «Молитвослова триакафістного» 1697 р. У текстовій частині і графічному оформленні книги обігрується слово «три». Три акафісти, Свята Трійця, Троїцький собор та Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові. Герб І. Обидовського має три камені, символіка яких тлумачиться автором Л. Крщоновичем. Присвята складається із трьох частин. Все це також виявлено і в графічному оздобленні видання. Кожний акафіст представлений відповідною композицією на титульному аркуші та в текстових ілюстраціях. Маємо яскравий приклад барокового синтезу графіки і слова.

Ключові слова: Чернігів, бароко, графіка, література, бароковий синтез мистецтв

Як відбилися риси бароко у мистецтві Чернігова, можна бачити на прикладі окремих видань. У 1697 р. у чернігівській друкарні побачив світ «Молитвослов триакафістний» у восьму частину аркуша. У присвяті книги Івану Обидовському її автор Лаврентій Крщонович пояснив, чому до цього видання обрані саме такі Акафісти. Один Акафіст присвячений Святій Трійці, бо укладався в чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі з головним Троїцьким храмом. Акафіст Страстям Христовим мовби має перед очима стоячого під хрестом і чутливим серцем співчуваючи Матері Божій та чудотворній її іконі. Акафіст великомучениці Варварі, яка Святу Трійцю трьома віками у вежі вгледіла і в Троїцькій обителі буде шанованою.

В основу композиції присвяти до видання 1697 р. покладено три камені – елементи герба І. Обидовського, який відтворений у книзі. Автор зазначав, що цей «Молитвослов» має три Акафісти, як три камені в гербі І. Обидовського. А кожний уподібнюється молитві. Тому присвята складається із трьох частин – з'ясування властивостей каменів, визначення їхнього символічного значення в духовному сенсі та стосовно роду Обидовських. Властивості каменів Л. Крщонович тлумачив за середньовічною традицією. «Орловий» камінь має оберігати від отрути й змій. Другий камінь – «зміївий» лікує від отруєнь. А «ластовичний» камінь сприяє кохання, таланту красномовства, лікує очі, заспокоює у гніві, допомагає у всіх справах. Важливе значення має символічне тлумачення каменів із герба І. Обидовського та їхнього співвідношення із акафістами у «Молитвослові триакафістному» 1697 р. «Орловий» камінь круглої форми з осердям символізує за Л. Крщоновичем Бога-Отця. Осердя співвідноситься із Святим Духом. А товчений орлиний камінь захищає від отрути і змій. Варто зазначити, що ще з античних часів він набув містичного значення і символізував гармонію і безсмертя.

Зміїний камінь співвідноситься з Акафістом, присвяченим Страстям Христовим. Цей символ підкреслений цитатою із Євангелія від Івана, а також давніми легендами про змія, який тримає в роті свого власного хвоста і уособлює вічність, злиття почат-

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, член Національної спілки художників України та Національної спілки краєзнавців України.

ку і кінця. Цей символ змія-кільця набув поширення в українській літературі доби бароко. Наприклад, у творах Григорія Сковороди. Акафіст Святій великомучениці Варварі є паралельним каменю «ластовичному». Автор звертає увагу читача на те, що «лекарственные добродетели» святої подібні цілющим властивостям цього каменю.

Далі йдеться про чесноти І. Обидовського. Тут орлиний камінь символізує орлів шляхетного дому Обидовських, а його осердя – це інший камінь чеснот від Духа Святого, а також очі розуму. Все це характерно для культури бароко і зустрічається у проповідях Л. Барановича. Камінь зміїний засвідчує богобоязливості Обидовських, а ластовичний камінь указує на п'ять головних достоїнств Івана Обидовського. Серед них варто назвати його вправність як поета і красномовця за часів навчання. Тому в дар йому приноситься цей «Молитвослов триакафістний» для досягнення «несмертельної світлості».

Отже, в цьому тексті чітко виявились основні принципи бароко. Згідно з ними, Л. Крщонович поєднав на змістовому рівні три камені з герба Івана Обидовського з трьома Акафістами. Три властивості згаданих каменів мають практичне, символічне та родове значення. Число три присутнє і на композиційному рівні – присвята складається із трьох частин. Таке поєднання практичної та художньої складових властиве для бароко [2]. Варто наголосити про поширеність зображення дорогоцінних каменів у творах мистецтва. Як приклад можна згадати внутрішні розписи Успенського собору Києво-Печерської лаври 1720-х років. Реконструювати їх іконографічну концепцію дозволяють два рукописні описи. Опис № 204, опублікований свого часу М. П. Істоміним, утрачений, а опис № 183 зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Частково його текст опублікований О. В. Сіткарьовою у виданні про формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври [5, с.45 – 46; 8, с.145, 216].

Графічні елементи книги «Молитвослова триакафістного» 1697 р. перебувають в тісній взаємодії з літературним текстом. Це добре видно вже на титульному аркуші. Зміст книги представлений у заголовку, набраного літерами різного розміру: «Треакафістный молитвослов. В нем же Акафист Троицы Живоначальной, Святой великомученицы Варвары и Страсти Христовы. Обретаются в друккарне Троицкой Черниговской изображенный тщанием всечестного отца Лаврентия Крщоновича архимандрита Троицкого Черниговского учинена року 1697. В том же року архимандрия учинена». Заголовок вміщено у рамці розміром 133 x 79 мм, виконаний у техніці гравюри на металі. У графічних композиціях форти відбито зміст книги. Вгорі в центрі у горизонтальному форматі представлена композиція «Старозавітна Трійця». Внизу під заголовком зображення західного фасаду Троїцького собору чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, при якому діяла друкарня, заснована Л. Барановичем. Ліворуч від заголовка на бароковій звивистій колоні стоїть Ісус Христос у терновому вінку з великим хрестом – уособлення Страстей Христових. Праворуч на такій же колоні бачимо великомученицю Варвару, яка тримає у правій руці вежу з трьома вікнами, що зображувалася часто разом із святою. Ліва її рука тримає галузку – символ мучеництва. У горішніх кутах вигравіровано пишні квіти з листям, які разом із звивистими колонами засвідчують бароко. Слід додати, що в настінному малюванні на західному фасаді чернігівського Троїцького собору у 1690-х роках у квадратній ніші виконано зображення Ісуса Христа у терновому вінку, властиве для монастирських храмів [1, с.34 – 35, іл. на с.153]. Варто також нагадати, що південний приділ Троїцького собору в Чернігові до 1803 р. був присвячений Святій великомучениці Варварі [4, с.38]. Це може пояснити певною мірою появу Акафіста цій святій у «Триакафістному молитвослові» 1697 р.

Три ілюстрації в тексті тематично повторили композиції на титульному аркуші книги. Вони репрезентують три Акафісти, які включені до «Молитвослова триакафістного» 1697 р. На відміну від титульного аркуша вміщено мідерит з композицією «Новозавітна Трійця». Ліворуч угорі на хмарах постать Ісуса Христа з хрестом. У нього над головою напис: «Бог-син». Праворуч – Бог-отець, про що і свідчить інший напис. Угорі в центрі – голуб. Над ним напис: «Дух Святий». У хмарах видніються

голівки херувимів. Внизу бачимо двох ангелів, які стоять на колінах. Лівий нижній кут гравірувальної дошки втрачений. Підпису гравера не помітно, хоча О. О. Гусєва та І. М. Полонська зазначили літери «IS» і припустили, що вони вказують на Івана Стрельбицького [10, с.61, 66]. Натомість Т. Н. Каменєва про це зовсім не згадувала. Вона зазначила, що всі згадані гравюри не мають підпису [6, с.277, 362].

Інший мідерит розміром 117 x 76 мм присвячений Святій великомучениці Варварі. Про це свідчить і напис на рівні голови на тлі хмар. Свята представлена на повний зріст. У лівій руці тримає галузку, а в лівій вежу. Лівою ногою наступила на меч, що лежить на землі. На відміну від форти голова Святої Варвари звернена в інший бік, вежа тримається у лівій руці, а гілка в правій. Підпис гравера відсутній. Страстям Христовим присвячена гравюра, де бачимо І. Христа з хрестом. У нього із грудей ллється кров у чашу на землі. Розмір дошки 117 x 74 мм. На відміну від форти І. Христос тут без тернового вінка. На титульному аркуші він тримає хрест двома руками, а тут права рука тримає хрест, а ліва відведена вбік. Хрест має дещо іншу форму. Цю композицію можна порівняти із гравюрою нідерландського гравера Ієроніма Вірікса із Антверпена «Христос у точилі» (близько 1695 р.). Ісус Христос стоїть у круглому точилі (прес для видавлювання виноградного соку), зігнувшись під вагою хреста. Із ран І. Христа течуть струмки крові. Внизу два ангели з великою чашею в руках для збирання виноградного соку, перетвореного на кров І. Христа. Тут відбився популярний на Заході культ крові Христової. Ця гравюра стала прототипом для української ікони такої ж назви XVII ст. із села Мотижин Макарівського району Київської області. Нині вона зберігається в Національному художньому музеї України в Києві [7; 9, с.221, Інв. № II – 16]. Згадані мідерити розміщені в тексті відповідно до змісту (кожного Акафісту) у тому порядку, який указано у заголовку на титульному аркуші. Ці три гравюри вжиті лише в цьому виданні. Вони мають різні розміри і відмінні різними підходами до тлумачення об'ємів і системи штрихування. Перевага надається лінійній побудові композицій. Графічне оздоблення «Молитвослова Триакафістного» 1697 р. доповнюють 5 заставок, віддрукованих з чотирьох дощок. Усі вони мають пишні рослинні мотиви на чорному тлі і оточені рамками із білих і чорних ліній. Вони вже були задіяні у чернігівському виданні «Молитвослова» 1692 р., а також в інших книгах чернігівської друкарні. В одному випадку в центрі бачимо поясне зображення Ісуса Христа серед рослинного симетричного орнаменту. В іншій заставці в центральній частині на білому тлі представлено чорний мальтійський хрест. Пишні рослинні елементи засвідчують риси бароко. Всі три кінцівки спочатку з'явилися у тому ж таки чернігівському «Молитвослові» 1692 р. В одній з них зовнішні обриси складають форми крил херувимів, які оточують розміщену в центрі монограму «Ісус Христос» з хрестом і чотирма стрілами. У двох інших кінцівках за основу взята композиція «Спас нерукотворний», яка в одному випадку доповнена зображенням херувима.

У книзі «Молитвослов триакафістний» 1697 р. число «три» обігрується також і на основі герба І. Обидовського. Як відомо, Обидовські мали герб Сулим. Його щит поділений на дві частини. У верхній на жовтому полі представлена верхня половина чорного орла з розпростертими крильми. Голова його повернута праворуч (для глядача). У нижній частині щита на червоному тлі три дорогі каміні в оправках. Угорі над шоломом з корони виступає таке ж саме зображення орла, як і на щиті. Вважається, що цей герб потрапив до Польщі із Німеччини [12, с.562 – 563]. У гербі з книги «Молитвослов триакафістний» 1697 р. щит дещо іншої форми. Також інша форма орлиних крил, а їхні голови повернуті в протилежний бік. У каменів інші оправки. Тут вони зображені так само, як їх закріплювали у кастах (гніздах) з оздобленнями. Форма фасетного огранювання здійснювалася за формою верхньої площини [3, с.84 – 85].

Л. Крціонович не випадково образно назвав перший камінь із герба орлиним. Адже останній виступав уособленням вищої гірної ангельської природи. У євангеліста Івана символом був саме орел. Іван Обидовський мав тезоіменитим саме цього євангеліста. Варто додати, що слово «орел» грецькою мовою означає в перекладі «вічно, завжди».

Ісус Христос з крестом

набув поширення у багатьох перекладах у всіх народів християнського Сходу. Відомий був у Візантії і, мабуть, звідти прийшов на українські землі.

У «Фізіологу» говориться про орла, що коли він старіє, його крила стають важкими і втрачається зір. Тоді він шукає джерело чистої води, здіймається вгору і спалює пір'я. Далі опускається до джерела, тричі занурюється у воду, оновлюється і стає молодим. Інакше кажучи, людина має зношений одяг, і очі її серця осліпли. Постає потреба знайти мисленнє джерело – Ісуса Христа. Скинути зношений диявольський одяг і стати новою людиною, створеною за Богом. До речі, властивість змії полягає в тому, що коли вона старіє, то погано бачить. Якщо хоче оновитись, то постує 40 днів і 40 ночей, поки шкіра на тілі не буде рихлою. Тоді шукає скелю чи тріщину в камені і третєся тілом, скидає стару шкіру, і наступає оновлення. Тобто, якщо людина хоче скинути зношений у світі одяг, вузьким і тісним шляхом ви-

пробовує тіло, бо затісні ворота до вічного життя. Про ластівку в «Фізіологу» сказано таке. Вона з'являється весною і закликає на світанні до діла тих, хто ще спить. Іншими словами, коли проходить тілесна зима, то всі вже зранку думають про Бога, будять тих, що поки сплять і закликають до добротворення [11, с.128, 131, 145].

Отже, як у текстовій частині (присвяті) чернігівського видання «Молитвослова триакафістного» 1697 р., так і в графічному оздобленні обігрується слово «три». Три Акафісти, з яких складається книга, Свята Трійця, чернігівський Троїцький собор та Троїцько-Іллінський монастир. У гербі Івана Обидовського (Сулим) є три камені. Отже, «Молитвослов» має три Акафісти подібно до трьох каменів із герба. Присвята І. Обидовському теж складається із трьох частин, в яких з'ясовуються властивості каменів, їхнє символічне значення в духовному сенсі та щодо роду Обидовських. Символіка орлиного каменя теж має три частини. Сам круглий камінь уособлює Бога-Отця, осердя каменя Святого Духа, а товчений камінь захищає від отрути і змії. Символіку кола круглого каменя доповнює образ змії, що тримає в роті свого хвоста і уособлює вічність. Далі на основі трьох каменів із герба І. Обидовського йдеться про його чесноти. В цьому контексті орлиний камінь символізує орлів роду Обидовських. Камінь зміїний засвідчує богобоязливість Обидовських, а ластовичний указує на головні достоїнства Івана Обидовського. Все це також виявлено і в графічному оздобленні видання. На титульному аркуші композиції «Трійця старозавітна», «Ісус Христос» і «Свята великомучениця Варвара» представляють три Акафісти, вміщені в книзі, а внизу бачимо західний фасад чернігівського Троїцького собору. У текстових ілюстраціях теж відбито зміст трьох Акафістів. Таким чином, риси бароко виявились як у літературній частині книги, так і в її графічному оздобленні. Маємо яскравий приклад барокового синтезу графіки і слова, в якому виразно виявилось мистецьке мислення доби бароко.

1 Адруг А. К. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адруг. – Чернігів: ЦНП, 2013. – 182 с.: іл.

2. Борисенко К.Г. Творчість Лаврентія Крщоновича в контексті українського бароко «золотої» (мазепинської) доби / К.Г. Борисенко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 2006. – Т.12. – С.51 – 58.

3. Гольдберг Т. Русское золотое и серебряное дело XV – XX веков / Т. Гольдберг, Ф. Мишуков, Н. Платонова, М. Постникова-Лосева. – М.: Наука, 1967. – 304 с.: ил.
4. Гумилевский Ф. Черниговский архиерейский дом (В закрытом Ильинском монастыре) / Ф. Гумилевский // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Черниов, 1873. – Кн.2. – С.1 – 106.
5. Истомин М. П. Описание иконописи Киево-Печерской Лавры / М.Истомин // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1898. – Кн. XII. – Отдел III. – С. 34 – 89.
6. Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания / Т.Н.Каменева // Государственная ордена Ленина библиотека СССР им. В.И.Ленина. Труды. – М., 1959. – Т. 3. – С. 224 – 384.
7. Сак Л. М. Українська ікона «Христос у точилі» XVII ст. та її нідерландський графічний прототип / Л.М.Сак // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. – К., 1983. – С.84 – 90.
8. Сіткарьова О. В. Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської Лаври XVII – XX ст.: У 4-х ч. Частина II. Ансамбль Києво – Печерської Лаври за доби гетьманів І.Скоропадського та Д.Апостола: історичний, архітектурний та мистецький контекст. – К.: Музична Україна, 2006. – 232 с.: іл.
9. Український іконопис XII – XIX ст. з колекції НІМУ: альбом. – Хм.: Галерея, К.: Артанія Нова, 2005. – 256 с.: іл.
10. Украинские книги кирилловской печати XVI – XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Гос. библиотеке СССР им. В.И.Ленина / Сост. А.А.Гусева, И.М.Полонская. – М., 1990. – Вып.2. – Ч.2. – 318 с.: ил.
11. Физиолог / Издание подготовила Е.И.Ванеева. – СПб.: Наука, 1996. – 168 с.
12. Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. J. – Lipsk, 1841. – Т.8. – 652 s.

Анатолій Адруг

Черниговское издание «Молитвослова триакафистного» 1697 г.: барочный синтез графики и слова

Стаття посвящена черниговському изданню «Молитвослова триакафистного» 1697 г. В текстовій частині та графічному оформленні книги обыгривається слово «три». Три акафиста, Свята Троиця, Троицький собор і Троицко – Ильинський монастир в Чернигові. Герб І. Обидовського має три камені, символіку яких пояснює автор Л. Крещонович. Посвящення складається з трьох частин. Все це також виявляється і в графічному оформленні видання. Кожен акафист представляє собою відповідну композицію на титульному листі і в текстових ілюстраціях. Перед нами яскравий зразок барокового синтезу графіки і слова.

Ключевые слова: Чернигов, барокко, графика, литература, барочный синтез искусств.

Anatoliy Adrug

Chernigov edition of «Prayer Book threeakathist» 1697 .: Baroque synthesis of graphics and words.

The article is devoted to the Chernigov publication of the prayer book 1697. Author built composition of the book on word «three». Three akathist, Holy Trinity, Holy Trinity Cathedral, Trinity Monastery in Chernigov. Coat of arms of I. Obidovsky has three stones, the symbolism of them are explained by author L. Krschonovich. Dedication consists of three parts. All of this is also revealed in graphic design of

We have a vivid example of the Baroque synthesis of graphics and words.

Keywords: Chernigov, baroque, graphic, literature, Baroque synthesis of the arts.

ПРО КУРС РИТОРИКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ «INFORMATOR...» [ІНФОРМАТОР...] (1718)

У статті описується рукописний підручник риторики Чернігівського колегіуму «Informator...» [Інформатор...] (1718). Подається його повна назва латиною і в перекладі українською мовою, назви розділів і підрозділів (параграфів) із посиланнями на відповідні аркуші рукопису. У трактаті простежуються деякі паралелі як із єзуїтськими курсами, так і з підручниками Києво-Могилянської академії. Приклади-вправи засвідчують суперечливість духовного світу автора риторики.

Ключові слова: українські риторики, Чернігівський колегіум, 1718 р., рукопис, опис.

Ми продовжуємо описувати і досліджувати підручники Чернігівського колегіуму. Опрацьовано курси риторики «Alphabetum oratorium...» [Ораторський алфавіт...] (1750/51 н. р.)¹ та «Reginae hortus eloquentiae...» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 н. р.)².

Наступний курс – «Informator artis oratoriae praeceptis rhetorices et praxibus manu-dens ad eloquentiam annum rhetorem Roxolano orthodoxo Archipresuleo Czernihoviensi in collegio sub directione Illustrissimi Archipraes[ulis] Czerniho[viensis] Novogrod[ensis] totiusque Severiae Antonii Stachowski anno D[omini] 1718 S: R: P: L:» [Інформатор із ораторського мистецтва, що правилами риторики і прикладами веде за руку до красномовства ритора, який вивчає курс упродовж року у руському православному архієпископському колегіумі під керівництвом найяснішого архієпископа Чернігівського, Новгородського і усієї Сіверщини Антонія Стаховського року Божого 1718]. Розшифрувати скорочення S: R: P: L: не вдалося. Потрібні дослідження, чи можна перекладати «roxolanus» у текстах XVIII ст. як «український».

Підручник зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Володимира Вернадського (далі – ІР НБУВ), фонд 307, шифр 511/п 1714, арк. 190–308.

Шифр рукопису подається за описом М. Петрова – № 511 (1714). Учений зазначає, що курс міститься в одній оправі з підручником «Hortulus Tullianus...» [Туллієвий садочок...], подає повну назву трактату і аркуші в конволюті. Щодо великих літер, то у М. Петрова описка – S: A: P: L:³.

В. Литинов коротко описав підручник «Informator» [Інформатор...] (1718) під № 163 (назва латиною та у перекладі російською мовою, шифр, аркуші в конволюті, помітка, що курс прочитаний у Чернігові). Описки: eloquentiam, rhetorem, пропущено D[omini]⁴.

Назва курсу – на окремому титульному аркуші (арк. 190), у вінку із листків (очевидно, лаврових), на краях – чотири гілки. Структура підручника така:

Арк. 191. Prooemium [Вступ]. Початок: Sacer hic noster labor sit rhetoricus ... [Хай ця наша риторична праця буде присвячена...].

Арк. 192. Tractatus primus. De prima parte rhetorices nempe de inventione praenotatio [Трактат перший. Попередні відомості про першу частину риторики, а саме про винайдення матеріалу]. Початок: Antequam inventionem argumentorum ... [Перед тим як винайдення доказів...]. Informatio prima. Quid est rhetorica [Тлумачення перше. Що таке риторика].

© Циганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри сучасних європейських мов Київського національного торговельно-економічного університету та кафедри перекладу Київського університету імені Бориса Грінченка.

Арк. 194 зв. *Informatio secunda. De lectione librorum, quo modo legendi sunt libri* [Тлумачення друге. Про читання книг, яким чином треба читати книги].

Арк. 197. *Informatio tertia. De imitatione, continens sub se quattuor modos declarantes imitationem* [Тлумачення третє. Про наслідування, що містить у собі чотири способи, які пояснюють наслідування].

Арк. 203 зв. *Informatio quarta continens sub se tres modos, primum quo modo sub[stantiva], secundum quo modo adj[ectiva], tertium quo modo verba inveniuntur* [Тлумачення четверте, яке містить у собі три способи, перший – яким способом винаходять іменники, другий – яким способом прикметники, третій – яким способом дієслова].

Арк. 206. *Informatio quinta. Quomodo simplex latina locutio cultius efferenda est* [Тлумачення п'яте. Яким чином простий латинський вислів слід виразити більш вишукано].

Арк. 207 зв. *Informatio sexta. De formandis oratoris periodis* [Тлумачення шосте. Про те, як слід утворювати ораторські періоди].

Арк. 211 зв. *Informatio septima. De amplificatione* [Тлумачення сьоме. Про ампліфікацію].

Арк. 217. *Informatio octava. De amplificatione locis rhetoricis* [Тлумачення восьме. Про ампліфікацію риторичними місцями].

Арк. 259. *Tractatus sextus. De orationibus politicis quaecumque eius aevi politioris in festis aliisque caeremoniis et praecipue juxta roxolanae patriae nostrae mentem informari solent* [Трактат шостий. Про політичні промови, усякі цього більш вишуканого віку, які звичайно творяться при святах та інших церемоніях і переважно згідно з уявленням нашої руської батьківщини]. *Informatio prima* [Тлумачення перше]. Початок: *Scriptura eius orationis haec est* [Написання цієї промови таке].

Арк. 267. *Tituli nonnulli epistolarum... maxime quae sunt in usu et aliqui insigniores* [Певні заголовки листів..., які найбільше використовуються, і деякі більш помітні]. Початок: *Itaque sit imprimis ad Romanum Pontificem...* [Таким чином, хай спочатку буде до Папи Римського...].

Арк. 269. *Informatio secunda. De gratulatione novi anni* [Тлумачення друге. Про привітання з Новим роком].

Арк. 278. *De tropis ac figuris verborum et sententiarum. Prooemium* [Про тропи і фігури слів і речень. Вступ]. Початок: *Non plus splendoris et ornamenti caelum a sideris...* [Не більше неба і оздоби небо від зірок...].

Арк. 307–308 зв. Вірші та промови (фрагменти).

Таким чином, київський список риторики «*Informatior*» [Інформатор...] (1718) – не повний. До нашого часу дійшли перший і частково шостий розділи (трактати).

Спочатку посібник написаний у вигляді питань-відповідей, як катехізис. Вживаються скорочення «*In.*» (від «*Interrogatur*» [Запитується], яке перегукується з «*In.*» у назві курсу («*Informatior*»), та «*R.*» (від «*Responditur*» [Відповідається]). Проте уже в другому тлумаченні першого розділу (Арк. 194 зв.) автор курсу відмовляється від катехізічної форми, згодом час від часу до неї повертаючись (наприклад, арк. 208–209, 229 etc.).

Курс відзначається практичним спрямуванням. У вступі вказується на застосування набутих навичок: риторика потрібна, щоб учні могли дуже красномовно «...*salve hospiti dicere, vale precari, dies genetlicos cum Lucina, actus nuptiales cum Hymenaeo persequi, ad funera perorare, festa cum laude Dei celebrare...*» [...вітати гостя при зустрічі, бажати здоров'я при прощанні, відзначати дні народження з Луциною, весільні дійства з Гіменеєм, виголошувати прощальне слово на похоронах, святкувати, славлячи Бога...] (арк. 191).

Уже у повній назві риторики «*Informatior*...» [Інформатор...] (1718) згадуються риторичні приклади-вправи. За описом В. Литвинова, ми проаналізували назви усіх збережених у Києві курсів красномовства – Києво-Могилянської академії і привезених в Україну з інших навчальних закладів. «*Praxes*» [прикладі] у назві фігурують у шести курсах Києво-Могилянської академії – Ігнатія Мишталського «*Rostra Tulliana...*» [Туллієва ростра...] (1701)⁵, у анонімній риторикі «*Methodus...*» [Метод...] (1713)⁶, Ігнатія Бузановського «*Congeries...*» [Нагромадження...] (1729/30)⁷, Сильвестра Ляскоронського «*Aerarium...*» [Скарбниця...] (1738)⁸, Тихона Олександровича «*Congeries...*» [Нагромадження...] (1745/46)⁹ та Досифія Галатовського «*Liber rhetoricus...*» [Риторична книга...] (1748/49)¹⁰. Частіше у повних назвах риторик натрапляємо на

формулювання «ad usus, ad (in) usum» [для використання], в одному підручнику – на «exemplis rhetoricis» [риторичними прикладами]¹¹.

Можливо, традиція згадувати у назві риторики «praxes» [приклад-вправи] йде від популярного в Європі загалом і в Україні зокрема трактату отця-єзуїта Міхала Радава (1615–1687) «Orator extemporaneus...» [Імпровізований оратор...] (1664), який неодноразово перевидавався¹². Трактат «Aerarium...» [Скарбниця...] (1738) прямо відсилає читача до цього курсу¹³.

«Orator extemporaneus...» [Імпровізований оратор...] Міхала Радава складається з двох частин. Перша присвячена розгляду загальних питань: винайдення матеріалу, його розміщення та способу виголошення (стиль). У другій частині розглядаються три роди красномовства – показовий, дорадчий та судовий. Значну увагу приділено різним літературним жанрам промов – весільним, похоронним, вітальним, прохальним тощо. Риторика Радава – не науково-академічна, а швидше популярна, відзначається доступністю та простотою викладу, чим пояснюється великий успіх підручника у читачів. У повній назві курсу фігурує «praxis» [приклад-вправа] у формі, запозиченій із старогрецької мови: «Orator Extemporaneus Seu Artis Oratoriae Breviarium Bipartitum Cuius Prior pars praecepta continet generalia, Posterior praxin ostendit...» [Імпровізований оратор або стислий виклад ораторського мистецтва у двох частинах, перша частина якого містить загальні правила, наступна показує використання на практиці...]. У ІР НБУВ зберігаються три єзуїтські риторики (Львівського колегіуму, 1688 р., Салегіанського колегіуму, 1692 р., Брунсбергського колегіуму, 1705 р.), у повних назвах яких фігурує «praxis»¹⁴.

Риторика «Informator...» [Інформатор...] (1718) містить десятки «praxes». У них посилаються на Цицерона (арк. 213, 215 etc.), Сенеку (арк. 217 зв.), згадують Лівія (арк. 201), наслідують Клавдіана (арк. 202) та Сарбевського. Серед прикладів-вправ натрапляємо на похвали, описи, привітання (арк. 219 зв. – 224, 230–232, 242, 253), весільні промови-взірці (арк. 228–229), латинські і польські приклади на похоронні теми (арк. 233–234, 248) тощо.

У деяких «praxes» – відлуння тогочасних подій. У «Praxis prima suadens contra Turcum audacter ire» [Приклад перший, який закликає хоробро йти на турка] славиться «gens rossiac» [руський? російський? народ], «virtus rossiac» [руська? російська? доблесть]. Полчища турків порівнюються з військом Ксеркса (звідси напрошується вишукана алюзія – паралель між нашими воїнами і стародавніми греками) (арк. 226 зв.). Фігурують російський (Rosijski) лев, Марс, російські геракли (арк. 227).

Автор курсу – людина західної, латино-польської освіченості, однак добровільно чи примусово стоїть на проросійських позиціях. Приклад-вправа, як можна похвалити російського Марса («...laudari rossiacum Martem») виводиться з аргументу: «Mars Rossiacus non timet Suecum, Polonum, Scytham, Turcam, ergo, nullum hostem timere potest» [Російський Марс не боїться шведа, поляка, татарина, турка, отже, не може боятися жодного ворога] (арк. 237). У чернігівській риториці 1718 р. немає ні рядка церковнослов'янською чи слов'яно-руською мовами, проте промосковська політична позиція очевидна. Привертає увагу такий фрагмент (зберігається орфографія оригіналу): «Straszna iest ale nie Rossiyskemu Marsu szwedskego herbu bestia a polskega krwi pragnaca lucem veritatis aspernans sowa barziew anizeli orzel, gdyz nie raz sparzywszy sie w rossii nazad porchac musiele» [Страшна, але не російському Марсу, тварина [не] шведського герба, а польського, яка прагне крові, плямуючи світло істини, більше сова, ніж орел, тому що не раз опшпарившись у Росії, мусила порхати назад] (арк. 238). Викладачі Чернігівського колегіуму були особами духовного стану, і домінантою їхнього духовного світу виступала віра. Очевидно, не випадково один із прикладів – «In laudem defuncti militis Rossiaci ex argumento «In hoc Rossiaco milite fortitudo, audacia, amor erga patriam et orthodoxam fidem...»» [На похвалу полеглого російського воїна з аргументу «У цьому російському воїнові хоробрість, мужність, любов до батьківщини і православної віри...»] (арк. 238 зв.). Наступний приклад – «Praxis ... in qua Rossia Caesari suo N. pro heroica virtute per quam renovata ... gratias agit» [Приклад, у якому Росія дякує своєму царю Н. за героїчну доблесть, завдяки якій вона оновлена] (арк. 252). Згадується Ucraina [Україна], Boristhenis [Дніпро-Борисфен], Roxolana christianitas

[руське християнство], *suessogum draco* [шведський дракон], цар Петро Олексійович, розширення імперії, Полтавська битва (арк. 252 зв.)

Таким чином, чернігівська риторика «Informator...» [Інформатор...] (1718) цікава не лише як історико-літературна, а й історична пам'ятка. Попри фрагментарність, вона показує те сум'яття, що коїлося в душі автора курсу, представника свого покоління. З одного боку, перший із заголовків листів – до Папи Римського, з іншого – приклад антипольського спрямування польською мовою і промосковські вислови. Перед нами – картинка духовного життя тогочасної України.

1. Циганок Ольга. Опис курсу риторики Чернігівського колегіуму «Alphabetum oratorium...» [Ораторський алфавіт...] (1750/51 н. р.) / Ольга Циганок // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 24–28.

2. Циганок Ольга. Опис курсу риторики Чернігівського колегіуму «Reginae hortus eloquentiae...» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 н. р.) / Ольга Циганок // Сіверянський літопис. – 2016. – № 1. – С. 52–56.

3. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н.И. Петров. – Вып. 2. – М.: Унив. тип., 1896. – С. 235.

4. Стратий Я.М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.А. Андрушко. – Киев: Наукова думка, 1982. – С. 146.

5. Там само. – С. 45.

6. Там само. – С. 49.

7. Там само. – С. 84.

8. Там само. – С. 98.

9. Там само. – С. 108.

10. Там само. – С. 112.

11. Там само. – С. 40.

12. Radaw Michaelus. Orator extemporaneus sev Artis oratoriae brevium bipartum [...] / Michaelus Radaw. – Lipsiae, 1664. – 456 p. + 102 (Index).

13. Aetarium eloquentiae ad eloquentiam styli et non vulgarem dicendi in omni genere modum praecipitis rhetoricis praxibus refertum... 1738. – ІР НБУВ, шифр 323/п100, арк. 327.

14. Стратий Я.М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – С. 140–142.

В статье описывается рукописный учебник риторики Черниговского коллегиума «Informator...» [Информатор...] (1718). Приводятся его полное название на латыни и в переводе на украинский язык, названия разделов и подразделов (параграфов) со ссылками на соответствующие листы рукописи. В трактате прослеживаются некоторые параллели как с иезуитскими курсами, так и с учебниками Киево-Могилянской академии. Примеры-упражнения свидетельствуют о противоречивости духовного мира автора риторики.

Ключевые слова: украинские риторики, Черниговский коллегиум, 1718 г., рукопись, описание.

The article describes a handwritten textbook on rhetoric from the Chernihiv Collegium «Informator...» [Informant...] (1718). The full title in Latin and translated into Ukrainian, the sections and subsections titles with references to relevant sheets of the manuscript are given. The parallels between this textbook, Jesuit courses and textbooks of Kyiv Mohyla Academy in the treatise are drawn. Examples-exercises demonstrate the inconsistency of the spiritual world of the author of the rhetoric.

Key words: Ukrainian rhetoric, Chernihiv college, 1718 year, manuscript, description.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477)

Ігор Ігнатенко

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ БУДІВЕЛЬ ВІЙСЬКОВОЇ ТА ЦИВІЛЬНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ФОРТЕЦІ У КІНЦІ XVII – XVIII ст.

Автор, на основі писемних джерел та планів Чернігівської фортеці, визначив місця розташування низки зруйнованих будівель, де у XVIII ст. розміщувалися установи військової та цивільної адміністрації міста. До переліку включені такі об'єкти, як: ратуша, будинки магістрату, судів, коменданта, намісника, губернатора, двори полковників, артилерії та інженерної команди, караульні будівлі.

Ключові слова: Чернігівська фортеця, топографія, адміністрація.

Вивченням топографії ранньомодерного Чернігова займалося кілька дослідників XX ст. Серед них краєзнавці В. Шугаєвський і Г. Петраш, архітектор М. Холостенко та архітектор і археолог А. Карнабіда. Для останнього вивчення планування міста XVIII ст. стало не лише матеріалом для написання кількох наукових статей, а й складовою частиною дисертації кандидата архітектури та містобудування.

Чернігівська фортеця, що розташовувалася на території сучасного парку «на Валу», після двох страшних пожеж XVIII ст. перетворилася з густонаселеного міського району на майже виключно воєнний об'єкт. На плані 1790 р. у фортеці показано лише 37 будівель, включаючи старовинні собори [1, 400]. Більшість згаданих будівель складали воєнні склади, майстерні та офіси гарнізонної та цивільної адміністрації. Визначення місць їх перебування із прив'язкою до сучасної карти може виявитися корисним як археологам для атрибуції виявлених під час розкопок решток споруд, так і музейникам, екскурсоводам для наповнення оглядових екскурсій по «Валу».

Робота побудована головним чином на співставленні креслень Чернігівської фортеці XVIII ст., прочитанні їхніх легенд, що несуть немало інформацію. Використані вкопювання планів з фондів НАІЗ «Чернігів Стародавній» (ДАГР 1657/1 – 9, КН 1131/1-17) та ЧІМ ім. В. В. Тарновського (Вф. 1801 – 1806, ВСП 57, 1-17). Також автор залучав дані письмових джерел та публікацій і меншою мірою археологічні джерела.

Протягом багатьох століть на землях Східної Європи військова служба не була відділена від цивільної. І навіть поява міського самоврядування загалом не подолала це явище. Органи врядування нової української еліти – козацтва також мали змішаний характер.

З давніх часів місцеперебування князівської влади зосереджувалося на території «днешнього граду» – пізнішої «Земляної фортеці», що розташовувалася в межах нинішнього парку ім. М. Коцюбинського. Після входження міста до складу Московської держави у XVI ст. на території Чернігівської фортеці мали резиденції воєводи й осадні голови, однак, де знаходились їхні будинки, наразі невідомо. За часів Речі Посполитої Чернігів мав військове керівництво у особі капітана, в межах Чернігівського

замку перебувала адміністрація староства, а згодом воєводства. Після надання місту магдебургії у 1623 р., тут мала постати ратуша, де здійснювалося цивільне врядування, яке очолював війт. Щоправда, тоді в Чернігові посаду замкового капітана і війта обіймала одна особа – Ян Куновський [2, 433].

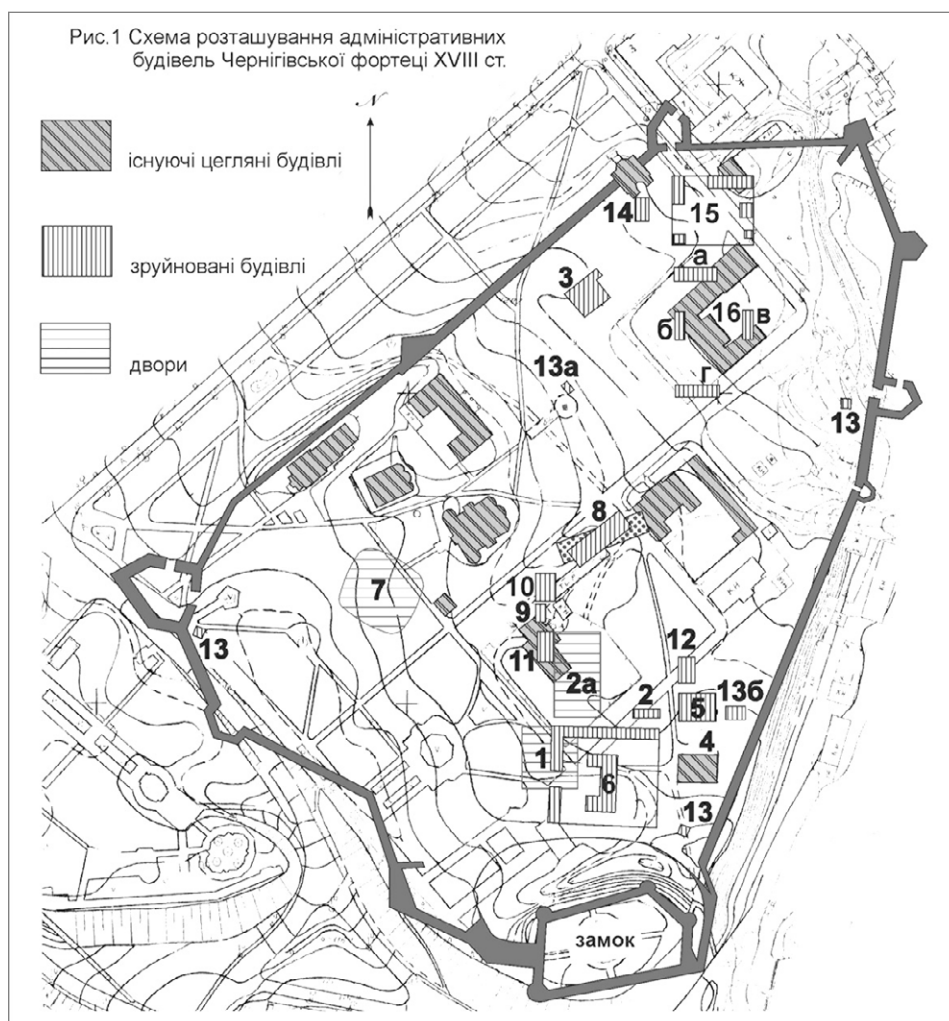
Ратуша – судячи за «Абрисом Чернігова» на початку XVIII ст. ратушний двір стояв зі східного боку провулку, що йшов від північно-західного кута Замку до Спаського собору (рис. 1, 1). На копії ж плану Чернігова 1740 р. із ситуацією літера «Н», що позначає «канцелярію і ратушу», поставлена прямо на місці ринкової площі (рис. 1, 2). Тому неясно, чи будівля ратуші стояла посеред площі, чи, більш вірогідно, вона знаходилася у межах одного із кварталів забудови, намальованому поруч із позначкою. В описі міста 1766 р. вказано, що там, де до пожежі 1750 р. стояв магістратський дім і при ньому були дві шинкові ізби, на момент опису лишалося порожнє місце. Поруч пустували й майданчики, на яких до вогняної стихії стояли крамні магістратські комори [3, 169]. При співставленні креслень, здійснених до і після цієї страшної пожежі, можна припустити, що ратушний (магістратський) двір розташовувався біля перехрестя згаданого раніше провулку із вулицею, що поєднувала Любецькі та Водяні фортечні ворота, тобто був із західної сторони ринкової площі (рис. 1, 2а). Будинок магістрату (ратуші), вірогідно, збудували дерев'яним, і він складався із чотирьох ізб, під якими слід розуміти окремі зруби. Всі вони були під одним дахом. Над трьома зрубами здіймався «чердачок», зроблений із пиляних дощок – «тертиць». У цих зрубах розміщувалися: контора, дві кімнати, ізба біла з сіньями, друга ізба без кімнат. Четвертий зруб із чорною ізбою і сіньями, певно, мав вигляд бічної або тилової прибудови [4, 164].

Згідно з описом споруд, знищених та пошкоджених пожежею 1750 р., окрім самого будинку магістрату, при ньому були: шинок, ледовня, стайні із сіном, «магістратовій» з двома ізбами (зрубами) [4, 160; 164]. З документа 1762 р. відомо, що під будівлею магістрату був цегляний льох, в якому зберігалася «от давних лет» смола та інші магістратські речі, а біля магістрату знаходились: конюшня для магістратських коней з сіном, приміщення, де утримувалися колодники. Другий цегляний магістратський льох викопаний на відстані у 10-15 сажнів від магістрату і конюшні. У зв'язку з тим, що приміщення для колодників треба взимку опалювати (тобто розводити вогонь!), чернігівський магістрат відмовив Канцелярії Головної Артилерії у наданні цегляного льоху для зберігання пороху [5, 13в.].

Будинок Полуботка (городовий магістрат). Після пожежі, не пізніше 1765 р. [3, 166], чернігівський магістрат зайняв цегляне приміщення у північній частині фортеці, з правого боку від Замкової вулиці, якщо йти від Прогорілих воріт до Замку (рис. 1, 3). Цей будинок у 1750 р. згаданий як «кам'яниця Полуботка» [4, 165]. На мапах фортеці він зображений Г-подібним у плані. Будинок був «в дву партаментах камених, с вистроеним при оном двором» [3, 168], тобто мав два поверхи. Ця споруда двічі розкопувалася, у 1980 і 1986 – 1991 рр., під керівництвом А. А. Карнабеда та у 2005 – 2006 рр. під орудою О. Є. Черненко [6; 7]. Будинок Полуботка не був знесений у 1780-х рр., як це припускає О. Є. Черненко [6, 75], із креслень фортеці видно, що чернігівський городовий магістрат і надалі продовжує перебувати у цій будівлі. Споруда позначена на мапах 1787, 1788, 1789, 1791 та 1792 рр., тобто вона продовжувала існувати принаймні до останньої дати [8].

Після створення Чернігівського намісництва у 1782 р. і зміни судової системи, магістрат як установа втратив своє значення, але продовжував працювати принаймні до 1797 р. паралельно з новоствореною міською думою, що спершу не мала власного приміщення [1, 368-369, 382]. Лише на недатованому «Плане губернского города Чернигова» (який слід віднести до кінця першого десятиліття XIX ст., оскільки тут відображений цегляний губерньський острог, зведений до 1806 р. [9]), вищезгадана будівля на «Валу» вже відсутня, замість неї показаний новий магістрат на території нинішнього скверу ім. Попудренка [10].

Будинок Лизогуба (полкова канцелярія) зберігся донині в південній частині фортеці (рис. 1, 4). Споруда була зведена ще у XVII ст. як приватний будинок чернігівського полковника Якова Кіндратовича Лизогуба. Згідно з тестаментом останнього,

Експлікація до схеми

1. Ратушний двір (1706 р.)
2. Ратуша? (1740 р.)
- 2а. Можливе місце розташування магістратського двору у 1750 р.
3. Дім Полуботка (городовий магістрат).
4. Дім Лизогуба (полкова канцелярія).
5. Дім Стрієвського.
6. Дім полковника Богданова (дім губернатора).
7. Двір Многогрішного.
8. Дім намісника.
9. Тюрма.
10. Кам'яна караульня, а згодом кухня.
11. Дерев'яна кухня при домі намісника.
12. Дім коменданта.
13. Караульні (кордегардії).
- 13а. Караульня штатної роти.
- 13б. Караульня для охорони грошової казни.
14. Гауптвахта.
15. Інженерний діловий двір.
16. Артилерійський двір, а потім намісницьке правління.
- а – «громадянська палата».
- б – «приказ товариств опікування».
- в – «верхня розправа».
- г – «казенна палата».

що датований 1698 р., будинок мав відійти у власність дружині та сину Юхиму [11, 10-14]. Після смерті гетьмана Данила Апостола у 1734 р., указом імператриці Анни Іоанівни у Глухові замість гетьмана був створений вищий державний орган під назвою Канцелярії Правління Гетьманського Уряду, який називали також Генеральною Військовою Канцелярією, тоді ж з'явилися сотенні і полкові канцелярії, в тому числі і в Чернігові [12, 90-92; 250]. Певно, саме в цей час будинок Лизогуба стає офісом канцелярії чернігівського козацького полку.

У документах, присвячених розслідуванню пожежі 1750 р., згадується полкова канцелярія, яка була «утушена» [4, 159]. Точної вказівки на місцезнаходження полкової канцелярії на цей період не маємо. Але згадка її поруч із замковою фортецею та те, що приміщення вціліло (судячи із документів згоріли споруди і двори на північ від магістрату), дають підставу стверджувати, що вона на той момент перебувала у будинку Лизогуба. Креслення фортеці 1751 р., що відобразило її стан після пожежі, підтверджує цю думку. Будинок Лизогуба, підписаний у експлікації до мапи як канцелярія. Полкова малоросійська канцелярія продовжує перебувати тут у 1765, 1766, 1768, 1772, 1774 рр. [3, 166; 168]. На мапі 1776 р. [13]. споруда позначена як канцелярія легкокінного малоросійського полку, оскільки саме цього року лівобережні козацькі полки були перетворені у регулярні легкокінні зі штатною чисельністю у 300 чоловік кожний [12, 68]. Після ліквідації полкового устрою та створення Чернігівського намісництва і губернії в будинку Лизогуба розмістився губернський магістрат, він показаний на плані губернського міста Чернігова, на мапах 1787, 1788, 1789, 1792 рр.

Будинок Стрієвського. Атрибуція цієї споруди впливає з документа кінця XVII ст. – тестаменту Я. К. Лизогуба. У ньому недвозначно визначається місцезнаходження помешкання Стрієвського. Двір Лизогуба був прилеглий до двору Стрієвського і лежав навпроти «комор радових» [11, 10-14]. Креслення показують, що двір Лизогуба лише із одного боку – північного прилягав до житлової забудови. На схід від нього стояв фортечний вал, на півдні знаходився замковий рів, а із заходу, через дорогу, розташувалася ринкова площа із «коморами» (рис.1, 5). Під час нагляду за роботами з прокладання телефонного кабелю у 1997 р. автор спостерігав у траншеї рештки підмурку з жолобчастої цегли, що має товщину 6-7 см, в 35 м на північ від північного фасаду «Будинку Лизогуба». Цей підмурок може походити від залишків помешкання Стрієвського.

Назва будинку, певно, пов'язана з іменем Костянтина Стрієвського, що у 1669 р. обіймав посаду наказного чернігівського полковника, а у 1677–1686 та 1692–1694 рр. уряд полкового судді [14, 33-35].

А. А. Карнабед помилково ототожнював кам'яний будинок, що стояв на замковій вулиці на північ від будинку Лизогуба (тобто помешкання Стрієвського), із кам'яницею Полуботка [7, 243]. На мапах 1768, 1772 рр. під назвою чернігівської малоросійської канцелярії позначені два будинки – Лизогуба і Стрієвського. Трохи раніше складений опис Чернігова (1765 р.) вносить деяке роз'яснення. Згідно із ним, на відміну від будинку Лизогуба, де перебувала полкова канцелярія, в колишньому домі Стрієвського містилася гродська Чернігівська канцелярія [3, 166]. Потреба у ній виникла у зв'язку із запровадженням гетьманом Кирилом Розумовським у 1763 р. замість полкових судів – гродських, для розгляду кримінальних справ [12, 94-95; 251]. У 1774, 1776 рр. в цій будівлі розташовувався архів, який ймовірно відносився до козацького врядування.

Починаючи із 1787 р., будинок Стрієвського зникає із планів міста, отож, певно, тоді він був знесений, а ділянка передана для двору чернігівському коменданту.

Дім полковничий. Споруда із такою назвою на території фортеці згадана під 1750 р., однак її не можна локалізувати [4, 159]. За повідомленням А. Шафонського, цей будинок був побудований за чернігівського полковника і коменданта Богданова від скаргу військового. Згідно з описом Чернігова 1765 р., полковничий дім розташовувався біля Замку з лівої сторони Замкової вулиці, якщо дивитися від Замкової брами на «Прогорілу» фортечну браму (рис.1, 6). Опис 1766 р. додає – полковничий дім був дерев'яним [3, 166; 168]. На мапах 1768, 1772 рр. він фігурує як «обывателское строение», а в 1774 р. під назвою «казенного малоросійського дому». У 1776 в будинку

ку «квартирує» бригадир Милорадович, така зміна пов'язана із практикою надання полковникам городових козацьких полків військового класного чину бригадира. Отож цей чин отримав і чернігівський полковник Петро Степанович Милорадович, у 1786 р. він уже був генерал-майором [15, 47; 12, 126; 252].

У 1785 р. його брат Андрій Степанович в званні генерал-поручика став першим чернігівським намісником і губернатором [12, 135; 16, 28]. У цей період чин губернатора відповідав посаді правителя намісництва. Мабуть, тому на мапі губернського міста Чернігова початку-середини 80-х рр. XVIII ст. згаданий комплекс споруд стає будинком губернатора, а в описі 1786 р. він названий «домом дерев'яним біля замку, старим, для правителя намісництва» [12, 280]. У якості «будинку губернатора» згадана споруда та двір при ній зафіксовані на кресленнях першої пол. сер. 1780-х рр., 1787, 1788, 1789, 1792 рр. Губернаторський (полковничий) двір лежав на північ від замкового рову, мав вигляд квадрату зі стороною біля 50 м. Власне будинок губернатора стояв у центрі двору, він був дерев'яний і збудований «покоєм». Уздовж північного та західного боків двору знаходилися довгі допоміжні господарські споруди. За проектом плану губернського міста 1786 р., який, певно, був розроблений архітектором Дітріхштейном, на цьому місці мав постати дім генерал-губернатора.

Двір полковника Дем'яна Многогрішного. Із жалуваної підтверджувальної грамоти на все майно Борисоглібського і Троїцького монастирів, виданої царем Л. Барановичу в 1676 р., випливає, що у самій фортеці біля кафедрального монастиря та Спаського собору знаходився двір Многогрішного, який був куплений монастирем [17, 50-60]. У листі до Чернігівської полкової канцелярії митрополита Тобольського А. Стаховського на території Чернігівської фортеці серед дворів, придбаних кафедральним монастирем у різних власників, що лежали на південь і на захід від «архієрейського дому», згадується і «...земля гетьмана Демка Многогрішного гетмана, а по взятю его надана на дом архиерейский, но Лука Рихловский, бывший тогда архидияконом, продал оную чи оддал заборовской чи Затиркевичи судиеі, а что и (...) Спаскими дворми земля тая била отдана друкарю Елинскому, которую потом я от купил по (?) пожару у паней обозной». Документ показує прив'язки цього двору, він лежав «перед дверми церковными» «на розі навпроти шоп» [18, 112]. Тобто ділянка Д. Многогрішного лежала між брамою Борисоглібського монастиря, Спаським собором та «шопами» на ринковій площі (рис. 1, 7). Навколо цієї території, судячи із креслень, між 1706 р. та 1739 р. була зведена цегляна стіна, в межах якої вирощувався монастирський сад.

Певно, розташування двору між соборами вважалося престижним, і ця ділянка до потрапляння її у власність Д. Многогрішного мала інших впливових господарів. Автор припускає, що Д. Ігнатович – чернігівський полковник, а згодом гетьман, отримав згаданий двір після повстання І. Брюховецького, коли у лютому 1668 р. чернігівці виступили проти воеводи А. Толстого та московських ратних людей. Росіяни, зачинившись у Замку, перебували в облозі до приходу князя Ромодановського із військом [19, 48]. Вважається, що однією з причин повстання було незадоволення чернігівців втручанням воеводи у внутрішні справи міста. Так, зокрема, у 1666 р. А. Толстой на прохання настоятеля Борисоглібського собору Г. Алешковича, закріпив за собором права володіння двором у фортеці, що раніше належав чернігівському полковнику І. Силичу [20, 165]. Можливо, цей спірний двір, віднятий у соратника Я. Сомка – полковника І. Силича, страченого у Борзні прибічниками І. Брюховецького після ніжинської чорної ради, відійшов згодом до його наступника по полковничому уряду – Д. Многогрішного.

Дім намісника. Чернігівське намісництво (губернія) було створене взимку з 1781 р. на 1782 р. згідно з імператорським указом від 1775 р. Зазвичай намісництво об'єднувало кілька губерній, на Чернігівщині межі намісництва і губернії співпадали. Керівництво намісництвом покладалося на государственного намісника чи генерал-губернатора, який призначався безпосередньо імператрицею. На намісника покладалася обов'язок нагляду за виконанням законів та діяльністю місцевих органів влади, також йому були підпорядковані місцеві гарнізони, військові частини та поліція [21, 51]. Натомість губернатор був правителем губернії й очолював намісницьке правління [12,

176], отож і їхні будинки були різними спорудами. За свідченням А. Шафонського, яке відноситься до 1786 р., дім для генерал-губернатора – дерев'яний, на кам'яному фундаменті стояв посередині фортеці, навпроти Архієрейського будинку. Він був збудований у 1781 р. [12, 280]. Та ж сама назва будинку – «дом для генерал-губернатора» фігурує і у топографічному описі губернського міста, складеному в 1798-1800 рр. [22, 32]. А от на плані губернського міста цього ж періоду споруда названа «домом намісника», вона справді розміщувалася у центрі чернігівської фортеці, через дорогу від Спасо-Преображенського собору, поруч із тим місцем, де нині стоїть будівля Чернігівського історичного музею (рис.1, 8). Дім намісника під цією назвою показаний на кресленнях міста і фортеці 1786, 1787, 1788, 1789, 1791, 1792 рр.

На мапі 1787 р. його стіни паралельні сучасній вул. Горького і відповідно будівлі історичного музею. Однак на планах 1788, 1789, 1791, 1792 рр. будинок намісника зображений під кутом до фасадів Спаського собору, історичного музею й архіву, а також споруда показана більшою за розмірами, аніж на планах 1786 та 1787 рр. За проектом перепланування губернського міста, який А. А. Карнабед приписував Румянцеву-Задунайському і датував 1786 р. [23, 56-57], будинок намісника планувалося знести, ймовірно, ця споруда не вписувалася у амбітну ідею суцільного регулярного перепланування міста. Водночас А. Шафонський сповіщав, що у 1786 р. будинок був приготовлений для перебування «Всевысочайшего Ея Императорского Величества». М. Маркевич у своїй праці згадував, що в 1828 р. йому випала нагода огледіти покинутий будинок генерал-губернатора, який, за його свідченням, був збудований «під проїзд» імператриці Катерини II. Цей будинок спочатку знаходився на території фортеці, а у XIX ст. був перенесений за Стрижень і встановлений поблизу дому, що займав начальник губернії [24, 77]. На мапі міста початку XIX ст., за Стрижемем, у районі сучасного будинку офіцерів, зображена велика дерев'яна «п»-подібна у плані будівля. Певно, намісницький дім, у якому зупинялася імператриця під час мандрівки до Таврії, був перевезений на інший берег р. Стрижень, тут він зазнав певних переробок, які змінили план споруди. Десь на початку другої чверті XIX ст. дім намісника був розібраний [24, 77], а на його місці постав кам'яний будинок цивільного чернігівського губернатора.

Тюрма. Серед казенних будівель, постраждалих під час пожежі 1750 р., був «секвестр полковий» або «турма». Виходячи із опису подій тієї лихогої ночі, зрозуміло, що тюрма знаходилася неподалік від магістрату [4, 160]. Але на плані 1751 р. будівля такого призначення не підписана. Невідомо, із якого матеріалу була збудована в'язниця, можливо, із дерева, оскільки на згаданому кресленні поблизу місця, де стояв магістрат, немає зображення кам'яної споруди, яка б могла належати тюрмі. Місцезнаходження цієї установи уточнює опис Чернігова 1766 р., де вказано, що «секвестр полковий каменний» знаходився на Київській вулиці, якщо йти «з города сквозь ряд лавок крамних в правую сторону». Згадана вулиця прямувала від Київської (Любецької) брами до Водяних воріт. Даному опису відповідає зображення тюрми на мапі 1768 р., ця невелика за розміром споруда знаходилася десь на місці руїн підвалу чоловічої гімназії (рис.1, 9). Вона не змінилася ні у 1772 р., ні у 1774 р. Таким чином або на мапі 1751 р. помилково не вказана погоріла цегляна в'язниця, або вона була зведена пізніше цієї дати. У 1776 р. поруч із місцем, де стояла тюрма, з'явилася велика цегляна будівля, однак на плані її призначення не вказане. Після зведення намісницького дому в 1781 р. тут спочатку були «Таго дому покои каменные в коих ныне солдатская караульня» (рис.1, 10), а в 1783 р. сюди з сусіднього дерев'яного будинку (рис.1, 11), що стояв щонайменш із 1768 р., переведена кухня намісницького дому. Обидва вищезгадані будинки продовжували існувати принаймні до 1792 р., як це зафіксовано воєнними картографами. На нашу думку, десь неподалік цієї тюрми, на початку XVIII ст. мала знаходитись «шопа», де утримувалися колодники чернігівського козацького полку та зберігалася полкова амуніція [25, 3, 8зв.].

Дім коменданта. Чернігів із середини XVII ст. був одним із головних осередків розміщення російських воєнних гарнізонів. Їх очолювали воєводи, які не тільки командували військовими підрозділами, а інколи й виконували інші державні функції, як от збір податків. У 1708 р. за указівкою Петра I, воєводи були перейменовані у

комендантів [12, 103]. У Чернігові коменданти з'явилися у 1712 р. [12, 255]. Де резидував перший комендант Ушаков, наразі невідомо. У 1723 р. на уряд чернігівського полковника був призначений росіянин М. Богданов. Він одночасно обіймав і посаду коменданта. Тому можна припустити, що в цей період не було особливої потреби в окремому будинку коменданта Чернігівської фортеці. Після створення Чернігівської полкової канцелярії, посада коменданта відділилася від полковничого уряду. Однак невідомо, де у цей час мешкали чільники фортечного гарнізону. На планах 1768 р. та 1772 р. накреслений проект виділення ділянки для комендантського двору та його канцелярії навпроти Воскресенської церкви. За проектом комендантський двір мав розміститися на місці колишньої садиби Полуботка, де на той час перебував городовий магістрат. Однак цей проект так і не був реалізований та навіть не показаний у якості «прожекту» на плані 1774 р.

Комендантська канцелярія, як і раніше, продовжувала займати будівлю гауптвахти (рис. 1, 14), а для житла комендантів був зроблений будинок, який уперше з'являється на мапі фортеці у 1787 р. під назвою «обывательского строения». Будинок цей показаний на замковій вулиці на території саду вдови Енькової, поруч із тим місцем, де раніше знаходився дім Стрієвського (рис. 1, 12). У 1789 р. на плані зазначено, що тут «жительствоеть комендантъ». Цього ж року на комендантському дворі з'явилися три нові будівлі, які стояли під самим валом фортеці. Згаданий будинок на мапі 1791 р. вказаний як приватна забудова, а на кресленні 1792 р. як дім коменданта.

Наприкінці XVIII ст. Чернігівському коменданту підлягали не тільки чотири гарнізонні роти, артилерійська та інженерна команди загальною чисельністю більше 600 чоловік, а також прикордонна охорона у складі більше 400 рядових і офіцерів Чернігівського та Стародубського карабінерних полків [12, 204-206]. Для організації гарнізонної служби розташування будинку коменданта мало велике значення, оскільки біля нього або біля дому губернатора, згідно зі статутом 1797 р., повинні були щоденно проводитися плац-паради, із яких розводилися караули для охорони фортеці. Саме в одному із цих будинків зберігалися ключі від брам міста [26, 115 – 119, 153].

Кордегардії (караульні). Для укриття від непогоди, приготування їжі і харчування вартових у фортецях робилися спеціальні будинки – караульні. У них також зберігалися книги обліку тих, хто в'їхав та виїхав із фортеці, тут же щоденно мали складатися рапорти караулів. На планах міста караульні з'являються у 1751 р., вони стоять біля брам із лівого боку перед виходом із фортеці. Ці приміщення показані маленькими квадратними будиночками із чотирихилими дахами. У описі Чернігова 1766 р. вказується, що дерев'яні караульні ізби були при воротах Київських та Водяних. На плані 1768 р. караульні, тепер уже названі кордегардіями, зображені не тільки біля Любецької (Київської) і Водяної брам, а й перед мостом, що вів у Замок (рис. 1, 13). У 1787 р. караульня біля замку зникла, натомість інші залишаються на своїх місцях до 1790-х рр., навіть незважаючи на зміну місця Любецької брами.

Окрім кордегардій, біля фортечних воріт певний час існували приміщення для інших караулів. Так, на карті міста початку 80-х рр. XVIII ст. на території двору городового магістрату розташовувалися зв'язані між собою дерев'яні та кам'яні покої, де утримуються арештанти (рис. 1, 13 а) [27]. Стосовно цієї споруди у 1786 р. говориться про «дерев'яний дім, де штатної губерньської роти караульня з кам'яною коморою (кладовою) для речей цієї роти». На планах 1788, 1789, 1791 рр. ця караульня зображена біля південно-східного кута огорожі нового архієрейського будинку (архіву), приблизно в районі, де стоїть зараз пам'ятник Пушкіну, в експлікаціях до мап вона підписана, як караульня штатної роти. У 1792 споруда зникає з плану, немає вже і кордегардії біля Водяних воріт. Однак у рапорті Чернігівського губерньського архітектора А. Карташевського від 1799 р. згадується «каменный погреб о пяти отделениях над которым был прежде каменной жилой корпус», що знаходиться «в здешней крепости подле штатной караульни» [28, 1, 9], певно, йдеться про вищезгадані споруди.

У першій половині – середині 80-х рр. XVIII ст. стояла також невелика будівля для караульної охорони «денежной казны» на північ від будинку Лизогуба (рис. 1, 13 б). Така охорона була пов'язана із розміщенням у губерньському магістраті – колишньому будинку чернігівського полковника Лизогуба – Чернігівського повітового казначейства.

Гауптвахта і комендантська канцелярія. Певно, Лоевські, вони ж Нікольські і Прогорілі ворота, були найважливішими у Чернігівській фортеці. Чи це пов'язано із розміщенням їх на шляху до столиць – Глухова та Москви, чи із більшою вразливістю у випадку атаки, невідомо, але саме при цій брамі стояла гауптвахта або головна караульня (рис.1, 14). Вона помітна на плані 1739, креслення 1751 р., навпаки, зображує біля Прогорілих воріт звичайну караульню, а в 1757 р. біля брами показаний досить великий будинок – гауптвахта, поруч з яким стоїть гарнізонний амбар. Із опису Чернігова 1765 р. дізнаємося, що за магістратом кам'яним стояла канцелярія комендантська [3, 166]. Можливо, у 1760-х – 1770-х рр. гауптвахта використовувалася не тільки як канцелярія, а й як житло коменданта. У 1780-х, коли комендант отримав окремий дім, у новому будинку гауптвахти жили офіцери інженерної команди [12, 280]. Споруда стояла тут і пізніше, на плані 1792 р. вона помилково названа «гоубтвахтх и каменная канцелярия» замість «комендантська канцелярія».

Інженерний діловий двір призначався для розміщення інженерної команди, яка складалася з офіцерів та нижніх чинів фортифікаційного відомства. Час від часу воно то зливалося, то відокремлювалося від Головної артилерії, що призвело пізніше до розділення великого інженерного двору на два менших двори: інженерний діловий та артилерійський «пушечний». До появи цього двору фортифікатори зберігали своє майно на території Замку, де було дуже мало місця. Отож цей двір був збудований «самовластно» інженер-капітаном німцем Голцманом на земельній ділянці, яка належала сімейству Булавок і звільнилася після пожежі 1718 р. [29, 84]. Російський військовий інженер Давид Гольцман відомий тим, що виконав креслення фортеці Казикермен у 1698 р. та проект її посилення напередодні турецької облоги [30, 65]. Можливо, згаданий двір був раніше у власності полкового писаря Петра Михайловича Булавки [12, 36].

У 1739 р. інженерний двір займав весь простір від Воскресенської брами на півдні й Замкової вулиці на заході та до фортечних валів на півночі й сході (рис.1, 15). Таким він продовжував бути і в 1740 та 1741 рр., після ж пожежі, в 1751 р. на місці інженерного двору на кресленнях показаний пустир. Опис Чернігова 1765 р. згадує вже окремі «пушечной и делевой двори». За проектом 1768 р. інженерний двір мав бути розширений та відсунутий подалі від валу углиб фортеці. На мапі 1772 р. попередній проект повторений, а у 1774 р. відмінений. Креслення фортеці 1776 р. розшифровує призначення будівель інженерного двору. Тут були: майстерня, цейхгауз, конюшня, караульня. Також показані проектовані для будівництва амбар та погріб. У цей рік (1776) площа інженерного ділового двору нарешті збільшилася і такою перебувала до кінця його існування у 90-х роках XVIII ст., в ньому в цей період містилася інженерна команда [12, 241-242]. У 1787, 1788, 1789, 1791, 1792 рр. інженерний діловий двір являв собою прямокутну ділянку, обгороджену парканом, по периметру якої стояло п'ять-шість дерев'яних будівель різної величини.

Артилерійський двір був серед пошкоджених пожежею у 1750 р. Тоді двір артилерії полкової гарматний («пушечной») мав «дві ізби, та при тому дворі колодязь» [4, 165]. Оскільки Іван Божич був одночасно чернігівським полковником і комендантом, артилерійський двір у цей період міг бути використаний як для полкової, так і для гарнізонної артилерії одночасно. «Пушечной» двір згаданий в описі Чернігова 1765 р. На кресленнях, починаючи з 1768 р. по 1776 р., артилерійський двір займав квартал вздовж Замкової вулиці від інженерного двору до Воскресенської церкви, а тилами виходив до садиби відставного полковника Троцького (рис.1, 16). Після впровадження губерній у 1781 р. імператорським указом Малоросійська артилерія ліквідована, а гармати було наказано розділити по губернських містах [12, 132]. Тоді ж «пушечной» двір із будівлями був переданий для намісницького правління.

Намісницьке правління. Після створення намісництва у 1782 р., у чотирьох дерев'яних будинках для служителів артилерійського двору розмістилися «присутственні місця» намісницького правління. Згідно з планом губернського міста цього періоду, установи були розподілені таким чином:

північний корпус – «гражданская палата», яка уміщувала апеляційний суд [12, 176-177], Кримінальний та Верхній земський суди (рис.1, 16 а);

західний корпус – намісницьке правління (Приказ обществ призрения, Совестный суд) (рис.1, 16 б);

східний корпус – Верхня і Нижня розправи – судовий орган для козаків, засідателів для якої вони обирали проміж себе [12, 130] (рис.1, 16 в);

південний корпус – Казена палата – орган, що розпоряджався усіма доходами намісництва (рис.1, 16 г).

За проектом плану губерньського міста 1786, що, можливо, був складений губерньським архітектором Дітріхштейном, у двох «глаголеподібних» корпусах, що мали постати між замком, будинком Лизогуба і монастирським двором, планувалося розмістити намісницьке правління, присутственні місця, архів і «кладові». Схожі за планом споруди були зведені пізніше у 1803 р. за проектом А. Карташевського у комплексі госпіталю, які поки що збереглися на території міської лікарні. На мапі 1792 р., окрім будівель на території артилерійського двору, показані «присутственные места наместнического правления деревянные и к нимъ принадлежащая архивъ каменные» поблизу дерев'яного будинку намісника. Ці дві будівлі трапляються й на кресленнях фортеці 1788 та 1789 років, але без такої легенди.

Оскільки не всі казені установи вмістилися у колишньому артилерійському дворі, значну їхню частину було влаштовано у будівлях колишнього кафедрального монастиря – «въ части онаго нынѣ помѣщаются повѣтовый и нижній земскіи суды, казначейство съ кладовыми для хранения денежной казны, губернская чертежная, городничество, врачебная управа и архивы для хранения письменныхъ дѣлъ» [22, 31].

Приведені дані не є повними, але автор має сподівання, що вони будуть корисними як допоміжний матеріал для підготовки оглядових екскурсій по Валу, а також матимуть користь для археологів при атрибутуванні археологічних об'єктів дитинця цієї доби.

1. Хижняков В. Черниговская старина. (1765 – 1810) По архивным бумагам городской думы // Киевская Старина. – 1899. – № 6. – С. 368– 407.

2. Кулаковський П. Чернігів як політико-адміністративний і економічний центр у першій половині XVII ст. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів/ Редколей: О.Б.Коваленко (відповідальний редактор) та ін. – Чернігів, 2007. – С. 427 – 438.

3. Описи Чернігова 60-х років XVIII ст. (Підготовка до друку та передмова О.Коваленка та І.Петриченко) // Сіверянський літопис. – 1997. – №4. – С.165– 173.

4. Дубовський В. Пожежа 1750 року в старому Чернігові (Підготовка до друку та передмова О.Коваленка і Т.Вороніної) // Сіверянський літопис. – 1997. – №6. – С. 154– 166.

5. ЦДІАК України, ф.269, оп.1, спр.3855, 2 арк.

6. Черненко О. Є. Археологічні дослідження споруди чернігівського магістрату // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів, 2008. – С.73– 77.

7. Карнабіда А. Чернігівський магістрат XVII – XVIII ст. Де і яким він був? // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів, 2008. – С.241– 247.

8. План Чернігівської фортеці 1792 р.(копія). ЧІМ. – ВСП 57/10/1.

9. Чернігівський слідчий ізолятор [Електронний ресурс].. Режим доступу: <<http://www.ukrprison.org.ua/index.php?id=1209396981>> (13.12.2015)

10. План губерньського міста Чернігова // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Упоряд. Т. Б. Ананьєва, – К., Наукова думка. – 1997. – 322 с., іл.

11. Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15.05.1698 р.) // Пам'ять століть. – 1996. – №3. – С.10-14.

12. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание/. – Киев: Унив.тип., 1851 – 697 с.

13. План Черниговской крепости в красках 1776 г. – РГВИА, ф. ВУА. спр.662035.– 1арк.

14. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку //1997. – No1 – 2. – С. 32 – 46.

15. Студьонова Л.В. Чернігівські князі, полковники, губернатори. / ред. О.В.Ткаченко. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1998. – 148 с.
16. Азбучный указатель имен русских деятелей для «Русского биографического словаря»: Часть вторая. М – Ф. – СПб., 1888. – 829 с.
17. Дополнения к актам историческим собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т.7. – СПб., в типографии Эдуарда Праца. 1859. – 374 с.
18. Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII – XVIII ст.// Сіверянський літопис. – 1997. – № 1– 2 (13– 14). – С.100– 116.
19. Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672 – 1687 гг.). – М., 2012. – 285 с.
20. Пирог П. В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. 2003. – № 2. – С. 162– 168
21. Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века). – М.: изд-во МПГУ, 2001. – 358 с.
22. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Упоряд.Т. Б. Ананьєва, – К., Наукова думка. 1997. – 322 с., іл.
23. Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – 2–е вид., перероб. і доп. – К.: Будівельник, 1980. – 128 с.
24. Маркевич М. Историческое и статистическое описание Чернигова// Черниговские губернские ведомости. (Часть неофиц.). – 1852. – №8. – С.61– 72; № 9. – С.75– 82; № 10. – С.85– 98; № 11. – С.101– 111.
25. ЦДІАК України, ф.51, оп.3, спр.1378, 200 арк.
26. Его Императорского Величества воинский устав о полевой пехотной службе с планами. – М., в Сенатской типографии. 1797. – 322 с. илл.
27. План губернского города Чернигова // РДБІА. ф.418.– спр.635; НАІЗ «ЧС» КН 1131/1. 1 арк.
28. ДАЧО, ф.179, оп. 1а, спр. 57.
29. Обзорение румянцевской описи Малоросии. – Чернигов. В губернской типографии. 1866. – 138 с.
30. Багро А.В. Украинское казачество и первый Азово-Днепровский поход // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Научн. рук. д.и.н.,проф. Т. Г. Таирова-Яковлева, – СПб. 2015. – 303 с.

Игнатенко Игорь. К вопросу о локализации строений военной и гражданской администрации в Черниговской крепости в конце XVII – XVIII вв.

Автор на основе письменных источников и планов Черниговской крепости определил места расположения ряда разрушенных зданий, где в XVIII в. размещались учреждения военной и гражданской администрации города. В перечень включены такие объекты, как: ратуша, дома магистрата, судов, коменданта, наместника, губернатора, дворы полковников, артиллерии и инженерной команды, караульные строения.

Ключевые слова: Черниговская крепость, топография, администрация.

Ihnatenko Ihor. About the location of buildings of military and civil administration in Chernihiv fortress at the end of XVII – XVIII centuries.

The author, based on written sources and Chernihiv fortress maps, defined location of a number of destroyed buildings, which in the XVIII century establishments of military and civil administration of the city was located. The list includes items such as: city hall, houses magistrate courts, governor, commandant, Colonel yards, artillery yard and engineering team yard, guard building.

Keywords : Chernihiv fortress, topography, administration.

ЧЕРНІГІВ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ЄВГЕНІЇ СПАСЬКОЇ

У статті схарактеризовано подорожі Є. Ю. Спаської до Чернігова, з'ясовано роль та місце визначного гончарного осередку в науково-музейній спадщині дослідниці.

Ключові слова: Чернігів, гончарство, Чернігівський ринок, Етнографічний музей, Музей культів, Чернігівський державний музей.

Чернігів віддавна вважався визначним осередком гончарства і керамічного виробництва не лише в загальноукраїнському, а й європейському вимірах. Цьому сприяли значні поклади глини та багатство лісів (деревина необхідна для випалювання виробів). Саме тому зародки гончарної справи в нашому краї датуються ще V-IV тис. до н. е. [1, с. 486]. Раннє виникнення та існування в Чернігові гончарства – спочатку як домашнього, підсобного промислу, а згодом і відокремленої професії гончара, знайшли підтвердження в численних археологічних знахідках залишків гончарно-керамічних виробів на території чернігівського Посаду та Окольного граду. З розвитком у давньоруський час торгово-економічних зв'язків з сусідніми народами виробництво чернігівських гончарів, високоякісні та майстерно декоровані, користувалися значним попитом. До початку XV ст. виробництво чернігівських гончарів зберігали всі орнаментико-типологічні ознаки давньоруської кераміки. Неперевершена техніка розпису виробів крелевецьких гончарів (зараз – м. Крелевець Сумської області), яка збереглась аж до середини XX ст., особлива техніка виготовлення посуду городнянських майстрів (м. Городня Чернігівської області), запозичена в німців-колоністів ще в XIX ст., ніжинський декор «ампірна ваза» і «кант» дозволяють легко виокремити виробництво майстрів Чернігівщини з-поміж виробів гончарів з інших регіонів України.

В умовах синкретичності мистецьких традицій типові риси гончарно-керамічної справи нашого краю зберігали свою самобутність до початку XX ст., що викликало особливий інтерес дослідників народного мистецтва та вчених-керамологів. Серед видатних дослідників гончарства Чернігівщини (і Чернігова, зокрема) слід виділити Євгенію Юріївну Спаську – етнографа, керамолога і народознавицю, науковий інтерес якої не оминув увагою цей відомий осередок гончарної справи на Лівобережній Україні. Лейтмотивом наукових пошуків Євгенії Юріївни виступала саме гончарно-керамічна справа та вірування, пов'язані з її виробництвом та використанням в традиційно-побутовій культурі.

Судячи з матеріалів етнографічних щоденникових записів дослідниці, їй довелося відвідати Чернігів двічі: в 1924 та 1926 рр., хоча в подальшому з цим містом учена була пов'язана досить тісними науковими та музейницькими зв'язками. Обіймаючи посаду завідувачою кустарним відділом Київського сільськогосподарського музею та Постійної промислової виставки (1924 р.), вона отримала доручення від завідувача Чернігівського історичного музею О. Вайнштейна та керівника своїх наукових студій Д. Щербаківського знайти і придбати зразки «північно-чернігівського посуду». Зібрані народознавицею експонати мали поповнити музейну колекцію Чернігівського історичного музею та експозицію Київського сільськогосподарського музею. У руслі етнографічно-дослідницьких експедицій ученої оминати увагою «чернігівську гончарну спадщину» було неможливо. Перші відвідини Чернігова датуються 11-16 травня 1924 р.

© Луговик Тетяна Вікторівна – аспірантка кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Місто справило позитивне враження на дослідницю: «11 мая я приехала на пароходе «Прогресс» в Чернигов. Город очень хорош во время разлива: зеленые вербы в воде и со всех сторон соловьиное пение, сады цветут плохо, но площади – зеленые, на них мирно стоят коровы, улицы тихие, малолюдны, какие-то особенные, будто игрушечные церкви, отсутствие нищих придает городу вид патриархальный...» [5, с. 359].

Через брак часу вчена не змогла оглянути все місто, проте на чернігівському ринку, як головному осередку народного життя та носія традиційної культури, дослідниця побувала двічі: «...Дело у меня брало много времени, и осмотреть весь город не удалось, но на базаре была два раза. Он расположен возле «Пятницкой», у которой тихий необыкновенный фасад, а под оградой – лавки, лавчонки, рундучки. Особенностью базара было обилие баб, сидящих у корзин с крашеными яйцами. Дети и молодые парни азартно их раскупают и «цокаются». На моих глазах один парень проиграл корзину яиц стоимостью 6 рублей» [5, с. 359]. Проте гончарні вироби Чернігова – ціль подорожі етнографа – її не вразили. Про це свідчить її доповідь, підготовлена директору Київського сільськогосподарського музею. «Гончарный ряд – скучный: простые миски и горшки, ничем не прикрашенные, не политые; торгуют евреи, должно быть городнянские и местные. Ничего интересного для себя не увидела и Нежинский базар несравненно богаче предметами народного искусства», – констатує Євгенія Юріївна [5, с. 359]. Це свідчило про початок занепаду гончарно-керамічної справи Чернігова на поч. XX ст. та поступове витіснення виробів народних майстрів заводською продукцією.

«Успела побывать в Этнографическом музее, который производит прекрасное впечатление чистотой помещения, умелой экспозицией и прекрасно расписан. Заведующий – человек молодой, живо своим делом занятый, т. к. я пришла в неурочное время и стеснялась его задерживать...» [5, с. 359]. Євгенія Юріївна встигла оглянути відділ кераміки, де нічого нового для себе так і не відкрила. Більш того, вона не погодилася з паспортуванням цілого ряду посуду. На її думку, посуд з рожевою поливою і синьо-жовтим орнаментом не можна назвати «ніжинським»: «Ее напрасно считают нежинской, она несомненно конотопская, а в Нежине такой не бывало. Ичня у них тоже слабо представлена, но вообще выставлено все красиво, содержится хорошо. Но не игрушек, ни старой посуды, ни кафель в этом музее нет», – констатувала Євгенія Спаська [5, с. 359]. Завідуючий музею, помітивши зацікавленість та ґрунтовні знання орнаментико-типологічних особливостей чернігівського посуду, попросив поділитися попередньо зібраними вченою матеріалами про гончарну справу Ічнянщини. Цікавими у подорожі Євгенії Спаської стали відвідини відкритого напередодні «Музею культів», про який вона зробила наступний запис в щоденнику: «Это тоже новый, чистый, хорошо экспонированный музей. В нем хорошо рассмотрела только большие металлические блюда, которые зав считает 15-16 в. в., они восточной работы, по дну изображены бегущие олени, зайцы, собаки... Обратила внимание одна вышивка, взятая из Нежинского женского монастыря: на тонком полотне шелком красноватая, немного синим петлевым швом вышит узор, ни с украинским, ни вообще со славянским и ничего общего не имеющий; мне он напомнил вышивки татарские и турецкие...» [5, с. 359].

У музейному відділі «Старий Чернігів» увагу дослідниці привернули зразки кахоль керамічного заводу М. Листовської (Суразький повіт, Чернігівщина, 90-ті рр. XIX ст.). Представлені в експозиції кахлі і вази – яскравих кольорів, грубих малюнків, рельєфні, інколи квадратні, гладкі, грубо розписані сюжетом «ворон і лис». Панські кахлі, представлені в експозиції, великі, білі, з декоруванням типу «гірлянда» із с. Кладьківка Борзнянського повіту. Звідти, на її думку, була ще одна кахля – без номера, біла, з вертикальними коричневими і зеленими полосами. Одна з кахоль, описаних ученою – панська, з ампірною вазою, схожа на межигірський тип кахоль. Інші кахлі, представлені до розгляду – народні, роботи майстрів Михайла Погорілка, Дмитра Панасенка, Івана Іващенко, їх приблизне датування 1883 р. Кахлі роботи Михайла Погорілка були оздоблені типово ічнянським візерунком: зелений кант, синя ваза. «...Другая очень похожая с надписью внутри: «изделие козака Дмитрия Осипова Панасенка ч.м.б. И. (местечко Ичня?)» 1883 г. августа» – дізнаємося з записів ученої [5, с. 360].

Найцікавішою видалася кахля під каталожним номером 964, можливо, ніжинська. «Рисунок – ваза синяя, с подписью старшейся «это кахль завода Ивана Сытько, сделана 1820 Года ноября 30 дн.», – робить висновок Євгенія Юріївна [5, с. 360].

Наступна подорож народознавиці до Чернігова відбулася 15-19 липня 1926 р., про що свідчить одна з її доповідей директору Київського сільськогосподарського музею ім. Г. Петровського. Цього разу вона працювала з матеріалами статистичного бюро Чернігівського губерньського земства. Її цікавили архівні документи земського опису кустарної справи і промисловості Чернігівщини за 1913-1914 рр. «Київське і Подільське Губ. земства після цього обслідування видали книжки, що їй досі мають значіння і дуже допомагають дослідникам куст. промисловості цих губерній; Чернігівське Земство встигло видрукувати лише дві невеличкі статті Плавтова «Кожевный промысел» и «Изделия из прута» за матеріалами цього обслідування, решта залишилася не про-робленою...», – констатувала дослідниця [5, с. 364].

Серед губерньсько-статистичних записів Євгенія Спаська знайшла цікаві, проте нео-публіковані матеріали про чернігівське гончарство. Це – 49-ть сторінок великого фор-мату, написані дрібним почерком. Оскільки деякі матеріали були частково впорядковані і розкладені в конверти, дослідниця зробила висновок, що хтось хотів їх опублікувати, проте задум не було реалізовано. «В Стат. Бюро вже ніхто не міг определити почерку хто її писав, але мені здається, що писав це Плавтів, бо почерк це дуже подібен до того, яким саме він заповнював деякі анкети з інших промислів. Цю рукопис я переглянула уважно і сконспектувала, бо вона значно повніше ніж попередні надруковані доповіді по гончарству Чернігівщини (Русова, Корольова, Пакульського)...», – занотувала в етнографічному щоденнику дослідниця [5, с. 364].

Завідувач сільськогосподарського підвідділу статистичного бюро дозволив Євгенії Юрїївні користуватися узагальнюючими таблицями та звітами з дослідження стану кустарних промислів Чернігівської округи за 1925 рік. «Таким чином, я вважаю, що тепер я досить ясно уявляю собі стан гончарства на північній Чернігівщині і якщо це буде потрібно зможу викласти його окремо...», – резюмувала етнограф [4, с. 364]. Незважаючи на щоденну, кропітку працю над архівною спадщиною, вечорами Євгенія Юрїївна працювала у Чернігівському державному музеї, який на той час об'єднував експонати всіх музейних закладів, що колись існували в Чернігові (Тарнавського, Іс-торико-археологічний, Музей культів, Етнографічний, Музей побуту). Народознавиця високо оцінила як фондові зібрання, так і будівлю самого Музею: «Прекрасний для музею будинок, велика кількість надзвичайно цінних експонатів у всіх відділах, досить продумана експозиція – робить гарне враження і цей музей я вважаю за найкращий з усіх провінціальних музеїв, які мені доводилося бачити», – відмічала Євгенія Спаська [5, с. 364]. Експонати етнографічного відділу (відділ селянського побуту) були роз-міщені у двох великих залах і коридорі. Завідувач музею М. Вайнштейн та завідувач кустарного відділу музею О. Шихуцький запропонували Євгенії Юрїївні оглянути музейні зібрання з відділу гончарства, представлені виробами з Конотопа, Ічні, Город-нянщини. Проте експозиція була, на думку дослідниці, дуже вибірковою і потребувала поповнення. Завідуючий музеєм планував відвідати Городнянщину – район, де на той час була зосереджена більша частина всіх гончарних пунктів, а також придбати зразки посуду для оновлення експозиції Глухівського музею народознавства. Євгенія Юрїївна пообіцяла допомогти Чернігівському музею в справі поповнення фондів та створенні спільної монографічної праці з гончарства Чернігівщини. Варто зазначити, що цей задум невдовзі був успішно втілений: музейні колекції не лише поповнилися новими експонатами, а й з'явилися узагальнюючі праці: «Гончарні кахлі Чернігівщини XVIII-XIX ст.» та «Кохлі Чернігівщини (XIII-XIX ст.)», що до сьогодні вважаються фундаментальними дослідженнями чернігівського гончарства.

На основі попередньо зібраних даних про кустарну справу завідувачий етнографіч-ного відділу О. Шихуцький склав карту кустарної промисловості Чернігівської губернії. Унікальними, слід зазначити, були випадково уцілілі відомості про кустарну справу 1920-1921 рр. На думку Євгенії Юрїївни, ці матеріали, доповнені картографічними даними, могли б стати непоганою основою для здійснення подальших етнографічно-народознавчих розвідок Київщини.

«В Чернігові зараз нема ганчарного виробництва, хоч і відомо, що в кінці XVIII ст., тут був навіть цех і ганчарі виготовляли не лише посуд, а й кахлі – бо існувало полив'яне гончарство. Тепер же у Чернігові на Старому Базарі (коло Пятницької церк-

ви) продають лише привізний з Городнянщини простий посуд: у крамниці під церквою «Олешнянська кооперативна артіль «Ганчар»; у гончарському ряді 7-8 рундучків євреїв-перекупщиків; на краю базара 4 «литвина» продають посуд прямо біля своїх возів... Увесь посуд було зроблено з типового для Городнянщини матеріалу – рожевої глини з додаванням білої глини. Посуд з коричневою, червоною та зеленою поливою трапляється рідше. Серед типових форм – горщики, баньки, миски. Орнаментованого посуду мало, інколи зустрічалася рослинна чи геометрична орнаментика жовтого або чорного кольору. Посуд щоденний, звичайної форми, проте різних розмірів. Іграшок не спостерігається зовсім або їх роблять на замовлення для ярмарок», – продовжуємо дізнаватися з щоденника Є.Ю. Спаської [5, с. 365]. «Гарний по формі і якості, городнянський для експорту не підходить, бо мало він декоративний, майже не орнаментований, пристосований лише для щоденного селянського вживання. В Чернігові я нічого не купувала тому що все це можна купити і значно ближче – у Ніжені, де городнянські ганчарі конкурують з ніженськими і привозять весь свій асортимент» [4, с. 365].

Отже, відвідини Чернігова Євгенією Юрївною носили передусім науково-дослідницький інтерес, особливо щодо вивчення місцевих традицій гончарно-керамічного виробництва. Варто зазначити, що саме місто справило гарне враження на Євгенію Юрївну, про що вона писала в листах з далекого Казахстану на рідну неньку-Україну: «Все-ж таки, як була, так і залишилася всім серцем там, у вас, у Києві, на Чернігівщині, на Десні! Як згадаю – сама не своя, – усе, усе мені любе! Недавно прокинулася – серце як не вискочить – бачила рожеві гречані поля уві сні... Краще не згадувати!» [6, с. 73].

1. Археология: Учебник / Под редакцией академика РАН В.Л. Янина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2006. – 608 с.

2. Білокінь С. Мистецтвознавча діяльність Є. Ю. Спаської / С. Білокінь // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6. – С. 64-67.

3. Спаська Є. Гончарні кахлі Чернігівщини XVIII – XIX ст. / Є. Спаська. – К.: Майстерня Поліграфічного факультету, 1928. – 24 с.

4. Спаська Є. Кахлі Чернігівщини (XIII-XIX ст.) / Є. Спаська. – К.: Майстерня Поліграфічного факультету, 1927. – 33 с.

5. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, рр. 1921-1926, головним чином про гончарство чернігівське // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 337-373.

6. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського / Є. Спаська // Наука і культура України. – 1990. – С. 272-286.

7. Шудря Є. Всім серцем на Десні...: Зі спадщини дослідниці народного мистецтва Євгенії Спаської / Є. Шудря // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 5/6. – С. 73-75.

Чернигов в творческом наследии Евгении Спасской

В статье, ссылаясь на дневниковые записи Евгении Юрьевны Спасской, рассмотрены все ее посещения г. Чернигова, охарактеризовано впечатление исследовательницы от путешествий, показаны место и роль Чернигова в научно-исследовательском наследии выдающегося этнографа.

Ключевые слова: Чернигов, гончарство, этнографический музей, Евгения Спасская

Chernigov in the creative heritage of Eugenia Spasska

In the article investigated the ethnographic tour E.Yu Spassky to Chernihiv to collect samples of pottery-tiled production. Special attention is devoted to research and study E.Yu Spassky crafts of our land. Article can trace the topographical features of the last century in Chernihiv and Chernihiv condition pottery of the late nineteenth and early twentieth centuries. The study found materials about the development of the museum case of our city. It was found the role and place of Chernihiv as important pottery center of left-bank Ukraine, particularly in the creative and scientific heritage known researcher of folk art.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94 (477)

Максим Блакитний

ДЗВІН «ГОЛУБ» ТА ПЕРЕБУВАННЯ ЕКСПОНАТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В.В.ТАРНОВСЬКОГО У ЕВАКУАЦІЇ В м.ОРЕНБУРГ

У статті йдеться про один з найвідоміших експонатів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського так званий «Мазепин дзвін» та перебування музейних колекцій в евакуації в Оренбурзі.

Ключові слова: дзвін, музей, експонат, Чернігів, Оренбург.

У червні 2015 р. на дзвіниці Никольського кафедрального собору м. Оренбург (Росія) було виявлено втрачений дзвін «Голуб» або «дзвін Мазепи». Його випадково віднайшов викладач історичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова Аркадій Тарасов. До війни дзвін зберігався у Чернігівському державному музеї (нині – Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського).

Дзвін «Голуб» («дзвін Мазепи») було відлито 1699 р. в Глухові для Воскресенської церкви столиці тодішньої Лівобережної України – Батурина, на замовлення гетьмана І. Мазепи. Культовий предмет став одним з найвідоміших витворів майстра-людвисяря Карпа Балашевича. На дзвоні було зображено відповідний портрет українського гетьмана на повний зріст.

На сьогодні відомо 6 витворів роботи К. Балашевича (і 4 – його батька Іосифа), частина з яких волею долі перебуває у Росії. У колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського знаходяться 2 гармати (1713 р. і 1717 р.) роботи цього відомого майстра.

Свого часу долі «Мазепино дзвону» торкалися музейники, краєзнавці, історики, етнографи і журналісти: К. Карпинський, Б. Пилипенко, С. Баран-Бутович, О. Оглоблин, В. Свербигуз, О. Коваленко, С. Павленко [1].

Одна з перших загадок про те, що дзвін перебував у Домницькому монастирі і був зроблений за наказом правителя Гетьманщини та містив його зображення, датується 1902 р.: «на колоколе этом имеется отливное изображение самого гетмана Мазепы и герба его» [2, с. 1–2]. Даний факт було підтверджено священиком і відомим краєзнавцем К. Карпинським у статті, яка була присвячена старовинним дзвонам Чернігівщини та оприлюднена ним в 1913 р. Фактично церковнослужбовець уперше подав детальний опис дзвону, де зазначив, що «с левой стороны герба изображен сам Мазепа в полном гетманском одеянии с булавой в руке» [3].

На думку відомого етнографа, художника, мистецтвознавця і колишнього співро-

© Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського.

бітника Чернігівського музею Б. Пилипенка, дзвін роботи К. Балашевича «видатний твір українського ливарства кінця XVII ст.».

У 1927 р. саме Б.Пилипенко знайшов дзвін у Домницькому Різдво-Богородицькому монастирі біля містечка Березного на Чернігівщині. Витвір українського людвисарства було перевезено до Чернігівського державного музею, де він перебував (у музейному вестибюлі) до початку радянсько-німецької війни (за іншими даними був вилучений і знищений у 30-х рр.). Під час війни пам'ятку українського людвисарства було «втрачено». Б. Пилипенко дослідив і сфотографував дзвін та у 1929 р. зробив відповідну доповідь на засіданні історичної секції Всеукраїнської академії наук у Києві. У описі дзвону та висновках науковця йдеться: «на всю ширину корпусу дзвона, врізаючись до смуги з анголів – рельєфний образ Воскресіння. Симетрично до нього, з протилежного боку, теж порушуючи зубчасту смугу анголів – великий рельєфний герб... Поруч герба, з правого боку – постать увесь зріст, вдягнена в жупан, довгий плащ, в широкій шапці, з шаблею на боці. Ліва рука спирається на бедро, права – тримає булаву. Цікавою прикрасою нашого дзвона є виображення птаха з товстою короткою дзюбкою, згорненими крилами і написом «голубь». Це – символічна назву виробу, цілком запозичена з людвісарсько-гарматної західної традиції... Свідчення дати й напису не залишають будь-якого сумніву в тому, що на дзвоні – гетьман Іван Мазепа. Немає сумнівів у тому, що дзвін уже до трагічних подій 1708 року не був у гетьманській столиці...». Б. Пилипенко припускає, що «дзвін являв собою видатний коштовний додаток до офір гетьмана» Домницькому монастирю, засновником і будівничим якого був саме І. Мазепа [4].

Завідувач відділу музею С. Баран-Бутович у 1930 р. підготував і видав брошуру «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)», де навів «опис найважливіших людвисарських виробів», які зберігалися на той час у музейній колекції. Так, під інвентарним № 17351 значиться «дзвін з колишнього Домницького монастиря відомого глухівського майстра Карпа Йосоповича Балашевича, з гербом і портретом гетьмана І. Мазепи, 1699 року». Зазначено, що дзвін важив понад 40 пудів (приблизно 660 кг), у висоту мав 95 см, діаметр бази – 95 см. [5]

Історик О. Оглоблин у своїй праці «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (1960 р.) зазначав «дзвін був перевезений до Чернігівського Історичного Музею, де й знаходився (у вестибюлі музейного будинку) до початку II світової війни» [6].

На сьогодні дзвін має тріщину і не має «язика», тому не використовується за призначенням. В Оренбурзі або не знають, або замовчують факт, як людвисарська пам'ятка потрапила до них. Як ідеться у документах Державного архіву Оренбурзької області, у 1945 р., з так званого «Евакобанку» дзвін було передано до Никольського храму [7].

У статті «Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки» (автори – співробітники музею Г. Арендар і С. Лихачова) говориться, що з початком війни Чернігівський державний музей у липні 1941 р. припинив свою роботу і почав готувати експонати до евакуації. Значна частина музейної колекції була завантажена у 3 вагони і відправлена до м. Уфа. На Схід було вивезено біля 30 тисяч експонатів. Під час перевезення один з вагонів загубився і лише з часом стало відомо, що він потрапив до м. Оренбург (тоді – Чкалов). Саме у цьому місті евакуйовані музейні цінності зберігалися в обласному краєзнавчому музеї. У 1944 р. з Чкалова до Чернігова після реевакуації повернулися музейні експонати, які значною мірою були пошкоджені (іржа, волога, пліснява). Під час війни була втрачена фондова документація і списки евакуйованих речей [8].

Частково проливають світло на перебування чернігівських експонатів у ева-

куації публікації доктора історичних наук А. Федорової з Оренбурга. Так, дослідниця зазначає: «Оренбург у ті роки став найбільшим хранилищем архівної документації. Навіть Микільська соборна церква була відведена під сховище архівних документів. Окрім архівних документів, Оренбург прийняв цінні експонати Рязанського художнього музею». Влітку 1942 р. у місті розмістили частину колекції Чернігівського облас-

ного історичного музею. Експонати, що надійшли, змокли й вкрилися пліснявою. Історичні цінності були запаковані у 51 ящик і 10 скринь. А. Федорова констатує: «Чкаловці прийняли дев'ять гармат, 13 дзвонів. Чернігівський музей евакуював особисті речі Богдана Хмельницького, Мазепи, Скоропадського, колекцію вогнепальної і холодної зброї. Серед експонатів знаходилися євангелія й ікони, тканини й вишиті Чернігівський, Стародубський, Новгород-Северський герби, церковний одяг, плащаниці, складень, дарохранительок. Козачу колекцію представляли сідла, зброя, батоги, чубуки. Всього по опису числилося 1398 експонатів». Однак наведені неповні дані про кількість експонатів. Речі з Чернігівського музею були розміщені у будинку № 72 по Пролетарській вулиці (будівля зберіглася). Також до Оренбурга надійшли цінності з трьох музеїв Дніпропетровська [9].

У Державному архіві Оренбурзької області наявний фонд Р-2554 («Оренбургский областной историко-краеведческий музей»), в якому є справа за № 496 «Описи и акты на экспонаты эвакуированных в г. Оренбург», де зберігаються документи про обставини перебування експонатів з Чернігівського державного музею у Чкалові. Зокрема, це наступні матеріали: «Справка к вопросу о состоянии хранения музейного имущества Черниговского, Рязанского и Днепропетровских музеев» (від 9 січня 1943 р.), акт про передачу з Чкаловської евакобазы до Чкаловського краєзнавчого музею експонатів Чернігівського історичного музею (від 5 червня 1942 р.), акт і «Опись имущества Черниговского исторического музея», складений працівниками місцевого музею (від 3 листопада 1942 р.), акти і опис експонатів про передачу з Чкаловського музею уповноважений Накромпроса УРСР М. Писаревій експонатів Чернігівського музею (від 15 серпня 1943 р., 25 серпня 1943 р.) [10]. Примірники даних документів також зберігаються у Оренбурзькому губернаторському історико-краєзнавчому музеї.

З цих документів постає, що вже наприкінці 1941 р. цінності з Чернігівського державного музею прибули до Чкалова і були розміщені на місцевій евакуаційній базі, на території якої зберігалися протягом 8 місяців. За час, коли музейні предмети знаходилися на чкалівській евакобазі, через жахливі умови зберігання було втрачено 9 церковних риз, 11 килимів та інші експонати.

Лише 5 червня 1942 р. історичні колекції з даної бази були передані під опіку Чкаловського краєзнавчого музею, про що було складено відповідний акт, який підписали – старший науковий співробітник музею М. Тришина, прибиральниця Т. Горельникова і завідувача просвітою Є. Дроздова. У ящику під № 45 лежали зброя і особисті речі Б. Хмельницького. У окремих ящиках і сундуках були дуже вологі експонати (пліснява).

Лише 3 листопада 1942 р. співробітники місцевого музею: в. о. директора Чкаловського музею М. Тришина, старший науковий співробітник В. Чилікіна і прибиральниця Т. Горельникова завершили опис майна Чернігівського музею і склали відповідний акт. Усього було перевірено 51 ящик і 10 скринь, взято на облік 9 гармат та 13 дзвонів (!). Зафіксовано 83 місця для зберігання експонатів. Було перевірено, описано, складено відповідні списки і взято на облік 20243 експонати з Чернігова. Для порівняння – на той час у Чкалові перебувало біля 30 тис. експонатів евакуйованих музеїв. Тобто «чернігівська колекція» була найбільша серед переміщених до Оренбурга.

Загальний опис предметів з Чернігова робився на основі тих документів, що знаходилися у кожному ящику і були туди вкладені ще працівниками Чернігівського державного музею.

Колекції Чернігівського музею тривалий час зберігалася на Пролетарській вулиці № 72. Директор Чкаловського музею повідомляв, що у даній будівлі також розміщувалися книги з бібліотеки Чкаловського інституту вдосконалення вчителів. Приміщення не опалювалося, речі зберігалися хаотично. Ключ від будівлі знаходився у працівника інституту. Збереженість експонатів було важко гарантувати (директор прохав надати кошти для утримання сторожів). Детальні описи евакуйованих колекцій не були складені і на початок січня 1943 р.

15 серпня 1943 р. комісія у складі працівників Чкаловського музею – директор С. Іванов, наукові співробітники М. Тришина і В. Чилікіна та уповноважена Наркомпросу УРСР М. Писарева склали попередній акт про перевірку та передачу експонатів останній. Про дзвони у акті не йшлося. 25 серпня 1943 р. працівники місцевого музею (старший науковий співробітник М. Тришина і прибиральниця Т. Горельникова) і уповноважена Наркомпроса УРСР М. Писарева склали акт про вилучення пошкоджених експонатів [11].

Унаслідок жакливих умов зберігання, крадіжок, вочевидь, вилучення предметів, з Оренбурга до Чернігова не повернулося 39 експонатів: дзвін, килими, ризи, рушниця, дукачі, люльки, гудзики.

Лише у серпні 1944 р. відбулося повернення з Оренбурга евакуйованих колекцій Чернігівського державного музею. Слід додати, що, згідно з музейною звіркою 1947 р., на обліку перебувало тільки 10 дзвонів. Вочевидь, «дзвін Мазепи» за якихось обставин було вилучено і залишено у Оренбурзі. Можна припустити, що він перебував на території евакуаційної бази у Чкалові з кінця 1941 р. – з часу прибуття «чернігівської» колекції в евакуацію і до 1945 р., коли дзвін було незаконно передано до Никольського храму.

Справка

к вопросу о состоянии хранения музейного имущества
Черниговского, Рязанского и Днепропетровских музеев.

В 1941 году в разное время поступили в г. Чкалов музейные вещи Черниговского, Рязанского, Днепропетровского музеев, всего около 30 тысяч экспонатов, в том числе: уникальные вещи: личные вещи Богдана Хмельницкого, Щорса, работы скульптора Клодта, предметы быта украинского народа – оловянная посуда 17-го века, серебряная посуда, даренная в разное время украинским гетманом, русскими царями, оружие, нумизматика, архивные документы; документы, принадлежащие лично Богдану Хмельницкому, Мазепе, Скоропатскому, грамоты Екатерины II-й, Павла I-го и Николая I-го.

Кроме того среди имущества имеются картины классиков русской живописи, Репина, Левитана, Васнецова, Серова, Врубеля, Нестерова в том числе работы крупных западных художников; работа Гвардии (всего в Советском Союзе три работы и одна находится среди эвакуированного имущества в г. Чкалове).

Нерадивое отношение к эвакуированному музейному имуществу привело к гибели целого ряда вещей; истлели от сырости 9 шт. риз, 11 шт. ковров и др. Во время пребывания имущества Черниговского музея в течении 8-ми месяцев на Эвакобазе.

Полученное эвакуированное имущество музеїв Чкаловский Областной Музей надлежащим хранением не обеспечивает. Состояние музейного имущества до сих пор не определено, нет гарантии, что упакованные музейные вещи не подвергаясь контролю не разрушаются. Научные сотрудники музея не в состоянии проводить даже элементарной

работы по наблюдению за хранением вещей. По Черниговскому музею с 5-го июня до сих пор не составлены описи из-за отсутствия научных сотрудников.

Имущество расположено хаотически, помещение не отапливается, хранилище не оборудовано (нет стеллажей).

9/1-1943

Богалов

Державний архів Оренбурзької області. Ф. Р-2554, оп. 1, спр. 496, арк. 18.

АКТ

1942 года 5 июня, мы нижеподписавшиеся ст. науч. сотрудник Чкаловского Краеведческого музея – Тришина М. М., уборщица музея Горельникова Т.В. и зав. п/просветом Дроздова Е. И. составили настоящий акт о нижеследующем.

При вскрытии ящиков и сундуков Черниговского Исторического Музея привезенных с Чкаловской эвакуобазы обнаружено:

в сундуке под № 10 находились ковры и дорожки,

в ящике под № 45 – оружие и личные вещи Богдана Хмельницкого,

в ящике под № 13а – дорожки,

в ящике б/№ – национальная украинская одежда, ризы, ковры.

Во всех перечисленных ящиках и сундуках музейные экспонаты были подмочены и покрылись плесенью.

Сотрудниками музея приняты меры к просушке экспонатов.

В чем и подписались.

1. М. Тришина

2. Горельникова

3. Дроздова

Державний архів Оренбурзької області. Ф. Р-2554, оп. 1, спр. 496, арк. 21.

АКТ

1942 г. 3 ноября, мы нижеподписавшиеся, и.о. директора Чкаловского Краеведческого музея – Тришина М. М., ст. научн. сотрудник Чиликина В. Ф. и уборщица музея Горельникова Т. В. составили настоящий акт о нижеследующем:

нами, сотрудниками Чкаловского Краеведческого музея составлена предварительная опись имущества Черниговского Исторического музея.

При вскрытии сундуков и ящиков были обнаружены ряд дефектов, которые указаны в замечаниях приложенных к описи.

Всего было вскрыто 51 ящик и 10 сундуков, а также взято на учет 9 пушек и 13 кололов.

Итого принято на учет 83 места.

Общее количество описанных экспонатов – 20243.

В чем и подписались.

М. Тришина, В. Чиликина, Горельникова

Державний архів Оренбурзької області. Ф. Р-2554, оп. 1, спр. 496, арк. 22.

АКТ

25 августа 1943 г. мы, нижеподписавшиеся, старший научный работник Чкаловского Краеведческого музея – М. М. Тришина, уборщица того же музея – Т. В. Горельникова и уполномоченная от НКП УССР – М. Е. Писарева составили настоящий акт о нижеследующем: при передаче экспонатов Черниговского исторического музея т. Писаревой, были изъяты из сундука № 33/15 четыре сопревшие ковра с №№: – 28018, 28011, 28013, 28021.

В чем и подписались.

М. Тришина

Т. Горельникова

М. Писарева

Державний архів Оренбурзької області. Ф. Р-2554, оп. 1, спр. 496, арк. 44.

1. Свербигуз В. Мазепин дзвін // День. – 2001. – 10 серпня; Павленко С. Зображення гетьмана І.Мазепи на дзвоні «Голуб» // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.: Глухів, 2009. – Вип. 2. – С. 82–84.
2. Домницкий Рождество-Богородичный монастырь // Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 2938. – С. 1–2.
3. Карпинский К. Древние колокола монастырских и приходских церквей Черниговской епархии // Вера и жизнь. – 1913. – № 17. – С. 46–56.
4. Пилипенко Б. Видатна пам'ятка українського людвісарства (Мазепин дзвін) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2008. – № 3. – С. 108–119.
5. Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). – Чернігів, 1930. – С. 13–14; Полюшко Г. Герб гетьмана Івана Мазепи. – К., 2015.
6. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960. – С. 392 – 393.
7. Невлер М. Потерянный колокол Мазепы // Ведомости Оренбургской митрополии. – 2015. – № 9. – С. 42–45.
8. Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки // Родовід. – 1996. – № 2. – С. 51–54.
9. Федорова А. Оренбург в годы Великой Отечественной войны. – Оренбург, 1995; Федорова А. В эвакуации – реликвии страны // Гостинный двор. – 2010. – № 31. – С. 126–129.
10. Державний архів Оренбурзької області. Ф. Р-2554, оп. 1, спр. 496, арк. 18–22, 44.
11. Державний архів Оренбурзької області. Ф. Р-2554, оп. 1, спр. 496, арк. 23–43, 45–63.

Блакитний Максим

Колокол «Голубь» и пребывание экспонатов Черниговского исторического музея имени В. В. Тарновского в эвакуации в Оренбурге.

В статті говориться про одного з найвідоміших експонатів Черниговського історичного музею ім. В. В. Тарновського, а саме так званому «колоколе Мазепи» та перебуванні музейних колекцій в евакуації.

Ключевые слова: колокол, музей, експонат, Чернигов, Оренбург.

Blakitny Maxim

Bell «Dove» and stay Chernihiv Historical Museum. V.V.Tarnovskogo exhibits evacuated to Orenburg.

The article talks about one of the most famous exhibits of Chernihiv Historical Museum. V.V.Tarnovskogo, the so-called «bell Mazepa» and stay in the evacuation of museum collections.

Keywords: bell, museum, exhibit, Chernihiv, Orenburg.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII-XVIII ст.) (частина 2)

У публікації представлені віднайдені в архівах документи І. Скоропадського, Д. Апостола та старшин.

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, монастир.

Тут ми продовжуємо уводити до наукового обігу документацію, пов'язану зі Свято-Михайлівським Видубицьким монастирем в Києві XVII-XVIII ст. і яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах Києва і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилося у попередній статті).

Тут наводяться тексти 34 документів, які походять з Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). Насамперед відзначимо гетьманські і старшинські документи, які доповнюють публікацію «Українського Дипломатарію XVI–XVIII ст.» – зібрання документів еліти козацької України. З гетьманських документів це чотири універсали Івана Скоропадського, Данила Апостола і Кирила Розумовського (№№ 8, 14, 25, 33), які стосуються насамперед Глухівської сотні. Відзначимо, що останній має інше походження, ніж всі інші документи даної статті. Він являє собою копію другої половини XIX ст., зняту Василем Білозерським, і зберігається в особових фондах Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ) в фонді 3 (В. М. Білозерського). До згаданих універсалів прилягають універсали Семена Палія (№ 9) та старшинської комісії (№ 20) (цікаво, що його підписав відомий літописець гадяцький полковник Григорій Граб'янка, генеральний бунчужний у 1710–1728 рр. Яків Лизогуб та ін.) і універсал Малоросійської колегії (№ 29). Менше представлені індивідуальні старшинські листи, які були писані зокрема до охочекомонного полковника Іллі Новицького (№№ 1, 5). Перший з них, написаний невідомою особою з Батурина, відноситься до часів першого чигиринського походу турків 1677 р., причому містилася й інформація про те, що на відсіч туркам йде й Чернігівський полк, який вже переправляється через Дніпро під Києвом. Другий, підписаний насамперед генеральним осавулом Іваном Максимовичем, розповідає про вдалий похід козаків Семена Палія восени 1694 р. проти Білгородської орди. Про Мазепу й Палія згадується і в додатках.

Роду Максимовичів стосується ціла група листів (№№ 4, 5, 13–16, 23, 24). Його початки більшість дослідників пов'язує з козаком (?) з Василькова Максимом Максимовичем, хоча нам доводилося друкувати лист козацького полковника Максимовича часів «Смутного часу» в Московщині [1]. Наведені нижче документи проливають додаткове світло на історію цього славного роду, який активно діяв і в XIX ст. (досить згадати видатного вченого, ректора Київського університету, друга Т. Г. Шевченка Михайла Максимовича). Отже, перший за хронологією документ стосується того самого

© о. Мицик Юрій Іванович – доктор історичних наук (м. Київ);

© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м. Київ).

Максима Максимовича з Василькова, який у 1686 р. уклав контракт з Видубицьким монастирем в особі ігумена св. Феодосія Углицького (потім чернігівського архієпископа). У цьому договорі мова йшла про збудування Максимовичем в монастирських маєтностях млина на р. Веті. Цей уже збудований млин Ганна Максимович, дружина Федора Максимовича і невістка Максима (після смерті останнього в 1698 р.) продала Видубицькому монастиреві, ігуменом котрого був відомий церковний і культурний діяч, випускник Києво-Могилянської академії Лаврентій Горка. З цією продажею неохоче погодився її син, військовий канцелярист Семен Максимович, однак він не наважився йти проти волі матері (про це свідчить його лист до київського війта Дмитра Полоцького) (№ 15). Особливий інтерес викликає лист до гетьмана Данила Апостола, написаний у 1728 р. Федором Максимовичем (майбутнім стародубським полковником у 1741–1756 рр.) (№ 22), адже у ньому йшлося про долю батька автора листа – відомого сподвижника гетьмана Івана Мазепи, генерального бунчужного у 1703–1708, генерального осавула у 1708–1709 рр. Дмитра Максимовича, якого було заслано до Архангельська, де він і помер в злиднях. Щоправда, цей лист став відомим завдяки проф. Теодору Мацьківу, однак навряд чи зможуть читачі познайомитися з емігрантським «Українським православним словом» за 1968 р. (Т.19. – Ч.2), тому й наводимо тут його текст повністю. Гетьман зреагував і звелів Борозні з'явитися до нього особисто.

Можна згадати і чигириндібровського сотника Лубенського полку Кирила Єремійовича, про якого взагалі нічого нема в довідниках Ю. Гаєцького та В. Кривошеї [2]. Зате він згадується в такій якості в купчій жовтня 1710 р. (№ 10). У наступній купчій своєї дружини Горпини Федорівни (листопад 1711) Єремійович проходить як учасник цієї оборудки. Ще в одній (своїй власній) купчій (№12 від березня 1712 р.) він указаний як значний товариш військовий, а чигириндібровським сотником був уже Іван Корнієвич, ім'я якого теж досі було невідомим. Судячи з усього, ці особи стали сотниками в зв'язку з приходом до влади гетьмана Івана Скоропадського. Ці купчі важливі й тим, що в них згадується село Лялинці. Воно знаходилося первісно в нижній течії р. Сула. Після тяжкої повені його жителі переселилися на береги Дніпра (суч. Глобинський район Полтавської області). Але в зв'язку з будівництвом гідроелектростанції і утворенням Кременчуцької ГЕС територія Лялинців була повністю затоплена, а його жителі переселилися далі від Дніпра і заснували нове село від дещо іншою назвою (с. Ялинці Кременчуцького району).

У листі київської духовної консисторії 1757 р. полтавському протопопу Остафію Могилянському (випускник Києво-Могилянської академії, брат майбутнього київського митрополита Арсенія) йдеться про о. Федора Савицького, якого переводять з півпарафіяльного (кажучи сучасною мовою з 0,5 ставки) священника Свято-Успенської церкви м. Орла на Полтавщині на цілопарафіяльного Свято-Троїцької церкви у тому ж місті. Про цього священника ми трохи довідалися з інших справ ІР НБУ. о. Федір був висвячений у священники ще на самому початку XVIII ст., став протопопом Мозиря, зазнавав утисків і переслідувань з боку влади Речі Посполитої (насамперед в особі мозирського старости). Через скарги київському митрополиту в 1731–1747 рр. Рафаїлу Заборовському та синоду його стали переслідувати особливо сильно, через що він мав тікати з дружиною у 1751 р. в Україну. Певний час його будинок і господарство пильнувала дочка «Авдотья», але потім і вона втекла за батьками. о. Федір скаржився навіть київському генерал-губернатору М. Леонтєву і той написав клопотання за нього у Мозир до тамтешнього старости. Але це не допомогло, а невдовзі помер і сам Леонтєв. о. Федір залишився ні з чим, на довершення нещастя у Києві померла його дочка. Київська консисторія направила його до Свято-Успенської парафії міста Орла. Тут він себе непогано зарекомендував як священник, став будуватися і у 1757 р. його переводять у Свято-Троїцьку парафію. Але старий священник все частіше хворіє і врешті помирає у Страсну п'ятницю 1759 р., а його вдова Марія Федорівна залишається без засобів існування і звертається до київського митрополита Арсенія Могилянського з проханням про допомогу. На цьому відомості про Савицьких уриваються.

Непогано представлена група купчих, дарчих, заповітів – усього 12 документів (№№ 2, 6, 7, 11–13, 18, 19, 21, 22, 26) і запис чернігівського війта, що прилягає до них

(№ 3). Про одну з них (Ганни Максимович) та три, пов'язані з Кирилом Єремійовичем і с. Лялинці, уже згадувалося. Лялинців стосується й купча Дмитра 1707 р. (№ 7). Ще п'ять (№ 18, 19, 21, 22, 26) пов'язані з Свято-Михайлівським монастирем у Сорочинцях й іменем його ігумена Серафона Єрофейовича. Цікавою є купча Зіновії Плужниченко (1724 р.), яка згадує про свого чоловіка Федора – посла до Кримського ханства. В купчій березня 1698 р. Іллі Жаданенка згадується миргородський сотник Сандул Маневич. Його каденцію досі датували 1696 р. Тепер же її можна продовжити ще як мінімум на 2 роки. Врешті купча № 2 (сосницького козака Іван Кириловича) безпосередньо стосується Чернігівщини. У ній йдеться про продаж ним фольварку з будинком і з городом військовому товаришу Андрію Дорошенку – брату гетьмана Петра Дорошенка. Історик Дмитро Дорошенко вважає, що Андрій «був насталений сотником у Сосниці в 1677 р.» (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 632), але тут він у такій якості не згаданий навіть на початку 1678 р. У другому документі – виписі 1680 р. (№ 3) чернігівського війта Григорія Яхимовича містяться цікаві дані про деякі роди чернігівської шляхти та їхню долю, земельну власність «перед войною Хмельницького Богдана» і після неї (села Рижики (суч. Чернігівський р-н), Ямища (суч. Ріпкинський р-н), Рогоща (Оргоща) (суч. Любецький р-н).

Завершують публікацію чотири документи (№№ 31-34). Перший є свідченням вожного Остерської сотні щодо села Рожни (Рожнів) – власності Свято-Михайлівського Видубицького монастиря, а три інших доповнюють нашу попередню публікацію, де йшлося і про село Ярославку Бобровицької сотні (нині – село Бобровицького р-ну в 10 км від райцентру). Ці три документи були надані нам науковим співробітником Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ, канд. іст. наук Іваном Синяком, котрому висловлюємо подяку.

Сподіваємося, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на біографії її важливих діячів, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

1) Див.: Мицик Ю. А. Максимовичі // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – С. 462; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 114–117.

2) Gajecy G. The Cossak Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – V. 1-2; Кривошея В. Українська козацька старшина. – К., 2005. – С. 226–227.

* * *

№ 1

1677, червня 29 (18). – Батурин. – Лист невідомого до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

«Мосцівый пане полковнику комонный.

Высоце поважаючи ку мні оказуючюся в. м., м. м. пана, (вашмосци, милостивого моего пана) ласку, скоро мні трафилася оказія, ораз одзываюся з моїм найнищим до в. м. м. пна поклоном зичу, абы найвышший Господь владітелно своею можлиостю вхождение, исхождение и всякие обороты в. м. м. пна охраняючи, заховал его в многие літа в добром здоровю и в яко найщаслившом повожею (*тут явно описка, слід читати «повоженю».* – **Ю.М., І.Т.**). Вістей, якие б годно было донести в. м., м. м. пану. на сей час тут не згодилося, албовім о неприятелских турьских наміреніях, если под Киев, чили на Низ обернутися прагнуть, не маш достаточное певности. А що о войсках царского величества, теды ознаймую, иж по проході боярина его мл. Шереметева, йшли ку Киеву, ближний околничый Хитров, генерал маер Шепелев и ближний боярин его мл. Милославский ку Киеву з их дивизіями и вже оные через Дніпр под Киевом переправуются тут, зась к Путивлю притягнул боярин его мл. кнз Долгоруков з своим полком, а в Сівску (вже тому колько дней) станул боярин ближний, кнз его мл. Черкас[и]й, при котором самые найзначнішие рати и порядки найдуются, и мает вскорі ку Путивлю поспішити, и незабавно тягнути, тим же мимо Самъбор, що иншие тягнули, трактом. Ясне велможный добродій, его мл. пн. гетман міл рушитесь сегодня в среду июня 18,

але иж тот боярин своїм тягніем не поспішил, теды отложитися тому терміну постановлено до тижня, злученыся его мл. добродія (з говорки нынешнее познается) мает быти з боярами оными, тут межи Кореню и Хвастовцами, ал76о где близко от того положеня. При боку его мл. добродія будут полки піхотные, а сотні засеймовские, а городовые здесь около Девиці Володковое збиратимуся, ба безмо (...) * прилуцкому не кажут сюда ж ку Курені падатыся, а так розумію в. м., м. м. пн., з своим полком тут же будеш. Полк Черніговск[и]й вже под Киевом и вже переправується через Днепр, и Стародубовскому туда ж с поспішенням велено. Под Киевом была втарчка татарская перед Сошествия Стого Дха празником, але громлена через комонную компанію Кгордічину, у которого погрому и языков трох сюда до добродія припроважено, отколь на Москву их одослано. Тые повідали, же около Ушестя пришло к Хмелниченку орды сім тысячей Білгородское, з Суин Акгою, з которое на тое час найдовалося чотыри тысячи под Паволочью. О турках так тые языки казали, же о цару и о вейзиру межы ордою не чути было: если же оные рушили албо ніт. А через Дунай вже переправилсЯ Кара Агмет паша, и Суин паша з войсками, якие до Бабы стягалися, ест Килні (?) зась Чорным морем в Кгмибих (?) (знак питання поставив копіст. – Ю.М., І.Т.) тридцать будто и шесть од янчаров пошло ку Очакову, з способностями до будованя городков, якие на низу Дніпра выставити собі хочут. Але козаки, якие повернули з Запорожя 15 июня, о тых янчарах не кажут відомости. Пошол праві Сірко ку городкам Кази и Аслам для добыты языка водою, а и полем абапол Дніпра войсковые комонные пошли ватаги. За тым ховай мене в. м., м. м. пн., в своей ласце, которойся пилно полецаю.

З Батурина июня 18 1700 (?) (знак питання поставив копіст. – Ю.М., І.Т.) року.

В. м., м. м. пна, зычливый слуга С.Коч(...) *.

Зверху адрес такий: «Его милости пну Ильяшеви Новицкому, полковникови Войска его црскго пресвітлого влчства Запорозкого комонному, моему велце мостивому пну».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 1536. Приписано: «Печать маленька з червоного сургучу, посередині – стріла, а навкруги – арабеск»).

№ 2

1678, січня 7 (1677, грудня 28). – Купча сосницького козака Івана Кириловича.

«Року тысяча шестсот сімдесят седмого місяца декабрия дня двадцять осмого.

Уряду нашому міському сосницкому нижеподписанному сей sprawy ставши очевисто Иван Кирилович, козак и обыватель сосницкий, чынил свое сознание в добрый способ в тые слова:

Иж я свой фолварк з будинком, власный, з двома огородами: один огород од фолварка з едной стороны лежачый од Никиты Литвиненка, а з другой стороны тож од фолварка огород од Ярмолы, жителей сосницких. Счо оный фолварок мой власный ж, ні в чом никому не пенний и в жадних долгах не подписанной, все ограничивши писмом урядовным и от мене даным его милости пану Андрею Дорошенку, товаришу войсковому, оный фолварок продано и в посесию продавши за певную сумму грошей коп пятнадцать личбы литовской. Да того теж варую и уверняю пред урядом, абы я сам, жона моя и потомство, а приятелей моих, близких и далеких, ніхто в оный фолварок и огороды два не втручался, бо юж то есть вічними часы продано. Волно его милости пану Андрею Дорошенку, товарищу войсковому, яко своїм власным владіть оным фолварком з огородами, даже продать жоні и потомству его и на вічне держать, а я, Иван Кирилович, зрікаюся и не хочу юж до(..) * дить не в жадного суду и права зновлять того, бо юж то есть певным торгом продано. Мы, яко уряд, чуючи Ивана Кириловича слушную продажу на просьбу его же сие урядовное писане с подписом рук и с притисненем печати стороні требующой выдалисмо.

Писан в Сосниці року и дня вышписанного.

До которой справи в той способ подписуемося:

Павел Крачевский, сотник сосницкий

Дмитро Остапович, атаман городской

Сила Якимович, войт сосницкий из бурмистрами».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 1495. – Конія XIX ст.).

№ 3

1680, червня 5 (травня 25). – Чернігів. – Свідчення чернігівського війта Григорія Яхимовича.

«Я, Григорий Яхимович, войт черниговский, свядом того будучи, в канцелярии кгородской черниговской, есче перед войною Хмелницкого Богдана за колко годов пан Ораньский под судом земским черниговским, держачи село Рогосч над рекою Белоусом, межи селом Рыжиками и селом Ямисчами через Белоус кгрунт Мишуковьский Бровеньсчизны у Мишука частьку прикупил за села Рогосчи, также пан Вавринец Кгорецки, подвоеводи кгородский черниговский, у том же кгрунте Мишуковьсчизне ув острове Бровеньсчизне, часточку купил той кгрунт Мишуковьский межи чотырма братами Мишуками не ділений был. Которую куплю пан подвоевода черниговский дал Пузиком, бояром любецким, у Мишуках, за одміну Пузниковьсчизны и так того кгрунту Мишуковьсчизны Бровеньсчизны пан Ораньский и пан Кгорецкий, посессорами будучи, спокойне заживали. А кгда война Хмелницкого зашла, панов побито, а Мишуки и кгрунт свой Бровенсчизну, знов по першой своей осаде, гроши побравши, осіли, также и Пузики, шляхта любецкая, на свои першие проданные кгрунта до Пузиков перешла. Которую шляхту Мишуков и Пузиков, одних татаре в полон побрали, а другие старики змерли, тепер их гді дочьки, гді унуки, гді якіе одродки и их потомки живут, а кому хотят и продают, на том тое testimonium мое с подписом руки даю в Чернігове дня двадцать пятого мсця мая року 1680.

Григорий Яхимович, войт чернігівський».

(НБУВ. – IP. – Ф. 1. – № 62457. – Оригінал завірений печаткою. На звороті запис: «Признате (?) пана Григория Яхимовича, войта упрієвілеваного, ратуша и маистрату чернігівського о Мишуковских кгрунтах»).

№ 4

1686, березня 26 (16). – Київ. – Договір щодо будування млина на р. Веті між ігуменом Феодосієм Углицьким та Максимом Васильківським (Максимовичем).

«Чиню відомо сим моім листом, тепер и в потомние часы, иж учинилем контракт з паном Максимом Василковским и позволилем ему греблю сыпати и млин ставити, на речі Веті недалеко устя єї в Коричу, на гостинцу з Киева берегом до Триполья лежачом, где ест кгрунт и береги обидва мнстра нашего правними на писмі оборонами закріпленіе. Тот млин мает и повинен будет пан Максим всім коштом и старанем своїм будовати и всі до него потреби спорядити, до сыпаня зась греблі подданий мнстра нашего повинни будут помагати, а гди даст Бг тотчас половина пожитку мает ити пану Максиму, а половина монастыру, о лой, о желіза и о иншие потребности до млина, повинен будет пан Максим старатися. Тое все постановлене абы в ліпшой памяти было и собою повагу міло далем сей мой лист пану Максиму з печатю монастырскою, а з подписом власное руки моее.

Писан в монастыру стого архистратига Михаїла Видубицком, киевком року 1686 марта 16 дня.

Феодосий Углицкий, игумен монастыра Видубицкого киевского, з братиею».

(НБУВ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 287 зв. – 288. – Копія ХУІІІ ст. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати». С подлиним сводил иеромонах Иларион»).

№ 5

1694, жовтня 6. – Синевийський брід. – Лист охочекомонного полкового осавула Івана Максимовича та інших до охочекомонного полковника Іллі Новицького.

Мсці пне полковник охочекомонный, велце наш мосці пане, милостивий добродію и отче.

Ознаймуем в мсти, нашому мосці пану і добродієви, же за допомогою всемогущао Творца в сем поході военном посполу з их мл. панами полковниками, як городовими, так и охочными, к 3 септемвря ночное doby, прибувши ко Днестру, именно на шлях, лежачий з Білгородщини до Криму, где саме пором ходить, з паном Палієм и з панами полковниками городовими лубенским, прилуцким, переяславским и піхотними чим

на пріміи (?)переправилисмя, а сам пан полковник черніговский з паном наказним ніжинским тут надо Дністром з табором найдовался. И так ми взявши Хста Спстеля и Престюю Дву Бцу, яко будучи правовірніе християне, на помощ, на світаню 28 септем-вря, на Паланку, бисурманский городок застаючий на шляху Білгородском, вдарилис-мо, и там настало (?) не бавячись, зараз простовалисмя ку Білогороду на хански кишля, в которых ханское двори обрітались, аже щастям ясневелможного добродія его мл. пна гетмана и в. мсть мосці пна, тие всі села ханские аж доценту випаливши, ясир едине живцем побравши, а других мечем витявши, ку Паланце знову о времени полуденном того же дня повернулисмя, и там з піхотою, добувши вежу мурованую, в которой бил акга тамошний з иними татари заперся, и армаги их же, що било там, позабравши, и огнем все попаливши, щасливе назад повернули. И зараз того же вечера на сюю сторону ку табору переправились. Прето прибувши юж ку Богу и переправившись на сюю сторону, его мл. пн. полковник черниговский списался в тим до ясневелможного добродія его мл. пна гетмана, и з нами розлучившись, своїм трактом першим взял предсявзятую дорогу, а ми посполу з его мл. пном полковником лубенским переправившись на сую сторону Синюху, не препомнівши в тим в.м., нашего милостивого отца и добродія, же щастям в.м. мосці пна и добродія нашего, а до того милост [...] * побіду над бусурманами одержалисмя, умилилисмя обо всем в.м. мосць пну освідчити, яко то през умисльного посланого нашего, Кгрикгорааша, о той експедиции военной все ознаймуем листовне и зичим усердно, абисмя очне в. м. пана и милостивого добродія нашего в добром здорові оглядали, и належитий свой поклон служебничий до ног ваших панских оддали, а на сей час самих себї з найнижчими услугами нашими звиклой вашой панской ласце назавше вручивши, зостаем.

В. мсти мосці пну и милостивому добродієви нашому во всем зичливими и най-нижчими слугами.

Иван Максимович, асаул полковий комонний.

Игнат Юрченко, Гордій Левченко, сотники ком[онние] з атаманею курінною и зо всім товарис[твом].

Васил Пиковец, писар.

Михайло Заремба, хоружий полковий.

З Синевецкого броду октоврия 6 р[оку] 694.

Адрес зверху такий: «Их црского престлого влчтва Войска Запорозкого полков-никови охочокомонному его мл. пну Илии Новицкому, велце нашему мосці пну и милостивому добродієви, до оддання покорне оддати».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 1535. – Копія другої половини. XIX ст.)

*) Тут невеликий пропуск, який позначив сам автор копії, так само як вищенаведене слово: «sic».

№ 6

1698, вересня 13 (3). – Миргород. – Купча Іллі Жаданенка, колишнього лубенського міщанина.

«Року 1698 мсця септеврия 3 дня.

Я, Дорош Чорнушенко, славетний товариш войсковий и обиватель миргородский, чиню відомо и явно сознаю сим моїм писанням в кожного суду и вряду, иже (?) кому в потомний час показано будет, меновите в той міры, иж я з доброй волі моеї, а не с примушення жадного и за відомом жони моеї и порадою всего потомства моего про-далем комор моих дві власних из лядамы и с плечем ні в чом нікому не пенних и не заведенних, стоячие посеред ринку в поміж от двора пані Степановой и Тишина, а на-против через дорогу против двора Климишина славетному пану Иляшові Жаданенку, обывателеві лубенскому, за певную суму монеты доброй личбы литовской золотих за сімдесят готових гроший. Котрие то коморы мої с тим плечем и лядамы продадем ему у вічност, волно такъже оному пану Иляшові оние коморы с тим плечем, в мене купленим, продаты, дати, дароваты и заменаты, и куды хотя на пожиток свуй оборочаты любо мні самому з жоною своею и потомством тими коморами и плечем владіты и пожиток з них собі обирати, а я юж сам по себї и по смерты моеї жона и діти мої и жадние при-ятелі, близкие и далекие, не повинны в оние втручатис и гроший не откладати. На що

для ліпшого имовірення и певности и писмо на себе подаю при битности пана Сандула Маневича, сотника миргородского, Клима Василевича, атамана городового, Филипа Димитриевича, войта, Степана Илченка и Семена Лавріновича, бурмистов ратуша миргородского. До которого сего писання обідві стороні просили нас, всего вряду, о притеснення до сего запису печати наше маестратовое. Що ми, яко вряд, твердячи тот запис, печат нашу казалисмо притиснут.

Діялося року звишъписанного».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – №. 62389. – Оригінал, завірений печаткою. Записи на звороті: «Запис даний у вічност пану Илияшові Жаданенку от Дороша Чорнушенка на ко[мо]р дві миргородских у вічност», «На комери миргородски от бывшего міщанина лубенского Илий Жаданенка, а теперішняго на брата Иосифа, от того ж вічисте мнстреві Мгарскому даний»).

№ 7

1707, червня 6 (травня 26).– Жовнин. – Купча Дмитра, колишнього жовнинського жителя.

«В року тисяча семсот сего мая 26 передо мною Петром Коно[н]енком, атаманом жовнинским, Юском Мищенком, войтом. честним гдином отцем Андреем Григоревичом, сщенником жовнинским, Андреем Вечуркою, Андрием Михайловичем, Иваном Ковалем, которие на тот час были честний особове, приточили справи Дмитро Сикоденко, крамор, жител бывшей жовнинский, з доброй воли своей, а ни з якого примусу, продал двор свой власный, стоячий в городі Жовнини в ринку, світлиця с пекарнею, а тот двор с пляциком и з грунтьиком и до того пляцу и дворця стайня, стоячая за містом противку двора и дубник, стоячий над (?) Боброду, дві пасики, то ест честному отцу Феофилу, городничому лялинскому, послушникові преосвященного его млсти отца Захария Корниловича, архиепископа переяславского, то ест за певную сумму талярей двадцят, продал свой власный, а никому не заведенный, волно то честному отцу городничому лялинскому тот двор зо всім, що до него приналежит, продати, дати дароват и як найліпший пожиток свой обернут. Я теж, Дмитро крамор, не маю я жадной мірою интересоватис до того двора и що до него принадлежит, ні жона моя, ані родичов моїх, близких и далеких, кривди чинит и перепони ни мают, а ежели бы мал хтоколевек интересоватся, люб з Дмитра, люб з родичов его, до того двора пляцу и грунтьика или що до него приналежит, под зарукою талярей сто на его млст. пна полковника, на врад жовнинский талярей 20.

Писан в Жовнини с притиснением печати городской року вишписанного д.

В подленном тако:

Роман Маркевич, дяк и писар жовнинский.

В подліною свідітельствовал значковий товариш Трохим (?) Терешенко».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 62368. Тогочасна котія. Під документом намальовано коло, всередині написано «місто печати городской», на звороті написано почерком другої половини XVIII ст.: «1767 гооду июля 8 д. такову купчу я принял (...)» * правитель лялинский иеромонах Меркурий»).

№ 8

1709, січня.– Короп.– Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его црского прсвтлого влчства Войска Запорозского гетман Иоанн Скоропадский Вам всім обще войтам з посполитими людми до мнстра стих аппл Петра и Павла глуховского належачим, ознаймуем, иж донеслося нам відати, что з сіл ваших, нікаторие легкомислние люде, бунтовничю поступуючи, не хотят по прежнему мененому мнстереву глуховскому належитого подданского отдавати послушенства и повинности, также и того за старшого міти, хто над вами постановлен, Який ваш самовольный поступок яко сурово ганим, так пилно приказуем. абисте не застановляючи на своем ослушенстві, тому мнстереву стих апстл Петра и Павла глуховскому, по давному обыкновенію свою подданскую повинност и послушенство, какое до вас належит без жадной спреки отдавали, и хто вами завідоватимет, того в всем слухали, а если бы хто з вас оказался

быти противним и не чинил выш выраженому указові нашому задосит, теды такового каждого без пошадіния на здоровю карати роскажем.

Дан в Коропі генваря 10 року 1709.

Звишменованный гетман рукою власною».

(НБУВ. – ІР. Ф. І, № 61920. Оригінал завірений печаткою. На звороті напис: «Універсал для послушенства подданных (?) пна Иоанна Скоропадского, гетмана»).

№ 9

1709, жовтня 25 (14). – Фастів. – Універсал полковника Семена Палія.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорозского полковник охочекомонный білоцерковский Семен Палій.

Вам, пну сотникови мотовиловскому, так теж отаману и войту салтановскому Малой Самариной, а особливе мелника тоеїж Салтановки Малой Михайлу Коломийцю Ижкалиманда (?) доброго здоровья от Гспда Бга узичивши, сим універсалним листом нашим до відомости подаем: понеже ми респект міючи на новofундований монастир преподобного отца Онуфрия скитский, надаем на оную стую обител млин лежачий на ріці Стугні, називаемий Салтановки Малой. С которого млина аби част войсковая розміров на вишписаний монастир ишла, о що варуем и сурово приказуем, аби до того млина жадною мірою як ис старшини, так и от посполитих людей, не міл нікто интересов и жеби им нікто в том млині найменшой перешкоди не чинил, о що варуем, а оний Михайло Ишкалиманда (?) жебы міл стараня до того млина як господар до своего доброго и жеби не били спречни честному отцу Захарії, начальникови скитскому, и повиност войсковую на монастир отдавали. О що варуем и пишно приказуем и сурово грозим и для ліпшого увірення подписом и звиклою печаттю ствержаем.

Дан с Хвастова 14 октобр[а] 1709 года.

В. мст во всем зич[ливий]

Звишменованный полковник охочекомонн[ий] білоцер[ковский]».

(ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – № 253. – Оригінал).

№ 10

1710, жовтня 21 (10). – Купча Левка Яременка.

«В року 1710-мсця октоврия 10 дня.

Передо мною, Кирилом Еремієвичем, сотником чигриндубровским, Кузмою Скосарем, атаманом городовим, Евхимом Полтавченком, войтом, и с притомностью всечестного гспдна отца Леонтия Зиениевича свто– Спаского чигриндубровского, Романа Григоренка и прочих, ставши Левко Яременко, явне, ясне и доброволне презентовал таковую річ не с примусу жадного, але з доброй волі своей продаем хату свою з плечом за коп осмь и два золотых, лежащий под валом міським поміж Ивановаго Ковалевого, гспдну отцу Феофилу, городничому и намістнику лялинскому. Леч як я, гроши отобравшы, так с того двора вирекаюся и не буду в тот дворец, мною проданный, жадною мірою втручатись и его откупляти и турбовати. Волно превелебности его як хотячи тоєю хатою с плечом владіти, диспоновати, дати, даровати и як ко найліпшему и спокойніишему пожиткові обернути. На що мы, вряд, усмотрівшы Левкову Яременкову продажу, а отца Феофила куплю, велілисмо при вираженю имен нших и руки писарской записавшы, требующой стороні превелебному гспдну отцу Феофилу, записавшы, видати казалисмо.

Року и дня виш реченного.

На подлинном тако:

Кондрат Василиевич, на тот час будущий писар чигириндубровский рукою.

С подлинною свидітелствовал, з какових (...)*

1767 году июля 8 д. такову подлинною руку я приял и росписался правитель лялинский иеромонах Меркурий».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62373. – Копія. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати»).

№ 11

1711, листопада 24 (13). – Лялинці. – Купча Горпини Єремієвич.

«Року 1711 мсця ноемврия дня 13.

Я, нижеподписанная, чиню відомо сим моїм писанием кому о том відати належит, а особливе дітям моїм и кривним, близким и далеким, иж с согласиєм мужа моего, Кирила Єремієвича, не міючи нам должной сумми полтори тисячи ясне в Бгу пресвященному архиереєви переяславскому Захарії Корниловичу чим отдати, продаю у вічност висоце в Бгу превелебному гспдину отцу Дамаскину Богословскому, игумену мнстра стаго архистратига Михаїла переяславского, в той ж суммі золотих тисячу млин на греблі Воїнской на реці Сулі и уже отселі жадного интересу не имієм Волно будет превелебному гспдну игумену Сто– Михайловскому переясловскому из братиею его тот млин дати, продати, даровати, замінити, и як хотя ку болшому своему пожиткові обернути. А я уже отселі из мужем моїм жадного не мієм и не мітимем интересу и ніхто з жадного дитини моєї, так з кривних, близких и далеких, не повинни турбовати превелебного отца игумена з братиею. А мів бы хто турбацию чинити, обополне з мужем моїм готови у кожного суду и права стати, а на турбатора покладаю заруки зол. тисячу на суд воисковий. Во свідителство же сие право укріпляю в небитности мужа моего власною рукою сина моего и подписуюся с притиснением печати.

Діялося в Лялинцях року и дня вишеписанного

На подленном тако:

Кирило Єремієвич з женою моею Агрипиною Федоровною рукою власною, Фтеодор Кирилович.

С подлїнним свідителствовал».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І, № 62370. Копія. Запис: «1711 ноябра в 22 сия купчая у книгу записана и по указу пошлина взята. Полковник»).

№ 12

1712, березня 9 (лютого 26). – Лубни. – Купча Кирила Єремієвича, значного військового товарища, жителя Чигирин Діброви.

«Выпис з книг міських ратуша лубенского року Бжого тысяча сімсот второгонадцят мсця февраля двадцять шестого дня.

Пред нами, Василием Савичом, полковником Войска его црского пресвітлого величества Запорожского лубенского, притомностью уряду городского лубенского, Ивана Корнієвича, сотника, Демяна Василиевича, атамана, Тихонья Пархомовича, войта, Нестора Федоровича и Васка Ивановича, бурмистров, ставший Кирило Иеремієвич, знатний войсковий товариш, обиватель чигриндубровский, чинил сознане ку сему записови тими мовячи словы,

Мсці пне полковнику, и ви, пнове вряде, міючи я млин свой власний зо всім построений о трох колах, стоячий на рецы Сулі на греблі Жовнинской, также місце на три ставидла на той же реці Сулі на греблі Жовнинской, який теди той млин мой о трох колах и місце на три ставидла не з якого жадного примущения, але з доброй волі моеї продадем у вічностое владініє и посесию висоце в Бгу превелебному его милости гдну отцу иеромонаху Дамаскыну Богословскому, игумену мнстра стога архистратига Хрстова Михаїла переясловскому, за сумму певную готових грошей дві тисячи золотих таляров двісті монети доброй личбы литовской. Який речонний млин той о трох колах и місце на три ставидла продавши, отдаляю себе во вічніє годы, а то ижеся не мію болше до него жадним способом интересоватися, так я сам, жона моя и потомки наши и з приятелів нших, близких и далеких, не повинны будут до того млина и ставидел упоминатися, ані теж грошей откладати и ежели б міло в кого и право ви-найтися на тот мой млин и ставидла, то жадного валиору и повагы не міет, разві сего права, а его млсти гспдну отцу переяславскому и всей еже о Хрсты братії тоєю святой обители волно уж будет тим, от мене проданным млином о трох колах и місцем на тры ставидла як хотя владіти и диспоновати. Мы теды, вишей менованный половник лубенский с при(...)*ющим урядом, слышачи от реченного Кирилла Иеремієнка добровольную его продажу, а его млсти отца игумена куплю, велілисмо до книг міських приняти и виписом з книг при звиклих печатех.

Для лучшего подтверждения в потомние часы при подписі руки писарское его млости отцу игумену переяславскому стороні потребуемой видати казалисмо.

В Лубнах місця и дня виш писаного.

В подлинном випис таков:

Авдий Гордиевич, писар міський лубенский.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62369. Внизу документа намальовано два кола, всередині яких написано відповідно: «місто печати полковничой» і «місто печати магистратской», а також записи: «С подліним свідітелствовав», «Значковий товариш Иван Ивершек (?) 1764 год юля 8 д. таковой подлинный запис я принял и росписался. Правитель лялинский иеромонах Меркурий»)

№ 13

1712, серпня 27 (16). – Київ. – Купча Ганни Максимович.

«Року тисеча сімсот дванадцятого августа шестогонадцят.

Я, Анна Максимовичовая Михайлова вдова, чиню відомо сим моїм писанием кому того будет надлежало, иж що небожчик муж мой Михаїл по небожчику отцу своему Максиму міл на ґрунті монастирском сто Видубицком занятый млин на Веті и того млина не могучи я, иле вдовствующая, так яко небожчик муж мой держати, сама доброволне часть на мене належачую, продала за готовие гроши его милости отцу игумену сто Видубицкому превелебному отцу Лаврентию Кгорці за золотих пятсот ровно доброй монети и уже от сего часу не повинна я сама, діти и ніхто з покровних моих, близких и далеких, отца игумена теперешнего и по нем наступующих, также и всей братії монастиря сто Видубицкого о той млин турбовати и ніякой трудности чинити во вся потомние часы, а гроши золотих пятсот повинни мні по благословенню архипастирском отдати в магистраті киевском и в тот час за отбранем грошей дана будет отцу игумену совершенная купля под печатью міскою, а сие писание для утверждения моеї продажи или куплі написалася в монастиру сто Видубицком за позволением всей братії при битности отца протопопи киевского отца Симеона Ширіпи.

У того купчого листа жадной печати не било, толко подпис рук тими виражен слови: Симеон Ширіпа, протопоп киевский тапу ргоргіа.

До сего листа Анна Максимовичовая, яко писат не уміючая, крест + стий моею рукою власною подписуюся».

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 280 зв. – 281. – Тогочасна копія).

№ 14

1712, жовтня 23 (12). – Київ. – Випис з київських гродських книг.

«По вписаню до книг того продажного листу еще при том же листі пані Максимовичовая презентовала и консенс надана той греблі, на которой она теперь млина часть стоячую продала, данний от ясне в Бгу зийшлого з сего світа стия памяти небожчика Феодосія Углицкого, млстию Бжиею православного архиепископа черніговского, новгородского и всея Сівера, а на тот час еще будучи игумена монастиря сто Видубицкого киевского, небожчику Максиму Василковскому, свекру сознаваючей паней Максимовичовой, з потомком. Которий консенс мы, магистрат его священнішого царского пресвітлого величества киевский, любезно принявше, первой перед собою веліли вчитати и так ся в себї мает: (далі йде лист св. Феодосія Углицького від 15 (5). 05. 1686 р. – Ю.М., І. Т.)

У того висоцєповажного консенсу печать монастирская стаго архангела Михаїла на воску червоном притиснена амєнгінтїне (?). При печати подпис руки тими виражен слови: Феодосій Угліцкій, игумен монастиря Видубицкого киевского.

Там же нижей написанно: року тысяча шєстьсот осмьдєсятого осмого мєця марта осмого за устною и очевистою прозбою пана Димитрія Білієвича, именем пана Максима Василковского вношенною, сей лист до книг міских киевских принялем Ян Демидович Бикович, войт киевский, avdo(?) marginєнаписано и в том упєвняя пана Максима и потомков его, же естли би люб з допущєния Бжого чрез огонь, люб чрез войну млина не стало, місце однак млиновое при них вічними часы зоставати мает.

Также на другом боці тот же консенс подписанно так:

Сей лист небожчика отца Феодосия Углицкого и я ствержаю иеромонах Варлаам Страховский, монастира Видубицкого киевского игумен, з братиею.

Я ствержаю, иеромонах Варлаам, намісник и духовний видубицкий, рукою моею власною

Иер[омонах] Гervasий, намісник.

Врад міський киевський по прийнятю и вписаню до книг той добровольной продажи листа, даного отцем видубицким от пані Максимовичовой, яко и висоцеговажного консенс, и нивіровал єї, панєї Максимовичовой, ежли она з відомом и дозволением дітей и потомков своїх, а найбарзі старшого сина свого, пана Симеона, яко уже літ дорослого и досконалого дідича и поссессора добр родительских тую половину млина продала отцем видубицким и она, пані Максимовичовая, повіділа, что з відомом и позволением всіх дітей и потомков моих, которые мні не пречили и не могут пречити, урад, повіраючи словом пані Максимовичовой той добровольной продажи половины млина, сознане принял и до книг розказал записати. Я же, пані Максимовичовая, ин константиупоминалас грошей и покамест до рук своих не отберет, просила ураду, чтоб так от єї даних в продажи, яко и небожчика пана Максима и маистрату, не выдавано, а отц Кілінський зараз на ураду ин инстанті положил гроши за печатю и вісерегія просил ураду, аби гроши пані Максимовичовой не били видани з ураду покамест права урядовие спора жени будут, в то время пані Максимовичовая гроши, а отцеве видубицкие права до своїх рук отберут.

Урад міський киевський видячи межі сторонами незгоду, а найбарзі уважаючий же добр очистих продажа без совершенной волі потомков твердости и skutku тими не может розказат подлуг просьби обох сторон тая гроши яко и писма под секвестром удержати, а єи пани Максимовичовой приказал, чтоб на єї продажи и сознаню вмісто симнов яко потомков проданих добр хто знатний и віри годней росписался, чтоб впредь трудностей и турбацій не било албо чтоб от пана сина в продажу своем на писмі міла позволение и уевнение и дало ним в том діляції до термину слушного, а дня осмого ноеврия пані Максимовичовая подала лист приватне писани до єго милости пана войта з Глухова од сина єї старшого пана Семиона Максимовича на сей час канцеляристи войскового, который єго милост пан войт в кляр (?) наказал вичитати, а по вичитаню в сей же цессії веліл вписати и так ся все писме (?)».

(НБУВ. – ІР. – Ф.160. – № 244. – Арк. 281 зв. – 282 зв. – Тогочасна копія).

№ 15

1712, листопада 8 (жовтня 28). – Глухів. – Лист військового канцеляриста Семена Максимовича до київського войта Дмитра Полоцького.

«Млстивий мой добродію, мой мсці пне войт киевський.

Нижайшее мое в. мсті, м.м. пну, и добродієві отдати поклонение всегда служебничая мене понуждает повинност или всем настоящому слугою, когда донеслося мні відаті, же діло милой родительки моей взглядом продажи млиновой части чернцам видубицким без согласия и позволения моего синовского в майстраті киевском состоятися не міло. Теди подлий мой лист пишучи до в.мс., м.м. пна, и добродія, відомо твору, же волі родительской впредь и тепер контрадиковати не буду, толко лутше би (моя наиподлішая и непотребная рада) если би пані родителька тоєй млиновой части не продавала, бо гроши в еден момент розойдутся, а часть млиновая, хоча й найменшую осиротилому домові нашему чинила вспоможение, леч тое все ко матерскому отдаю рассуждению, тое в. м., м.м. пану, и добродієві коизвіщению подавши, тим конклюдую, же естем в.м., м.м.п добродієві, щире зичливий и до услуг облігованный. В котором листу подпис руки тими виражен слови:

Семен Максимович, канцеляриста войсковий.

З Глухова, октоврия двадцять осмого року тисяча сімсот двадцятого.

И тот лист запечатан бил смулкою червоною, а интитуляція на версі такавая:

Его священнішого царского величества Бгом хранима града Києва упривилежанному войту єго млсти пну Дмитрию Полоцкому, моему велці мосцівому пану и добродієві подати».

(НБУВ. – ІР. – Ф.160. – № 244. – Арк. 283. – Тогочасна копія).

«По вписаню иднотанцією (?) тих муніментов до книг и устное и очевистое пнеї Максимовичовой сознане и продажу, также и листовное соизволение и подтверждение продажи старшого сина єї, пана Симиона Михайловича Максимовича, что уже до-сконалого дідича и наслідника добр родительских.

Мы, урад міський киевський, видячи, что урадовне пні Максимовичовая с позволе-нием сина своего тую млиновую часть превелебному в Бгу Лаврентию Кгорці, игумену сто-Видубицкому, и всей братії уступила, до книг совершенно казалисмо принять и записать, а єї, пні Максимовичовой, на своей продаже веліли росписатися и она, не уміючи писання, вмісто себе упросила о подпис руки превелебного в Бгу отца Симеона Ширипи, протопопа киевского, который в книгах подписался теми словами:

На сей продаже млина части вмісто пані Анни Михайловой Максимовичовой, яко писма не уміючої, за прошением єї самой и вмісто синов и потомков єя подписался Симеон Ширипа, протопоп киевський, manu pgorgia.

А так уже от сего часу зараз в вічистую поссессию обител стая Видубицкая, яко влас-ние свої откупление добра принимает. И уже волно превелебному в Бгу отцу Лаврентию Кгорці, на сей час игумену обители Видубицкой, и по нем наступующим превелебным игуменам и всей братії владіти совершенно, користить вічне, кромі жадной ни от кого перешкоди. А пані Михайлова Максимовичовая, яко сама з дітми и потомками и всіми близкими и далекими кривними небожчика пана малжонка своего и своїми кривними от тоей части млиновой зрекается и уступает так заступовати и боронити от каждого перешкожающего в спокойном владінію тоей части млина власним своїм коштом и накладом облігуєт, субмітуєт и записуєт

Я (?), тилекрот, иле би того вказовала потреба до вістя літ, в праві посполитом описаних о продаже вечистих кгрунтов, то под закладом спротивления нінешему про-дажному справу таковиж сумми пятисот золотих на урад тот, перед который би (слово «би» написано двічі. — Ю.М., І.Т.) сся приточить міла справа, а особливе на сторону укривджоную и под нагороженем и заплаченем всіх шкод и накладов правних, в том понеслих, и словне, кромі присяги ошачованих; сся одна ж вечистая части млина про-дажа и купля в каждом суде и ураде при своей зуполной повазе и валиору зоставати маєт на всі пришлые и потомние часы.

Якая продажа части волной млина, стоячого на реці Веті, от пані Анни Михайловой Максимовичовой тудотовний (?) превелебний в Бгу его милости гспдну отцу Лаврен-тию Кгорці, игумену стаго архистратига Михайла Видубицкого киевского, и всей братії тоейж обители Видубицкой про памят для літ наступующих в книги міские ж киевские записанна. А з книг и сей випис при подписі руки самого его милости пана войта и при печати міской киевской єсть видан.

Писан в ратушу міской киевской року и дня вишписанного.

На подлинном подписался так се:

«Менованный войт рукою власною».

Кориговал з книгами Никола Ракгутский.

По вписаню до книг прав сами се оригинали, также чистой продажи лист, дан-ний от пані Михайловой Максимовичовой, якої висоцеповажний консенс данний от ясне в Бгу преосвященного архиепископа черніговского, новгородского и всего Сівера Феодосия Углицкого, также и лист писанный* корригивал з книгами Николай Рак-гуцкий +* (слова між зірочками (**)) закреслені. — Ю.М., І.Т.) от сина єї м. Семиона Максимовича пречестному отцу Феодосию Углицкому яко обители стой належачие, отдали. Которие он принявши, росписался в книгах теми словами:

Принялем помененние оригинали з ратуша киевского и подписался:

Иеромонах Феодосий Кглінский з. м.в. к. рукою власною.

С подлиними сводил иеромонах Иларион».

(НБУВ.—ІР.—Ф. 160.—№ 244.—Арк.279—284 зв.—Тогочасна копія. Внизу до-кумента намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати ратуша киевского»).

№ 17

1713, вересня 1 (серпня 21). – Табір під Києвом. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его црского прстлого велчества Войска Запорожского обоіх сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский

Пну полковникови ніжинскому, старшині полковой, а особливе п. сотникові глуховскому з урадовими тамошними и всім, кому бы колвек о том відати належало, войсковим и посполитим людем сим нашим ознаймуем універсалом, иж Павел Лесенко служне з сотен (?) войсковим товарищем сотні Глуховской, міючи млин куплени у Евфима Небая, також сотні Глуховской в товариша под селом Журавкою, на річці Журавці о двох колах стоячий, на который и універсалы два, еден фундушовый, а другой ствержательный антецессора нашего, бывшего гетмана, нам презентовал, просил чрез суппліку свою и нашего рейментарского на оный подтверженія, жебы могл ему спокойне владіти и приходячие пожитки з оногo без перешкоды одбирати. Мы прето, гетман, не одмовившы их слушному прошению, а стосуючись до універсалов антецессора нашего, велілисмо имі з канцелярії войскової наш видати універсал, который, яко тот помененный млин о двох колах на річці Журавці будучий (если от оногo жадная людем в кгрунтах не діється шкода) в спойное иму, Лесенку, владіние ствержаем, позволяючи им всякие з оногo приходячие пожитки розміровие одбирати. Так міти хочем, варуем и приказуем, абы нихто з вишепомянутой старшин, ни з войскових и посполитих людеі в том содержанію млина и одбиранію приходов жадной наименшой ему, Лесенку, не важился чинити кривди, трудности и перешкоды.

Дан в обозі от Киева над Либедю 21 д. августа року 1713.

Вишменований гетман рукою власною.

(НБУВ. – Ф. І. – № 62312. Оригінал, особисто підписаний гетьманом і завірений військовою печаткою).

№ 18

1716, лютого 3 (січня 23). – Лютенка. – Дарча ієромонаха № Серафіону Єрофейовичу, ігумену Свято-Михайлівського сорочинського монастиря.

«В Бгу превелебный мсці отче обители стой сорочинской, мні в Дху Стом мсцівий отче и ласкавий блгодітелю.

Поневаж я изволением Бжиім принял габыт по обіццанию своему работати Гсдви, также и обители стой послужити, усердно желаю, аще ли Гсдь Бг воздвигнет мя от одра болізеннаго. А тепер за живота моего полецаю на обитель стую часть, на мене спадаючаго ліса, отцевщини, прозиваемаго Базавлукувщина. В которую то часть не повинна будет Ганна Моїсіха, братовая моя, жадною мірою интересоватися кромі своею половиною, там же стоячою, владіти. На що для лучшего віроятія и потверждення вмісто запису даю отцу игумену сей свідителствованный лист, жебы в потомние часи як братовая моя, так діти еі, за тую половину ліса не турбовали братії монастирской, поневаж з доброй волі моеі в посессию вічну обители стой помянутой ліса отказую и притом его ж стим млтвам вручаю мя навсегда пребываю

Превелебности вшой мні в Дху Стом мсцівому отцу и блгодітелю всіх благ жєлающим всесмиренный иєромонах и бивший презвитер сто-Николский лютенский.

З Лютенки генвара 25 д. року 1716».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62397. – Оригінал. Запис на звороті: «В Бгу превелебному гсдну отцу Серафиону, игумену обители стой сорочинской, мні в Дху Стом мсцівому отцу и блгодітелю смиренно подати»).

№ 19

1719, червня 16 (5). – Сорочинці. – Купча Ганни «Мусііхи».

«Року Бжго 1719 мсця июня 5.

Я, Ан҃на Григорієвна Мусііха, подаю сей мой запис, при отцу Пантьелеймону Григорієвичу, презвитеру Сто Пречиским сорочинским, браті моем, и при иних людеі там бивших, иж міючи муж мой Мойсей Романович ліс и луг, сполне из братом своїм,

отцем Павлом, священником сто Никольским лютенъским, отчизну свою, он же, помененный отц Павел, стал из волі своей иноком во обители сорочинской сто Михайловской и отдал част своего ліса на обитель сорочинскую. Я, вишепомененная Мусіиха, тую част продала свою до обители вишше реченной, отцу игумену Серафиму Ерофеевичу, так теж и всей братії монастирской из сином своїм Петром и гроші отибрала (!) сто и талярей двадцят битих по чтирі золотих и с пята копійками. Ко[торую] то суми чинит золотих сто осмдесят и пят, за що продалося було зо[лотих] за двісті, тилко ж я из волі своей пустила коп шест на стую обител за небозчика мужа своего.

Що для ліпшой віри и певности написалос про память.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62396. – Оригінал завірений печаткою).

№ 20

1720, лютого 20 (9). – Київ. – Універсал (?) членів комісії з розмежування земель (Якова Лизогуба, Григорія Грабянки та ін.).

«Црского величества в премоцнійшой его ж монаршій грамоті до ясне велможного его млсти пана гетмана присланной, вираженому указу границу утвердити[...]ди (!), нім тое собудется розграничение, тепер пишно указу реїментарским на том варуем, иж если би яка з них сторона спорний пахатний поорала, albo сіно на ний покосила кгрунт чи те ж в заводний також лі[са] поруб чинила, а потом з розезна[н]я слущних доводов покажется, что не свой, тилко чрез єдиний упор, а[...] виолентию поорал albo покосил, чи теж порубал, [...] уже тот користь, то есть пашню и сіно з оног кгрунту заберет, а за зруб ліса о совітую примет цену, кто правим ведлуг своих муніментов и истинних свідителей узнан будет поссессором, звер[...] зас того упіраючийся через право и слущность еще и ви[...]подлеглим будет, именно до скарбу войскового повинен триста червоних положить и поміжний свой кгрунт, (який на противную сторону міет бити отсужен), утратит. О том и повторе без всякого поблажения, властию ж реиментарскою и суровим указом заказуем.

Дан в Києві февраля, 9 дня 1720 года

В подлинном тако

Его црскаго пресвітлого величества Войска Запорожскаго бунчучный енералний Яков Лизогуб

Григорий Кграбянка, судия полковий гадяцкий.

Иосиф Тарасевич.

Павел Черниховский, писар полковий переяславский.

Иван Костенецкий».

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 183 зв. – Копія другої половини XVII ст. – Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «Місто печати»)

№ 21

1724, липня 15 (4). – Сорочинці. – Купча Зіновії Федорихи Плужниченко.

«Року Бжго 1724 мсця июлия 4 –о дня.

Я, Зіновия Хведориха Плужникова, жена жетелі (!) сорочинскій (!), чиню відомо сим моїм писанием, иж муж мой Феодор Плужниченко, отходячи в дорогу до Криму посол, приказал мні прилюдне, жеби я продала грунтик свой на потребу свою, стоячий близко монастира Сто Михайловского сорочинского. Теди я извістивши отцу игумену и отцу намістнику Пахомию и всей братії монастирской, продала за коп пятнадцат во вічност лужка и сіножати я (?) монастир коло того ж дубнику на три косарі из крєвним своїм Яремою Бондаром и при мірочнику Василю, сусіді, и при иних людей добрих и віри годних, за що и гроші отобрала своїми руками и того варую, жеби ані муж мой Феодор, ані брат мужа моего, ані з крєвних моїх, близких и далеких, в той поменений грунтик не упоминалься, волно будет отцу игумену Серафиму и братії монастирской изрубати (!) и владіти яко своїм власним. А хто би могл упоминатися и турбацию поднімати на отца игумена и на братию монастирскую, на такового покладеам заруки на урад міський сорочинский до шкатули войскової золотих шестдесят.

На що для ліпшої віри и певности даю мое сие писание року и дня вишеписанного.
Списася в манастирі Сто Михайловском сорочинском и при печати манастирской.
Многогрішний монах игумен Серафимон Иеродеевич Сто-Михайловский сорочинский.

Иеромонах Пахомий Григориевич, намістник тоей же стой обители.

Иеромонах Игнатий ключник».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62396. – Оригінал, завірений печаткою, внизу якої написано «Паисий Ром[...] сорочинского». Запис на звороті: «Запис на луку Плужниченкову и на лісок, тамже стоячий»).

№ 22

1726, березня 30 (19). – Заповіт Федори Терешчихи.

«Во имя Отца и Сна и Стого Дха. Аминь.

Я, раба Бжия Феодора Терешчиха, за здоровья свого и за доброй своей волі отказую на обител стую готових денег талярей двадцят по смерти моей, а що останеца тих денги вистачивши, на манастир усе отписую своему мужу Юскові Бурмаці, а по смерти Юска Бурмаки усе на манастир иміет: и поле, грунт и лука, а бидло по волі его да бутет (?), а унукам отдала золотих на сімдесят Ивану Жадану, батку их, жеби болш не турбовав Иван Жадан, да будет проклят, анафема и розсудится зо мною Юска Бурмаки пред нелицемірним судиею.

При людех зацних, при Кузмі Лебединцю, Хведору Слюсару и Жука (?) Мария Квашине[н]ка (?) и иных людей зацных».

Притисано: «Сия духовница списася року 1726 марта 19, а преставилася того ж марта 20 дня Феодора Юсчиха Терещиха».

Притисано: «Року 1726 септеврия 14. Що тут положено на манастир золотих шестдесят, отдал нам до рук, которіі розділили на братию и не винен игумен Серафимон Иерофеевич з братиею м. с. м. зостае».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62390. – Оригінал).

№ 23

1728, вересня 20 (9). – Лист Федора Максимовича до гетьмана Данила Апостола.

«Яс[не] велможный мсці пне гетмане, мой премстивый патроне и добродію.

Отц мой и млитвами и неблгословением отческим, претячи непрестанно, пишет ко мні, что з движимого того, которое послі его, отца моего, оставленное у швакгра моего Николая Борозны, и жены его, Борозниной, а моей сестры, обрітается, четвертую долю на его, отца, выділивши, ему ж, отцу, ради препитания, при крайній биді и нищегі будучому, в Архангелский город прислати. О чом з соізволением других моіх братов и сестр многажды у их, Николая Борозны и жены его, а сестры моей, писмами и словесно домагалемя, жебы отц наш при бідствіи своїм принаймні з своего иміния получил спомоществование. Еднак он, Борозна, з своею женою, а моею сестрою, як на нас, так и на отца нашего, противо волі его отческой, з того движимого надлежные части удержуют и власть (?) того всего сами посесорами быти. Того ради всепокорственно прошу ясне велможности вашей милостиво призрїти на бідствие отца моего и тое все движимое, якое по отцу моем, реестром описанное, осталось, а при нем, Николаю Борозні, и при жені его обрітается, взять от их подлуг реестру ж и разділити на чотири части, почому бы отц мой в остатнем своем разоренїі могл иміти помощь, да и я з другими братами моїми и сестрами, тогож отческого иміния были бы участниками, К якому того движимого поділу надлежащые писма отческия ясне велможности вашей вручаю и о таковое милостивое призрїние и паки всенижайше супликую.

Ясне велможности вашей, моего премлстивого патрона и добродія нижайший слуга лейб-гвардии Семеновского полку гранадерской роты сержант Федор Максимович».

(НБУВ. – ІР. – Ф. 62320. – Оригінал. Запис зверху документа: «Отдана (?) в Москві септеврия 9-о року 1728». Запис на звороті: «Суплика от Федора Максимовича, на сестру и зятя Борозну о добрі (...) * оставшомся, котрими владіют, а отцеві на препитание не посылают»).

№ 24

1728, жовтня 14. – Мархов (?). – Лист гетьмана Данила Апостола до Миколи Борозни.

«Его императорского величества Войска Запорожского обоих сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Вам п. Николаю (?) Борозні, товаришеві (...) *мовському, нехай будет відомо, иж в бытность нашу в Москві, Федор Максимович, лейб-гвардії Семеновского полку гранадерской роты саржант суппліковал до нас, что отц его клятвами и неблгословнием ему отческим претячи, непрестанно пишет к нему, дабы з движимого имінія, которое посаг (?) отца его вставанье(?) у вас иміється, четвертую (...) * на его виділивши, ради препитания, при крайнійбіді и нищеті будучому, в Архангелский город прислат и хоча (?) он, Максимович, и соизволяя (?), других своих братьов и сестер (...) * вас и жены вашей писмами и советстно упоминался, жебы отцу его з помянутого имінія при скудости своей получил вспоможение. Еднак ви противко воли отческой идучи и того движимого (...) * части найперше (?) удержуете, хотячи самы всім користовати. В чом и вас просил он, пн Максимович, суда. Прето приказуем, абисте по получении нашей супплики (...) * против выш показанной супплікуючої жалобы приездили сюда, в Мархов (?) (...) * всеконечно, рейментарско приказуем.

Дан в Мархові (?) октоврия 14 дня 1728 году».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62321. – Чернетка).

№ 25

1729, листопада 27. – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Его императорского всепресвітлішого величества Войска Запорожского обоїх сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Всїй старшині и черні Войска его ж императорского величества Запорожского, а особливе пну полковникові ніжинському пп. старшині полковой, сотникові глуховському, атаманам и войтам и кому бы о том відати надлежало ознаймуем сим ншим універсало, иж в Бгу превелебний отц Лука Павлович, игумен, з братиею монастира святых верховних апостол Петра и Павла глуховского чрез нарочно присланого честного отца Симеона, економа того ж мнстира, при суппліці своїй презентовал нам антецессоров нших бывших гетманов універсали й високомонаршую блженния й вічностойнія памяти пресвітліїших держанійших великих гсдрей и великих князей цара Иоанна Алексієвича, императора Петра Алексієвича. самодержцов всероссийских грамоту в літо от создания мира 7201 марта 10 данную на (...) **обрани** монастирские, именно на села: Холопково, Баничи, Ротавку, Везонку, Ховзовку, Будища, Чернево и на слободку Бородавку з принадлежащими к ним угодиями, на мельниці в Холопкові на реці Астані о трох колах мучних, четвертом ступном, в Бородавці на реці Клевені о двох колах мучних третом ступном, в Вязонці на той же реці Клевені о шести колах мучних, едном ступном под монастирем на той же реці о пяти колах мучних, едном ступном в Богдановці на мельницу на реці Шостці о двох колах мучних, а особно на перевоз Мутинский з половиною ловлі рыбной з озер тамошніх и на протчие их добра купним правом набытие, на которые села, мельниці и другие угодия подлуг помянутих кріпостей просил означенний отц игумен з братиею и ншой універсальной конфермації. Мы прето, гетман, по силі данной нам високомонаршой его императорского величества жалованной грамоты иміючи власт всякие воинские и гражданские в Малой Россіі устревать поради, а хотячи дабы обывтели свтие православные церкви Бжій всегда в приличном блголіпії и добросостояннії для хвали Бжой найдовалися, стосуючися же до монаршой грамоти и універсалов антецессоров нших, веліли сей нш з енеральной войсковой канцелярії видати універсал, чрез который всі вишнаміненные села, мельниці, перевоз Мутинский и инние угодия обывтели свтой Петропавловской глуховской в зуполное ствержаем владіние и дабы во владінії тих добр и в отбіранію з них належитих до оной в обывтели користей ніхто з старшини и черні, войскових и посполитих людей, жадной перешкоди, трудности и препятия чинити не важилися, войти теж означених сел з посполитими людми (кроме козаков при своїх волностях не нарушно міючих зоставати) отдавали

бы помянутой обители надлежащее подданическое послушество и повиновение, міти хочем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові ноевриа 27 року 1729

Звишменованный гетман рукою власною»

(НБУВ. – ІР. – Ф. І, № 61930. Оригінал, скріплений військовою печаткою. На звороті напис: «Універсал велможного пна гетмана Данила Апостола данний на мнстрские угодия в подтверждение кріпостное»).

№ 26

1734, січня 18 (7).– Сорочинці (?).– Закладний запис Якова Мокієвщенка, сорочинського жителя, сорочинському монастиреві.

«Я, Яков Стефанов Мокиевщенко, житель сорочинской, міючи крайною в денгах потребу, визичил у его млсти всечестного отца игумена монастыра сорочинского иеромонаха Серафiona Иерофеева денег готових золотих пятьдесят и пять року 1727 и того ж часу на тие денги далем в заставу пояс сребраный позолочений до рук отцу игумену. А сего 1734 –о генвара 7 д. пояс оной у отца игумена взял, а місто оногo пояса за тие денги, мною визиченние, луки дві застановил: одна, которая под Полиановкою, а другая поблиз монастырской; и на тих луках сіно косит им позволяю, покаміст виплачу денги пятьдесят и пять золотих. А когда бы не выкупил я их, то обители стой Михайловской сорочинской оние луки за тие денги вовся во владіние попустит имію и никто потом откупит з крвних моих, близких и далеких, не силен на тое. Сей запис за рукою моею виписаний его млсти всечестному отцу игумену монастыра сорочинского Серафіону Иерофееву и всей честной о Хрсті братіи обители сто-Михайловской сорочинской подаю сего ж 1734 – го генвар 7 д. и притом власною моею рукою подписую крст +».

(НБУВ. –ІР. –Ф.І. – № 62391. – Оригінал, завірений печаткою)

№ 27

1732, березня 13 (2).– Новгород-Сіверський. –Лист новгородского архімандрита Нила до воронізького сотника Івана Холодовича.

«Блгородный мсці пне сотник воронижский, мой ласкавый блгодітелю.

Увідомившись я з братиею в обители стой, что за вірную вшу пред его императорским влчством службу и за знатное ко всему малороссийскому отечеству прислуги по ея императорского влчства высокомонаршой млсти надано в. м. мст. пну село Пироговка и предостойнішого его ж императорского влчства грамотою и реїментарским ясневелможного добродія млсти пна гетмана и кавалера універсалом ствержено, не зазрим тому, но паче сорадуемся сугубо, же и труждающимся о общей ползі ест награждение и миролюбного (так надіюс) сосіда, Бг стой обители послал. Ему же яко общій о всіх млтвенники желаем в цілости здравия давно иміючимися и нні наданными угодіи блгополучно владіти и впред як славою, так блгословенною от Бга фортуною возрадовати, даже по долговременіи вічнаго достояния наслідников блгородие вше будет. Что же по доношению пироговцов выражаеш в. мс. в своем листі будто поддание монастырские, помянутому селу порубежные, не допускают вшим подданим в бор, в луг и в иние власные пироговские (...)* их потреб ездит, в том млсть вша клеветникам не зараз повіряйте, гдиж монастырскій подданий сами угодий пироговских ни на пядь не касаются и пироговцям их власного не воспящают, токмо монастырских грунтов и угодий; не за антенатов Малороссиєю правящих, ни за поляков, но за древних блгочестивііших монархов монастыреви наданих и их премошніішими грамотами стверженных, охраняют, а хотя будто за преосщенного Лазара Барановича, и за тоіх антецессоров з їх позволения был ніякий вступ пироговцам в монастырские угодия, но с прешествием их власти и позволение тое минуло. Я тое блгородию вшему, если не отдаете, обявляю, же в монаршой, в нас иміючойся грамоті, граница землі и угодиям монастырским написана по Путивльскій перевоз, зачим и половина Пироговки на землі монастырской явствуется седіт. О чом донелі совершенно, аще похощете, увідаете, прошу своїм подданим пироговцам запретит вдиратися жадним способом в угодия мнастирскій, чтоб с того яко и в. мс. пише, уховай Бже, не учинилася между ними якая ссора, ибо як вших

наданих угодий намній нши не касаються. Так свого, млстию Бжиєю и монаршою стверженого, накріпко охораняти будут, деклярую, будучи

Блгородию вшему всіх блг желаючий бгомалець, новгородский архимандрит Нил, по его же повелінію за болізнуючого подписася тоєю ж обители намісник иеромонах Фаддей Какоілович.

В монаст[ирі] Новгород[ском] марта 2 числа 1732 году».

Адреса: «Блгородному его млсти пну Иоанну Холодовичу, сотнику вороніжскому, моему ласкавому блгодітелеви належит в Вороніж»

(НБУВ. – ІР. – Ф.І. – № 62323. – Оригінал, завірений печаткою і особисто підписаний намісником монастиря ієромонахом Фадеем. Запис на звороті: «Получен марта 3 дня року 1732 от оца архимандрита обители новгородской о заводной пуци поданных оной же обители собицких жителей с пирогувцями»).

№ 28

1735, травня 30 (19). – Глухів. – Універсал Малоросійської колегії.

«По указу ея императорского величества самодержиці всероссийской и протчая и протчая и протчая.

Полковникові ніжинському з старшиною полковою и сотниками, а особливе сотникові глуховському з урядом, и всім, кому о том відати надлежатимет чрез сие обявляється, иж чесний отц иеромонах Никифор, игумен мнастира сто Петропавловского глуховского при поданном своем нам, генералу лейтенанту, сенатору, кавалеру стога Александра гвардії подполковнику и ея императорского величества генералу адютанту в енеральную войсковую канцелярию доношеніі презентовал премоцніише высокомонаршие в разних годіх жалованние грамоти (1) блженния и вічностойния памяти великого гдра цра и великого князя Алексія Михайловича на владіние мнастиру Петропавловскому селом Холопковим, деревнею Баничами и которие на их земли внов поселис. также деревнями Везенками, Ховзовками и Будищами буде на то село и деревні унное (?)кого жалованних грамот и инних никаких кріпостей нїт и спору и челобитя о том ни от кого не будет в 1668– м сентеврия 4 (2) блженния и вічностойния памяти великих гдрей црей и великих князей Иоанна Алексіевича, Петра Алексіевича и великия гсдрни благовірния цревни и великия княжни Софії Алексіевни тому ж глуховскому Петропавловскому мнстиру на мнастирские их села Холопков, Баничи дана, деревні Будища, Ховзовку, Вязонки, Мацково, Чернево и Ротовку и на всякие к тім вишеписанним вотчинам принадлежащие мельници и на Мутинский перевоз в 1689-м февраля 28 (3) блженния и вічностойния памяти великих гдрей и великих кнзей Иоанна Алексіевича, Петра Алексіевича, игумену того глуховского Петропавловского мнастира Силвестру з братиею на вишпоказанние їх вотчини села Холопковку, Баничи, Мацково, Ротовку, по реці Ясмані лежащие, да на слободку Бородавку, да на села ж Везонку, Ховзовку, Будище, Чернево, по реки Клевені лежащие, и на мельници и на инние всякие угодия и на перевоз, чим они прежде владіли в 1693 марта 10, також універсали (1) гетмана Ивана Виговского на владіние мнастиру Петропавловскому Глуховскому показанных сел Холопкова и Банич и млина Стрелницкого, на реки Клевени стоячого, в 1658 генвара 30 (2), гетмана Ивана Бруховецкого на ті ж села Холопков и Баничи с тім же Стрелницким млином и на другие млины мнастирским коштом построение, в 1664-м сентеврия 13(3) конфирмацию гетмана Демяна Игнатовича мнастиру Петропавловскому на село Холопков, Баничи с принадлежностями и млин Стрелницкий на реки Клевені, так же на їх мнастирском грунті осілие деревні Ховзовку, Будища и Везонку со всіми їх пожитками и млины власним коштом едни под мнастирем, другие под Везонкою побудованние, да на перевозки Мутинский и Каменский з добрами в 1669-м марта 9. (4) Его ж гетмана Игнатовича на наданную им в том же году и мсіці деревенку Мацково со всіми к ней принадлежностями и млины на новой греблі под Глуховом и на перевоз Мутинский. (5) Гетмана Ивана Самойловича на млин їх в селі Богдановці на реці Шостці з двома колами межи млинами з едной стороны мнастира Новгородского, з другой Афанаса, атамана бывшего новгородского, в 1672-м сентеврия 27(6) конфір-

мацию гетмана Мазепи на всі ґрунта млини и инние угодия и на тож село Холопково и под тим селом три клетки мелниц на реки Есманы село Баничи, село Мацково и селце Бородавку, где и дві клітки на реки Клевені, селце Вязонку, под яким на реки Клевені чтири клітки, селце Ховзовку, селце Будище и селце Чернево под самим монастирем на той реки Клевені и перевоз Мутинский в 1692-м ноября 28 (7); его ж гетмана Мазепи на ліс от законника Корнилия мнастиреві Петропавловскому легованный, прозиваемый Мариці, в сотні Глуховской положенном, найдучийся с пасіками и гребелками в вічну посессию (8). Его ж, Мазепи на половину стану Мутинского всіх рибних ловлей в 1702 –м сентеврия 8, ноеврия 6 чисел (9). Его ж Мазепи, дабы Андрей Лизогуб без відома и позволения его гетманского не важилься внов под селом Каменем на реці Сейму до села Хижок построи́ти перевоз под виною тисячи талярей в 1707 септеврия 18 (10). Гетмана Скоропадского на рибную ловлю в озерах мутинских и чтоб рибалки мутинские, не будучи ни в чем спречни в той рибной ловлі, повинност свою отдавали в 1708, ноября 23 (11). Его ж гетмана Скоропадского конфирмацию на села Мацков, Холопково, Баничи, да на деревни на власних їх ґрунтах осаженье Ховзовку и Везонку со всіми до них принадлежистми и вишеписанными млинами и лісом, прозиваемым Марицею (12). Его ж, гетмана конфірмацію на их же мнастирские маестности, а именно на села Баничи и Мацков и Кут з рощею, село Холопков з млинами и лісом, там же на Ясмані будучим, село Ротовку, слободку Бородавку з млином при ней обрѣтающимся, на села Везонку, Ховзовку, Будища понад рікою Клевеню, на якій при тих селах млин в чтирох клітках, на село Чернево и млини под монастирем, на млин в селі Богдановці, на Мутинский перевоз з половиною рибних ловлей и на ліс Марицю в 1710-м мая 25 и ноября 28 чисел и на ті всі вишеписанные маестности, села, деревні, млини, ліси, поля, перевозки, рибные ловлі и протчие угодия просил помянутого Петропавловского глуховского мнастира игумен з братиею от нас, генераллейтенанта, сенатора и кавалера універсального подтвержденья. Мы прето, генерал лейтенант, сенатор, кавалер стаго Александра гвардії підполковник и ея императорского величества генерал адютант по силі премоцнійшого ея императорского величества высокомоунаршой грамоти за собственного ея величества рукою в объявленіи генеральной малороссийской старшині, полковникам, полковой старшині и всему народу малороссийскому генералу-лейтенанту прошедшого 734 году марта 17 д. присланого, в которой всемлостивіше повелено нам, сенатору и кавалеру с присутствующими енеральной войсковой канцеляріи членами всякие в Малой Россіи, которые до уряду гетманского принадлежат діла управлят яко по силі премоцнійших высокомоунарших жалованных грамот и гетманских універсалов на вишепрописанные мнастира Петропавловского глуховского маестности, села, млини, ліси, поля, перевоз (кромі озер) и протчие угодия оному Сто – Петропавловскому глуховскому мнастиру в спокойное и безпрепятственное владіние (буди от кого спору и челобитя не будет) в подтвержденье от енеральной войсковой канцеляріи за рукою ншею и присутствующих членов веліли видат універсал, так дабы полковник ніжинский, старшина полковая и сотники, а особливе сотник глуховский, и никто з старшини и черні во владінии вище означенных маестностей, сел, и деревень с принадлежащими угодиі и в отбираніи с них всяких обиклих пожитков помянутому Сто –Петропавловскому глуховскому мнастиру жадного препятствия и перешкоди чинити не важилис, войтам же вишепоказанных сел со всіми посполитими людми (кромі козаков при своїх волностях всегда ненарушно зоставати імючих) отдавали обиклоое подданническое послушенство и повинност, предлагаем.

Дан в Глухові мая 19 д. 1735 году

Кнзь (?) Шаховской.

Кнзь Андрей Барятинский.

Васил Гурьев.

Андрей Маркович.

Феодор Лисенко»

(НБУВ. – IP. Ф. I. – № 61931. Оригінал, завірений печаткою. Збоку пізніший запис: «Записан в книгу под № 2006»).

«Ея императорского величества Малой России обоих сторон Днепра и Войск Запорожских гетман, действительный камергер императорской санктпетербургской академии наук президент, лейб гвардии Измайловского полку подполковник и обоих российских императорских ординов святых апостола Андрея и Александра Невского, також полского Білого Орла и голштинского святия Анни кавалер, Российской империи граф Кирилл Разумовский.

Господам генеральной старшине, полковникам малороссийских и компанейских полков, а особливо второго компанейского полку полковнику з старшиною полковою, сотниками, паче же сотні пятой сотенной старшине, атаманам и рядовым козакам и кому о сем ведать надлежит, объявляется: докладывал нам поданный в нашу Генеральную Войсковую Канцелярию, при доношении второго охочекомонного компанейского полку от полковника Василя Чесника с полковою старшиною, сотниками, з сотенною старшиною и атамнами вибор, учиненный имп. о избрании волними голосами на имеющуюсь в том втором компанейском полку пятой сотні сотничую вакансию, в котором они ко определению в ту сотню сотником на место умерлого сотника Алексія Тимофіева назначили кандидатов: имяно абшитованого третьего компанейского полку сотенного асаула Карпа Забілу и атамана второго компанейского полку сотні пятой Романа Заіку. И в том де виборі свідітелствую, что оние кандидати того чина достойни, просят об определении одного с них настоящим сотником, причем и взятие от оних кандидатов о их службах в нашей Генеральной Войсковой Канцелярии сказки представлены. И мы, гетман и кавалер, данною нам от ея императорского величества властью по вишепоказанному представленному нам вибору и за усмотрением о службах тех кандидатов сказок, из упомянутых кандидатов определяем того второго компанейского полку в пятую сотню настоящим сотником абшитованого сотенного асаула Карпа Забілу и сим нашим універсалом предлагаем, дабы господа генеральная старшина, полковники малороссийские и компанейские, а особливо второго компанейского полку полковник з старшиною и козаками, о таком нашем определении відая, признавали его, Забілу, настоящим оной пятой сотні сотником и старшина сотенная и атаманы с товариством той пятой сотні имеют ему, Забілі, яко командиру своему отдавать должную честь, а что касается к службе ея императорского величества в том надлежащее послушание и повиновение, он же компанейский сотник Забіла должен службу отправлять верно и добropорядочно и командиру своему полковнику и полковой старшине во всем, что принадлежит к службе и интересам ея императорского величества быть послушным, а ис подчиненными своими – сотеною старшиною, атаманами и козаками обходится безобидно. А за службу свою получают ему, Забілі, в нншнем его чину жалование и трахтамент равной против других сотников от полковой же второго компанейского полку канцелярии за объявлением сего універсалу команду и короги при собрании означенной сотні старшине и козаков поручить ему; а в верной ея императорскому величеству в том чину службе к присяге, по обыкновенной роти его, сотника Забілу, привесть от полковой того полку канцелярии и ту роту присяги прислать в нашу генеральную канцелярию. Чего ради и сей універсал за подписанием нашим и при національной малороссийской печати оному второго компанейского полку сотні пятой сотнику Карпу Забілі дан в Глухові марта 20 д. 1757 году.

Гетман граф К. Разумовский (Место) п[ечати]».

(ИМФЕ.–ФЗ.–№ 7/506, арк.46-47.–Копія 1883 р. Під текстом документа запис: «Подлинный писан на листе писчей бумаги иностранной фабрикации (С.Я.Нопіг) очень большого формата в ... (дописано зверху олівцем «12+7 вершков». – Ю.М., І. Т.). Печать средняя (?) с изображением пешего козака, в (...) шапке, с ружьем в правой руке, с саблею и с рогом у правого бедра. Принадлежит И.И. Федченку из Кролевецкого уезда. (1883, окт[ябрь]г. Борзна»).

№ 30

1757, червня 20 (9). – Київ. – Лист київської духовної консисторії полтавському протопопу Остафію Могилянському.

«Всім, кому о том відати надлежит, сие писание сличащим, а особливо всечестному протопопу полтавскому Евстафию Могилянскому, из Духовной митрополии Киевския консистории извѣстно чинится. Настоящаго 757 года июня 3 д. поданным на имя его ясне в Бгу преосвященства в духовную консисторию доношеним вышедший в прошлом 751 году с Полской области, а потом в надсмотрі по иерейскому званию половинной части прихода Преорского, находившийся иерей Федор Савицкий представил:

извѣстился де он, Савицкий, что протопопії Полтавской, містечка Орла Сто – Успенская парохия за опредѣлением бывшего при той парохіі цілого настоятеля Петра Ивановича к иміющей вновь строитися в слободкѣ гспдна асаула полкового полтавского Козелского, при речкѣ Тагамлику состоящей, во имя Живоначальниа Тройці церкви за цілопарохіалнаго настоятеля нні за подлинно в вакансі состоїт. Для того он, иерей Федор Савицкий, к той Сто-Успенской орлянської парохіі за цілого настоятеля от дховной митрополии Киевския консисторії за неослабною ей ясне в Бгу преосвященства болізни опредѣлен и позволено ему при добродѣтелном житіі честном трезвенном и постоянном обхожденіи всегда в страсі Бжїї пребывав вся сщенокслужения иереем принадлежащая по чину стия православно-восточниа грекороссійския церкви в тамошней Сто-Успенской орлянської церкви оправлят и всѣм тоей церкви прихожанам требы преподават и всякие христіанские обряды, взимая за труд свой противю прежнего обикновения без вимагательства доходи исправлять, только б при том он, иерей Федор, иміа о спасеніи душ челоувѣческих неусипное попечение, во всем исправлялся по закону Бжию, правилам стих апостолов и бгопостих отц, регламенту духовному, указам высокомоунаршым и его ясне в Бгу преосвященства предложениям и по силі сей грамоты непременно, опасуясь за какову либо погрѣшность неумѣтнаго Суда Бжия и его ясне в Бгу преосвященства пастырского истязания – почему извѣстнаго ради свидѣтельства, об опредѣленіи его, иерея Феодора, за цілопарохіалнаго настоятеля сия ему, иерею Феодору, грамота при подписаніи дховной митрополии Киевския консисторії членов рук, с притиснением печати катедральной, дана. С которою грамотою он, иерей Федор Савицкий, должен первіе к всечестному протопопу полтавскому Евстафию Могилянскому явится неотмінно.

1757 года июня 9 дня.

Киево-Пустинно Николаевского мстря архимандрит Нектарий.

Киево-Видубицкого мнстра игумен иеромонах Антоний.

Катедральный духовник иеромонах Иакинф.

Катедральный проповѣдник иеромонах Павел.

Архидиякон Мелхиседек».

(НБУВ. – IP. – Ф. I, № 62360. – Оригінал, завірений печаткою).

№ 31

1766, вересня_. – Остер (?). – Квіт Василя Бобруйка, возного Остерської сотні.

«1766 году сентября [...]

Дан от мене ниже подписавшегося правителю маестностей Киевовидубицкого мнстра містечка Лісники иеромонаху Анатолию сей квыт, в том что по визиву его, иеромонаха Анатолия свідѣлствовал я между спорною от Киево Печерския лаври и владѣнію оного Киево Видубицкого мнстра подданных жителів деревні Рожнов землю. По которому моему освідѣлствованию явилось: землі, к Рожнам по кріпостях принадлежащей, засіянной житом и пшеницею озимою на 5 дней, да и ржаным хлібом, яко то ячменем, гречкою, просом, пшеницею, овсом и орохом, оранки на 60 дней, також сіна укошенного подданными Киево Печерския лаври жителмы димерскими в урочищі на Ведмедовской сіножати сто двадцять копен, в урочищі Наношовой сіножати 90 копен, в урочищі Гныловой 109 копен, да в урочищі Гончаровой 25 копен, да срубанного, к в той же деревні Рожнам принадлежащей, пущы и строению (...) *ого дерева триста пней явилось. О чем нам и вишеписанно требующой стороні, то есть предозначенному

иеромонаху Анатолию и по(...)* монастырскому, или его о том, где надлежит, дал.

Году мсяца и числа вишписанных.

Урядовий возний сотні Остерской Васил Бобруйко».

(НБУВ. – IP. – Ф. XIV, № 3766. Під текстом намальовано коло, всередині якого написано «місто печати»).

№ 32

1772 р., вересня 6. – Козелець. – Лист бунчукового товариша Якова Голінки до ігумена київського Видубицького монастиря з проханням виділити кілька возів із сіном і перевезти його в Козелець.

«Козелець, сентября 6-го д. 1772 году

Высокопреподобнейший гдн отц игумен Киево-Выдубицкого

Млстивий отц и блгодитель мой

Хотя блгопристойность не позволяет нам отягощать друг друга и требовать того от ближнего своего, что иногда самому ему потребно, однако есть нужды, кои привлекают члвкка выступит из сих предѣлов, и сие хотя не оставляет полного оправдания, однако нас нѣсколько достойным дѣлает извинения. Я на новосѣль своем необходимую нужду имѣю в сим и о сем то простирается мое прошение, здѣлайте млсть ваше высокопреподобие, прикажите мнѣ нѣсколько воз оногo в Козелець привезть мнѣ стрскими подводами из Ярославки, или где в вас болше сѣна есть, чем одолжить чувствительно меня изволите, так как и кромѣ сего я за честь и удовольствие поставляю быт всегда непремѣнно.

Вашего высокопреподобия покорнѣйшим слугою

Яков Голѣнко.

Адреса на конверті: «Его высокопреподобию гспдну отцу игумену Киево-Выдубицкому, млстивому отцу и блгодителю моему в Киев».

(IP НБУВ. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 34, 38 а. Оригінал, завірений печаткою. Резолюція: «1772 сентября 16 д. по сему исполнит и отписать»).

№ 33

1772 р., вересень. – Лист ігумена Київського Видубицького монастиря до бунчукового товариша Якова Голінки про відправку йому кілька возів з сіном в Козелець.

«Высокоблагородный и достойнопочтенный гдн,

милостивый гдрь и благодитель

Почтеннѣйшее вашего высокоблагородия писание я получа, мѣстечка Лѣток правителю иеромонаху Иосифу приказал з имѣющагo тамo в Лѣтках сего лѣта кошенного сѣна по достатку тамошнему нѣсколько воз вашему высокоблагородию в город Козелець лѣтковскими подводами отправит, о чем вашего высокоблагородия всепочтеннѣе уведомяю и з должным почтением пребываю навсегда вашего высокоблагородия.

1772 году сентября __ д.

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Оригінал(?) – Арк. 35).

№ 34

1772 р., вересень. – Ордер Видубицького монастиря ієромонаху Йосифу надати бунчуковому товаришу Якову Голінки п'ять підвід сѣна і доставити їх у мѣстечко Козелець.

«Из дховного Видубицкого мнѣ стыря собора лѣтковскому правителю иеромонаху Иосифу

Ордер

От бунчукового товариша и комиссара комиссарства Козелецкого гднa Голѣнки, сего сентября 16 д. на присланном к его высокопреподобию гдну нашему отцу игумену Якову с прошением одолжения ему в город Козелець мнѣ стрскими подводами мнѣ стрского нѣсколько возов сѣна и o протчем писат по силѣ состоавшейся его высокопреподобия отца резолюцѣи, з имѣющагo видованія вашего в Лѣтках с той экономиѣ сего лѣта удѣланного сѣна на пять обивателские подводы на лошади, и при приложенном при сем к нему гдну Голѣнки надписанном и запечатанном писмѣ в город Козелець отправте всенепремѣнно.

1772 году сентября__ д.
Киево-Вид[убицкого] нам[істник] иером[онах...] о [...] старец иером [онах] Спиридон.

(НБУВ. –ІР. –Ф. 160. – № 244. – Оригінал (?). – Арк. 36).

Додатки:

№ 1

1709, не раніше липня 8 (червня 27). – Один із записів на напрестольному євангелії XVI ст.

«Року 1709 мсяця юня 27 достана сия книга глаголемая енгтелие под час битви Полтавской з головни [м] неприятелем нашим шведом, котрую я, раб Божий Симеон Палій, полковник охочекомонний, отбивши от неприятеля шведа под Переволочною, надаю сию книгу за отпущение гріхов до села Музици (*село у 19 км. від Ясногородки Димерського району. – Ю. М., І. Т.*), на що я, грішний, недост[й]ни, Игнат Голицкий, писар, рукою своею».

(Опубліковано: Петров Н. И. Описание рукописных собраний находящихся в городе Киеве. Библиотека Киево-Софийского собора. – М., 1904. – С. 13).

№ 2

1709, не раніше липня 8 (червня 27). – Уривок з одного запису на збірнику богословських трактатів XVII ст.

«[...]В том року 1695 сентеврия 16 zostавалем у п. Василия Чуйкевича в Батурині за гетмана Иоанна Мазепи, который Казикермен, турецкий город, взял и турок тысячу живо з Казикермена юля дня 29».

(Опубліковано: Петров Н. И. Описание рукописных собраний находящихся в городе Киеве. – М., 1892. – Вып. I. – С. 260).

В публикации представлены найденные в архивах документы И. Скоропадского, Д. Апостола и старшин.

Ключевые слова: универсал, письмо, гетман, монастырь.

In publications presented documents of I. Skoropadskij, D. Apostol and petty officers.

Keywords: universal, sheet, hetman, monastery.

**ЛИСТИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ,
НАПИСАНІ У 1708 Р. ДО ВЕЛИКОГО
КОРОННОГО ГЕТЬМАНА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
АДАМА СЕНЯВСЬКОГО***
(Переклад-реконструкція із старопольської та
латини Володимира Пилипенка)**

1.

Ясновельможний мості**** Пане Воєводо Мій великомиловитий Пане і Коханий Брате! Дякую дуже В****. Милостям Пану за пересторогу, але то явні жіночі плітки, будь В*****. мость Пан впевнений, що не лише для Її мості Княжни Дольської, але і цілого світу не зміну своєї совісті, цноти, поштивості та віри. Не лише нинішньому Найяснішому моєму Монархові, але і його батьку найяснішої пам'яті і його брату, Найяснішим Монархам склав присягу підданства і є вірним їй, і хіба гробова дошка мене звільнить від неї. Віддаю на високий розсуд В.М.М.***** Пана, чи ті плітки достойні віри, якщо так багато діянь***** воєнних вже після весілля княжни є значним документом моєї вірності і злості ворогів на мене і все військо, що під моїм регіментом: в Ляхівцях, де загинув полковник переяславський***** і півтори тисячі *goucie* [? добірного] товариства піддалися *na parol*, будучи притиснуті голодом; у Несвіжі, де був убитий полковник стародубський, а з ним потрапило до полону кілька сотень товариства. Під Клецьком програна баталія з Паном Неплюєвим і миргородським полковником, відісланим мною із Мінська на допомогу полковникові переяславському. Такі ефекти***** наших стосунків з княжною. І щоб мене стимулювало схилитися до неприязельської сторони: фортуна? Так з ласки Божої і його помазанця, Найяснішого царя М.ці***** переконаний, що на все моє довге чи коротке життя я не зможу мати там [у неприязелі] більше, ніж маю.

Але то все жіночі плітки і вигадки моїх неприятелів. Донісши все це, прошу, щоб В.Мць Пан не вірив тим пліткам і стало [постійно, як і раніше] мені довіряв, у тому, що в усіх ситуаціях я хочу і повинен виконувати усі мандати [повноваження], які отримав від мого Найяснішого Монарха Його Царської Величності. І неодмінно

* **Адам-Микола Сенявський** (близько 1666 – 18 лютого 1726) – державний діяч Речі Посполитої. Належав до еліти польсько-литовської держави. Обіймав вищі державні уряди: був белзьким воєводою, польним коронним та великим коронним гетьманом. Підтримував тісні зв'язки із Мазепою.

Український гетьман, побоюючись викриття, не міг писати Адаму Сенявському відкрито про свої наміри. Та все ж він намагався постійно підтримувати з польським діячем зв'язок, сподіваючись, що той у визначений момент зробить правильний вибір. На жаль, великий коронний гетьман довго вагався. Коли цар Петро I перекинув на Правобережжя України кільканадцять полків, А. Сенявський зайняв проросійську позицію.

** Переклад-реконструкцію здійснено за виданням: **Subtelny O. On the eve of Poltava: the letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704-1708** (Напередодні Полтави: листи Івана Мазепи до Адама Сениавського 1704-1708). – New York, 1975. Упорядник О. Субтельний дав оригінали листів та їхній стислий виклад, однак сьогодні прочитання цієї кореспонденції для загалу, істориків ускладнене, оскільки документи написані макаронічною мовою.

*** Вашої милості.

**** Вашим.

***** Ваша.

***** Вашої мості милостивого.

***** Experimentow

***** Насправді він помер у Швеції.

***** Affekty i efekty

***** Милості

виконувати накази В.М.М. Пана як у публічному, так і у приватному житті від усієї душі прагну до скону мого життя.

В.М.М. Пана люб'язний
Зичливий Брат
і найнижчий слуга
Іван Мазепа Гетьман.

У Батурині 27 січня V.S.
Аппо 1708

P.S. Прошу вибачення В.М.М. Пана, що не власною рукою відповідаю на лист В.М.М. Пана, бо у мене *chyrogryczna [подагрична]* хвороба у руці не допустила до письма, однак *ex mente mea** мій сестринець рідний, і ніхто інший цю відповідь до В.М.М. Пана писав.

№ 25075

2

Ясновельможний мості Пане Воевода Белзький Мій Великомиловитий Пане і Брате!

Перш за все до В.М.М. в трьох листах поштою відписав про направлення на допомогу тритисячного** загону, з тієї моєї відповіді В.М.М. Пан детально проінформований у своєму питанні. Тепер же лише, відповідаючи *conformiter* [відповідно] бажанню В.М.М. Пана, відсилаю мій універсал *pro securitate passus* [для безпечного проходження] тому гарнізоні, який В.М.М. Пан до Білоцерківської фортеці *intendit* [має намір відправити]. *In caeteris referuie* [Відповідаючи] на мій перший лист, бажаючи у нинішніх обставинах найчастіше з В.М.М. Паном *pro veteri confidentia continuare correspondencia* [щоб як і раніше впевнено продовжувати кореспонденцію] з бажанням залишаю [лист?].

В.М.М. Пана люб'язний і зичливий Брат
і слуга принижений
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер
Його Царської Пресвітлої Величності
Військ Запорозьких.

З Фастова Лютий 25 V.S.
Аппо 1708

№ 25076

3.

Ясновельможний Милостивий Пане Воевода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Оскільки *ad vota* [за клятвою] В.М.М. Пана така воля мого Найяснішого Принципала, Його Царської Величності, щоб у нинішніх обставинах мав мого резидента при боці В.М.М. Пана, тому *parieruiac supremis mandatis* [відповідаючи на найвищій інструкції], відсилаю на резиденцію до В.М.М. Пана значного товариша Війська Запорозького Пана Новицького, який має *impositam* [накладені] собі *provinciam* [доручення] служити і *ex functione sua* [своєю діяльністю] сподобитися для наказів В.М.М. Пана, які й я з нетерпінням очікувати буду завжди

В.М.М. Пана люб'язний і зичливий брат
і слуга принижений

* Від мого розуму.

** Йдеться про 3000 козаків, відправлених у Польщу.

Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер
Його Царської Пресвітлої Величності
Військ Запорозьких

З Фастова Лютий 29 V.S.
Аппо 1708

№ 25077

4.

Ясновельможний Милостивий Пане Воєвода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Лист В.М.М. Пана із датою 7 *preasentis* [нинішнього], написаний у Львові, отримав через пошту¹⁴ *eiusdem* [того ж самого], *ea quae par est* [що личить] великому Його *imienowi observantia* [поважному імені], також дякую *primario* [у першу чергу], що В.М.М. зберігає *illibato candore* [безперечну прозорість] нашої довірливої кореспонденції, спілкуючись зі мною у нинішніх обставинах *fido calamo et amino* [відкриваючи душу перу]. Про те, що щойно згадав від В.М.М. Пана *succursie* [про підкріплення], чекаю на днях від двору Його Цар. Вва чіткої *rezolucyi* [резолуції] і нехай не зруйнує братерську приязнь В.М.М. Пана, що *requizicie* [реквізиції] *prolongantur* [продовжують], бо мені *sic volo tollitur* [треба взяти], коли *totus quid quid sum pendeo a mutibus* [уся справа у тому, що залежу від обмежень] Найяснішого Принципала мого, Його Царської Величності, і виконую те, що мені *demandatur* [поручено]. По тому залишаюся *in puro affectu* [з чистими почуттями].

В.М.М. Пана люб'язний і зичливий Брат
і слуга принижений
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер
Його Царської Пресвітлої Величності
Військ Запорозьких.

Той загін, котрий *pro suppetijs* [вирушив] на допомогу, *intendo* [я маю намір] до В.М.М. Пана відіслати, вже наказав зібратися під Паволоччю, чекаю лише на *de super* [зверху] наказу.

З Фастова березень 15
Аппо 1708

№ 25079

5.

Ясновельможний Милостивий Пане Воєвода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате!

На повторні *foliis* [листи] Вельможного Мості Пана про *succursie* [надання допомоги] і про *requizicie* [примусове] віддання Речі Посполитій України я вже написав у своїх відповідях про мою надійність, яку жоден фокус не може *dehonestare* [заплямувати], а коли мені тепер Вельможний Пан пише про це у листі, тому хочу *ad nutus* [милостиво] *candide* [чистосердечно] донести, що своєму війську, котре маю *pro suppetijs* [для підтримки] до Вельможності Мості Пана відправити, наказав зібратися під Паволоччю і чекаю лише на *in dies de super* [на днях вищого] указу *de quanto et quando* [коли і скільки].

¹⁴ Заготівля продовольства і фуражу в місцях постою війська. Місцеве населення, шляхта завжди нарікали на завищені норми реквізицій.

На впровадження у Білу Церкву гарнізону Речі Посполитої я маю мій готовий наказ. І вже адресував на руки Вельможному Мості Пану свій універсал для забезпечення безпеки його переходу, *ad restitutionem* [для повернення] цілої України, що належить до Білої Церкви, не можу *cathegorice* [категорично] приймати рішення без виразної згоди Мого Милостивого Пана Його Царської Величності. Тому цю *negotium* [справу] до вирішення *publici* [в інтересах держави] Речі Посполитої *desideri* [відкладаємо] *in futurum sursuspenditur* [до майбутнього], як і сам Вельможний мості Пан можеш *luculentissime instrui* [зробити висновок] із копії указу до мене відправленого (*quo facto* в цілому я з тим указом *non concordat* [не згоден] *in nonulis*, який мав в оригіналі у себе *ad manus* [у руках]), у якому мені *imprimatur* [закріплено печаткою], щоб я був готовий віддати міста і села, що належали до Речі Посполитої, але не віддавав, як Вельможний мості Пан *requirite* [поінформований] від мене. Коли *ultimata resolutione* [остаточне рішення] також себе самого ласці Вельможного мості Пана у невідмінному братському ставленні хочу бути і *omni studio insinuo* [роблю все можливе для того].

В.М.М. Пана люб'язний і зичливий Брат
і слуга принижений
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер
Його Царської Пресвітлої Величності
Військ Запорозьких.

З Фастова березень 10/21
Аппо 1708

№ 25078

6.

Ясновельможний Пане Воєвода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате! *Impresie* [враження] Вельможного мості Пана у *toties* [щойно] відправлених листах *incessanti desiderio* [з нескінченним бажанням] щодо *succursie* [надання] допомоги, *manent* [залишає] у мені *alta mente repostae** [поживу для розуму], *in tenso cordis voto exequi* [бажання серця] підсилює, коли буде *de super ordinans* [вищий наказ], якого я *in momenta expectans expecto* [очікую в даний момент] і добре знаю, що кожне *expectatiwa* [очікування], є *paenalitas* [покаранням] тих, хто прагне до дії, *cruciatu* [мучінням], особливо там, де *res non patitur moram* [справа не допускає затримок], але коли *stricta dependentia accatenantur* [строга залежність супроводжує] усі мої дії, *et quae sunt agenda* [і те, що повинно бути зроблено] так далеко, що *positos* [прийнята] *terminos* [кінцева мета] *praeterire* [проходить повз, вислизає], а тому нехай Вельможний мості Пан мені вибачить, що *circa effectuationem* [здійснення] бажання Вашого *immoror* [затримується], чекаю для цього резолюції згори і тим часом війську, що зібралось під Паволоччю, наказую бути готовими до маршу. Такі мої перші роздуми, і Вельможний мості Пан бачить це з великою *animadversio* [уважністю], якщо той *succurs per desertam arabiam* [перехід через арабську пустелю], де під час теперішньої зимової революції і поривання ще кінць не знайде *adire corinthum* [перехід у Корінф**], і там у зголоднілому краю повинен *operari* [виживати], з ворогом *expiriri* [сперечатися] та тягатися на вимордованих конях після *longo et famelico passu* [довгого і голодного переходу]. Не *conseruie* [приятель] та й не у ласці я свого війська (як перший лист Вельможного мості Пана *tagnit et angit* [обмежувати і випробувати]), бо той народ є *capax longos tolerare labores* [здатним переносити тривалу важку працю] і хоч би за

* радує мій розум і щось там залишає.

** «Корінф у Стародавній Греції був багатим торговим містом завдяки вигідному географічному положенню (на півдорозі між Афінами і Спартою і на перехресті між двома морями). Славився також своїми виробами із бронзи. Життя у Корінфі було дороге. Існувала грецька приповідка «Не кожній людині вдається потрапити в Корінф», тобто дороге не всім доступне. У перекладі латиною цю приповідку популяризував римський поет Горацій (Послання, I 17, 36): Non cuivis homini con-tingit adire Corinthum [Тільки ж далеко не всім нам судилось дійти до Корінфа]» («Сіверянський літопис». – 2016. – №2. – С.80).

Балтійське море пішки зайде *per ardua quaeque* [підноситься кожен], тільки коні на чистому азарті не виживуть.

А що Вельможний мості Пан має намір донести Найяснішому Монарху Його Царській Величності Пану моєму милостивому про мої *in ferendis suppetiis cunctat* [плани у прийнятті підтримки], говорячи, що начебто мені це подобається, тоді і я *sine omni metu meo* [без будь-якого страху] раджу Вельможному мості Пану *actu edimplere* [діяти просто], оскільки, як розумію *patebit* [ясно] Вельможному мості Пану *meum velle* [моє бажання] йде за волею Його Царського Величності, і сенс *sequitur* [sequor – йти вслід], а не як Вельможному мості Пану *supponit* [передбачалося].

Вельможний мості Пан нехай не сумнівається у *ex illatis* [піднесеній] моїй до себе правдивій приязні і щирій *applicacyi* [прихильності], бо я *indefesso ardore et candore* [з невтомним ентузіазмом і щирістю] завжди хочу бути таким *in perpetuum* [постійно].

Вельможного мості Пана люб'язний і зичливий Брат
і слуга принижений
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер
Його Царської Пресвітлої Величності
Військ Запорозьких.

Eliberacja [міркування] Його мості Пана Вольського, якби без волі мого Найяснішого Принципала могли *subsequi* [дотримуватися], тоді би мені добре ввела до *in evitabilem* [те, чого можна уникнути] різних *suspciy charibdum* [підозр Харибди*].

Вельможного мості Пана добрий Приятель, також Його мосці Пана каштеляна Белзького, завжди готовий *praemunire* [захищати першочергово] і *praevenire* [попереджати].

№ 25045

7.

Ясновельможний Пане Воєвода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Я вже писав до В.М.М. Пана, що маєтності Його мості Пана Коронного Обозного В.М.М. Пана залишаються не у моєму розпорядженні, окрім одного Ягорлика**, у якому за наказом Найяснішого Царя Його мості Пана милостивого *qua methodo et praetextu extenditur* [з певних причин продовжена] моя влада, про що *exposui* [я пояснив] перед В.М.М. Паном *evidentes* [про невідворотні] причини, і люб'язно доніс про те з пересторогою В.М.М. Пана Найяснішого Маєстату, однак з того часу я не отримав згідно з планом щодо Ягорлика резолюції***.

Вельможного мості Пана люб'язний і зичливий Брат
і слуга принижений
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер
Його Царської Пресвітлої Величності
Військ Запорозьких.

У Білій Церкві
Квітня 12/23 року 1708
№ 25080

* Небезпечне місце для навігації біля Сицилії. Сталий вираз про Сциллу і Харибду.

** Jahorlika

*** Далі текст важкодоступний для перекладу.

8.

Ясновельможний Пане Воєвода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Лист від В.М.М. Пана з Ярославля, датований 14 *praesentis* [нинішнього місяця], отримав від *candida mente* [утаємниченого довірника] кур'єра Віденського*, дав доброго конвою для безпеки його проїзду і відправив *in vias suas* [своїм шляхом]. Спільний інтерес Найяснішого Царя з Річчю Посполитою не через мене зазнає невдачі, і розглядати В.М.М. Пан *alto iudicio* [високий суд] передчасно з реляції про *intenciach* [натиск] неприятелів у наш край звідусюди, *confirmatur* [вірогідний], а коли *proximus ardet ucalegon* [сусід чекає опіки], так *competentius* [належним чином] вдається гасити *incendia* [пожежу] у своєму, ніж у чужому домі, і для *indemnitati* [захисту від збитків] у своєму краю *praevide* [передбачені], *succurs* [підкріплення] і вони *in subsidium* [на підтримку] В.М.М. Пана вже відправлені у марші, і якщо це відмінюється, то, напевно, буде В.М.М. Пан *compus voti sui* [докоряти за обіцяне]. Я для тих завдань, котрі того краю *concernunt publicum emolumentum* [стосуються забезпечення суспільної користі], а найважливіше без волі Найяснішого Царя Його Милості Пана Милостивого вирушити звідти до Дубно не можу, особливо, коли мені до цих пір *haeret* [висить] в пам'яті наказ Його Царської Величності у листі до В.М.М. Пана писаному, що В.М.М. Пану *iniunctum* [пропоновано] при наступі неприятеля переміститися в той край і *iuncta* [об'єднатися] зі мною *manu vim vi retundere* [давати опір].

Лист від двору Його Царської Величності до мене, адресований В.М.М. Пану, належно відсилаю до В.М.М. Пана і самого себе Вашій ласці віддаю, розуміючи, що так буде завжди.

Вельможного мості Пана люб'язний і зичливий Брат
і слуга принижений

Іван Мазепа

Гетьман і Кавалер

Його Царської Пресвітлої Величності

Військ Запорозьких

P.S. В.М.М. Пан пише і запевняє, що *ab oriente* [зі сходу] не маєш чого боятися, правда що і мені зичливі кореспонденти так *in vicinio* [по-сусідськи] інформують, також із самого Стамбулу *lactan ... spe tranquillae pais*, лише говорять орди стерегтися, котра не відомо, коли буде готова до маршу, треба і ті *novum emergens* [новини] сприймати завжди в обережності *animadversia* [уважно], що Джаяун Мурза** з цілим буджацьким Ногаєм, переправившись на ту сторону Дністра, заложив собі кочовища між Дністром і Бугом, близько від наших кордонів, де Ногаї орюють і сіють і будинки собі ліплять. Зважай В.М.М. Пан, як той близький сусід є *periculosus* [небезпечний] християнству, а найбільше нам. А той, який до мене тепер пише, через посла Сераскероного***, котрий недавно прибув до мене, нагадуючи про шкоди для Буджацької орди *noviter* [відновлені] від запорожців, які украли стадо. Ексерпт [виписки] з того листа відсилаю В.М.М. Пану. Також повідомляю, що *accessit* [прийшов] Коронний кухмістр, а з того боку – маршалок надвірний, який їхав до Порти через Ясси та *gloriabatur* [хвалився] там, що на цей рік Порти не може *mouere* [бути готовою] до війни, хіба що на наступний, однак Орді *demandatum* [довірено], щоб була готова на *nutus* [поклики], якщо на те буде потреба.

Про Черкеську *sedicyi* [війну] маю найпевнішу відомість, де *rebellis ammotio, ex hoc emanavit fonte* [повстанці виходять з тої ущелини], що Хан згадував про данину, яку йому черкаси *usoluunt* [платити] відмовилися, а тепер хочуть *retractare ceruice rebelli* [відновити війну]. Відсилав Хан до Порти, просячи *pro sopiendio hoc seditioso ausu* [для такого крामольного виклику] указ, у якому б прийшов дозвіл: хотів Хан на Черкес *cum strepitu armorum irruere* [зробити збройний напад], але Мансури і

* Wiedeńskiego

** Dziaun Murza

*** Головнокомандуючий турецькими військами.

Сизивіти*, на який *tota moles* [уся маса] Кримської держави *nititur* [спирається] не допустили того задуму і переконали, щоб послали з Кримської орди Калгу Солтана, який *properabat* [поспішив] маршем до гір черкеських і вже був *contiquitate* [наздогнав] тих, вийшли йому *In occursum* [назустріч] черкеські послы *demisso poplite* [вищої еліти] з *deprecacio* [проханням] і належний харач віддали, з яким він без жодних колізій повернувся. Так у поган завжди не довго триває *intestinum bellum* [внутрішня / громадянська війна], щоб не *ab experientia* [з досвіду] знати, що: *Civite bellum pessimum et iniquissimum est, et quo magis durat co maiora adfert damna Regno* [між собою вони борються не довго, а їх довга співпраця приносить великі трати Королівству]. Відсилаю копію листа сераскера.

З Білої Церкви
Art. 18/29 року 1708

№ 25801

9.

Ясновельможний мості Пане Воевода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате!

З тієї okazji, котра *fausto eventu* [щасливо вийшла] в адресі** Ясноосвіченого Князя Його мості Меншикова *tum* [мого] Пана *sub glorioso* [під славою] Імені В.М.М. Пана *accerit* [допущена], *arripio impetum* [захопили мене гаряче бажання] до віддання В.М.М. Пану на спостереження моєї вини, котру завжди до Особи Його *feror* [відчуваю]. А що мені повинному Князь Його мость зобов'язує, щоб через спеціального кур'єра лист до рук В.М.М. Пана відправив. Тому *conforminis* [виконавши це завдання] виконавши реквізиції*** їх В.М.М. Пана, бажаю собі такого щастя, що і мій убогий *litera* [лист] може до В.М.М. Пана *fausta sub penetralia* [щасливо проникне], *individuo* [особисто] передати *pass* [в спосіб], котрий цілком певно *documenta dabit* [дасть приклад], ким я є.

Вельможного мості Пана люб'язний і зичливий Брат
і слуга принижений
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер
Його Царської Пресвітлої Величності
Військ Запорозьких.

У Білій Церкві
Квітень року 1708

№ 25082

10.

Ясновельможний мості Пане Воевода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Тільки зараз *lento passu* [досить повільно] повернувся мій кур'єр зі двору Найяснішого Царя Його мості Пана Милостивого, бо потребував через велику повільність у дорозі *commorari* [затримки]. Він віддав мені лист від Вельможного Пана, його *in pleno* [повністю] з поклонінням до рук Вельможного мості Пана**** посилаю.

Тритисячний загін вибраних вояків *succurs* [підтримки] я вже був наказом Його Царської Величності мого Пана милостивого відправив до Случа до Вельможного мості Пана, але коли мені *ex improvise* [неочікувано] прийшла відомість від Його мості Пана мозирського старости у *excerpcie* [вибрана] у *annecto* [приєднаному] листі, що неприятель *tendit et intendit* [наміряється] до України, а тому, *ad clanda repressalia* [да-

* Mansurowie y Siziwutowie

** Очевидно, що А. Сенявський ще не знав, що О. Меншиков став князем і у листі його титулував по-старому.

*** Йдеться, мабуть, про заготівлю продуктів для потреб війська.

**** Белзькому воєводі.

ючи належну відповідь] *ingruencyi* [неочікуваному вторгненню] неприязельському, мусив затримати марш зазначеного *auxiliarego* [допоміжного] війська, а й самому мені, щоб не прийшлося до Чернігова йти для протидії *dirigere gressus* [прямому руху]. Буду для того чекати вищого наказу, а тим часом вже відіслав два прикордонні полки Чернігівський і Стародубський до Лоева над Дніпро для спостереження за ворогом. Це Вельможному мості Пану доношу і прагну бути *in perpetuum* [постійно] Вельможному мості Пану люб'язним зичливим братом.

Вельможного мості Пана люб'язний і зичливий Брат
і слуга принижений
Іван Мазепа [Jan Mazepa]
Гетьман і Кавалер
Його Царської Пресвітлої Величності
Військ Запорозьких.

З Білої Церкви
Квітень 25 1708 року.
№ 25083
11.

Ясновельможний мості Пане Воевода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Так розумію, що мій лист вже мав дійти до рук В.М.М. Пана, у ньому я виразив, що відправлені мною [полки] для підтримки спільних планів вже знаходяться на марші, я у свою чергу *obstacula* [перешкоджаю] *interveniant* [вторгненню*], також *disposi cum* [за домовленістю] з В.М.М. Паном *parere* [виконую] і ті *exequi* [накази], не допускаючи, *latuis ex ore* [до прикордоння]; мій посланець *exponet* [представить] В.М.М. Пану *rationes* [причини] та *impossibilitates* [неможливості]. Я ж лише *solito cultu* [як завжди] при всіх обставинах і на кожному місці велике ім'я В.М.М. Пана *venerando* [возвеличую], знаючи при цьому, що можу бути за це *irremissibiliter* [покараний].

Вельможного мості Пана люб'язний і зичливий Брат
і слуга принижений
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер
Його Царської Пресвітлої Величності
Військ Запорозьких.

У Білій Церкві
Квітень 26 V.S. року 1708

№ 25084

* І. Мазепа з частиною полків стояв у Білій Церкві, очікуючи напад шведів.

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

УДК94(477)

Петер Шенстрем

РЕЛЯЦІЯ ПРО БІЙ ПІД ПОЛТАВОЮ З ДЕЯКИМИ РОЗДУМАМИ ЩОДО ДВОХ ПОПЕРЕДНІХ КАМПАНІЙ

(переклад Олександра Герасимчука,
коментар Сергія Павленка)

«Реляцію...», яку публікуємо нижче, багато відомих істориків, зокрема М. Костомаров, В. Шутой та інші, приписували королівському камергеру Г. Адлерфельду, оскільки вона була надрукована поряд з його щоденником. «Свідчення його не підлягає сумніву, – підкреслював у своїй статті В. Дядиченко, – він був придворним істориком Карла XII, мав доступ до матеріалів державної канцелярії і був обізнаний з усіма справами»¹.

Дослідники, на жаль, не звернули увагу на таку деталь: це була реляція* «анонімного майора»², вміщена публікатором як додаток до щоденника загиблого Адлерфельда³. Тобто це не був текст, який писав, мав у своєму розпорядженні покійний камергер короля. Син Г. Адлерфельда додав його як джерело, яке, на його погляд, досить доповнило картину реалій, зображених батьком. Тим часом М. Костомаров договори, оприлюднені у цій реляції «анонімного майора», подає як документи, «повідомлені Адлерфельдом, сучасником, близьким до Карла і який багато раз бачив Мазепу»⁴. Подібне стверджує й К. Фролов⁵.

Шведська історіографія схиляється до думки, що автором згаданої реляції був ротмістр⁶, секретар королівської польової канцелярії⁷ Петер Шенстрем⁸ [Peter Schönström] (1682 – 1746 pp.), який під час Полтавської битви був особистим секретарем короля⁹. Це, звичайно, додає значимості анонімному тексту, та з певними застереженнями. Адже П. Шенстрем був у полоні до 1722 року, в Солікамську, де він вивчав російські та татарські рукописи**, познайомився з учасником Полтавської битви, майбутнім відомим російським істориком Василем Татіщевим¹⁰. Останній у

* Б.Крупницький так пише про її авторство: «Шведський історик Галлендорф висловив був в 1902 р. здогад, що її автором міг бути фельдмаршал Реншильд, але змінив його в 1915 р., коли видав анонімну реляцію в її дійсній вигляді, не прикрашеній першим її редактором. В цьому виданні дивиться Галлендорф на автора реляції як на звичайного шведського старшину, репрезентанта пересічних старшинських кіл у ранзі майора. З цим безперечно можна погодитися, бо помилки автора реляції в деталях та їх комбінаціях настільки значні, що їх ніяк не можна приписати старшині на відповідальній становищі... Відкіля цей скромний майор шведської армії міг знати такі важливі подробиці, яких майже нема в інших шведських джерелах? (...) Очевидно, автор чув не про одну подробицю з часів походу, якого він сам був учасником; він же знаходився довгими літами в московським полоні... Отак з чуток, розмов... міг скластися у нього образ подій, в якому надзвичайно тяжко розібратися, де правда, де брехня, особливо коли візьмемо до уваги, що автор написав свою реляцію після повороту до Швеції, не раніше смерті Скоропадського і скоріше всього після 1727 р. (Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 98-99).

** У 1741 р. узагальнив розшукане у науковій праці «Короткі зауваги до шведської історіографії» (надрукована у 1816 р.).

1724-1726 роках перебував у Швеції, де зустрічався зі своїми знайомими, колишніми шведськими полоненими. Отже, П. Шенстрем міг знати про союзницькі угоди Карла XII та І. Мазепи як від своїх колег-штабістів, також шведських високопосадовців, так і від В. Татіщева, який у Стокгольмі активно та нав'язливо «давав правильний» погляд на Петра І, його діяння.

У багатьох моментах рукопис «Реляції...» несе чимало важливої інформації, яка допомагає краще зрозуміти ситуацію тієї складної доби. Про зафіксовані П. Шенстромом договори, їх достовірність ми писали раніше: цьому питанню вже присвятили низку студій¹¹, наші висновки підтримав у своєму ґрунтовному дослідженні міжнародних взаємовідносин тієї доби історик О. Дубина¹².

Переклад «Реляції...» здійснено з англійського видання творів Г. Адлерфельда 1740 р.

1. Дядиченко В. До критики буржуазно-націоналістичних перекирчуень історії України періоду Північної війни // 250 років Полтавської битви. 1709-1959. Збірник статей. – К., 1959. – С. 40.

2. Мацьків Т. Мазепа – творець українсько-шведського союзу // Мазепа. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 215.

3. A Relation of the battle of Pultowa, with some reflections on the two preceding campaigns // Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. – London, 1740. – Vol. III. – S. 189 – 242.

4. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб.: типография М. Стасюлевича, 1885. – Т. 16 (Мазепа и мазепинцы). – С. 400.

5. Фролов К. Мазепа в 1708 году // Соборное мнение о Мазепе. – Харьков.: издательство «С.А.М», 2011. – С. 415 – 416.

6. Кентржинський Б. Мазепа. – К.: Темпора, 2013. – С. 290.

7. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. – С. 27.

8. Нильссон Б. Шведские документальные источники по истории завершающей части русского похода Карла XII и Полтавской битвы // Военно-исторический журнал, Старый Цейхауз. – 2009. – Специальный совместный выпуск. – С. 96.

9. Peter Schönström // http://sv.wikipedia.org/wiki/Peter_Schönström.

10. McKay JJ. Tabbert's sea-mammoth // <http://johnmckay.blogspot.com/2011/03/tabberts-sea-mammoth.html>.

11. Міф одинадцятих: зрадницький договір // Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 179 – 192; Павленко С. Угоди І. Мазепи зі С. Лещинським та Карлом XII: до питання творення історичних фальсифікацій // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. – К., 2008. – С. 170 – 184; Союзнические переговоры, договора И. Мазепы 1708-1709 гг. и его планы о будущем статусе Украины // Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. – Чернигов: Русь, 2009. – С. 85–113.

12. Дубина О. Чи укладав Іван Мазепа договір зі Станіславом Лещинським? // Сіверянський літопис. – 2014. – №6. – С. 71–90.

* * *

Коли Карл (*Charles*) XII востаннє перебував у Саксонії (*Saxony*), він був би вельми радий укласти мир із царем. Якби тоді король погодився прийняти таке рішення, то в тій ситуації це було б дуже розумно й славетно для шведів (*Sweden*).

Цар справді пропонував укласти мир, але короля не задовольняла обов'язкова умова (*condition sine qua non*) стосовно того, що його супротивник категорично відстоював право залишити за собою порт Петербург (*Petersbourg*) на Балтійському (*Baltick*) морі, що було для короля неприпустимим, оскільки це докорінно змінювало всю систему нашої політики.

Окрім цього, цар мав дуже тісні стосунки з німецьким імператором, Англією (*England*) та Голландією (*Holland*), які розпалювали цю війну для того, щоб остудити

запал молодого шведського (Swedish) завоювальника, чия дружба з Францією (France) вселяла в них тривогу. Приблизно в цей час було перехоплено кілька листів, у яких царю радили перш ніж відмовитися від своїх територіальних претензій, спустошити там землі й зруйнувати маєтки.

Карл (*Charles*) XII, який вважав себе керівником найкращої й найбойовитішої армії, що, можливо, будь-коли існувала, натхненний своїми значними успіхами, у сприятливих для себе умовах вирушив із Саксонії (*Saxony*), щоб утихомирити свого запеклого ворога й забезпечити, наскільки це було можливо, майбутній спокій Півночі, але особливо, щоб залишити росіян (*Russians*) у межах їхніх древніх кордонів.

Проте було цілком очевидно, що його величність із жалем покидав Німеччину (*Germany*), де він бажав залишитися, щоб бути посередником між Францією (*France*) й союзниками; але доля цього хороброго правителя була визначена на небесах, і він усупереч своїй волі став перед низкою труднощів та невдач, які майже неминуче чекали на нього і яким він міг протиставити лише всю свою хоробрість, що підтримувала його, у чому ми й матимемо змогу надалі пересвідчитися в цьому описі.

Як тільки король увійшов до Польщі (*Poland*), росіяни (*Russians*) відступили, а відходячи назад, палили, руйнували й грабували все, що зустрічалося в них на шляху, не вступаючи у вирішальний бій. Таким чином наша армія перетинала Польщу (*Poland*), інколи наближаючись до кордонів Пруссії (*Prussia*), аж поки король не привів її на зимові квартири у Велике князівство Литовське (*Lithuania*), де він обрав для своєї штаб-квартири маленьке місто Радошковичі (*Radeschowitz*) біля Вільно (*Wilna*).

Настав час розпочинати великий наступ, було неясно, якою дорогою потрібно переслідувати супротивника; а це було можливо здійснити двома з них. Перша вела до Полоцька (*Poloksko*), звідки можна було легко повернути в бік Новгороду й там з'єднатися з армією графа Левенгаупта (*Lowenhaupt*) та генерала Лібекера (*Lybecker*); проте після обговорення даного питання на військовій раді, дійшли висновку, що в цій провінції неможливо прогодувати три шведські армії. До того ж цар не відмовився від свого принципу й продовжував палити й руйнувати місцевість, через яку ми повинні були пройти; у цій частині своїх володінь він міг це легко робити. Ми могли б спокійно вирушити в Лівонію (*Livonia*); але це був бідний регіон, так само як і Естонія (*Estonia*) та Інгрія (*Ingria*), багатотраждальний край, що був не здатний прогодувати навіть невелику армію, а прилеглі райони були також у таких умовах, що були ще менш спроможні забезпечити підтримкою як нашу піхоту, так і кінноту. Ще менш зручним був для нас похід на Москву (*Moscow*) через Тверське (*Twer*) князівство по суцільних лісах, що вкривали цю місцевість, а також через Новгородське (*Novogorod*) князівство, в якому було лише дві дороги, що були спотворені багнюкою й болотами, й легко могли б бути перетворені ворогом у непрохідні; перша вела безпосередньо до Твері (*Twer*)¹, а друга – до Тушиного (*Tissina*).

Усі ці труднощі були для нас нездоланими, тому було прийняте рішення не думати більше про цей шлях, тим більше, що ми сподівалися на те, що генерал Лібекер (*Lybecker*) мав досить сил для вторгнення в район Новгороду (*Novogorod*) й Пскова (*Pleskow*), що мало змусити царя тримати тут головні сили своєї армії для протистояння його величності.

Після того, як вищеназвані маршрути відхилили, було обговорено можливість прямувати в напрямку Смоленська (*Smolensko*). На цьому шляху були ті ж самі труднощі, зважаючи на значні ліси й болота, через які армія повинна була прямувати кілька днів поспіль. Ці ліси починалися під Смоленськом (*Smolensko*) і тягнулися до Можайська (*Mosako*), яке вже було неподалік від Москви (*Moscow*). Найбільші труднощі полягали навіть не в подоланні перепон, пов'язаних з переходом через ліс, а в тому, що цар спустошив цю місцевість до такої міри, що наша армія не змогла б знайти там ні продовольства, ні фуражу, ні зимових квартир. Окрім усіх інших причин, що змушували короля відмовитися від цих двох маршрутів, залишалася ще одна значна перешкода, яку потрібно було здолати і яка стосувалася попереднього напрямку. Полягала вона в тому,

¹ Цю дорогу, яку зараз називали Великою перспективою (*The great Perspective*), пропробув цар Петро (*Peter*), починалася вона в Старій Русі (*Stara Russia*) й вела до Твері (*Twer*); уздовж її не було сіл і там можна було зустріти лише кілька убогих халуп, розміщених на певній відстані одна від одної, в яких за необхідності тимчасово зупинялися мандрівники.

що перш, ніж рухатися далі, потрібно було захопити міста Псков (*Pleskow*) і Новгород (*Novogorod*); після цього можна було б братися за Смоленськ (*Smolensko*), облога якого могла б надовго затримати наш похід.

Усе це спонукало короля обрати інший намір, який полягав у русі до Могильова (*Mohilow*) та Кричева (*Kritzowa*), а звідти через ліси Сіверщини (*Severia*) до Стародуба (*Starodub*), маленького містечка цієї провінції. Цар, за рекомендацією Мазепи (*Mazeppa*), гетьмана (*Hettman*) чи головного командира козаків, довірив управління цією провінцією й містечком Стародубом (*Starodub*) полковнику на ім'я Скоропадський (*Skoropatski*), який мав полк з кількома тисячами козаків, але який, будучи їхнім полковником, виконував накази гетьмана (*Hettman*). Король охоче обрав цю дорогу через нову угоду, яку він особисто уклав з Мазепою (*Mazeppa*). Той розумів, що це не сподобається царю, але він уже давно висловлював палке бажання позбутися його ярма й стати під захист короля Швеції (*Sweden*), чиє добре ім'я справило на нього незабутнє враження. До цього союзу також входив польський (*Poland*) король Станіслав (*Stanislaus*). Пункти угоди, які Мазепа (*Mazeppa*) ухвалив зі шведським (*Sweden*) королем, щоб отримати його дружбу й захист, були наступними:

«По-перше, він зобов'язується прийняти його величність шведського (*Swedish*) короля в провінції Сіверщина (*Severia*) й віддати йому всі фортеці, а саме Стародуб (*Starodub*), Новгород (*Novogorod*) чи Новгород-Сіверський (*Novogorod, Serviersky*), Мглин (*Blin*), Брянськ (*Bransk*) та інші, які раніше належали до Великого Князівства Литовського (*Lithuania*), а на даний час слугували в якості прикордонних фортець цього князівства. Цією провінцією в даний час управляв головнокомандуючий Мазепа (*Mazeppa*), який був призначений сюди за наказом царя. Полковник Скоропадський (*Skoropatski*), чий полк перебував, за їх словами, в Україні (*Ukrain*), виконував накази Мазепи (*Mazeppa*).

По-друге, його величність міг зупинитися на зимових квартирах у цій провінції, поки Мазепа (*Mazeppa*) не збере все козацьке військо й не приведе до війська союзників козаків з-під Белгорода (*Bialogard*), а також з Дону (*Don*), де всі були незадоволені тиранічним правлінням росіян (*Russians*), які разом з царем мало-помалу позбавляли їх усіх їхніх привілеїв.

По-третє, Мазепа (*Mazeppa*) повинен прагнути залучити до цього союзу калмицького хана (*Chan*) Аюку (*Ajuka*).

По-четверте, як тільки Мазепа (*Mazeppa*) виконає перші три пункти, його величність відразу зніметься з місця й вирушить прямо на Москву (*Moscow*)², одночасно Мазепа (*Mazeppa*) зі свого боку повинен приєднатися до нього з усім своїм військом, включно з козаками з-під Белгорода (*Bialogorod*) та Дону (*Don*) та з незадоволеними калмиками. Що ж до забезпечення шведської армії засобами існування, то Мазепа (*Mazeppa*) зобов'язувався постачати їй продовольство з України (*Ukrain*) та з району Белгорода (*Bialogorod*), де знаходилися одні з найродючіших ґрунтів у всьому світі. Саме цими заходами союзники мали примусити царя відступити на північ від Москви (*Moscow*) й далі за Волгу (*Volga*), де землі не були такими родючими, як на півдні, і де в жодному разі не можна було утримувати таку велику армію, як у нього. Усе це разом узятє, а також те, що росіяни остерігалися вступати у відкриту сутичку з нами, хоч кількісно вони нас втричі переважали, ставило шведську армію перед необхідністю відновлення законності повсюдно, де б цар її неминуче втрачав, у той час як його армія, бажаючи вижити й маючи значну кількість невдоволених, була б змушена, виходячи з вищезазначеного, розпуститися або підкоритися завойовнику».

Хоча ці добре виважені проекти небезпідставно давали реальні надії на успіх, король Станіслав (*Stanislaus*), маючи під боком основу шведської армії під командуванням генерал-майора Крассау (*Crassau*), нехтував усім і зі свого боку не робив нічого, займаючись боротьбою з іншими поляками, які під назвою конфедератів збунтувалися

² Уся місцевість між Сіверщиною (*Severia*) й Москвою (*Moscow*) рівнинна й надзвичайно родюча. Поля засіяні хлібом для людей, а для коней є чудові пасовища. Трава тут росте така густа, що її всю неможливо відразу покосити, вона залишається такою високою, що одночасно її вистачає для годівлі коней у дорозі; ось тому для царя було так важливо цілковито спустошити вздовж дороги цей чудовий край, в якому напевно можна було б утримувати шведську (*Swedish*) армію з її кіннотою та піхотою.

проти нього в деяких провінціях. Було вирішено, що як тільки король схилить цих невдоволених до покори, відразу буде віддано наказ про вступ польського війська на територію Росії (*Russia*) у двох різних місцях: королівська армія вирушить у бік Києва (*Kiow*), а підрозділи з Литви (*Lithuania*) підуть у наступ на Смоленськ (*Smolensko*). Зрештою, ми втішали себе надією, що вторгнення генерал-майора Лібекера (*Lybecker*) з армією в кількості 12000 до Інгрії (*Ingria*) безумовно додасть царю турбот, залишивши його без ресурсів у випадку завоювання генералом цієї провінції. Петербург (*Petersbourg*) було б спалено, а після цього наступ продовжився б у райони Новгороду (*Novogorod*) та Пскова (*Pleskow*). У разі потреби цю армію можна було б підсилити загонами з гарнізонів Риги (*Riga*) й Ревеля (*Revel*); це було б уже нескладно через відсутність побоювання залишити їх беззахисними, проте це все було б, якби Лібекер (*Lybecker*) мав більше хисту й удачі в своєму поході.

Союз, що був створений Мазепою (*Mazeppa*) й поляками (*Poles*), ґрунтувався на наступних положеннях:

«По-перше, Мазепа (*Mazeppa*) повинен точно виконати всі з вищезазначених зобов'язань, а саме: віддати провінцію Сіверщину (*Severia*) королю Швеції (*Sweden*) з усіма її фортецями і т. д.

По-друге, він повинен обіцяти за першим же наказом короля бути наготові для виступу з усією армією козаків.

По-третє, він повинен здійснити спробу привести козаків з-під Белгорода (*Bialogrod*) та Дону (*Don*), а також залучити до цього союзу калмицького хана (*Chan*) Аюку (*Ajuka*).

По-четверте, він повинен повернути полякам (*Poles*) усю Україну (*Ukrain*), яка разом із Сіверщиною (*Severia*) та провінціями Києва (*Kiow*), Чернігова (*Zschernikow*) та Смоленська (*Smolensko*) повинна була повернутися під польське (*Polish*) управління. Як винагороду за це, поляки обіцяли Мазепі (*Mazeppa*) надати йому титул князя на тих самих умовах, на яких герцог Курляндський (*Courland*) володів своєю територією, включно з Вітебським (*Witepsky*) та Полоцьким (*Polofsko*) воєводствами.

Потім було призначено день, до якого Мазепа (*Mazeppa*) повинен був донести всі ці умови до своїх полковників і схилити їх до добровільної згоди, переконавши їх у безсумнівних перевагах, які вони отримають, відновлюючи свої колишні свободи, від яких росіяни залишили лише тінь».

Такими були умови цього договору, який був укладений так уміло й настільки таємно, що ніхто не мав ані найменшої відомості про нього, окрім короля Швеції (*Sweden*), короля Станіслава (*Stanislaus*), Мазепи (*Mazeppa*), графа Піпера (*Piper*), якогось польського (*Polish*) сенатора, чиє ім'я я забув, і архієпископа чи то Сербії (*Servia*), чи Болгарії (*Bulgaria*), який був з невідомих мені причин вигнаний зі своєї країни. Цей останній вів усю цю справу й постійно перебував під час переговорів у шведській (*Swedish*) армії. У Мазепи (*Mazeppa*) той не викликав підозр, оскільки був православної (*Greek*) віри й до того ж вигнанець, окрім того, він одягався як жебрак і в кожному місті просив милостиню.

Усі ці угоди були настільки добре узгоджені й так спритно ухвалені, що кожна розумна людина, ознайомившись з ними, повинна була погодитися стосовно їх вигідності для Швеції (*Sweden*), а також з тим, що цар повинен до кінця року прийняти ті умови миру, які король Швеції (*Sweden*) йому запропонує. Але, оскільки шляхи Всевишнього нам невідомі, то часто його наймудріші й найрозсудливіші поради зневажають, а приймають зовсім інше рішення, яке є більш спокусливим, як це насправді сталося під час цього походу в Україну (*Ukrain*), який зрештою став фатальним для Швеції (*Sweden*).

Коли Карл (*Charles*) XII починав цей похід, він мав під своїм командуванням близько двадцяти полків; Швеція (*Sweden*) до того ніколи не бачила ні такого величезного війська, ні того, як можна управляти військом так уміло, талановито й розсудливо, як це робив Карл (*Charles*) XII на початку цих переговорів у 1708 році. Ніколи королівство не мало на чолі своєї армії сміливішого й активнішого правителя, справді кращого воїна, ніж Карл (*Charles*) XII, а сам король ніколи не мав боєздатнішої армії, дисциплінованішого й відданішого війська, ніж те, яке було в той

час. Незважаючи на наші невдачі, які свідчили, що небеса були не досить прихильні до Швеції (*Sweden*) й покарали її фатальною кампанією 1709 року, у той же час вони піднесли Карла (*Charles*) XII над усіма монархами й усіма героями, які передували йому ³, давши йому можливість продемонструвати перед усім світом неймовірну стійкість і твердість характеру, що затьмарило всі негаразди й висвітлило всі інші чудові якості, які були притаманні цьому правителю ⁴.

Згадуючи події тих часів, не перестаєш дивуватися. Насправді, ми вийшли із Саксонії (*Saxony*), коли всі обставини були проти нас. Упродовж літа 1708 року постійно лили дощі, а на початку 1709 року була така незвично люта зима, що схожі люди й не пам'ятали. До цього ще можна додати, що шведські (*Swedish*) генерали, які командували окремими підрозділами армії, допустили кілька помилок і зазнавали невдач майже повсюди, через що основні сили армії під командуванням його величності дуже потерпали. Проте його величність ніколи не був великодушнішим, ніж у той час. Він був разом зі своєю армією, яка страждала кожного дня від втоми й постійної праці, від сутичок і боїв, хоч до цього вони завжди отримували найкраще. Незважаючи на те, що голод, злидні й холод завдавали армії щоденних великих втрат, він не міг її поповнювати через значну віддаленість від Швеції (*Sweden*). Не звертаючи уваги на невдачі, його величність продовжував тіснити противника, який був принаймні в чотири рази сильнішим, змушуючи його ховатися за річками та болотами або озброюватися до зубів у той час, як наші власні війська, що налічували не більше двадцяти тисяч чоловік, включно з хворими та пораненими, були для їх же безпеки розділені на кілька менших підрозділів і ніколи не дозволяли собі окопуватися. У 1708 році, коли Карл (*Charles*) XII полишив свої зимові квартири, щоб вирушити в наступ, його армія складалася з наступних полків:

Армія його величності короля Швеції (*Sweden*)

Кіннота:

Драбанти (*Drabans*);
Кінна гвардія;
Дворянський полк;
Полк Остгота (*Ostrogoths*);
Полк Ніланда (*Nyland*);
Полк Смоленда (*Smoland*);
Полк Норд-Сканія (*North-Scania*);
Полк Саут-Сканія (*South-Scania*);
Полк драгунів під командуванням Крузе (*Cruse*).

Драгуни:

Гвардія драгунів Бухвальда (*Buchwald*);
Принца Вюртенберзького (*Wurtemberg*);
Меєрфельда (*Meyerfeld*);
Дюкера (*Duker*);
Тауба (*Taub*);
Гіленштірні (*Gyllenstyerna*);
Альбедібла (*Albedybl*).

Піхота:

Гвардійські полки:
– Упланда (*Upland*);
– Вестамланда (*Westamland*);
– Зюдерманланда (*Sudermanland*);
– Далкарлії (*Dalcarlia*);
– Вестбота (*Westerbothn*);
– Вермланда (*Wermland*);

³ Див. «Полібія» (*Polybius*) авторства шевальє Фолларда (*Follard*), том 5, виданого в Амстердамі (*Amsterdam*) в 1729 р., с. 132, де Карла (*Charles*) XII порівнюють з Александром Великим (*Alexander the Great*).

⁴ Фоллард (*Follard*), там само, с. 406, де згадується Карл Сміливий (*Charles the Bold*), герцог бургундський (*Burgundy*) тощо.

- Скатборга (*Scataborg*);
- Остгота (*Ostrogothia*);
- Кальмара (*Calmar*);
- Кронберга (*Croneberg*);
- Йонкьопінга (*Jonkioping*).

Окрім цих полків, його величність мав належним чином обладнаний обоз артилерії й частину артилерійського полку, а також кілька сотень кінних ополченців, що постійно охороняли королівський обоз і його канцелярію разом з кількома загонами волохів під керівництвом генерал-ад'ютанта пана Каніфера (*Kanifer*) та полковника Сандула (*Sandul*).

Його величність залишив у Польщі (*Poland*) під командуванням генерал-майора Крассау (*Crassau*) для підтримки короля Станіслава (*Stanieslaus*) наступні полки:

Армія Крассау (*Crassau*)

Драгуни:

Крассау (*Crassau*),
Мюллера (*Muller*),
Маршала (*Marschal*),
Зюліха (*Zulich*).

Піхота:

Полк Горна (*Horn*) або щеттінський (*Stetin*);
Полк Екеблада (*Eckeblad*) в Ельбінгу (*Elbing*).

У Померанії (*Pomerania*) й у князівстві Бремен (*Bremen*) розміщувалися наступні полки, з котрих деякі за необхідності мали приєднатися по команді до армії Крассау (*Crassau*):

У Померанії (*Pomerania*), Бремені (*Bremen*) й князівстві Декс-Понтс (*Deux-Ponts*):

Чотири полки кінноти:

Полк у Померанії (*Pomerania*) під командуванням Вольфрата (*Wolfrath*);
– у Бремені (*Bremen*) під командуванням Горна (*Horn*);
Два полки дворян у Померанії (*Pomerania*) та Бремені (*Bremen*).

Піхота:

Другий щеттінський (*Stetin*) полк під командуванням Стюарта (*Stuart*);
Полк Штральсунда (*Stralsund*) під командуванням Шульца (*Schultz*);
– Вісмара (*Wismar*) під командуванням Рідербілма (*Ridderbielm*);
Полк Палмквіста (*Palmquist*);
– Брейтбольца (*Breitboltz*), іноземці;
Один батальйон у князівстві Декс-Понтс (*Deux-Ponts*);

У місті Штаде (*Stade*) – батальйони Гіленштірни (*Gyllenstierna*) й Веллінга (*Welling*).

Його величність шведський (*Swedish*) король наказав залишатися у Швеції (*Sweden*) наступним полком:

У Швеції (*Sweden*):

Драгуни:

Полк Вестгот (*Westrogoths*),
той що під керівництвом полковника Асхенберга (*Aschenberg*);
Драгунські полки під командуванням Леєнбуфвуда (*Leyenbufwud*) й Гіленштірни (*Gyllenstierna*);
Полк драгунів під командуванням Гірти (*Hierta*);
Полк Бабуся (*Babus*) під командуванням Рамсверда (*Ramswerd*), а пізніше Крузе (*Cruse*);
Дві сотні драгунів у Фемптланді (*Femptland*).

Піхота:

Дві сотні піхотинців із гвардійського полку під командуванням Гамільтона (*Hamilton*) в гарнізоні Стокгольма (*Stockholm*).
Полк Вондер-Нота (*Vonder-Noth*);
– Фемптланда (*Femptland*);

- Бйорроборг-Лена (*Biorroborg-Lehn*).
- Один батальйон Вормланда (*Wornland*);
- Полк Вестгьотадабла (*Westgiotadabl*);
- Ельфборга (*Elfbourg*);
- Гетеборга під командуванням Коблера (*Kobler*);
- Зінклера (*Zinclair*);
- Мальме (*Malmö*);

Блакитна гвардія або полк Ландскрона (*Landscrona*).

Перед тим, як король розпочав свою кампанію 1708 року, він віддав наказ генерал-майору Лібекеру (*Lybecker*) переправитися через Неву (*Niewa*) і вступити зі своєю армією в Інґрію (*Ingria*). Її армія складалася з таких полків:

Фінська (*Finland*) армія:

Кіннота:

- Тисенбаусена (*Tisenbausen*);
- Аболенс-Фордубблінга (*Abolehns-Fordubbling*)⁵;
- * Ніланда (*Niland*);
- Виборга (*Wiborg*).

Драгуни:

Хартфебра (*Hartfebr*).

Піхота:

- Полк Тавастбуса (*Tavastbus*) під командуванням Хартфера (*Hartfehr*);
- Один батальйон нарвського (*Narva*) полку в гарнізоні Кексбольма (*Kexholm*);
- Полк Остбот-Фордубблінга (*Osterboht-Fordubbling*);
- Полк Бьорнеборга (*Biorneborg*);
- Полк Аболена (*Abolehn*);
- Полк Ніланда (*Nyland*);
- Полк Тавастбуса (*Tavastbus*);
- Полк Виборг-Лебна (*Wiborg-Lebn*);
- Полк Саволакса (*Savolax*). Цей останній полк був сформований у Саксонії (*Saxon*) з полонених, яких король Август (*Augustus*) залишив шведському королю за умовами миру в Альт-Ранштадті (*Alt-Ranstadt*). Ними керував пан Шоммер (*Schommer*). Іншими головними офіцерами були Штральборг (*Stralborg*), Бойє (*Boye*), Зойленберг (*Zeulenberg*) та ін.

Що ж стосується переправи Лібекера (*Lybecker*) через Неву (*Niewa*), то, оскільки я не був там присутнім, то я її й не перетинав. На моє переконання, важко пригадати настільки безславну й згубну експедицію, якою був похід у Інґрію (*Ingria*): я називаю її фатальною навіть не з міркувань такої кількості необов'язкових втрат, яких зазнала наша кіннота в поспішному відступі, під час якого ворог здобув кілька сотень полонених; а головним чином я її називаю фатальною тому, що росіяни (*Russians*) після нашого відступу змогли вільно відвести свої загони з Інґрії (*Ingria*), а також підсилити свою армію. Отримавши через це значну перевагу, вони потім скористалися нею, коли атакували полковника Левенгаупта (*Lowenhaupt*) й здобули перемогу в кривавій битві під Лісною (*Liesna*). Важливим було те, що втрати Левенгаупта (*Lowenhaupt*) в цій сутичці позначилися опісля на поразці всієї нашої армії й привели наше королівство на край розвалу, про що мова піде далі.

Але перед тим, як вести розповідь далі, я спинюся на тих полках, з яких складалася армія Левенгаупта (*Lowenhaupt*); згодом я нагадаю накази, які король надіслав йому після розгрому і згідно з якими він мав зі своїми загонами приєднатися до його величності.

Армія Левенгаупта (*Lowenhaupt*):

Кіннота:

- Полк дворян в Ризі (*Riga*);
- Аболена (*Abolehn*);
- Карелії (*Carelia*).

⁵ Полк Фордубблінг (*Fordubbling*) був другим полком, який стояв на пості в цьому районі.

Драгуни:

Фінські (*Finland*) драгуни Фогена (*Fogen*);

Полк Веннерштедта (*Wennerstedt*).

Полк Шліппенбаха (*Schlippenbach*);

– Шрейтерфельда (*Schreiterfeld*);

Ескадрон Скога (*Skog*).

Піхота:

Полк Гельсінгlanda (*Helsingland*);

– полковника Левенгаупта (*Lowenhaupt*);

– Банера (*Banner*).

Батальйон Бергоу Шталя (*Bergou of Stal*);

– Бьорнеборга (*Biørneborg*) під командуванням генерал-майора Штакельберга (*Stakelberg*);

Батальйон Аболена (*Abolehn*) під командуванням полковника де ля Гардьє (*de la Gardie*);

Один батальйон Остбота (*Osterbothn*);

Один батальйон Ніланда (*Nyland*).

Наступні підрозділи були залишені в Лівонії (*Livonia*):

Лівонська (*Livonian*) армія:

Кіннота:

Полк дворян Естонії (*Esthonia*)/

Драгуни:

Полк Бромса (*Broms*).

Піхота:

У Ревелі (*Revel*):

Батальйон Меліна (*Melyn*);

– Ловена (*Lowen*);

– два батальйони Віке (*Wyke*);

– один батальйон Палена (*Palen*).

У Пернау (*Pernau*):

Батальйон Шенгеля (*Schengel*);

– Карла Адама Штакельберга (*Carl Adam Stakelberg*);

У Ризі (*Riga*) та Дунамунді (*Dunamund*):

Полк Клотта (*Clott*);

Полк Гіллеборда (*Hillebord*);

Батальйон Виборга (*Wiborg*);

– Саволакса (*Savolax*);

– Остбота (*Osterbothn*);

– Нірота (*Nieroth*);

Полк Менгдена (*Mengden*);

Полк Бекера (*Becker*);

Батальйон Озела (*Ossel*) під командуванням лейтенанта Саффа (*Saff*).

Такою була грізна сила Швеції (*Sweden*) в 1708 році. Коли його величність призначив Мазепі (*Mazepa*) день для знайомства його полковників з союзниками – Швецією (*Sweden*) й Польщею (*Poland*), він повідомив йому також про час, коли він вирішив переправитися через Дніпро (*Dnieper*) чи Борисфен (*Boristhenes*) і одночасно надіслав наказ графу Левенгаупту (*Lowenhaupt*), згідно з яким той повинен був у визначений день вирушити на з'єднання з армією короля й доставити йому провізію на кілька місяців.

Невідомо, чи може ці накази довго залежалися в канцелярії, перш ніж вони були відправлені, чи то кур'єр затримався занадто довго в дорозі, чи, може, дійсно граф, який був, окрім усього, ще й дуже розсудливим і досвідченим генералом, не сприйняв усерйоз укладення союзу з командармом Мазепою (*Mazepa*) та не повірив у необхідність накопичення провіанту та інших речей, необхідних для ведення успішної війни в цій спустошеній країні, тобто в те, що мав на увазі його величність,

коли наказував йому прискорити свій виступ. Але якби він розпочав свій похід у день, установлений його величністю, то наказ щодо провіанту був би виконаний ретельно й старанно. Зрештою, якими б не були причини всього цього, фатальна затримка походу Левенгаупта (*Lowenhaupt*) й недотримання ним установлених термінів стали реальною причиною нещастя, які після цього випали на долю короля Швеції (*Sweden*).

Після того, як король полишив свої зимові квартири й швидко переправився через Березину (*Bereniza*), він у бою під Головчином (*Holocozin*) розбив росіян (*Russians*), згодом вирушив прямо до Дніпра (*Dnieper*), де він сподівався з'єднатися з графом Левенгауптом (*Lowenhaupt*); проте, коли призначений ним і Мазепою (*Mazeppa*) час спливав, а король усе ще продовжував біля Дніпра (*Dnieper*) очікувати на прихід Левенгаупта (*Lowenhaupt*), Мазепа (*Mazeppa*) нагадав його величності, що він уже оголосив своїм полковникам про союз з королем, який він уклав з надією скинути російське ярмо, і попросив його не затримувати свого походу, поки деякі з його полковників не змінили своєї думки, а цар про все не дізнався.

Його величність опинився в ситуації невизначеності, не знаючи, як тепер чинити. З одного боку, він ясно бачив, що якщо він далі чекатиме на Левенгаупта (*Lowenhaupt*), то увесь його грандіозний і ретельний план, який він розробив з Мазепою (*Mazeppa*), не має шансів на успішне здійснення; а з іншого боку, він чітко розумів важливість цього з'єднання, без якого армія Левенгаупта (*Lowenhaupt*) потрапляла в небезпеку бути втраченою. Зрештою, він вирішив, що ліпше залишитися без цієї армії, ніж втратити переваги, на які він очікував від союзу, укладеного з козаками, оскільки був переконаний, що якщо він зараз не скористається цією сприятливою можливістю, яка значно послаблює силу росіян (*Russians*), то вже ніколи не отримає нічого подібного.

Крім того, король вважав, що якщо графа Левенгаупта (*Lowenhaupt*) атакують росіяни (*Russians*), у того буде достатня кількість війська, щоб дати їм відсіч; при цьому він дуже добре знав силу царської армії, яка йому протистояла. Оскільки його величність ще не був поінформований про безуспішний похід Лібекера (*Lybecker*), він не міг передбачити підкріплення, яке тепер могло надійти ворогу з Інгрії (*Ingria*), надавши армії супротивника досить значної кількісної переваги над армією графа.

Я не буду тут у деталях описувати цей похід генерала, атаку на нього росіян (*Russians*), героїчну оборону його армії в битві при Лісній (*Liesna*), де шість тисяч шведів (*Swedish*) витримали натиск тридцяти тисяч росіян (*Russians*), за цілий день не відступивши ні на дюйм; я не буду нічого говорити про талановите керівництво генерала після цієї події, у результаті якого решта армії безпечно прибула до короля; усе це дуже добре викладене в мемуарах Густава Адлерфельда (*Gustavus Adlerfelt*). Я обмежуся описом наступного копіткого походу королівської армії, який вона здійснила в Україну (*Ukraine*).

Після того, як король переправився через Дніпро (*Dnieper*) біля Могильова (*Mohilow*), він здійснив маневр з наміром рухатися в напрямку Смоленська (*Smolensko*) для того, щоб змусити царя повернути всі свої війська в цей бік. Це дало б Мазепі (*Mazeppa*) простір для того, щоб діяти з допомогою шведів вільніше й успішніше на території Сіверщини (*Severia*) й України (*Ukraine*). Його величність, як і раніше, вірив, що, переслідуючи противника без упину, він змусить його зрештою зупинитися; проте все було марно, першочерговим правилом ворога був постійний відступ, у ході якого вони спалювали та спустошували всю місцевість, через яку ми мали слідувати за ним.

Доречно зазначити, що місцевість по інший бік Дніпра (*Dnieper*) називається Мстиславське (*Mizieslaw*) воєводство, яке належить Польщі (*Poland*) й Литві (*Lithuania*), і що ця область, якщо так можна висловитися, вся вкрита болотами. Оскільки постійні дощі в 1708 році зробили практично непрохідними всі дороги, навіть ті, які були в інший час кращими за інші, можна тільки собі уявити, як страждала армія в країні повної боліт; тим більше, що цар отримував перевагу з того, що рухався завжди через болота, з'являючись то в одному, то в іншому місці, щоб замаскувати свій відступ, спалюючи при цьому всі міста й села й спустошуючи таким чином всю країну.

Незважаючи на всі ці перешкоди, король переслідував царя настільки активно, що жоден день не проходив без якогось бою або сутички між двома арміями, про

що можна дізнатися з історії цього правителя. Проте, як тільки його величність після переслідування ворога упродовж тривалого часу від Могильова (*Mohilow*) в напрямку Смоленська (*Smolensko*) опинився перед необхідністю негайно з'єднатися з Мазепою (*Maseppa*), він розвернувся назад і, перейшовши через річку Сож (*Sossa*) неподалік міста Кричева (*Krizowa*), увів свою армію у великі сіверські (*Severia*) ліси, що знаходилися між Кричевим (*Krizowa*) і Стародубом (*Starodub*).

Неможливо передати те, яких страждань зазнала армія на цьому шляху, і нащадкам буде важко в це повірити. Більшість полків вживали хліб, який вони взяли з собою ще зі своїх зимових квартир, а після переправи короля через Борисфен (*Boristhenes*) у них уже не було ніякої можливості отримати щось іще, оскільки вся місцевість тут була повністю розграбована й спустошена. Єдиним, що підтримувало нашу життєдіяльність, була худоба, яку ми забирали з собою, коли проходили полями; але ці нещасні тварини через нестачу пасовищ і виснажливі переходи, які їм довелося робити, були настільки худі й слабкі, що ледь трималися на ногах. Проте м'ясо цієї худоби, яке розподілялося дуже економно без хліба й без солі, не дало армії померти від голоду на цьому згубному шляху, де війська були майже завжди у воді, рухаючись через ці довжелезні болота, на яких їх страждання посилювалися відсутністю нормальної води, якою можна було б утамувати спрагу.

Перед тим як його величність почав свій похід у цьому напрямку, він спочатку наказав генерал-майору Лагеркрони (*Lagercrona*) рухатися попереду з кількома тисячами чоловік для зайняття фортець Сіверщини (*Severia*), а саме: Стародуба (*Starodub*), Мглина (*Blin*), Новгорода-Сіверського (*Novogrod, Sewierski*) та інших, які згідно з угодою з Мазепою (*Mazeppa*) полковником Скоропадським (*Skoropatski*) повинні були бути здані королівському війську, як тільки воно з'явилося б перед ними. Проте, на нещастя Лагеркрони (*Lagercrona*), він дав себе ввести в оману зрадником, який повів його великим лісом і той довго не міг потрапити до Сіверщини (*Severia*) й опинився там аж через кілька днів після призначеного часу, випередивши його величність з рештою армії лише на два дні.

Ця затримка була великим нещастям для нашої армії, яке стало ще фатальнішим, коли Скоропадський (*Skoropatski*), який за інших обставин, наскільки я знаю, був у душі цілковито прихильним до шведів (*Swede*) і залишався б таким до скону, та, дізнавшись у цей час про бій з графом Левенгауптом (*Lowenbaupt*), повністю змінив свою думку; справа була не лише в наслідках, яких він тепер очікував після битви під Лісною (*Liesna*) й після невдалого походу Лібекера (*Lybecker*), а головним чином через те, що він, безсумнівно, знав про жалюгідний стан армії його величності, яка, будучи позбавленою всього необхідного, руйнувалася на очах від голоду, втоми й тривалих переходів, які вона здійснювала кожного дня. Через усі ці причини він розумів, що шведські справи були кепські й, не бажаючи наражати себе на помсту царя, якої він побоювався, вирішив, що найвірніший і найвигідніший крок, який він міг здійснити, – це відкрити царю таємницю коаліції зі Швецією (*Sweden*), до якої приєднався Мазепа (*Mazeppa*) зі своїми полковниками; небезпідставно остерегаючись, що якщо він не виступить проти гетьмана, то вже не матиме надії сподіватися на царську прихильність. Тому він доповів царю про все, що було зроблено супротив його волі, й зразу ж отримав наказ зачинити всі ворота Стародуба (*Starodub*) й інших міст, які відповідно до угоди повинні були перейти до генерал-майора Лагеркрони (*Lagercrona*); він упустив у всі ці міста російські війська, які генерал-майор Іфланд (*Ifland*) стягнув туди звідусіль.

На той час король уже ввійшов до Сіверщини (*Severia*) й побачив, що ворог його випередив. Це надзвичайно стривожило короля, адже його армія була повністю позбавлена підтримки селян та інших мешканців, які повтікали в міста зі всією своєю худобою, а навколишня місцевість нагадувала справжню пустелю. Його величність був позбавлений можливості повернутися назад тією ж самою дорогою, якою він прибув, оскільки в нього не було достатніх сил для цього навіть попри підсилення його війська залишками армії Левенгаупта (*Lowenhaupt*). З іншого боку, його план походу із Сіверщини (*Severia*) прямо на Москву (*Moscow*) тепер неможливо було

реалізувати, оскільки було занадто небезпечно мати у власному тилу так багато зайнятих противником у цій провінції фортець. Королю нічого не залишалося, як прямувати в Україну (*Ukrain*).

Якби Мазепа (*Mazeppa*) на той час був розсудливішим, похід короля був би напевно успішнішим. Але того тепер почали гризти сумніви, він спочатку вирішив, що зможе повернути собі царську милість, тому полишив на деякий час короля Швеції (*Sweden*) в Сіверщині (*Severia*) без чіткого рішення щодо допуску того в Україну (*Ukrain*); у той же самий час цар, розлючений на гетьмана, спрямував частину своїх військ у великий похід в Україну (*Ukrain*), які несподівано зіткнулися з військом Мазепи (*Mazeppa*) біля Батурина (*Baturin*), що слугував йому резиденцією. Гетьман щасливо уникнув небезпеки бути захопленим в полон, але не зміг уникнути зруйнування цього міста, яке було штурмом захоплене, розграбоване й спалене. Втрата міста була ще відчутнішою від того, що в ньому містився великий склад різної зброї, пороху, мідних і залізних гармат; але перш за все, у ньому була значна кількість провізії, якої в цій країні, як і в Росії (*Russia*), на той час було дуже мало й була вона дорогою.

Було надзвичайно шкода втрачати те, на що дуже сподівалася така напівголодна армія, як наша; і Мазепа (*Mazeppa*) теж мав достатні підстави шкодувати про свою затримку; але справді найбільшою втратою для нас була втрата запасів пороху, ядер, гармат і куль для мушкетів, які були захоплені й знищені ворогом у розграбованому Батурині (*Baturin*). Ми мали велику потребу в цьому, оскільки легко собі уявити, якої якості був наш порох, який ми везли з собою із Саксонії (*Saxony*) і який часто був то мокрим, то знову сухим; навіть дивно, що з ним ми провели стільки битв, хоча, по правді кажучи, наше військо застосовувало свої шпаги частіше, ніж вогнепальну зброю.

Мазепа (*Mazeppa*) після зруйнування Батурина (*Baturin*) нарешті приєднався до армії короля, привівши з собою кілька тисяч козаків. Це були всі, кого він зміг зібрати у своє військо й залучити, хоч і трохи запізно, на бік його величності. Король тепер вирішив перетнути Десну (*Desna*) й рухатися вглиб України (*Ukrain*). Я не буду тут вдаватися в детальний опис як цього походу, так і поразки від росіян (*Russians*), які їм протистояли. Скажу тільки, що цей марш гідний особливого захоплення, як це можна бачити в мемуарах Густава Адлерфельда (*Gustavus Adlerfelt*)⁶.

Коли король увійшов до України (*Ukrain*) зі своєю армією, він одразу розмістив її на зимових квартирах, а сам зупинився в маленькому містечку Ромни (*Romne*). Ми невеликими підрозділами були розкидані по містах і містечках цієї заможної країни, й армія на деякий час забула, як нещодавно страждала від голоду, спраги та від інших злигоднів у поході тривалістю близько шести місяців. Ми отримали тут достатньо всіх видів провізії, а саме: хліба, пива, горілки, кримських (*Crimea*) та валаських (*Wallachia*) вин, медовухи, багато меду, м'яса, а також фуражу, зокрема сіна та зерна для коней та в'ючних тварин.

За короткий термін перебування на зимових квартирах наші війська швидко відновлювали свої сили; хворі, поранені й ті, хто ще недавно були напівголодними й виснаженими від втоми, стали помітно поправлятися, а коні почали набиратися сили й бадьорості.

Ми не довго користувалися цими перевагами. Напередодні Різдва (*Christmas*) 1709 року настали такі люті й жорстокі холоди, що подібних люди не могли й пригадати; їх було важко витримувати ще й тому, що вся Україна (*Ukrain*) мала плоский рельєф, і рівнини тут простягалися так далеко, що нагадували безкрайнє море.

⁶ Див. коментарі Фолларда (*Follard*) в «Поліб.» (*Polyb.*), т. 4, с. 51. Вид. Амстердам (*Amsterdam*). Карл (*Charles*) XII, король Швеції (*Sweden*), один з найталановитіших командирів нашого століття, був неперевершеним майстром у справі переправ через річки. Він ніколи не перетинав їх вилав, а лише на плотах, які були зроблені з такою майстерністю, що солдати при цьому були вишикувані в бойовому порядку по десять груп і навіть з гарматами. Ці плоти складалися з кількох пластів деревини, покладених дуже щільно навхрест і міцно скріплених між собою. Те, як він це здійснив у 1718 році, щоб перетнути озеро Свіно-Сунд (*Swin-Sund*) біля Фредерікбола (*Frederick-ball*), можна вважати піком досконалості; плоти були квадратні, збиті з дошок у чотири або п'ять шарів і оточені бортами; на кожному можна було розмістити одночасно два предмети вагою двадцять чотири фунти й п'ятсот чоловік.

Цар, який тільки й очікував нагоди, щоб скористатися умовами цієї жахливої зими, постійно турбував нас і не давав нам спокою. Він часто повторював, що ризикне життям десятих росіян (*Russians*) за одного шведа (*Swede*), а оскільки війна була в його власній країні, то він завжди міг знайти тут стільки рекрутів, скільки забажав би, тобто мав ту перевагу, якої не було в короля Швеції (*Sweden*). Тому він і обрав для наступу найсуворіший період зими, здійснюючи демонстративні атаки на ті полки, які були найвіддаленішими від штаб-квартири короля. Той був змушений віддати наказ усій армії бути готовими вирушити на допомогу цим полкам.

Цей жахливий похід, подібного якому в історії ще не було, відбувся в період різдвяних (*Christmas*) свят, коли зима вирувала з найбільшою суворістю й жорстокістю. Втрати шведів (*Swedes*) були дуже значними, але росіяни (*Russians*), за їх власним визнанням, утратили втричі більше. Багато людей померли від холоду, а значна кількість позбулася своїх кінцівок, а саме ніг, рук, кистей рук тощо, частину з яких довелося ампутувати.

Король, однак, не задовольнився лише відбиттям атаки росіян, а оточив їх і напав на них у їхньому розташуванні. Окрім цього, він мав дуже гостру сутичку з ними під Краснокутськом (*Krasnakut*), де росіяни були розбиті й звідки їх кілька ліг поспіль переслідували, наступаючи їм на п'яти. Після цього його величність захопив маленьке містечко Веприк (*Wieprick*), де гарнізон після трьох штурмів здався на милість переможця. Усі ці події відомі, я не буду детально спинятися ні на них, ні на тих маленьких битвах, сутичках, перестрілках, які у нас були майже кожного дня з ворогом, з яким ми постійно стикалися попри непомірно сувору зиму; тому не викликає сумнівів, що ще ніколи не було важчої й жахливішої військової кампанії, ніж ця. Зазначу лише, що в усіх цих боях, попри кількісну перевагу противника, ми майже постійно перемагали й змушували противника втікати; при цьому сам король або був там особисто присутнім, або відразу ж поспішав до місця події, якщо це не відбувалося в районі, надто віддаленому від його величності.

Коли настала весна, король зібрав свою армію між річками Псел (*Psoll*) і Ворскла (*Worskla*), які обидві впадали в Дніпро (*Dnieper*) або Борисфен (*Boristhenes*). Одночасно він перекинув частину своєї піхоти під Полтаву (*Pultowa*), у той час як кільком полкам кінноти для зручності забезпечення їх фуражем було наказано разом стати табором на відстані кількох ліг від Полтави (*Pultowa*). Це було королівське правило – збирати всю армію до купи лише в рідкісних випадках. На протипагу йому, росіяни, яких хоч і було у п'ять разів більше, ніж нас, ніколи не наважувалися розпорошувати свої загони й трималися завжди разом, утворюючи одну цілу армію й піклуючись про те, щоб вона була надійно захищена.

Причина, яка змушувала його величність розташовувати свої війська кількома невеликими підрозділами на невеликій відстані один від одного, полягала в тому, що король прагнув утримати свої табори в чистоті й уникнути інфекційних хвороб, які зазвичай трапляються в арміях, що довгий час перебувають замкнено в одному місці. Щоб убезпечити всі ці окремі частини війська, які не були оточені оборонними спорудами, від нападів ворога, король тримав їх постійно в русі, час від часу спрямовуючи їх у більш чи менш шалені атаки, ніколи не даючи їм часу для об'єднання, але тримаючи їх в постійному відчутті підтримки з боку інших підрозділів. Це правило так чудово використовувалося в цій війні, що, хоча ми й часто страждали від утрат у частих боях, які ми вели, сумарно вони й близько не наближалися до втрат супротивників, які були зобов'язані постійно триматися насторожі й перебуваючи в замкнутому місці, як уже говорилося, постійно в одному й тому ж розташуванні, неймовірно страждали від хвороб і смороду, через які вони фактично втрачали значну кількість людей.

Коли король досяг Полтави (*Pultowa*), він міг би миттєво захопити це недостатньо укріплене місто, проте це не входило в наміри його величності, оскільки оволодіння цим населеним пунктом не давало йому значних переваг. Насправді ж у його плани входила лише облога міста, що потішило б ворога й приховало б від нього слабкість королівської армії: він уже не мав змоги рухатися вглиб Росії (*Russia*) з такими

невеликими силами, а назад дороги вже теж не було. Тому в цьому місці він чекав на допомогу коронної армії на чолі з королем Станіславом (*Stanislaus*) та на частину своєї армії під командуванням генерал-майора Крассау (*Crassau*); він плекав надію на якнайшвидше прибуття цього підкріплення, бо вже упродовж кількох місяців не мав ніяких відомостей про них і тому вважав, що вони вже в дорозі; як виявилось згодом, він дуже помилявся в своїх здогадках. Ті, однак, хто має хоч якусь уяву про тодішній стан справ у Польщі (*Poland*), не будуть засуджувати короля за те, що він так сподівався на це підкріплення. Що ж до самої Польщі (*Poland*), то з часу його виходу звідти він про неї дізнавався від росіян (*Russians*) і гадав, що король Станіслав (*Stanislaus*) мав достатньо часу, щоб підкорити конфедератів і повернути їх до своїх лав. Мабуть, не зовсім праві й ті, хто всю провину покладав на генерала Крассау (*Crassau*), який із притаманною йому впертістю постійно суперечив королю Станіславу (*Stanislaus*), київському (*Kiovia*) воєводі й усьому польському (*Polish*) народу, й через це всі мудрі вказівки Станіслава (*Stanislaus*) були марними. Зі свого боку, я віддаю вибір рішення стосовно ставлення до цих речей на розсуд кожної неупередженої людини, яка хоч трохи розбирається в подіях тих часів.

Замість очікуваної армії, яка б прийшла нам на допомогу, за кілька тижнів до фатального бою до нас прибули секретар Клінкстром (*Klinkostrom*) разом із полковником Сандулом (*Sandul*). Вони доставили королю послання стосовно підрозділу Крассау (*Crassau*), у якому мова йшла про те, що король Станіслав (*Stanislaus*) і названий генерал нині все ще перебувають у Польщі (*Poland*), а також про те, що між ними існують взаємні протиріччя. Сандул (*Sandul*), якого король послав у Валахію (*Walachia*), повернувся з вістями, які давали мало надій на ту підтримку, на яку ми очікували від турків (*Turks*), що не бажали через нас псувати відносини з царем. У цій екстремальній ситуації в його величності не було іншого вибору, ніж дати бій росіянам. У разі, якби нам поталанило перемогти, він міг би тоді спокійно й з гордістю вирушити на Київщину (*Kiovia*) й переправитися там через Борисфен (*Boristhenes*). Прямуючи родючою країною, можна було б належним чином відновити сили війська, а потім рухатися далі на Волинь (*Volhinia*) у саме серце Польщі (*Poland*). З іншого боку, навіть якби король потерпів у цьому бою поразку, то він не мав би більших втрат, ніж ті, яких би він, безумовно, зазнав, якби просто відступав з України (*Ukraine*), не вступаючи в бій з ворогом, який би потім, маючи переваги в силі, постійно б нас атакував, виснажував і змушував відступати, завдаючи нам утрат у цих сутичках. Окрім того, якби король відступив би без бою, він би не зміг піти через Київщину (*Kiovia*), а був би змушений піти найкоротшим шляхом до Борисфена (*Boristhenes*) в Переволочну (*Perevoloczno*), тобто туди, куди його величність відійшов після поразки під Полтавою (*Pultowa*). Це мало б усі ознаки ганебної втечі, яка цілком деморалізувала б його армію, яка потім у статусі дезертирів втікала б тією самою дорогою, якою через деякий час вони відступили й опинилися в безпеці у Валахії (*Walachia*). Якщо до всього сказаного додати ще й усі негаразди, які б випали на долю армії під час цієї ганебної втечі, під час якої армія для того, щоб вижити, швидше за все, розбіглася б у ситуації, коли б її по п'ятах переслідував ворог, відвага якого була б посилена втечею супротивника, то це б мало всі ознаки загального розгрому. Таким чином, найоптимальнішим нашим рішенням у цій ситуації було підготуватися до вирішального бою й схилити противника до нього, чого б нам це не коштувало.

Його величність здійснював облогу повільно, що якнайкраще відповідало його інтересам як керівника свого війська, і продовжував зміцнювати свої укріплення на березі річки Ворскла (*Worskla*). Я вже зазначав, що якби король мав бажання захопити місто, це не становило б для нього труднощів, але він у цьому разі залишив би з одного боку свої укріплення відкритими. Що ж до противника, то він розмістився з усією своєю армією навпроти нас на протилежному боці річки й постійно намагався прорватися через наші позиції до Полтави (*Pultowa*), але завжди отримував відсіч і відступав, аж поки бригадир Головін (*Gallowin*), зять Меншикова (*Menzikof*), не проник з допомогою хитрощів у місто; але через кілька днів після цього він потрапив у полон, коли очолював чергову вилазку.

У цей самий час цар дав наказ Рене (*Renn*) *стату* із сімома тисячами драгунів

окремим табором на невеликій віддалі від основного корпусу армії; це стривожило короля й він спрямував до того місця свій підрозділ під командуванням генерал-майора Крузе (*Cruus*), до якого входила кіннота з полку Саут-Сканії (*South-Scania*) й частково з полку Остгота (*Ostrogoths*), а також драгуни Гілленштірни (*Gyllenstierna*), до яких приєдналися кілька тисяч козацької піхоти, яких називали запорожцями (*Zaporovians*) і якими керував їхній командир – кошовий отаман (*Kossoby*).

Цей наш похід, можливо, й був би вдалим, якби не прорахунки самого генерала Крузе (*Cruus*), який повільно рухався всю ніч, щоб не відриватися від козацької піхоти; більше того, він міг би й потім усе виправити, оскільки прибув до місця розташування табору Рене (*Renn*) на світанку, коли стояв такий густий туман, що за двадцять кроків нічого не було видно, не кажучи вже про те, що Рене (*Renn*) в цей час вислав з табору чималу кількість драгунів для заготівлі фуражу. Але замість того, щоб напасти на цих фуражирів і погнати їх до табору, а потім разом з ними увірватися в розташування противника й розгромити всіх цих сім тисяч драгунів, які б, не очікуючи нападу, були б сонні й перелякані, він витратив цей час для шикування своєї кінноти в одну шеренгу, давши росіянам (*Russians*) можливість спокійно осідлати коней, вийти з табору й кількома окремими загонами несамовито напасти на позиції шведів (*Swedes*), які були розтягнуті в одну лінію, легко прорвати нашу шеренгу й утекти, не давши нам навіть змоги їх переслідувати. Ті шведські (*Swedish*) ескадрони, які були перед цим зібрані до купи, тепер знову були розкидані на окремі частини.

Рене (*Renn*) через цю помилку Крузе (*Cruus*) щасливо уникнув великої небезпеки і якби він мав достатньо хоробрості, то, побачивши свого ворога збентеженим і маючи вдвічі більшу перевагу в силі, міг продовжувати бій і повністю нас розгромити, але він навіть не спробував здійснити щось подібне. Невдача цього походу стала для нас нещастям, яке опісля позначилося на нас і ми незабаром відчували серйозні наслідки своєї помилки.

Коли росіяни (*Russians*) переконалися, що переправитися через Ворсклу (*Worskla*) навпроти Полтави (*Pultowa*) й подолати наші укріплення на протилежному березі вони не зможуть, то знялися вночі з табору, де вони перебували, і після кількох фальшивих атак у кількох місцях зробили спробу переправити свою армію через Ворсклу (*Worskla*) в іншому місці, навпроти розташування основних наших військ. Але перш, ніж я опишу перебіг їхніх маневрів, я розповім про підрозділи королівської армії, які розташовувалися вздовж Ворскли (*Worskla*) від Полтави (*Pultowa*) до Переволочної (*Perevoloczno*), маленького містечка, яке знаходилося в місці впадіння цієї річки в Борисфен (*Boristhenes*).

Перший з них був розміщений вниз по течії неподалік Полтави (*Pultowa*), другий у Старих Санжарах (*Starazanscara*), де стояв зі своїм полком генерал-майор Меєрфельд (*Meyerfeld*), а третій у містечку під назвою Білики (*Belitz*), де підполковник Томас Функ (*Thomas Funck*) командував підрозділом драгунів; на Борисфені (*Boristhenes*), у гирлі Ворскли (*Worskla*), стояв підрозділ кінноти підполковника Зільбергільма (*Silverhielm*) з п'ятьма сотнями вершників. Того ж дня, коли росіяни (*Russians*) переправилися через Ворсклу (*Worskla*), вони здійснили, як я вже сказав, кілька фіктивних атак, основні з яких відбулися в двох місцях: одна вище міста за течією, де вони переправилися через річку, а інша внизу за течією. Через це король був змушений розділити свою армію на дві частини, командувати більшою доручив фельдмаршалу Реншильду (*Rheinschild*), який повинен був протистояти спробам росіян (*Russians*) атакувати місто з півночі; іншу частину армії король очолив сам і негайно попрямував туди, де було здійснено спроби переправитися нижче за течією поблизу Полтави (*Pultowa*). У той час, як його величність, який завжди був невтомним, здійснював верхи на коні розвідку місцевості, якийсь жалюгідний козак зробив постріл у його бік, та так, що куля прошила чобіт короля й розтрощила йому кістку стопи. Ці убогі негідники мали довгі рушниці, що їх називали турецькими (*Tourk*), які могли стріляти на відстань п'ятиста кроків і які завдали нам немало прикрощів, але ніколи не більше, ніж цього разу, який остаточно доповнив усі наші нещастя.

Граф Реншильд (*Rheinschild*), з'ясувавши, що противник уже здійснив переправу

через річку й почав споруджувати укріплення, вирішив негайно йти в атаку, не чекаючи, доки ворог встигне добре закріпитися на новому місці. Маючи невелику кількість піхоти, він віддав драгунам наказ спішитися й так рушив на супротивника; його піхота й піші драгуни прямували вперемішку з кіннотою. Атака вже майже розпочалася, коли він отримав фатальну звістку про поранення короля, після чого негайно припинив наступ і, не знаючи справжнього стану справ, прийняв рішення повернутися до короля з усім своїм військом. Цей відступ графа дав росіянам (*Russians*) можливість зміцнити свої позиції, що ще більше погіршило наше становище, оскільки саме ці укріплення король обрав для свого штурму в день тієї кривавої битви, яка незабаром відбулася.

Армія противника налічувала вісімдесят тисяч осіб регулярного війська, двадцять тисяч козаків і ще стількох калмиків. Кількість нашого війська не перевищувала двадцяти тисяч чоловік, включно з пораненими та хворими, серед яких було багато тих, хто втратив свої кінцівки під час надзвичайно лютих морозів і через це був нездатним стати нам у пригоді.

Я вже розповідав, що коли його величність покидав Саксонію (*Saxony*), то його армія складалася з двадцять восьми полків, жоден з яких не поповнювався упродовж двох наступних кампаній, в яких вони пережили найзапеклішу й найжорстокішу війну, про яку, мабуть, можна буде прочитати в історії. Коли граф Левенгаупт (*Lowenhaupt*) приєднався до нас, уся його піхота була розподілена серед наших полків, що ж до трьох кіннотних полків Аболена (*Abolehn*), Карелії (*Carelia*) та дворянства з Риги (*Riga*) із трьома драгунським полками Ванерштедта (*Wannerstedt*), Шліппенбаха (*Schlippenbach*) й Шрейтерфельда (*Schreiterfeld*), то вони залишилися у своєму колишньому складі: таким чином, коли ці шість полків приєдналися до тих двадцяти восьми, що прибули із Саксонії (*Saxony*), то у підсумку виходить, що його величність привів в Україну (*Ukraine*) армію, яка налічувала в своєму складі тридцять чотири полки.

Можливо й не варто б тут сперечатися на цю тему, щоб не викликати злісних нападок з боку наших ворогів. Проте, якщо в кожному полку ми нарахуємо загалом щонайбільше від п'ятсот до шістсот осіб, то це зменшить загальну чисельність нашої армії до двадцяти тисяч чоловік. Справді, деякі піхотні полки, особливо гвардійські, були поповнені піхотою Левенгаупта (*Lowenhaupt*), але з іншого боку, кілька полків як кіннотних, так і піхотних не налічувала й двохсот чоловік, у що легко повірити й легко довести, якщо згадати, скільки сутичок з ворогом ми мали, у яких, хоч вони й були здебільшого для нас успішними, ми, проте, втрачали немалу кількість наших людей. Люди гинули від втоми й нестачі провіанту в цих виснажливих походах, які ми змушені були здійснювати, а також клали голови в бойових зіткненнях, не кажучи вже про зиму, яка одна забрала життя значної кількості людей.

Ми можемо зробити висновок, що, згідно з нашими підрахунками, вся наша армія не могла бути більшою, ніж я вже сказав, включно з хворими і т. д. Я міг би, якби це було необхідно і якби я забажав у такому гнітючому стилі й далі викладати факти, то підрахував би військову силу кожного полку, зокрема за кілька днів до бою, без будь-якого побоювання помилитися, оскільки я був тоді майором і бачив кожного дня списки всієї армії; але я не буду цього робити в цих записках, лише зауважу, що нехай хоч це буде маленькою правдою серед тих повідомлень, які потім поширювали наші вороги і які нас обурюють, коли ми дивимося газети та бюлетені того часу, і перш за все підрахунки втрат, які були здійснені росіянами (*Russians*) і які всі були просякнуті хвастощами. Якби те, що вони писали, відповідало дійсності, то до битви під Полтавою (*Pultowa*) не дожив би жоден швед (*Swede*), хоч насправді на той час уся наша армія налічувала близько ста тисяч чоловік. Звідси ми повинні зробити висновок, що не можна вірити жодному слову з тих, які московити (*Muscovite*) поширювали про нас упродовж усієї війни, а особливо щодо обставин битви під Полтавою (*Pultowa*).

Двадцять восьмого червня (*June*) за старим стилем відбувся бій, який, як іноді зазначають, стався на тому самому місці, де колись Едигей (*Ediga*), один з полководців

Тамерлана (*Tamerlan*), ущент розбив армію Вітовта (*Withsold*), великого литовського (*Lithuania*) князя, у 1399 році н. е.⁷

Коли розпочалася ця битва, росіяни (*Russians*) вже не лише завершили будівництво свого основного укріплення, а й спорудили попереду велику кількість редутів, під прикриттям яких вони мали намір наблизитися до обложеного міста. Між цими редутами, які були добре забезпечені людьми, і основним фортифікаційним укріпленням цар розмістив усю свою кінноту, в той час як його піхота перебувала позаду бойової лінії під прикриттям численної артилерії.

Як тільки король побачив розміщення ворога, він зібрав усю свою армію докупі поблизу Полтави (*Pultowa*), маючи місто з одного боку й позиції росіян (*Russian*) біля невеликого села Яківці (*Sakie*) – з іншого. Назва цього села більше б пасувала для найменування цієї знаменитої битви, аніж полтавська (*Pultowa*), як її зазвичай називають. Його величність полишив підрозділи, які були розміщені вздовж Ворскли (*Worskla*) аж до Борисфена (*Boristhenes*) в ситуації, яку я описав вище.

Упродовж того невеликого проміжку часу, коли наша армія збиралася разом, ворог здійснив дві спроби напасти силами своєї кінноти на наші позиції, проте кожного разу йому доводилося поспішно відступати за редут, як тільки вони нашоувалися на наші пікети, що збиралися дати їм відсіч. Наші війська постійно страждали від таких вилазок росіян (*Russians*), які ніколи не втрачали нагоди потурбувати нас, хоч ми завжди швидко змушували їх відходити за їхні редут. Протягом восьми днів, що передували битві, королю нетерпілося покласти край усім цим дрібним сутичкам, давши противнику генеральний вирішальний бій. З цією метою він уже тоді виводив усю армію з табору й розташовував її в бойову лінію, демонструючи готовність піти в атаку на ворога; але того разу наступ було скасовано з невідомих мені причин.

Ходили чутки, що й ворог того дня мав намір піти на нас в атаку, але, побачивши нашу армію, вишикувану в такому зразковому порядку й готову до зустрічі з ними, повернувся на свої позиції. Нарешті двадцять восьмого червня (*June*) за старим стилем відбулася ця грандіозна битва, яка, у першу чергу, назавжди запам'ятається значною нерівністю сил армій, які брали в ній участь. Попри всі наші негаразди, цей бій міг завершитися для нас успішно, якби короля не було поранено і якби деякі з наших генералів краще виконували свої обов'язки.

Його величність на початок баталії виставив армію, яка загалом налічувала не більше, ніж десять чи дванадцять тисяч чоловік. Кілька полків ми залишили прикривати Полтаву (*Pultova*), кілька охороняли обоз, а кільком було наказано залишатися з Мазепою (*Mazepa*) та артилерією, щоб захистити їх від наскоків козаків, росіян (*Russians*) та калмиків, які упродовж останнього часу вже здійснили дві спроби атакувати наш обоз та гармати, але кожного разу отримували відсіч за мінімальних утрат з нашого боку.

Початок битви був для нас надзвичайно успішним. Ми без особливих зусиль і втрат відкинули противника за його редут, між якими ми проскочили під постійним шаленим вогнем їхніх рушниць та гармат, що стояли у проміжках між редутами. Уся московитська (*Muscovite*) піхота, з якою ми зіткнулися, була перебита, а їхня кіннота, яка розміщувалася поблизу, була також повністю розгромлена й замість того, щоб відійти й стати біля основних укріплень, кинулася на повній швидкості втікати з поля бою, а дехто навіть робив спроби перейти за Ворсклу (*Worskla*)

Чому ж нам так не поталанило й король тепер не міг особисто верхи на коні керувати нами й бути присутнім з нами всюди, де це було необхідно? Тоді б цю битву він би неодмінно виграв і вона, безсумнівно, стала б для нього славетнішою за бій під Нарвою (*Narva*) й за все те, що він здійснив дотепер; ми б же уникнули всіх тих нещасть, які відтоді звалилися нам на голову.

Наша невдача була частково спричинена діями генерала Росса (*Roos*), який з незрозумілих причин, можливо, через засліплення успіхом, допустив одну з найгрубіших помилок, коли повів себе нерозсудливо серед редутів і з неприпустимого

⁷ Див. у польських (*Poland*) хроніках Кромера (*Cromer*) в життєпису Владислава Ягайла (*Wladislaus Jagellon*).

впертістю почав штурмувати їх по черзі замість того, щоб просто проминути їх, як це зробив королівський підрозділ. Росс (*Roos*) наскочив на ці редути з великою люттю й захопив кілька з них, його піхота дійсно творила неймовірні речі; але при цьому він зазнавав таких значних втрат, що вся земля навколо була всяяна мертвими тілами; а довершило наші негаразди те, що Росс (*Roos*) через цей прорахунок був відрізаний від решти армії й утратив будь-яку можливість знову до неї приєднатися.

У той же час генерал-майор Шліпенбах (*Schlippenbach*), який був з Россом (*Roos*), побачивши, *у яке складне становище потрапив цей загін*, полишив його й разом з капітаном Палмфельдом (*Palmfeild*) вирушив на пошуки короля, щоб негайно доповісти тому про те, що трапилося. Палмфельду (*Palmfeild*) пощастило приєднатися до його величності, а от Шліпенбах (*Schlippenbach*) потрапив у руки росіян (*Russians*), до яких повернулася сміливість і які, побачивши грубу помилку Росса (*Roos*), послали тоді туди великий загін під командуванням генерал-лейтенанта Рензела (*Rensel*), який повністю відрізав цей нещасний підрозділ від решти нашої піхоти.

Росс (*Roos*), зрозумівши, яку неприпустиму помилку він зробив і не знаючи тепер як повернутися до його величності, послав капітана Функа (*Funck*), щоб той з'ясував, чи це була не королівське військо він бачить вдалині, хоча насправді це був підрозділ Рензела (*Rensel*), який повним ходом наближався, поступово беручи наш загін у кільце. Функ (*Funck*), який прийняв їх за шведів і гадаючи, що пан Шліпенбах (*Schlippenbach*) перебуває з ними, пішов на зближення з ворогом і потрапив у полон; тому Росс (*Roos*) нічого не знав, аж поки Рензел (*Rensel*) не напав на нього й не оточив з усіх боків.

У той самий час, коли відбувалися зазначені події, король, пройшовши крізь редути, примусив ворожу кінноту втікати, про що я вже говорив, а потім роздробив суцільну піхоту московитів (*Muscovite*) на частини. Далі його величність зупинився з військом на рівнині, яка простягалася від укріплень противника до редутів, і знову вишикувався в бойовому порядку. Одночасно, щоб завершити справу і гадаючи, що Росс (*Roos*) *уже* готовий приєднатися до нього, король наказав частині своєї кінноти й драгунам спішитися для атаки укріплень супротивника, чекаючи з нетерпінням на прихід підрозділу Росса (*Roos*). Поки король готувався до атаки, він бачив вдалині піхоту Рензела (*Rensel*) *й не сумнівався, що це військо Росса (*Roos*)*; тоді він послав генерал-ад'ютанта Гілленкло (*Gyllenklo*) до Мазеппи (*Mazeppa*) з наказом привести те військо, яке було з ним, та доставити артилерію, щоб з її допомогою підтримувати штурм ворожих укріплень.

Таким було рішення короля вранці перед початком бою, оскільки він побоювався, що затримка, пов'язана з очікуванням підходу артилерії, забере багато часу й відтермінує здійснення його плану після швидкого проходження через редути. Але коли Гілленкло (*Gyllenklo*) наблизився до війська Рензела (*Rensel*) й переконався, що це не шведи (*Swedes*), він поспішно повернувся, щоб повідомити про це його величність. Король був немало здивований, але ще більше він був шокований, коли почув згодом, що Росса (*Roos*) взято в полон, більшість його солдатів розбіглася, а всіх полонених було вбито з нелюдською жорстокістю.

Саме тоді наш великий правитель, який завжди був безстрашним, не виявивши жодних емоцій, незважаючи на свою рану й несприятливе становище, віддав негайно наказ розпочати атаку ворожих укріплень з тією незначною кількістю піхоти, що залишилися з ним, поки кіннота й драгуни спішувалися, щоб підтримати цю змєньку людей.

Перш, ніж ми продовжимо опис майже неймовірного перебігу цієї знаменитої битви, варто зробити кілька зауважень.

Граф Реншильд (*Rheinschild*), який, попри наклепи своїх ворогів, був безумовно видатним генералом, запропонував королю, як тільки він минув редути, перечекати в безпечних умовах, поки згідно з його наказом підійде Мазепа (*Mazeppa*) зі своїм військом, артилерією й обозом, щоб надійніше й успішніше атакувати противника, уже наполовину переможеного й майже розгромленого, але, тим не менше, потужного й іще досить грізного, який усе ще мав низку переваг над нами.

На жаль, у той момент мудру пораду досвідченого генерала переважила думка графа Піпера (*Piper*), який сказав королю, що потрібно кувати залізо, поки воно розжарене, й не дати ворогу часу оговтатися. Чвари між цим першим міністром і графом Реншильдом (*Rheinschild*), що беруть свій початок ще від часу битви при Фрауштадті (*Fraustadt*) в 1706 році, стали великим нещастям для Швеції (*Sweden*), оскільки були причиною нехтування всіма мудрими порадами, які він давав. Але давайте опустимо завісу перед цими неприємними сценами й повернемося до перипетій такої невдалої для нас битви, яка коштувала Швеції (*Sweden*) так багато сліз і через яку жалоба була майже в кожній сім'ї.

Упродовж усього часу, поки кіннота й драгуни спішувалися за наказом короля в очікуванні приєднання загону Росса (*Roos*), росіяни (*Russians*) здійснили смертоносні постріли із 120 гармат, більшість з яких була величезного калібру і якими їх укріплення охоронялися, не завдавши нам значної шкоди. Як тільки його величність віддав наказ про наступ на укріплення, ми побачили, що вся ворожа піхота також рушила зі своїх позицій нам назустріч. Наша піхота під командуванням графа Левенгаупта (*Lovenhaupt*) сміливо пішла на противника з наказом розпочати атаку й проникнути всередину укріплень ворога, у той час як кіннота, яка перебувала на флангах, мала напасти на ворожу піхоту з метою посіяти серед них паніку. Нашої піхоти було настільки мало, що лінія, яку вони створили, була дуже непоказною в порівнянні з ворожою. Попри все, вони все-таки кинулися в атаку з такою несамовитістю, мужністю й рішучістю, що при першому ж зіткненні прорвали лінію супротивника, і гвардійський полк захопив гармати, які стояли навпроти них. Проте дії більшості інших полків були менш успішними, деякі з них дуже сильно постраждали від артилерії противника, зокрема полк Кальмара (*Calmar*), який був майже наполовину перебитий першими ж пострілами; тоді ж загинув і їхній полковник Ранк (*Ranck*), якого було вбито на місці. Подібне трапилося й у полку Упланда (*Upland*), який після перших пострілів утратив свого полковника Штірхока (*Stierhok*), підполковника Поста (*Post*) й майора Анрепа (*Anrep*).

Усе це можна було б іще виправити, якби король перебував верхи на коні, а не на землі; але він сидів на своїх ношах із шпагою в руці і його неможливо було достатньо швидко перевозити з одного місця в інше, щоб він міг роздавати накази; таким чином того дня в армії не було насправді дієвого командування, а за таких обставин неминуче починає з'являтися розгубленість, і кожен починає діяти, як йому заманеться.

Якби всі наші ескадрони виконали свій обов'язок так, як це зробив доблесний граф Торстенсон (*Tornstenson*) разом зі своїм підрозділом, я ніскільки не сумніваюся, що ми б виграли битву. На чолі свого полку Ніланда (*Nyland*) він кинувся на російську піхоту з таким шаленством, що вже майже потрапив за межі оборонних укріплень противника; але не так сталося, як гадалося, оскільки він з усім своїм підрозділом загинув, продемонструвавши чудеса хоробрості.

Полковник Гельм (*Hielm*) також подібним чином прорвав оборону ворожої піхоти⁸; але решта не наслідувала його приклад. Коротше кажучи, тієї надзвичайної активності, яка охоплювала нашу армію, коли король ще до свого поранення сам водив її в атаку, а потім особисто підтримував це пожвавлення в усіх підрозділах, у цей день не спостерігалось. До речі, поранення короля спричинило всі наші невдачі й стало головною причиною наших утрат у цьому кривавому бою.

Упродовж усього бою противник продовжував здійснювати смертоносні постріли зі своїх гармат. Один з таких пострілів улучив у ноші короля, рознісши їх на друзки. Його величність, будучи пораненим, поспішно сів на коня, при цьому його нога була без чобота й забинтована. Король, відчувачи неможливість захоплення ворожого укріплення, віддав наказ військам відступити й рухатися до місця розташування обозу. Подейкують, що тоді ж під королем було вбито його коня й він був змушений осідлати іншого.

⁸ Хоробрий принц вюртенберзький (*Wurtemberg*) усіх здивував у цьому фатальному бою, змусивши короля визнати, що якби всі його полки виконали свій обов'язок так, як полк цього маленького принца Ліла Принцена (так він його ласкаво називав), то росіяни ніколи б не виграли цю битву.

Фельдмаршал Реншильд (*Rheinschild*) і принц вюртенберзький потрапили в полон. Граф Піпер (*Piper*) намагався дістатися полків, які були залишені під Полтавою (*Pultowa*), але був теж узятий в полон перш, ніж він туди прибув; ці полки відступали до обозу після атаки генерала Рензела (*Rensel*).

Як тільки король підійшов до свого обозу, він чекав не лише на прибуття військ, що мало-помалу поверталися з бою, але й затримався ще на кілька годин, щоб побачити, чи не має противник наміру його переслідувати й атакувати у відкритому полі, але росіянам (*Russians*) забракло сміливості надати йому таке задоволення; їм вистачило того, що вони отримали перемогу з допомогою гармат і фортифікаційних укріплень.

Король не хотів покидати свій нинішній табір, сподіваючись на ще одну спробу зійтися в бою з противником; але на наполегливе прохання Мазепи (*Mazepa*), який боявся за своє власне життя, й на неодноразові переконання своїх вірних генералів і офіцерів, він нарешті дав себе вмовити, й після того, як на його нозі пов'язку було замінено на нову, він спокійно сів, без вияву найменших емоцій, у поштову карету до Мазепи (*Mazepa*) й вирушив з рештками армії, артилерією та обозом, під супровід звуків труб і литавр, уздовж Ворскли (*Worskla*) в напрямку до Борисфена (*Boristhenes*): цей перехід був здійснений у такому зразковому порядку, без щонайменших утрат і з таким благородством, що все це жодним чином не нагадувало про нещодавню поразку. Щоправда, війська противника здійснили кілька вдаваних атак на нас, але наш ар'єргард був готовий їм протистояти, тому їм, як завжди, забракло мужності довести свої наміри до завершення. Наступного дня армія прибула до Борисфена (*Boristhenes*), що за дванадцять ліг від Полтави (*Pultowa*).

Таким був результат знаменитої битви під Полтавою (*Pultowa*), про яку потім так багато говорили й писали в світі, завжди прославляючи росіян (*Russians*) і виставляючи в негативному світлі Карла (*Charles*) XII. Якщо розмірковувати про невдалі наслідки цього кривавого дня, то ми повинні визнати, що вони були дуже згубними для нас, адже ми зазнали збитків, від яких Швеція (*Sweden*) відтоді довго оговтувалася; але якщо абстрагуватися не від результатів цієї битви, а розглядати тільки обставини самого перебігу битви з точки зору справжньої відваги, слави та честі, то перевага завжди буде на боці шведів (*Swedes*), чиє військо становило десять чи одинадцять тисяч осіб, майже постійно голодних і нужденних, з рідкісною безстрашністю й мужністю на рівних атакувало захисні укріплення армії, яка налічувала понад сто тисяч чоловік, добре забезпечених усім необхідним для життєдіяльності та оборони; цю армію наші загони не лише змусили відступати, а й мали всі шанси розгромити й одержати перемогу, навіть поступаючись росіянам (*Russians*), якби поранення короля не завадило йому особисто віддавати накази. Окрім того, втрати противника вже вранці на початку бою були такими значними, що ми такі мали лише по його завершенні. Я не можу віднайти в історії Швеції (*Sweden*) битви, подібної до цієї, хіба що лише коли Густав (*Gustavus*) Великий атакував позиції Валленштейна (*Wallenstein*), поблизу Нюрнберга (*Nurenbearg*), де втрати шведів (*Swedes*) і війська імператорів (*Imperialists*) були майже рівними; але коли Густав Адольф (*Gustavus Adolphus*) відступив зі своєю армією після битви, він мав ще шістдесятитисячну армію й міг рухатися куди завгодно; а коли Карл (*Charles*) XII відступав від Полтави (*Pultowa*), усі його підрозділи загалом, включно з хворими, налічували не більше, ніж чотирнадцять чи п'ятнадцять тисяч осіб, які не мали чіткої уяви про місце відступу, у якому б ця жменька людей почувала себе в небезпеці, перебуваючи приблизно за триста ліг від свого королівства; попри все, наш хоробрий правитель не втрачав мужності, він ні про що більше не думав, окрім бою і, якби він міг сісти верхи на коня хоча б на деякий час, то ми б, можливо, отримали реванш біля Борисфена (*Boristhenes*), коли противник прослідував туди за нами.

Якщо московити (*Muscovites*) вважали, що перемоги ними вже остаточно досягнуто, про що вони заявляли, то чому ж тоді вони не відразу почали переслідувати залишки нашої армії з обозом, або, якщо ми були повністю розгромлені, як вони стверджували в своїх повідомленнях, то чому ж у такому разі вони не заволоділи нашими гарматами й майном? Якби вони отримали повну перемогу, то дуже легко

могли це зробити. Але насправді, оскільки вони дуже добре знали силу наших атак у відкритому полі, то рухалися завжди великою армією, яка була нездатна дуже швидко нас переслідувати на нашому шляху до Борисфена (*Boristhenes*).

Проте, правду кажучи, наслідки цієї битви були для нас плачевні. Ситуацію ще погіршили втрати Ревеля (*Revel*), Риги (*Riga*) й решти Лівонії (*Livonia*), які противник дуже легко завоював; якщо до всього додати ще й чуму, яка призвела до загального спустошення, то ми можемо з упевненістю сказати, що фортуна була на боці царя у всіх його починаннях; але не варто, втішаючи себе, відкидати й усі ті численні прорахунки, які ми допустили в битві під Полтавою (*Pultowa*). Шведський (*Swedish*) народ при цьому, звичайно, не втратив ні своєї колишньої доблесті, ні честі своєї зброї; але судити про це будуть нащадки.

Московити (*Muscovites*) не були в Полтавській (*Pultowa*) битві кращими солдатами за тих, якими вони були в попередньому році в битві під Головчином (*Holofzin*), не можна також сказати, що вони стали сміливішими з того часу. Ця остання битва в певному відношенні була не менш славною, ніж битва під Нарвою (*Narva*), адже король і тут проявив свої здібності геніального військового стратега.

Двадцять дев'ятого червня (*June*) за старим стилем Карл (*Charles*) XII прибув зі своєю армією до берегів Борисфена (*Boristhenes*); загальна кількість армії, включно з хворими, покаліченими й пораненими, становила на той час близько шістнадцяти тисяч чоловік; решта були вбиті або взяті в полон під час бою.

У нас загинуло кілька генералів, а шістьох полковників спіткала така ж доля; першим з них був граф Торстенсон (*Torstenson*), полковник кавалерійського полку Ніланда (*Nyland*); це був молодий дворянин у віці близько тридцяти трьох років, але вже досвідчений у плані військового мистецтва; окрім того, він був ще й надзвичайно талановитим: якби він прожив довше, то досяг би таких самих успіхів, а можливо й перевершив би свого діда, видатного Леонарда Торстенсона (*Leonard Torstenson*), який був фельдмаршалом шведської армії (*Swedish*) під час наших війн з Німеччиною (*Germany*). Молодий граф у п'ятнадцятирічному віці почав службу в саксонських (*Saxon*) військах в Угорщині (*Hungary*). Король, знаючи його заслуги, доручив йому керувати окремим підрозділом з кількох полків від часу нашого вступу в Україну (*Ukraine*); він на кожному кроці підтверджував, що гідний носити високе звання генерала, аж поки славетно не поліг у цьому бою.

Решта полковників були вбиті на полі бою, серед них Штернбок (*Stiernbok*), який командував полком Упланда (*Upland*), Зігрот (*Siegroth*) з полку Дабл-Карлерса (*Dabl-Carlars*); Ульфспар (*Ulfsparr*) з полку Вестгота (*Westrogoths*); Вейденгейм (*Weydenheim*) з полку Зюдерманда (*Sudermant*); Ранк (*Rank*) з полку Кальмара (*Calmar*) й Бухвальд (*Buchwald*) з полку Йонкьопінга (*Jonkioping*); усі вищезазначені полки були піхотними.

Серед загиблих були також суддя й писар пан Олаф Гермелін (*Olof Hermelin*), радник писаря й людина надзвичайних здібностей Густав Адлерфельд (*Gustavus Adlersfeld*), а також Гіршенштірна (*Hirschenstierna*), секретар короля; усі були вбиті на місці.

Ми довго сподівалися, що Гермелін (*Hermelin*) не загинув, а потрапив у полон. Відомо, що його ім'я було в тому першому списку полонених, що його цар послав до короля Августа (*Augustus*) разом з доповіддю про цю битву; але у всіх інших він значився серед загиблих. Однак дуже дивним видається те, що три священники засвідчили, що поховали його, і кожен у різних місцях; існує ймовірність того, що всі вони були введені в оману, оскільки через велику спеку тіла загиблих розпухали так швидко, що їх важко було розпізнати. Коли я був у полоні в Московії (*Muscovy*) в 1713 році, один козацький полковник запевнив мене, що він говорив з Гермеліном (*Hermelin*) у 1712 році через отвір у глибокому підземеллі в маленькому містечку, розташованому між Україною й Москвою (*Moscow*), назву якого я забув.

Серед полонених перебували такі видатні особи, як граф Піпер (*Piper*), граф Реншильд (*Rheinschild*), принц вюртенберзький (*Wurtemberg*), генерал-майори Шліппенбах (*Schlippenbach*), Росс (*Roos*), Штакельберг (*Stakelberg*) і Гамільтон (*Hamilton*).

Генерал-майор Меєрфельд (*Meyerfeld*), який у даний час фельдмаршал, сенатор і губернатор Померанії (*Pomerania*), мав нещастя за кілька місяців до облоги Полтави (*Pultowa*) зламати ногу; він десь дістав царський документ, який давав йому можливість безпечно пройти через Польщу (*Poland*) й не потрапити до рук росіян (*Russians*) або польських (*Poles*) конфедератів, а звідти вже планував дістатися Німеччини (*Germany*), щоб там вилікуватися. Озброївши генерала цим документом, король відправив його із Старих Санжар (*Stara-Zianscara*), що знаходилися між Полтавою (*Pultowa*) й Борисфеном (*Boristhenes*), де він ніби то для царя виконував особливі доручення, а які саме, я зараз не пригадаю; але все це не врятувало Меєрфельда (*Meyerfeld*) від арешту: у царя виникла підозра, що оскільки документ було видано ще до битви, то він може бути фальшивкою; проте потім генерала було звільнено з умовою, що в обмін на нього буде випущено з полону когось із російських (*Russian*) генералів.

Біля Борисфена (*Boristhenes*) Карл (*Charles*) XII із залишками своєї армії зупинився поблизу містечка під назвою Переволочна (*Perevolocsna*), де Ворскла (*Worskla*) впадає в Борисфен (*Boristhenes*): наміром його величності була переправа через Ворсклу (*Worskla*), яка не надто широка в цьому місці, щоб перебувати на іншому боці річки у випадку, якщо росіяни спробують нас атакувати, а після цього рухатися до Криму (*Crim*). Цей план було нескладно реалізувати, оскільки ми мали в обозі достатню кількість коней для всієї нашої піхоти, а також для обслуги, пажів і маркітантів.

Прийнявши таке рішення, король наказав зайве майно спалити, а всі запаси харчів скласти у великі корзини й розподілити між солдатами з таким розрахунком, щоб кожному полку їх вистачило на шість тижнів. Військову казну, яка охоронялася кількома полками, він наказав розділити на дві окремі частини з відповідним супроводом, а гроші розподілити між офіцерами, щоб ті використовували їх в разі потреби, й зарахувати їм як належну зарплатню.

Після того, як його величність віддав ці накази, до нього прибули його генерали й слізно просили, щоб його преосвященство перемістився в безпечне місце, зважаючи на його серйозну рану, яка не дозволяла йому слідувати за армією й витримувати злигодні. Зі свого боку, вони обіцяли йому точно виконувати всі його накази за умови їх упевненості в тому, що він перебуває в небезпеці й не відчуває тих загроз, з якими може зіткнутися його армія. Ці вмовляння переконали короля, який нарешті зважився на переправу через Борисфен (*Boristhenes*); але перед від'їздом він категоричним тоном наказав Левенгаупту (*Lowenhaupt*) дотримуватися в кожному конкретному випадку його вказівок, які він дав для відступу в напрямку Криму (*Crim*).

Після того, як король зробив всі ці розпорядження, він близько опівночі перетнув Борисфен (*Boristhenes*) разом з піхотним полком Зюдермандланда (*Sudermanland*), який під час бою знаходився в укріпленнях поблизу Полтави (*Pultowa*). Також його величність супроводжували загони підполковника Функа (*Funk*), який знаходився в Біликах (*Belitz*), і підполковника Зільфербельма (*Silfwerbielm*), який містився, як ми вже зазначали, поблизу Переволочної (*Perevolocsna*). Полк Зюдермандланда (*Sudermanland*) налічував двісті чоловік, загін Функа (*Funk*) вісімсот, а Зільфербельма (*Silfwerbielm*) – до п'ятисот осіб, не рахуючи драбантів та кінних ополченців під командуванням Андрепа (*Andrep*), які також пішли за його величністю. Кільком генералам і офіцерам, з яких декотрі були поранені, король також наказав слідувати за ним разом з почтом, канцелярією тощо. Генерал чи гетьман Мазепа (*Hettman Mazeppa*) на той час уже перетнув річку з немалою кількістю козаків.

Граф Левенгаупт (*Lowenhaupt*), який отримав наказ діяти якомога рішучіше й послужити задля слави короля й батьківщини, мав із собою всього двох генерал-майорів, Крейца (*Creutz*) й Крузе (*Cruus*). Коли король полишив армію, решту війська він забрав із собою.

Після того, як король перетнув Борисфен (*Boristhenes*), про його наказ щодо негайного спалення зайвого вантажу й розподілу грошей уже ніхто не думав. Оскільки армія була вкрай стомлена, то як тільки була виставлена охорона й пікети для безпеки війська, усі спокійно пішли відпочивати.

Наступного ранку всіх розбудив князь Меншиков (*Menzikof*), який переслідував нас на чолі всієї московитської (*Muscovite*) кінноти. Він розігнав наші пікети й посунув нашу передову охорону з пагорба, де вони стояли; я сказав пагорб, бо армія знаходилася в долині поблизу Борисфена (*Boristhenes*). Меншиков (*Menzikof*) після цього першого наскоку надіслав Левенгаупту (*Lowenhaupt*) пропозицію здатися.

Я вже раніше зазначав, що наша армія, включно з хворими й пораненими, до від'їзду короля, імовірно, налічувала в своєму складі до шістнадцяти тисяч чоловік, серед яких близько п'яти тисяч були неспроможними воювати через поранення, хвороби й т. д., а близько півтори тисячі пішли з його величністю; таким чином залишки армії, які могли боротися, загально становили від дев'яти до десяти тисяч осіб, що приблизно дорівнювало тій кількості вояків, яка була з королем у день битви під Полтавою (*Pultowa*) тоді, коли він атакував укріплення московитів (*Muscovite*).

Ця армія, якою б малою вона не була, виявляла палке бажання вступити в бій; їй було цілковито до снаги перемогти російську кінноту, перш ніж до неї приєдналася піхота, яка слідувала за ними повним ходом, а потім уже після перемоги супротивника можна було виконувати план і розпорядження його величності; але трапилося лихо, яке визначило нашу долю й перешкодило тому, що ми не спалили наше майно й не розподілили гроші ввечері, як повелів король, і через що все було кинуте в безлад і сум'яття. Дехто з нас мав бажання зберегти цінний вантаж і гроші, які вони здобули ще в Польщі (*Poland*) та в інших місцях, і були незгодні з рішенням короля, до них, у першу чергу, відносилися Крузе (*Cruus*) й Крейц (*Creutz*), які були найбільше в цьому зацікавлені. Можна дійсно стверджувати, що бог нас полишив, а безлад і легковажність змовилися, щоб віддати нас до рук ворога.

На довершення всіх наших нещасть Левенгаупт (*Lowenhaupt*) був змушений погоджуватися з доводами Крейца (*Creutz*) й Крузе (*Cruus*), тому що серед наших військ він був ще мало відомий; щоправда, він командував частиною армії перед битвою під Лісною (*Liesna*), але з тих пір під його керівництвом не було ніякого підрозділу, за винятком лише тих, які йому дали за кілька днів до Полтавської (*Pultowa*) битви. Однак у цій ситуації, у якій він піддавав усіх великому ризику, йому потрібно було діяти більш рішуче; а всім офіцерам армії, які не вникли в суть справи, не звалювати всю провину на нього. І офіцери, й солдати були вкрай обурені його діями, з якими вони були незгодні, але в яких його одного не можна було звинувачувати. Вони не були поінформовані про умови капітуляції, проте зрештою все владналося.

Граф Левенгаупт (*Lowenhaupt*) після того, як через жадібність Кройца (*Creutz*) й Крузе (*Cruus*) був цілковито оточений ворогом, скликав для формальності разом усіх полковників і командирів полків, а також найстарших офіцерів, щоб оголосити їм свої наміри; і хоч більшість з них вважала, що потрібно дати бій і виконувати план короля, на їх протести ніхто не зважав і зрештою вони погодилися з думками тих, хто вже фактично завершив і залагодив усю цю справу.

У результаті цього рішення Крейц (*Creutz*) і Крузе (*Cruus*) були послані до ворога, щоб здатися на умовах, запропонованих князем Меншиковим (*Menzikof*). Умови капітуляції настільки добре відомі, що немає необхідності їх тут уміщувати.

Яніна Пінчук

МЕМУАРИ ГЕНЕРАЛА А. Л. ЛЕВЕНГАУПТА ЯК ДЖЕРЕЛО ОСМИСЛЕННЯ ПОДІЙ ПОХОДУ КАРЛА XII В УКРАЇНУ

При вивченні Північної війни, зокрема подій 1708-1709 рр. в Україні, велике значення має публікація шведських документів тієї доби. Важливим джерелом, що відображає військово-політичні кампанії даного періоду, є мемуари шведського генерала Адама Людвіга Левенгаупта.

Ключові слова: Швеція, Україна, Північна війна, Карл XII.

Дослідження збройних конфліктів часто будується на вивченні свідчень учасників подій. Виклад останніх очевидцями, зафіксований під безпосереднім враженням або постфактумом, дозволяє провести різнобічний аналіз і виявити особливості різних точок зору на предмет, що вивчається.

Не є винятком і тема Північної війни 1700-1721 рр. загалом та зокрема «українського походу» 1708-1709 рр. Карла XII.

Одним з яскравих і гідних уваги свідчень того часу можна назвати мемуари генерала Адама Людвіга Левенгаупта.

При цьому варто відмітити, що як тільки дослідник стикається з проблемою висвітлення історичних подій на основі мемуарів, відразу встає питання об'єктивності відображення фактів.

Ця проблема справді зберігає актуальність, оскільки суб'єктивний виклад подій неминуче несе деяку особову оцінку. Проте при цьому варто віднестися до джерела як до яскравої деталі в загальній мозаїці того, що відбувається, а відсутність безсторонності у всьому звести в ранг хоч би відносного позитиву, а не критичного недоліку.

Такі й мемуари генерала Левенгаупта.

Адам Людвіг Левенгаупт народився 15 квітня 1659 р. в Копенгагені. Освіту отримав у Лундському і Упсальському університетах. Свою військову кар'єру він почав у війську Баварії, у складі його боровся проти турок в Угорщині. У 1697 році Левенгаупт повернувся в Швецію. Король Карл XII на початку Великої Північної війни зробив його командувачем нового корпусу. Спочатку Левенгаупт проявив себе у бойових діях проти Росії в Прибалтиці. Саме тоді йому було присвоєно звання генерала піхоти. Крім того, Левенгаупт був губернатором Риги. Проте у битві при Лісній він зазнав поразки від Петра I, намагаючись з'єднати свої сили, що склалися з 12 тисяч чоловік, з головним військом Карла XII (саме про ці події частково йде мова в нижчеприведеному мемуарному уривку). Після битви під Полтавою в 1709 році Левенгаупт підписав капітуляцію, і залишки шведської армії здалися в полон.

Мемуари цього воєначальника є дуже значимими для дослідників.

Передусім, вивчення збройних конфліктів за щоденниками і мемуарами полководців і великих історичних діячів – явище нерідке і загальноприйняте. Використання таких матеріалів дозволяє створити масштабну, вражаючу стратегічну картину того, що відбувається. Подібні джерела є цінними внаслідок того, що в сукупності можуть сформувати багатогранне, і в той же час досить цілісне сприйняття конкретного конфлікту і бойових дій.

© Пінчук Яніна Володимирівна – письменниця, перекладач (випускниця факультету міжнародних відносин Білоруського державного університету).

Варто відмітити, що в приведеному нижче уривку йдеться не лише про тільки військові, але і про політичні справи. Так, Левенгаупт згадує про переговори Карла XII з гетьманом Мазепою і дає останньому свою позитивну оцінку. Втім, після цього автор підкреслює, що він досить далекий від «чистої» політики, так що його оцінка суто особиста.

Неминучий суб'єктивізм викладу розкриває сприйняття автором сучасних йому контекстів, його позиції щодо почутого, бачення їм своєї ролі у відображених в тексті подіях. Врешті-решт, мемуарні і щоденникові записи немало можуть сказати і про особу автора.

Приведений уривок мемуарів розпочинається з виправдання поразки у битві при Лісній і з відповіді недругам, з чого можна зробити висновок, що генерал – людина самолюбна: він явно дивиться на оцінку ведення бойових дій через призму слави і сліду в історії. Надалі такий виклад поступається місцем безпосередньому, живому відображенню військових дій, де ми також бачимо людину досить емоційну, що переживає за загальну справу, і все-таки честолюбну. Левенгаупт відчуває гордість, описуючи доблесть і стійкість шведських солдатів, але також не приховує гіркоти, сорому і досади, коли оповідає про моменти легкодухості, невдало організовані атаки і маневри, а також про труднощі походу.

Видається цікавим зіставлення мемуарів генерала Левенгаупта і щоденникових записів фенріка Петре, оскільки йдеться фактично про одні й ті ж події.

Так, наприклад, у обох авторів детально описаний штурм Веприка і проаналізовані причини, з яких шведам не вдалося узяти місто з першої спроби. Також і фенрік, і генерал гордяться своїм регулярним спілкуванням з королем і підкреслюють демократизм і активність монарха, який постійно буває на позиціях, спілкується з солдатами і офіцерами, особисто стежить за ходом облогових робіт і контролює питання постачання і тому подібне.

У іншому спостерігаються деякі відмінності: Левенгаупт іноді менше уваги приділяє деталям, його більше цікавить картина в цілому; в той же час імена російських полководців і назви населених пунктів у нього передані ближче до дійсності, тоді як у Петре в деяких випадках вони спотворені майже до невпізнання.

Проте найбільш сильна відмінність між ними лінгвістичного плану, попри те, що Петре і Левенгаупт є сучасниками. Приведений нижче уривок узятий з «Мемуарів Адама Людвіга Левенгаупта», виданих у Стокгольмі в 1952 р. (Adam Ludvig Lewenhaupts berättelse. Med bilagor. – Stockholm: utgiven AV Kungl, 1952.). Текст мемуарів там приведений без змін, старошведською мовою, є тільки виноски і зауваження з вказівкою внесених виправлень, додавань, помарок і тому подібне. Окрім побудови фраз, граматичних форм, інверсії й своєрідних лексичних одиниць, мова оригіналу складна для перекладу і розуміння унаслідок украй важкого, архаїчного правопису. Річ у тому, що перша академічна граматика шведської мови була видана лише на початку XIX століття. До цього певну віху уніфікації граматичних і орфографічних норм можна зв'язувати з ім'ям поета й історика Улофа Далина середини XVIII віків, що використав мову, відносно близьку до сучасного, при написанні праці «Історія Швеції від її початку до нашого часу». До цього, тобто в першій половині XVIII віків, сучасна шведська мова досі знаходилася у стадії формування, і цим легко пояснюються разючі розбіжності між правописом генерала Левенгаупта і фенріка Петре.

У приведеному нижче уривку зроблені спроби зберегти стиль, але дещо полегшити складність оригіналу. Згадувані в тексті українські топоніми представлені у виправленому варіанті, а авторське написання приведені латиницею в дужках.

Мемуари Адама Людвіга Левенгаупта

13 жовтня.

1) Його Величність власною персоною прибув в Роковиць (Rokowitz) з квартир генерал-майора Мейерфельдта, і я удостоївся честі поцілувати йому руку і був прийнятий

королем з особливою люб'язністю. Також я повинен був розповісти, що зі мною сталося, що дало Його Величності особливе задоволення. Він не визнав утрати занадто вже великими, при цьому розпитав мене про те, як ми відважно билися і які випробування нам довелося витерпіти. Інші ж, цілком справедливо і з почуттям прихильності до мене, особливо його величність граф Піпер, перейнялися співчуттям до мене, як і король. І тільки Богові можна було б приписати заслугу того, що ми, таким чином, були врятовані, хоча спочатку було лише відмічено, що в цьому відношенні у мене не було приводів для гордості. Але мій всемілостивий король зробив мені такий люб'язний прийом, і я удостоївся таких почесностей, що це могло б вселити ненависть моїм таємним ворогам і заздрісникам – вже краще б зі мною зверталися огидно, я б і не здригнувся.

І ось поступово я дізнався, що у бесідах частина запрошених стверджувала, що сили ворога не були такими, що перевершують, навпаки, що у супротивника було на тисячу чоловік менше, ніж у нас, і що я командував бездарно. Але я був уражений, швидше, іншим: стверджувалося, що під час бою я постійно мав можливість відійти і міг би з'єднатися з армією Його Величності, якби мої переміщення не були такими повільними.

Це мені передав хороший друг, проте я використав можливість перервати цих брехунів, хоча і незвичним для мене способом: моє звичайне терпіння випарувалося, і я порушив усю світську пристойність, заявивши, що мій всемілостивий король віднісся до того, що сталося, поблажливо і вже висловив своє найвище судження відносно цієї справи, і тому жодна порядна і лолятна до мене чесна людина не стане намагатися відняти у мене те, що цілий світ і навіть ворог не відняв, а тих, хто веде такі розмови з метою мого очорнення і розпусає кляузи за спиною, я можу назвати лише ганьбителями і наклепниками – ось побували б вони в такому пеклі, якого в житті, мабуть, не бачили, тоді б вже зрозуміли усе і судили б про те, що сталося, зовсім інакше. У цю мить усі завмерли, і не чути було майже нічийого голосу. У будь-якому разі я залишаю на совість порядним людям оцінку цієї битви, яку я правдиво описую далі і представляю на вільний суд, щоб кожен склав собі думку, правий я або винен, виходячи зі свого тверезого роздуму.

2) Його Величність продовжував марш, зваживши на мою покірливу пораду і розділивши війська, що рухалися під моїм командуванням, так, що кавалерія йшла з кавалерією, а піхота з піхотою – так набагато краще було для постачання, тому що спочатку в приведених зі мною солдатів не було можливості навіть дістати собі обмундирування, адже вони втратили свій обоз. І я йшов за Його Величністю, чекаючи, коли зможу виконати свій покірливий борг і виконати наказ, який зволить дати король.

18 жовтня Його Величність проїхав повз Стародуб (Staradub). В околицях міста ми помітили кілька козаків, які належали, мабуть, до армії, що наближалася, розділеної або такої, що знаходилася під єдиним командуванням.

25 жовтня Його Величність пройшов маршем повз Новгород-Сіверський, поблизу якого також не спостерігалось нікого, окрім розрізнених козачих роз'їздів, і трималися вони так само, як їх товариші під Стародубом.

29 жовтня до Його Величності прибув з візитом козацький гетьман Мазепа, старий, наділений, по-моєму, великим розумом і розсудливістю. Сподіваюся, мене не стануть винити, якщо я припускаюся помилки, оскільки мені було невідомо, які стосунки між ним і нами, я знав тільки, що він користується заступництвом Його Величності. Далі я лише коротко розповів про подальші переміщення Його Величності, а також про те, що я сам безпосередньо пережив і що бачив на власні очі: бо у мене немає анінайменшого бажання що-небудь винаходити або робити скандальні викриття, або перекручувати, розповідаючи про все «відповідними» словами, я хочу лише представити реальні події військового часу, які допоможуть читачам скласти собі думку про те, що відбувалося.

3) **2 листопада** Його Величність віддав наказ зайняти оборонну позицію біля річки Десни (Dezna), на протилежному березі якої отаборився ворог. Було зрозуміло, що переправитися через неї буде важко. Більшій частині наших солдатів, котрі перебували на крутому обриві, для переправи довелося спуститися нижче за течією річки і перепливати її на плотах із з'єднаних разом колод або на невеликих човнах, які хилило назад-вперед і якими було важко управляти при такій течії. Інший берег поріс густими кущами, крім того, на узвишші стояли наші гармати, і супротивник довгий час не наважувався на-

близитися, поки не переправилося близько ста наших бійців, і тоді ворог вчинив на них напад з темряви з досить великою перевагою в числі. Проте, втративши близько ста чоловік, ворог був відкинутий і відступив. Особливо добре себе показали в цьому зіткненні солдати нашого Весманландського полку.

3 і 4 листопада було споруджено два мости через річку, по яких ми і проїхали на інший берег, при цьому ворог негайно відступив. Ми продовжили марш на Батурин (Baturin), в якому перед цим розташовувалася резиденція гетьмана Мазепи, проте незадовго до нашого приходу місто було узятє ворогом, будинки були зруйновані, а місто спалене дотла і спустошене.

Далі ми попрямували до Ромнів (Romna), де Його Величність перебував з 18 листопада по 17 грудня. Я в першу чергу розповідаю про Його Величність і про сили, очолювані безпосередньо королем. Що ж до інших військ, то вони також продовжували просування й іноді у них відбувалися невеликі сутички з ворогом, які я лише спостерігав з боку, а то і просто чув про них з чужих слів. Це усе, що було відомо про ворога і його переміщення.

18 грудня вночі Його Величність увійшов до Гадяча (Hadiatz) після маршу по лютому морозу, через який у багатьох з наших хлопців руки і ноги просто відваливалися від холоду.

4) Там Його Величність пробув до 23 грудня, а потім, коли ударив ще нестерпніший мороз, то продовжив марш на Веприк (Wiprick), поблизу від якого розташовувався не лише ворожий гарнізон, але і війська генерал-лейтенанта Ренна з частиною кавалерії. Після нашого прибуття на місце ворожа кавалерія відступила, а піхота залишилася на місці. Тим же вечором і вночі король слідував маршем до села, розташованого в 1-2 милях від Веприка.

5) Під час маршу на Гадяч багато солдатів замерзнуло на смерть або були поранені, і далі це відбувалося постійно. Його Величність і сам багато разів обморожував обличчя. І не буде перебільшенням сказати, що одного разу я трохи не замерзнув на смерть і сам, тому що в невідходящий момент покинув теплу селянську хату в передмісті Веприка, і також не збрешу, якщо згадаю, що тоді мене мало не захопили в полон козаки. Наше перебування в цьому селі затягнулося, а тим часом зима ставала ще жорстокішою, такою, що навіть птахи клякнули на льоту – Його Величність сам одного разу підібрав одного такого птаха, ще живого; у той же час, більший частині наших військ доводилося стояти просто неба. Коні і воли теж гинули від морозу; і ще думаю, що не так вже помилюся в підрахунках, але, здається, тоді втрати від холоду в моїх частинах склали не менше 4000 солдатів; небагато знайшлося б незгодних з тим, що мороз стояв просто нечуваний.

6) Його Величність віддав наказ кільком полкам зайняти позиції навколо передмість Веприка, щоб заблокувати гарнізон, що розташувався у місті. Потім король власною персоною на чолі частини сил відійшов до Зінькова (Czinkowa) і перебував там кілька днів, нічого не роблячи, потім після роздумів він вирішив узяти Веприк потужним штурмом.

7) **7 січня 1709 р.** при світлі дня ми три рази підходили до Веприка з різних позицій, й із самого початку у мене було погане передчуття, хоча ніхто не посмів би мені сказати, що я заздалегідь знав, як розвиватимуться події. Місто було укріплене посередньо, але ворог почав поливати стіни водою, так що вони відразу ж обледеніли. Штурмових сходів нам бракувало, вони були важкі, та ще і короткі, і всього їх було вісім або десять. Солдатам, особливо на двох напрямках, доводилося переміщатися на довгі відстані. Пройти ж стіну не було ніякої можливості. Я зневірився побачити благополучний результат справи. Я думаю, якби атака тривала ще півгодини, то ворог міг би здатися нам беззастережно, але сталася неприємна для нас подія: на одному з напрямів атака проводилася безрозсудно, солдати рухалися з усіх боків одночасно, так неможливо було узяти місто, замість цього наш штурм був відбитий, і під час цієї невдалої спроби ми втратили дуже багато бійців, і у тому числі іменитих, гідних і хоробрих офіцерів. Уночі бій був зупинений, і ворог покірно здався на милість Його Величності; наступного дня полонеників відправили в інше місце, але при цьому король дозволив зберегти в недоторканості речі, що належать їм, і позитки.

8) Його Величність знову попрямував до Зінькова і залишався там до 27-го січня, коли вночі таємно виступив звідти з частиною кавалерії у напрямі сил генерал-майора Шамбурха, який стояв зі своїми солдатами біля Опошні (Opozna). Я не можу чітко описати

хід битви, оскільки не брав у ній участі, мені навіть було невідомо, що король виступає вночі, про це мене повідомив тільки на наступний ранок генерал-майор Лагеркруна. Але здивований був не лише я, ворог також був захоплений зненацька і зазнав значних утрат, хоча, якщо не помиляюся, від нас втікали і граф Меншиков, і генерал Ренне, а взагалі ворожі війська почали гарячковий відступ, шукаючи порятунку.

9) З числа тих, що відступали, були захоплені полоненики, їх Його Величність залишив під охороною загону на чолі з ротмістром: правда, ці полонені потім вирвалися на свободу і знову приєдналися до сил супротивника.

10) **30 січня** я разом з тими, хто залишався в Зінькові, висунувся на з'єднання з силами Його Величності в Котельві (Gottikwa), де король залишався до 9 лютого, тоді як ми пройшли маршем у напрямку до Хухри (Kukra), розташованій в Російській Україні. Біля Хухри, а також по той бік дороги, біля Охтирки, ми виявили ворожі війська. Ворог спочатку атакував наших волохів. Вони трішки відступили, очікуючи наших військ, які вже показалися вдаліні, так що ворог з Хухри повернув на дорогу, що веде до Охтирки, і також відійшов. Його Величність дозволив волохам, які слідували з ним, йти вперед, так що тепер полк під командуванням полковника Таубе йшов прямо за ними, так, ніби вони складали один підрозділ. Тому, коли волохи наблизилися до ворога, який прицілювся і дав вогневий залп по них, то сили їх були оцінені помилково. Тоді волохи розкрили фланг, розтягнувши його вліво і управо, і тоді Його Величність разом з принцом Вюртембергським і полковником Таубе атакував їх, йдучи у бій з рапірою в руці, і ворог розвернувся і кинувся навітки, і під час цієї втечі зазнав серйозних утрат. Наші волохи також не забули влаштувати побиття тих, хто утікав. Незайно після цього ми побачили, як запалали передмістя Охтирки, і Його Величності довелося відвести війська назад до Хухри, де солдати встали на нічліг і де ми пробули до 11 лютого.

11) Того ж дня уранці ми вийшли з Хухри, тому що вогонь з усіх боків уже підступав до села, так що для багатьох виявилось важко піти неушкодженими, та ще з речами. Інші навколишні села також були у вогні, і на всі боки були відправлені загони солдатів для знищення і спалювання усього, що збереглося, адже з усіх боків нас оточував ворог.

12) Король дізнався про те, що біля містечка Красний Кут (Krasnakutti) розташувалися ворожі сили, і поспішив до цього місця з частиною кавалерії, що була при ньому. Просування було стрімким, незважаючи на глибокий сніг з крижаною кіркою. Кавалеристи здолали риссю близько трьох довгих українських миль. На місці волохи, що завжди йшли попереду, виявили на відстані доброї милі від містечка ворожий форпост в числі приблизно 30 солдатів, які утекли, – наші воїни влаштували гонитву, так що з числа бійців супротивника сховалося тільки три або чотири людини. Після допиту полонеників стало відомо, що ворог досі перебуває поблизу Красного Кута. Наші галопом пустилися до місця розташування ворожих сил, так що мало не загнали коней. Біля населеного пункту розташовалося кілька ворожих ескадронів, які при наближенні наших сил відкрили вогонь. Але наші бійці пішли на всьому скаку в рукопашну і ударили так, що ворожі солдати розвернулися і розбіглися на всі боки, спрямовуючись на інший кінець містечка, щоб там зібратися для контратаки. Під час першого зіткнення вони втратили близько ста чоловік убитими і полоненими. Проте будь-кому повинно бути ясно, наскільки були розосереджені наші сили після таких стрімких пересувань, крім того, велика частина нашої кавалерії не встигла приєднатися до передового загону, а піхота взагалі значно відстала.

13) Поки супротивник зосереджував свої сили і вибудовувався бойовим порядком, я поскакав назад, щоб поквапити тих, що сліднують за нами, тому що позаду йшла мало не половина нашої кавалерії. Ворог розвернувся, і ми почали рух двома колонами, одна з яких йшла по високих пагорбах, а інша розтягнулася уздовж досить широкої замерзлої річки. У нашому авангарді спостерігалася занепокоєння, бійці хотіли так само, як перед цим, спрямуватися по обох дорогах за супротивником. Я вже поквапив нашу Смоландську кавалерію і, не знаючи, що за ними йдуть й інші відстаючі сили, приєднався до смоландців. Проте генерал-майор Крузе, відхилившись від первинного напрямку, стояв зі своїми денщиками на дорозі через рівнину, де раніше займав позицію ворог. Я запитав його, чи не чекає він когось. Він відповів, що очікує підходу свого полку і свіжого коня і сказав, що ніяк

не може прискорити просування, а також згадав, що зараз до нас підтягувалися його полк, Ліфляндський гвардійський полк і ще кілька. Я благав його поквапити їх, як тільки вони підійдуть, і поскакав на своєму втомленому коні (хоча мені усі коні попадалися не особливо міцні) уздовж річки у супроводі денщика.

14) Я їхав зовсім недовго і незабаром побачив основні сили нашої кавалерії, а також частину бійців, що переправилися через річку, – вони стояли біля млина. З їхнього боку я також розгледів, як з лісу виходять і спрямовуються до нас два загони ворожої піхоти і піших драгун приблизно по триста чоловік кожен. У той же момент я почув, як наші бійці з криком розвернулися і, замість того, щоб кількома ескадронами атакувати супротивника і відкинути його, з криками пустилися в ганебну втечу, прямо повз місце, де я стояв. Я вхопив шпагу і заступив їм дорогу, намагаючись зупинити. Але солдати немов нічого не бачили і не чули, вони готові були знести мене лавиною і насправді трохи не перевернули мене разом з конем, а у результаті просто захопили за собою. Я намагався відшукати прапор, щоб підняти його і стягнути до нього назад розкидані сили. Але нічого не допомагало, хоча я надовго затримався на місці, так, що побачив ворожих солдатів вже поблизу від мене, і тут мені нічого не залишалося, як з гіркотою в душі розвернутися і наздоганяти наших.

15) Генерал-майор Крузе з його полком і ліфляндськими гвардійцями, які також займали позицію на рівнині перед річкою і знаходилися не на тій стороні, де було розташовано містечко, і тому не могли з'єднатися з піхотою, яка відставала ще сильніше, не змогли прийти на поміч відразу ж. Але коли наші солдати побачили полк генерал-майора Крузе і ліфляндців, що рухаються у бік ворога, то розвернулися і приєдналися до прибулих сил, так що ворог знову почав відступати. Наші війська, що йшли по схилу пагорба і переслідували ворога по рівнині, дійшли до іншого містечка під назвою Городне (Glozodna), де розташовувалися ворожі війська під командуванням князя Менишкова, до яких приєдналися і ті солдати, що врятувалися від гонитви в Красному Куті. Там же були квартири піхотинців і піших драгун. Ми поспішили геть від цих будинків, що горіли, але збиток нам все одно був нанесений, особливо постраждали королівські лейб-гвардійці, які рухалися попереду усіх, а потім були вимушені відступити, і, як мені потім сказали, Його Величність теж наражався на велику небезпеку, яка була б тим більшою, якби ворог надумався атакувати. Проте у результаті усі сили Його Величності згрупувалися поблизу цього містечка, ворог вночі покинув свої позиції, і королівські війська розташувалися в населеному пункті.

16) Наступного дня, **12 лютого**, Його Величність продовжив марш на Мурафу (Muracho), і при цьому усі поселення, що попадалися нам по шляху, піддавалися спалюванню. 13 лютого ми підійшли до Коломаку. У цей час почалася зимова повінь, під час якої ми з найбільшою небезпекою і труднощами, втративши кілька чоловік утоплениками, підійшли до Рубльовки (Rublowka) і просунулися до Опошні. Там Його Величність зупинився до 3 березня, після чого Його Величність покинув це місце і разом з придворними і частиною військ попрямував до Будища (Budiszin), залишивши кілька піхотних і кавалерійських полків біля Опошні на зимових квартирах; також навколо села розташувалися ще кілька полків.

17) **33 березня по 29 квітня** Його Величність безвиїзно перебував у Будищах, у цей же час з'явилися запорозькі козаки, послані гетьманом Мазепою, і потім до нас приєднався кошовий отаман з 5 тисячами чоловік пішими і кінними. Було там кілька чоловік татар, але їх негайно відіслали назад.

(...)

1) Після того, як Його Величність відправився 29 лютого в Полтаву (Pultawa), я пішов за ним туди 30 лютого разом з фельдмаршалами. Я можу сказати, що моїми дуже неприємними і сумними днями усього життя були ті, що я провів під Полтавою, це було для мене унікальним переживанням: окрім стану моєї душі і моїх думок, були також безліч об'єктивних проблем, з якими мені довелося зіткнутися: я страждав від безперервних кольок і, крім того, від діареї і втрати апетиту. Я помітно схуднув й іноді ледве міг ходити. Також не було нічого, щоб підбадьоритися і підвищити собі настрій

– лише з найбільшою сміливістю і ризиком можна було дістати бутель самогону, який коштував приблизно 7, 8, іноді 10 або 12 риксдалерів, хоча я можу і помилятися по частині цін. Уся моя «свита» і я відійшли від Лісної (Lesna) – у мене під опікою була безліч народу, ось тільки чим їх було прогодувати? До нещастя, нам не трапилося на шляхах ніякого маркітанта, що може позичити грошей, і тому мені і моїм солдатам доводилося виживати, як прийдеться. І це не кажучи вже про багато інших прикрих пригод.

2) Місто не було особливо добре укріплене, і, ймовірно, ми б зазнали менших утрат, якби відразу кинулися врукопашну, а не пішли на зближення з ворогом пізніше: противник мав в розпорядженні і квартири, і провізію, а також додаткові сили, які були підтягнуті вночі. Наші зусилля зовсім не відразу могли б принести результат, зважаючи на погане постачання, а наші люди, зайняті облоговими роботами, постраждали від куль супротивника: деякі були застрелені, інші отримали поранення. Ми не могли узяти місто штурмом, тому що у нас навіть відчувалася нестача озброєння і боєприпасів, так що солдатам доводилося підбирати стріляні кулі, випущені ворогом, – але і вони нікуди не годилися, тому що були вже наддплавлені. Ми, можливо, і могли б узяти фортецю, до якої наближались, але цього у результаті так і не сталося: як у будь-якій пристойній фортеці, там був і рів, і міцна стіна, в цьому Полтава цілком відповідала звичним зразкам фортифікації, але для її штурму, звичайно, була потрібна армія, підготовлена до атаки і забезпечена належним чином.

3) Риття траншеї почалося 1 травня, усі, кому була доручена ця робота, проявляли старання і працювали швидше, ніж це могло бути, по-моєму, з таким малим числом людей й інструменту. Ми не просто підібралися впритул до стін, а також зробили в трьох місцях підкопи і встановили міни. Але нам не вдалося нічого цим добитися, ми тільки обрушили частокіл і стіну з одного боку, проте ворогові вдалося витягнути з наших мін пороховий заряд, а також у них було досить часу для зведення численних барикад, так що йти врукопашну було неможливо, хіба що тяжко повільно підбиратися до ворога, бездумно несучи людські втрати. Ворог тим часом розташувався в особливо пошарпаному і віддаленому передмісті, відтягнувши свої сили з самої фортеці, але командування і повідомлення було побудоване так, що ворог не наражався на особливу небезпеку, покинувши межі укріплень. Повірте, що тут я говорю правду, тому що сам згодом, опинившись в полоні, багато що бачив на власні очі.

4) Ніхто не боровся з труднощами і не ризикував так, як сам Його Величність, і в той же час багато хто, не змовляючись, прагнули випнути свої заслуги і показати себе незамінними. Якщо б тільки Господь зробив так, щоб не знайшлося ні стільки безрозсудних, таких, що намагаються зробити неможливе наперекір об'єктивним обставинам, ні стільки боягузів – тоді б з нами не сталося такого великого нещастя, що нас спіткало.

5) Мені командування не довірили, тому мені не слід було турбуватися ні за кого і ні за що. Я як можливо частіше здійснював свої смиренні візити до Його Величності, радів, якщо король був у доброму настрої, у разі потреби вирушав спостерігати за веденням облогових робіт, хоча ухилявся від цієї повинності, якщо тільки була можливість, особливо якщо виявлялася, що король уже там перебуває, тим більше, Його Величність звик всюди бути присутнім, і особливо йому подобалося, коли солдати самі підходили до нього і починали щось показувати – це було мені відомо.

При изучении Северной войны, в частности, событий 1708-1709 гг. в Украине, большое значение имеет публикация шведских документов того времени. Важным источником, отражающим военно-политические кампании рассматриваемого периода, являются мемуары шведского генерала Адама Лудвига Левенгаупта.

Ключевые слова: Украина, Швеция, Карл XII.

The publication of the Swedish documents that reflect the events in Ukraine 1708-1709, plays an important role in the studies on the Great Northern War. The memoir of the Swedish general Adam Ludwig Levenhaupt is a valuable source reflecting the military and political events of the period.

Keywords: Ukraine, Sweden, Carl XII.

РОЗВІДКИ

УДК 351.858 : 323.272 (477.43) «1648/1650»

Ірина Діптан

●

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНА ІДЕЯ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ («ХМЕЛЬНИЧЧИНА В РОЗЦВІТІ»: 1648-1650 РОКИ) У БАЧЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті висвітлюються погляди М. Грушевського на сутність національно-державної ідеї в перші два роки Української революції XVII ст. (витоки, рівень усвідомлення та втілення державницьких постулатів у домаганнях козацьких керманічів). Наукова непроминальність доробку найвидатнішого вітчизняного історика засвідчується порівнянням його суджень і висновків із міркуваннями авторитетних сучасних дослідників означеної доби.

Ключові слова: М. Грушевський; Б. Хмельницький; Українська революція XVII ст.; Хмельниччина; козацтво, Річ Посполита; Ян II Казимир, Іслам-Гірей III; Українська державна ідея.

«Та хоч як неясні, фантастичні ті дезидерати Хмельницького, вони мають своє значіння в історії розвою політичної свідомості на Україні. Треба було аж Хмельниччини, щоб вони вийшли навіть в такій неясній формі. Треба було ще десяти літ, щоб ті фантазії про своє князівство втілились в проект Великого князівства Руського» [22, с. 473].

У своїй засадничій у розгляді Української революції (1648 – 1657 рр.) статті «Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз» (1898 р.) М. Грушевський висловлює тезу, що є аксіоматичною: «Ідеї, як і все інше в природі, потребують часу для свого зросту» [22, с. 473]. Українська державна ідея, як історично обґрунтована концепція національно-державного буття українства, також мала свою генезу й різні шаблі розвитку, кристалізації в світогляді, устремліннях і діяннях тогочасних еліт.

Об'єктом нашого дослідження є національно-державна ідея за доби Б. Хмельницького в доробку М. Грушевського, а предметом – її наявність/відсутність, форми втілення в домаганнях, ступінь зреалізованості у практиці козацьких керманічів у перші два роки Української революції в баченні вченого.

Завдання нашого історіографічного дискурсу зумовлюються тими проблемами, що, як наріжні, виокремлені М. Грушевським, і розв'язання котрих прочитаємо на сторінках «Історії України – Руси» (8 т., 1 і 2 книги 9 т.), низки статей і синтетичних праць.

© Діптан Ірина Іванівна – доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, доцент, кандидат історичних наук.

По-перше, «...наскільки Хмельниччина, як епоха, була суцільна, плянова, конструкційна?» [11, с. 1479].

По-друге, «...як члени козацької старшинської верстви розуміли свою роль? наскільки в... діяльності водилися вони своїми класовими інтересами – наскільки свідомо фундували українську аристократичну верству?» [11, с. 1483].

По-третє, як витлумачувати дилему: народ – козацько-старшинська еліта, тобто, наскільки владна верхівка виходила за межі власних «...інтересів і виявляла розуміння загально-державних чи загально-національних інтересів?» [11, с. 1485]. Чи сформулювала ідеали «...політичної незалежності і національної автономності українського народу?»

По-четверте, якими були взаємини новопосталої еліти із верствами тодішнього українського суспільства? «...наскільки допускала їх до впливу чи поборювала...» [11, с. 1485].

По-п'яте, «що представляла з себе та група старшини з Хмельницьким у центрі, що провадила повстанням, війнами, дипломатією, державною роботою Хмельниччини? На скільки вона була одноцільна» [11, с. 1485].

По-шосте, якою була роль гетьмана в розвою подій: «...наскільки виявляв він свою індивідуальність, і чи можна помітити певну однаковість і послідовність в його... політиці? як належить взагалі оцінювати його індивідуальність і його впливи?» [11, с. 1485].

По-сьоме, що ж являла собою Хмельниччина: «...чи се бодай хоч у якійсь мірі національна епопея, якою вона малювалася на протязі століть українській старшині, українській інтелігенції і навіть народнім масам?» [11, с. 1483].

Позаяк розгляд предмету дослідження хронологічно окреслений 1648–1650 роками, наша відповідь не буде повною (про вичерпну – не йдеться), впливатиме з контексту подій означеного періоду *.

М. Грушевський час із квітня 1648 року до початку 1650 року характеризує як «...період найвищої сили і розцвіту великого українського руху, ...коли Хмельницький і його товариші... поволі дійшли до тих високолетних плянів соборної, незалежної України і широких політичних комбінацій для її забезпечення...» [9, с. 3].

Задля з'ясування чинників, які спонукали козацьких керманичів вийти за межі традиційних уявлень православного лицарства, услід за вченим проаналізуємо їх вимоги / петиції на переговорах із урядовцями Речі Посполитої.

Після «...цілком несподіваних тріумфів жовтоводських та корсунських...» [9, с. 3], Хмельницький зовсім не вважав себе ворогом Корони. М. Грушевський порівнює гетьмана з вершником, який утратив не в сідло, а перескочив через коня, позаяк «для тої програми, яку він міг мати в сій стадії своєї діяльності, вже було і так за багато». Тому проводирі повстанців прагнули «залагодити як найскорше все що сталося...» [9, с. 9] за умови отримання доволі скромних жадань-поступок. Квінтесенція домагань Хмеля (як переказано М. Потоцькому Тугай-беєм) – «удільне панство» козацьке [9, с. 12]. До короля – козацького протектора (на той час – уже покійного) – вимоги ще поміркованіші: виплата боргу за 5 років, 12-тисячний реєстр, права грецької віри; згідно з ханською грамотою – повернення татарам упоминок [9, с. 15]. Якщо козацька голота, запорожці прагнули подальшої війни з Польщею, то «старшина... вважала за краще уступитися на Запорожжя і... маючи за собою Орду, добиватися від польського правительства, щоб воно задовольнило її домагання» [9, с. 19]. Хмельницький обрав середню лінію: не вийшов із «волості», але до певної міри відмежувався від «хлопської жакерії» **.

* Дана стаття є логічним продовженням попередньої: Діптан І. Чинники і початок «Хмельниччини»: візія Михайла Грушевського // *Сіверянський літопис*. – 2015. – №5 (125). – С. 84-102. Наукову актуальність і непроминяльність доробку М. Грушевського в означеній царині авторка засвідчує порівнянням суджень і висновків ученого з міркуваннями найавторитетніших сучасних дослідників Української революції XVII ст.

** В. Смолій і В. Степанков стверджують, що «після здобуття перемог під Жовтими Водами та Корсунем [...] було сформульовано ідею ...створення, хоча б і на обмеженій території, автономної козацької держави» [26, с. 241]. Ця Козацька держава ще не бачилася спадкоємницею Київської Русі з українським монархом (гетьманом) на чолі. На думку авторів, відмова Б.Хмельницького від походу

М. Грушевський упевнений, що «...ся середня лінія... подобалася Хмельницькому» [9, с. 21]. Відтак гетьман сприйняв пропозицію офіційного представника тимчасового уряду Речі Посполитої А. Кисіля про перемир'я; сам подався до Чигирин; хан із ясиром (200 тисяч невольників із України) пішов до Криму. Між тим польське громадянство побоювалося, що Хмельницький рушить далі: «...сподівалися у Львові, виглядали над Вислою» [9, с. 21]. «В тім часі Хмельницький, – стверджує історик, – міг би перейти вздовж і впоперек цілу не те що Україну, а й Білорусь, Литву й саму Польщу, і не стрів би перешкоди..., щоб зробити кінець пануванню шляхти... Але Хмельницькому то не було в голові...» [6, с. 280].

Натомість козацьке «...повстання розвивалося на стільки успішно... з власної потенції, що ледве чи потребувало спеціальних заходів» [9, с. 30]; масове «показання» селянської людності (передусім – Лівобережжя) відбувалося й усупереч розпорядженням Хмельницького [9, с. 30-31] – бо ж «...селянське повстання, селянська жакерія, не лежали в тодішній тактиці Хмельницького...». На переконання вченого, гетьман «...мусів відчувати непевність своєї позиції: йому небезпечно було і гамувати се повстання, що в такім разі могло б обернутися против нього самого, і ніяк було пускати його ватажків самопас, не даючи відчувати свої руки і контролю: вони могли б також вирости по-над голову гетьманови – як се вже... і помічалось у Кривоноса». Дослідник говорить про «...підозріливу і заздрісну на пункті своєї влади й авторитету вдачу Хмельницького...». Відтак Богдан «...рішається покінчити з своїм пасивним вичікуванням, опанувати західний театр повстання і взяти його в свої руки» [9, с. 49]. Десь 20 (30) липня в Паволочі, за Білою Церквою – «Рубікон перейдено»*.

Історик зауважує на воєнно-дипломатичну хитрість гетьмана, котрий «...підмінював свою боротьбу з польським режимом боротьбою з певними магнатами...: було се вповні в дусі шляхетських понять, де... все... зводилося до суперництва й боротьби магнатських категорій...» [9, с. 58]. Це, з одного боку, знеохотило литовців від інтервенції восени 1648 року, а, з другого, посприяло «партії миру» (Є.Оссолінський, А. Кисіль) супроти інтриг «партії війни» (Я.Вишневецький «...перед козаками виступив як речник безоглядної боротьби з повстанням...»; козаки сприймали його каральні акції «...як виклик на бій на жите і на смерть») [9, с. 45].

Запланований на 13 (23) серпня з'їзд гетьманських і польських уповноважених (останнім дозволялося йти на значні поступки задля збереження цілісності Корони) не відбувся. А. Кисіль – «сумний рицар польсько-українського порозуміння» за М. Грушевським – звинувачував у цьому польських вождів, кожен із яких «...пхав річпосполиту на марсову дорогу...»; чернь піднялася так, що «...Хмельницький опинився у власті тою юрби...» [9, с. 65], стратив довіру до нього й звернувся до Орди. «Так в очах партії згоди, – підсумовує вчений, – Хмельницький вмів заховати всякі апаранси того, що згода не дійшла до кінця не з браку його волі і бажання» [9, с. 65].

Констатуючи наслідки переможної для повстанців Пилявецької битви («Самі козаки рахували 6460 «скарбних» возів, захоплених тоді» [9, с. 77], М. Грушевський гадає про чинники Західного походу Хмельницького. Найвірогідніше, «...що чернь прагнула війни, поривалася нищити Ляхів до останку, і Хмельницький [...] мусів плисти далі, обережно кормуючи своїм кораблем на розгуканих хвилях повстання» [9, с. 80]. Та й «...польська сторона, – розмірковує далі оповідач, – сама знищила всяку можливість трактатів перейшовши до зачіпної війни»; лише «...заклик нового пана ситуації... [майбутнього короля], кандидата Хмельницького, дав йому... привід» [9, с. 81] припинити війну. А наразі «серед сеї повстанської завірюхи, по слідах пилявецьких утікачів, ішла татарська орда, а за нею козацька армія на безрадний в своїм переполоху Львів» [9, с. 84]**.

на Варшаву та Краків зумовлювалася двома чинниками: «...по-перше, більшість старшин і козаків вважали, що ...необхідно узгодити свої подальші дії з волею короля, якого сприймали як свого протектора. По-друге, вони не виступали за виборення незалежної держави й продовжували залишатись у полоні ідеї язгеллонського федералізму, що трактувала Річ Посполиту як єдину й неподільну державу – батьківщину всіх народів, які у ній проживали» [26, с. 244].

* Автори не погоджуються з твердженням М.Грушевського, що «...під час... походу через західно-українські землі гетьман залишався байдужим до справ визвольної боротьби народних мас» [24, с. 135]; уважають, що «...саме Богдан Хмельницький вимагав наступу до західних меж етнічно українських земель» [24, с. 133]. М.Грушевський ініціатором називає І.Виговського.

** В. Смолій і В. Степанков припускають, що, рушаючи в Західний похід, гетьман передусім прагнув

М. Грушевський задається питаннями: чому гетьман, який «...міг би й сю кріпость взяти без клопоту...» [6, с. 282] не штурмував, не руйнував Львів, під мурами котрого – вже 26 вересня (ст. ст.)? Чому ні збройно, ні організаційно не допомагав довколишнім повстанцям? Можливо, це викликано пієтизмом до столиці тодішньої Русі, до місця свого виховання, з огляду на тамтешню українську громаду?... Та «загальна пасивність Хмельницького в сій кампанії...», – висновує дослідник, – велить шукати загальніших мотивів...» [9, с. 88]. Найголовніше – «...не хотів здобувати... [міста] воєнною силою – щоб не віддавати його на здобич козацтву й... «черни...» [9, с. 89], а тому обмежився контрибуцією в 50 тис. червоних (чверть раніше заявленої суми) [9, с. 91]. Це – по-перше. А, по-друге, тодішній рівень усвідомлення гетьманом перспектив боротьби зумовлював саме таку поведінку. «Очевидно..., – розмірковує М. Грушевський, – що ні у гетьмана ні в ближнім оточенні його не було ще ніяких плянів національного чи соціального визволення Галиччини, хоч обставини були дуже пригідні на се: польський елемент був безборонний, розпорошений, до решти збентежений, а стихійна сила народного руху була дуже велика» [9, с. 93] *.

Облогу Львова (28 вересня – 16 жовтня (ст. ст.)) вчений трактує як страчений час, позаяк місто можна було здобути передовими відділками М. Кривоноса. Замість можна було «зв'язати» якимось козацьким корпусом і рухатися далі. «Але видно, сього йому [гетьманові] не треба було...» [9, с. 94-95] **.

М. Грушевський дорікає Б. Хмельницькому та його оточенню за незреалізованість перспективи переможного завершення війни вже наприкінці 1648 року. Вчений упевнений, що «вони могли тоді розвалити Польщу або зробити державний переворот, поставивши певні конституційні умови конвокаційному, чи елекційному сеймові». Аргументи дослідника – такі: по-перше, Західна Україна «...лізла тоді до рук, ще не обезкровлена, сорозмірно сильна, не розчарована в козацькій режимі»; по-друге, «татари тоді ще не напрактикувалися в тактиці політикування на два фронти для утримання рівноваги між Україною і Польщею, як пізніше, і Тугай-бей, що командував татарськими силами був вірним приятелем Богдана...» [11, с. 1491].

То чого ж прагнув гетьман пізньої осені 1648 року? На думку Грушевського, «... Хмельницький... свідомо ужив... свою зручність і всі впливи на те, щоб сю воєнну енергію свого війська і його найбільш радикальних проводирів після львівського епізоду уткнути в новий бар'єр на сім побіднім шляху – в облогу Замостя..., щоб дати Польщі змогу впорядкувати свої відносини до козащини – себто перед усім вибрати короля, що мало послужити першою підставою сього впорядкування» [9, с. 95]. Відтак гетьман і статечна старшина всі свої кривди та жалі, благання та прохання воліли покласти до ніг майбутнього короля, а щоби до них дослухалися – мали належно застрашити войовниче налаштованих магнатерію та шляхетство. Задля цього воєнні операції під Замостям «...без останнього розгрому Польщі дотягнуто до того моменту, коли можна було повести переговори з новим паном Польщі, і небезпеку повного й безповоротного (як того можна боятись) розриву з Польщею... – козащина обминула» [9, с. 101] ***.

ствердження на польському престолі того претендента, котрий пішов би на порозуміння з козацтвом, а «згодом... домогтися від польського уряду визнання створення на визволених землях козацької Української держави... в межах Речі Посполитої» [24, с. 134]. На гадку дослідників, для гетьмана «... проведення західного походу... мало слугувати не стільки встановленню над західноукраїнськими землями його влади, скільки стати потужною військовою акцією для обрання на трон кандидатури, спроможної реалізувати політичні плани Війська Запорозького» [26, с. 246].

** В. Смолій і В. Степанков констатують, що на вересень 1649 р. ані гетьман, «...ані старшина ще не спромоглися перейнятися ідеєю фундації незалежного державного організму в етнічних межах України, а отже і висунути відповідну політичну програму» [26, с. 246]. Упродовж серпня-вересня 1648 р. у свідомості молодшої української еліти виразно окреслюються контури ідеї виокремлення у складі федеративної Речі Посполитої її третього суб'єкта – Руської/Української держави... зі статусом, який мало Велике князівство Литовське [...] Досягти цього намагалися шляхом зведення на трон православного короля, котрий став би «руським королем за своєю суттю» [26, с. 245].*

*** На переконання В. Смолія і В. Степанкова «характер воєнних дій перших днів облоги засвідчував не стільки бажання Хмельницького будь-що оволодіти Львовом, скільки намір змусити магистрат капітулювати й пристати на його умови» [24, с. 136].*

**** Розмірковуючи над причинами, котрі зумовили підтримку Б.Хмельницьким кандидатури Яна*

М. Грушевський трактує тогочасні плани Б. Хмельницького та його радників як такі, що «...не виходили за вимоги відновлення старих козацьких вольностей і збільшення козацького реєстру до 12 тис.» [20, с. 305], перебували в руслі «...козацько-шляхетських побажань (перетворення «старинного козацтва» в своєрідну шляхту Козацької України) і шляхетсько-козацького монархізму (зміцнення влади короля супроти можновладців...» [11, с. 1492] *.

Історик визнає брак достовірних даних стосовно ролі Б. Хмельницького в боротьбі прибічників двох кандидатів – Яна-Казимира і Кароля-Фердинанда (в роздумах був і семиградський князь!). Та беззаперечно, що «партизани Казимира і Ракоціїв шукали між иньшими помочи і українського елементу – головно, розуміється, коззачини». Дослідник уточнює: «...найбільший махер тодішньої Польщі канцлер Осолінський задумував посадити на польським престолі нездару Казимира й зробити з нього своє знарядє» [9, с. 102]. А. Кисіль – «...сей ключ до українських справ» – ще в червні 1648 року мав із Б. Хмельницьким «...якісь переговори в справі елекції...» [9, с. 102]. М. Грушевський не сумнівається, що кінцево гетьман зі старшиною «...стали виразно на стороні кандидатури Яна-Казимира, і з вибором саме його зв'язувались у них надії на згідливе й користне поладження конфлікту з річею-посполитою» [9, с. 101]; вбачали в ньому потенційного продовжувача політики Володислава [18, с. 389] **.

Учений порівнює претендентів на польську корону. Ян-Казимир (колишній єзуїт і кардинал) «...мав репутацію дуже лиху, як чоловік безголовий,... в учинках своїх необчислимий,... справжній психопат...»; на противагу Кароль-Фердинанд (попередньо – біскуп полоцький) «...мав репутацію чоловіка дуже ошадного, рахункового і доброго господаря» [9, с. 102], а до того ж, і «...великого клерикала, непримиренного католика, послухника єзуїтів...». На останньому наголошував Є. Осолінський, аби залякати «...неминучим конфліктом з козаками і заганяти до свого табору дісидентів і прихильників релігійної згоди» [9, с. 108].

Вальний сейм, який зібрався 26 вересня (6 жовтня), проходив у атмосфері політиканства, інтриг. Виявилося, що Польща – не безборонна: пани з'явилися під Варшаву зі своїми поляками, аби... справити враження на протилежну партію. Не лише магнати, а й «хмари дрібного шляхецтва зібралися підтримати своїми голосами кандидата своїх патронів» [9, с. 106]. Спочатку сейм про оборону радився «ліниво» й «анемічно», ще тиждень – безжурно, потім – паніка, бо прийшли вісті, «...що козаки з двох боків зближаються до Варшави...» [9, с. 107] (на той час козацтво прямувало з-під Львова на Замостя). М. Грушевський переконаний, що «коли б Хмельницький, замість гаятись під Львовом, дійсно рушив в тім часі на Варшаву, як поривались деякі полковники, – справді розігнав би польську шляхту на чотири вітри» [9, с. 107] ***.

Казимира, польський історик Я. Качмарчик заакцентує на тому, що гетьманське «...рішення випливало з глибокого переконання у слушності прийнятої після Корсуня політичної програми, що зводилася до гарантування козащини прав і привілеїв, які вона мала перед поразкою Павлюка. Хмельницький вірив у цей час, що такі гарантії може надати тільки король, але за умови, що його позиція в державі значно посилюється» [23, с. 89]. До зміцнення королівської влади прагнув і Є. Осолінський, «...і в цьому пункті дороги канцлера і досі самозваного козацького гетьмана зішлись» [23, с. 90].

* В. Смолій і В. Степанков, проаналізувавши положення політичної програми Б. Хмельницького, сформульовані в листах від 5 листопада до Яна Казимира, польських сенаторів і в інструкції послам, які вийшли до Варшави, констатують її поміркованість, винятково простаршинський характер, наявність лише натяків на створення передумов для розвитку зародків національної державності [24, с. 144].

Розбираючи «Кондиції...», надіслані Б. Хмельницьким з-під Львова до Варшави, Януш Качмарчик вважає, що втілена в них «...політична програма...», далека від радикалізму і в засаді не виходить за межі мети, накресленої у травні 1648 р. Багато пунктів сформульовано неточно... Це було результатом непевності... Хмельницького...» [23, с. 92].

** В. Смолій і В. Степанков стверджують, «...що на обрання Яна Казимира королем вплинули стрімкий марш української армії під Замостя та позиція Богдана Хмельницького» [24, с. 150].

*** В. Смолій і В. Степанков стверджують, що «...становище української армії в багатьох відношеннях було дуже скрутним, і це було однією з найголовніших причин того, що гетьман та інші представники козацької старшини шукали шляхів припинення воєнних дій та укладення перемир'я» [24, с. 142]. Сам «...Хмельницький мав намір «відняти польські володіння [аж] до Вісли» [...] Однак через різні обставини... відмовився від цього наміру. Не виключено, що в прийнятті такого рішення... важливу роль відіграла... позиція старшини, яка вимагала негайно укласти перемир'я» [24, с. 143]. Автори подають розв'язку історіографічних оцінок дій Б. Хмельницького в період між Пилявцями та За-

За цих обставин загальної паніки, ширення чуток про можливий виступ черні у разі «...як тільки козацькі висланці запалять місто» [9, с. 107], у Варшаві все більше дослухалися до аргументів А. Кисіля, котрий переконував у необхідності якнайшвидше обрати короля (бо «*maiestas reipublicae* у тих хлопів нічого не значить...», а Хмельницький пише «старший війська короля його милости». Не хоче мати діла з річею-посполитою. А король то у них щось божественне») [9, с. 106].

І справді: роялізм козащини виразно проглядається у листі гетьмана до королеви, переданого ксьондзом Мокрським, у якому «Хмельницький... толкує свій похід як оружну демонстрацію в інтересах кандидатури Казимира... против всяких магнатських інтриг...» [9, с. 111-112]. А підтвердженням того, наскільки рахувалися з Хмельницьким у виборі короля, є посольство до гетьмана із запевненням про згоду сейму обрати Яна-Казимира [9, с. 112] *. Вже 9 (19) листопада Я. Смяровський був прийнятий гетьманом (офіційно Ян-Казимир проголошений королем 10 (20) листопада); 14 (24) листопада Хмельницький по замиренню рушив з-під Замостя [9, с. 113, 115, 118]. Відносини на майбутнє мали бути визначені в ході переговорів комісарів із Хмельницьким (найсуттєвіше – реєстр, територія козацького осідку, унія) [17, с. 183].

Після шеститижневого маршу гетьман прибуває до Києва [9, с. 125]. Грудень 1648 – лютий 1649 року – доленосний період у зламі світоглядних стереотипів Хмельницького. «Новий світ розкривався перед гетьманом, – пояснює вчений, – в новий круг ідей вводили його промови патріарха...», що величав козацького керманича «князем Русі». М. Грушевський упевнений, що за Паїсієм проглядається київська інтелектуальна еліта – не могилянський гурток і такі його представники як Косів і Тризна, а «...ширші церковні й шкільні київські круги...» [9, с. 127], в яких «...козацькі перемоги відродили з новою силою пляни звільнення України від польської влади, тісного політичного союзу з Молдавією й Москвою з метою забезпечити Україну від польських зазіхань» [20, с. 305]. Понад те, історик категорично стверджує: «Для мене... нема сумніву, що тою лябораторією, де творилися державні ідеї й програми, котрих відгомони потім долітають до нас з козацьких кругів, були в сю пору перед усім київські інтелігентські круги... їм посередно й безпосередно завдячав Хмельницький ту переміну в своїх настроях і плянах, що так здивувала сучасників» [9, с. 128] **.

мостям. Не погоджуються з М. Грушевським і Г. Хоткевичем стосовно здатності гетьмана здобути Варшаву в листопаді 1648 року; натомість сприймають аргументи М. Костомарова, С. Томашивського, М. Петровського, І. Крип'якевича, Я. Качмарчика, Ф. Сисіна. Кінцево дослідники висновують: «...відмова Богдана Хмельницького від походу в Польщу ґрунтувалася на реальній оцінці співвідношення сил і урятувала козацьку армію від неминуче трагічного для неї кінця кампанії» [24, с. 148]. Водночас історики вважали найбільшим прорахунком гетьмана, що «...замість того, щоб укріпитися на західних кордонах етнічно українських земель... та завершити тут створення місцевих органів влади й козацьких полків... він добровільно, без боротьби віддав... весь цей регіон. Таким чином, для гетьманського уряду втрачалася майже третина звільненої території...» [24, с. 148]. Принагідно зауважимо, що М. Грушевський теж витлумачує втрату Західного регіону як стратегічну, з далекосяжними наслідками, помилку Б. Хмельницького. Як М. Грушевський, новітні дослідники підґрунтя цієї помилки вбачають у відсутності в гетьмана та переважної більшості старшини «...програми дій, спрямованої на досягнення цілковитої незалежності всіх українських земель від Речі Посполитої та об'єднання їх під гетьманською булавою в межах козацької республіки. Трапилося так, що політичні плани керівників Визвольної війни на якийсь час відстали від реальних результатів бурхливого розвитку національно-визвольної боротьби» [24, с. 148-149]. В. Смолій і В. Степанков наголошують на «козацько-автономістичних» постулатах гетьмана та його оточення, вірі в ймовірність розв'язання «козацької проблеми» новообраним польським королем [24, с. 149].

Я. Качмарчик не погоджується з М. Грушевським, що «Хмельницький міг уздовж і впоперек перейти не лише всю Україну, а й Білорусь, Литву й саму Польщу...» [23, с. 94]. Натомість автор висловлює такі зауваги-застереження: «...становище козацької армії було... тяжким. Хмельницький... усвідомлював той факт, що з настанням зими його армія перетвориться в недисципліновані «свавільні купи» з якими коронні хоругви, звичні до бою в зимових умовах, легко справляться. Королівська ініціатива дозволяла уникнути цієї небезпеки. Тим більше, що серед козацьких військ, які стояли під мурами Замостя, спалахнула епідемія, яка буквально десятиувала козацькі полки» [23, с. 95].

** Головним винуватцем того, що Кароль Фердинанд відмовився від престолу, – стверджує Я. Качмарчик, – був Богдан Хмельницький, вірніше його 200-тисячна армія, що стояла під Замостям» [23, с. 87].*

*** В. Смолій і В. Степанков, «...не відкидаючи важливості київського періоду життя (кінець грудня 1648 р.) Богдана Хмельницького у процесі формування його політичної програми...», «все ж не поділяють*

Спочатку ідеологія національно-церковних кіл, осередком яких був Київ, була незрозумілою й чужою для гетьмана, котрий своїм «походженням і вихованням... був близько зв'язаний з... «покривдженими шляхтичами», що оточили його в перших стадіях... повстання...» [11, с. 1492]. «Син панського офіціяліста, що вважав себе шляхтичем, – пояснює М. Грушевський, – вихований мабуть на польським магнатським дворі, потім в єзуїтській колегії в такому ж шляхетським оточенні, позбавлений «фортуни» утвореної з панської ласки, він мислив тими ж категоріями, що й... «шляхетські неудачники»...» [11, с. 1492-1493].

Ця «переміна особистості «відбувалася складно, з емоційно-психологічним надрином: Хмельницький «багато пив, днями й ночами, з полковниками й иншим товариством, і від сих п'яток кидався до побожності, покут, жертв на церкви; від сердечних розмов з патріархом і київським духовенством переходив до ворожок, допитуючися своєї долі. В обходженні був дуже нерівний – то дуже емансивний і ласкавий, то суворий і замкнений в собі» [9, с. 129]. Водночас М. Грушевський закликає дослідників не гіперболізувати вад гетьмана: «Всі фрази про його дегенерацію, непристойне пияцтво не мають значіння; можна мати всяке поважання до тверезолюбності авторів тих уваг, але певно, що вони і в приближенні не показали б тієї запобігливості, зручності і оборотності, яку показував в своїх незвичайно трудних обставинах Хмельницький» [22, с. 488].

Саме «під впливом задушевних розмов... з патріархом, митрополитом, найвищими представниками київського церковного і ученого світу, – стверджує оповідач, – твориться нова політична програма, котру Богдан накидає своїм товаришам» [11, с. 1493]. Звісно, Паїсій, інше духовенство засадничо наполягали на захисті православ'я. «Але віру тоді, – наголошує дослідник, – нерозривно зв'язували з народністю: оборона православної віри була обороною української народності» [18, с. 392].

Перед розкриттям нових гетьманських задумів, історик з'ясовує ставлення Хмельницького та його оточення до листопадового перемир'я з Річчю Посполитою. Зауважує, що козацтво не отримало сатисфакції за безчинства О. Конецпольського та Я. Вишневецького; розправа з повстанцями в землях литовських «...зачіпала... дуже сильно... Все це змушувало Хмельницького рахуватися з можливістю... скорого розриву»; до того ж «людність ладилася до війни, а не до спокою» [9, с. 130], бо селянство, що «показалося», православні священники боялися «повороту назад... польських панів...», страхалися «...самої гадки про можливість угоди гетьмана з Польщею» [9, с. 131].

Для боротьби з Короною козацтво потребувало зовнішньої потуги. «В часах, коли вся світова політика, – роз'яснює М. Грушевський, – оберталася коло... релігійних союзів – католицького й антикатолицького, [...] ідея сформування третього союзу – православних сил, весь час висіла в повітрі...». Витоки «Православної ліги» – в діяльності гуртка митрополита Йова (20-ті роки XVII ст.), котрий мав не тільки антитурецьку, а й антикатолицьку спрямованість. «Тоді державна українська ідея, – аналізує дослідник, – існувала хіба ще в мало помітних зародках,... і для київських кругів центр ваги... лежав в московській участі. Тепер було вже справжнє українське правительство, українська держава, яка виповняла прогалину між північним православним світом і православними елементами Оттоманської держави. Козацький гетьман мусів стати в центрі нових комбінацій» [9, с. 132].

Б. Хмельницький уже не сприймав польський варіант (реанімовану ідею покійного Володислава IV – «Християнська ліга» супроти Криму та Туреччини), натомість вагався між двома комбінаціями. Перша полягала в створенні конфедерації православних держав (Московії, України, Молдавії і балканських слов'ян) у протидію Польщі й Туреччині. Друга – у включенні України до системи держав-васалів

міркувань М. Грушевського про визначальність у цьому бесіді з київською інтелігенцією. Натомість автори стверджують: «...до цієї думки [унезалеження України від Польщі] гетьман ішов сам...» [24, с. 134]; саме «...грандіозні події 1648 р. стали для Богдана Хмельницького одним із вирішальних чинників у процесі переосмислення ним завдань і цілей національно-визвольної боротьби...» [24, с. 150]; уже на середину листопада «...Богдан упритул підійшов до формування програми визволення всіх українських земель та об'єднання їх під своєю булавою...» [24, с. 134]. Не висунув політичного гасла в силу прагматизму, обачливості.

(Крим, Молдавія і Трансильванія) під зверхністю Туреччини [21, с. 320]. Із цих двох варіантів «вибір був дуже не легкий; бачимо вагання тепер і потім, протягом довгих літ – нахили то в бік московської, то турецької орієнтації...» [9, с. 133].

Нові гетьманські орієнтири («...не... плани, – уточнює М. Грушевський, а-якісь мрії..., перспективи подвигнення Русі, цілковитого знищення польського панування на руській території і якогось нового інакшого життя... під охороною і зверхністю козацького війська» [22, с. 471] були вбрані в традиційні релігійні обладунки, «...бо оборона православ'я була введена в круг козацької політики ще від Сагайдачного...» [22, с. 471]; і «религиозный вопрос – тогдашнее боевое национальное знамя» [17, с. 184]. Згідно з настановою Хмельницького Паїсій мав «...через патріарха московського й иньше вище духовенство вплинути на царя, щоб він в інтересах православної віри не вважався своїм «вічним трактатом «з Польщею і прийнявши під свою протекцію Україну, взяв її в оборону проти поляків» [9, с. 136].

Саме тоді, як до Москви відбуло перше козацьке посольство, очолюване С. Мужилівським (мусив «...подвигнути московське правительство до оружного виступлення на литовських границях, або хоч до дружної демонстрації, щоб зв'язати литовські сили» [12, с. 378]; бути при патріархові Паїсію *), до Хмельницького прибули польські сеймові комісари, котрі «...привезли чисто все, чого собі бажав... [гетьман]: амністію, дванадцятитисячний реєстр, скасоване унії!» [9, с. 140]. Спочатку переговори планувалися в Богуславі; згодом посла, оминуючи Київ, куди не пустив магістрат, подалися до Переяслава. 10 (20) лютого посла вручили гетьманові клейноди: корогу (червону, з білим орлом і написом: *Yonanes Casimirus rex*); булаву, саджену бірюзою [9, с. 141-142]; [18, с. 393] **. У відповідь на королівське пошанування, толерантне звернення А. Кисіля – несподівана гонорово-зверхня, з погрозами (за невидачу Д. Чаплинського, непокарання Я. Вишневецького, за репресії Я. Радзивілла в Мозирі й Турові) заява Б. Хмельницького: «Правда то, що я лихий, малий чоловік, але мині то Бог дав, що я єсмь єдиновладцем і самодержавцем руським!» [9, с. 145] (про це ж – [6, с. 283]) ***.

Три наступні аудієнції А. Кисіля виявилися марними, бо на вмовляння «миротворця» гетьман відповів, «...що тепер вже минули часи, коли його можна було заспокоювати обіцянками нагород за кривди та надіями на побільшення реєстра...» [9, с. 145-146]. Натомість Хмельницький висунув положення, котрі вчений первинно кваліфікував як «фантазії» [22, с. 471], пізніше – як складники нової політичної програми – «...в душі тих політичних плянів, які снувалися в київських кругах...» [9, с. 146].

Звернімося ж до заяв уже легітимного (з королівської ласки) володаря булави!

«Я вже доказав, чого не думав ніколи, тепер докажу, що надумав. Виб'ю з лядської неволі руський нарід, увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможє мені в тім вся чернь, по Люблін, по Краків, котра не відступає її (віри), і я її (черні) не відступлю, бо то права рука наша» [22, с. 471]. Вбачаємо у мовленому: зізнання стосовно відсутності плану повстання; з'яву мети з розвою боротьби; розуміння ролі поспільства в ній. Козацька еліта поволі усвідомлювала, «...що великі, ніколи не бували воєнні і народні сили... дають... змогу і обов'язок ставити собі і реалізувати завдання ширші, принципіальніші» [19, с. 22].

На вимогу зректися союзу з Кримом, Богдан застерігає: «Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду при тім, Ногайців, Тугай-бей... – мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі!... вічна наша... приязнь, і світ її не розірве!» [9, с. 146].

* Аналізуючи завдання посольства полковника С. Мужилівського до Москви, доручення, наданого Паїсієві до царя, В. Смолій і В. Степанков підкреслюють, що лише «...наприкінці 1648 р. Хмельницький уперше... звернувся до російського уряду з проханням прийняти під своє «підданство» Військо Запорозьке» [24, с. 160]. На думку дослідників, йшлося про своєрідний протекторат царя над українською державністю на кшталт Порти над кримським ханством.

** «Богдан Хмельницький, – зауважує Я. Качмарчик, – був не першим козацьким ватажком, у руках якого опинилася гетьманська булава й червона хоругва з орлом» [23, с. 113]. Цим було вирішено й П. Конашевича-Сагайдачного. Але Хмельницькому першому з козацьких проводирів було надано королем титул гетьмана, офіційно визнаний Річчю Посполитою після ратифікації зборівських домовленостей.

*** В. Смолій і В. Степанков наголошують, що «...політична ситуація на Україні за станом на кінець 1648 – початок 1649 р. складалася вкрай несприятливо для початку роботи королівської комісії» [24, с. 158] (каральні акції в західноукраїнських землях А. Фірля, П. Потоцького, С. Лянцкоронського).

Про етнотериторіальні уявлення (і претензії) козацько-старшинської еліти дізнаємося з наступної зауваги Б. Хмельницького: «За границю на війну не підю, шаблі на турчина і татар не підйму! Досить маю на Україні, Поділлі і Волині тепер, досить вчасу, достатку і пожитку в землі й князівстві моім по Львів, Холм і Галич» [22, с. 472]; [18, с. 393]; про це ж – [6, с. 283].

Еклектично, пунктирно окреслене майбутнє звільненої з-під польської кормиги Вкраїни: «А ставши над Віслою скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків, і князів туди загоню; а як будуть і за Віслою брикати, – знайду я їх там певно. Не стане в мене і ноги жадного князя і шляхетки на Україні, а схоче котрий з нами хліба їсти, нехай війську Запорозькому буде послухний, а на короля не брикає. Лядська земля згине, а Русь буде панувати...» [22, с. 472]; [18, с. 393]. Отже, Русь-Україна – безмагнатська, в якій для «слухняної» шляхти знайдеться місце, а козацтво буде оборонцем короля супроти «королев'ят».

Оцінка М. Грушевським програмових (?) заяв Б. Хмельницького в процесі переяславських перетрактацій – розлога, глибока, критична й оптимістична водночас. Передусім учений відзначає сприйняття ідеї соборності українських земель козацьким вождем: «Многоважні слова! Лет гадок – орлиний як на ті часи! Кілька віків не чули ми нічого такого від політичних діячів на Русі – ідея одності українсько-руського народу в його етнографічних границях [...] і політичної свободи...» [22, с. 472] для нього *.

Після такої мажорно-піднесеної оцінки вчений заземлено, виважено, критично зауважує на «...відсутність чогось конкретного, чогось подібного до плану, певної мети» [22, с. 472] в деклараціях Хмельницького, називає їх «неясними мріями». «Панування руського народу й одновладність Хмельницького, – аргументує свій висновок М. Грушевський, – ідуть в парі з мрією про безмагнатську, безшляхетську Польщу з необмеженою властю короля [...]; визволення руського народу з лядської неволі в парі з перспективою шляхти на Україні під зверхністю козацького війська і без претензій на участь в управі держави (але певно з захованням своїх дідичних прав, бо який би вона... «хліб їла»?)» [22, с. 472].

Про інтереси спільства в «дезидератах» гетьмана не йдеться, позаяк «... українсько-руський нарід, – уважає вчений, – виступає лише яко знаряддя в руках козацтва; зрештою могло б правительство той селянський рух знести – ціла вага в тім, аби козацтво устоялось, і для того має бути велике військо» [22, с. 472].

Та все ж, попри авторське різноголосся, наріжним в оцінці політично-світоглядних наслідків Києва-Переяслава на зламі 1648-1649 років бачиться такий висновок М. Грушевського: гетьман «метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях, в сім розумінню очевидно називав себе «єдиновладцем і самодержцем руським» – не в значінню монарха з необмеженою владою, а голови суверенної держави, в протиставленню до тодішнього роялізму – плянами автономної козацької України в безпосередній владі короля» [11, с. 1493]. Водночас історик підмічає й те, що Хмельницький та його соратники «...постоянно сбивались с этих широких планов на старую казацкую программу, ограничивавшуюся интересами

* В. Смолій і В. Степанков указують на такі наслідки переяславських переговорів 23-25 лютого 1649 року: «По-перше, наміри польського уряду незначними поступками розв'язати «українську проблему» зазнали очевидного провалу. По-друге, вперше... Хмельницький офіційно оголосив... програму створення на українських землях незалежної держави. По-третє, сформульовані ним умови перемир'я та прохання до уряду ні в якому разі не можна розцінювати як його політичні цілі в боротьбі проти Речі Посполитої; вони являли собою лише тактичний крок..., щоб уникнути початку воєнних дій у невигідних для України обставинах...» [24, с. 168]. По-четверте, гетьман домігся до «зелених свят» офіційного визнання себе польським посольством як фактичного правителя частини українських земель. Загалом історики погоджуються з висновками М. Грушевського щодо вислідів переяславських перетрактацій 20-25 лютого 1649 р.: «мета гетьмана – повна державна незалежність в її історичних границях» [26, с. 248].

Я. Качмарчик уважає, що на переговорах у Переяславі Б. Хмельницький сформулював уже третю, від травня 1648 року, політичну програму. Вчений поціновує висловлювання Богдана, як «...виразну політичну концепцію майбутнього України. Адже гетьман говорить про Руське Князівство по Львів, Холм і Галич, збудоване з татарською допомогою. У світлі джерельного матеріалу трудно вирішити проблему можливої залежності цього князівства від Речі Посполитої» [23, с. 101-102].

казачества и православной церкви. Но все же... ясно видно желание выйти из рамок польско-шляхетского режима и казацких ординаций и поискать новых условий существования для всего украинского народа» [17, с. 184].

Умови перемир'я від 15 (25) лютого 1649 року («...Хмельницький... ніякої угоди з поляками не хотів укладати...» [22, с. 473]; розумів, що для того, аби говорити про визволення українського народу, треба труснути державу польську в самих основах» [6, с. 284]); засвідчують ті конкретні вимоги, котрі сприймалися як першочергові завдання: «...скасувати унію в Київ. воєводстві, признати православному митрополитови місце в сенаті, забезпечити, що воєвода і каштелян в Київськiм воєводстві будуть православні; заборонити єзуїтам мешкати (в Київськiм же воєводстві, очевидно)...; кн. Вишневецькому... не бути коронним гетьманом;... бути згоді до зелених свят руських і тоді має бути нова комісія для докінчення переговорів...; за час перемир'я військам коронним і литовським не входити в границі Київ. воєводства – не переходити від Волині за Горинь, від Литви за Припять, від Поділя за Камінець – і Запорозьке військо за ті ріки теж не буде переходити [9, с. 151]. Про чисельність реєстру – не згадувалося, оскільки Хмельницький відкинув польські пропозиції про 12-15 тисяч, мовивши: «По що писати: ...буде стільки, скільки схочу!» [9, с. 147].

М. Грушевський поціновував означені умови як «...скромні, мізерні в порівнянні з попередніми, сміливими мріями про повне визволення від польсько-шляхетської неволі всіх українських земель і сформованне їх в вільну державу чи «князівство Руське»» [9, с. 151-152]. Звісно, можна сприймати пункти скептично, як «відчепне», не розраховуючи на їх схвалення. Все ж «...зіставалося також враження, – зізнається дослідник, – і несерйозності тих далекосяглих постулатів, так замашисто поставлених в попередніх промовах і так... промовчаних в перемирних умовах» [9, с. 152] *.

Комісари, аби стримати Хмельницького над Дніпром, погодилися на пункти, що їх гетьман підписав 16 (26) лютого. Кінцево переяславські перетрактації дали «...яскраву ілюстрацію великих шляхетських надій на комісію і повного краху їх», позаяк комісарам не вдалося викупити бранців, а шляхті повернутися в свої маєтності. А. Кисіль характеризував вислід місії як «несмачну і небезпечну переяславську гостину» [9, с. 156].

Упродовж березня-квітня 1649 року владні інституції Речі Посполитої не розглядали переяславських домовленостей, а тому мав рацію А. Кисіль, коли констатував: «...ні для війни, ні для трактатів з гетьманом нічого не зроблено: на поставлені ним вимоги не дано... ніякої резолюції» [9, с. 164].

По закінченні перемир'я козацьке військо з'явилося над Горинню; очікувало на татарську підмогу. «Сильним ударом для гетьмана, – повідомляє вчений, – була смерть Тугай-бея,... з котрим у нього... було справді щире порозуміння: він... був... справжньою душею сього кримсько-українського союзу» [9, с. 171]. «Занозою» у взаєминах із татарами були донські козаки, що воювали супроти союзників Богдана – Криму і Туреччини. Москва не погоджувалася вплинути на донців, а відтак хан не поспішав на підмогу гетьманові. Цар відмовлявся від диверсій на литовському кордоні, тож північ України залишалася незахищеною. Особисті взаємини Хмельницького з Радзивілом і Ракоцієм – приязні, та позитивних результатів із того – бракувало (понад те, в липні – вторгнення литовців у київське Полісся) [9, с. 172-175; 184-185].

Лише в середині червня гетьман рушив на захід; 13 (23) червня і король зібрався на війну; за місяць був у Замості. Ян II Казимир «три тижні просидів в Любліні: ніби збирав військо, ніби радився, і взагалі своїм поведінням викликав загальні сумніви й підозріння» [9, с. 193]. Не скликав посполите рушення (можливо, що з огляду на пасивність Москви й Семиграддя, успіхи Радзивілла в Литві, погром турецького флоту Венецією (хан, думалось, буде відкликаний)), Хмельницького оголосив зрад-

* Розглядаючи умови ймовірної угоди, надані гетьманом А.Киселеві, дослідник висновує: «Хмельницький вже трактував релігійні питання суто інструментально, використовуючи їх для досягнення політичних цілей [...], вимога місця в сенаті для митрополита й посад воєводи й каштеляна для православних нібито свідчать, що козацький гетьман бачив своє князівство в тісному зв'язку з Річчю Посполитою» [23, с. 103].

ником, а Семена Забузького – гетьманом; гадав, що Богдан, із переляку, відступить з-під Збаража [9, с. 193-195] *.

Не зупиняючись на облозі Збаража ([18, с. 394-395]), перебігу битви під Зборовом ([9, с. 196-200]; [18, с. 396]), зазначимо, що під вечір 5 (15) серпня польська армія опинилася на межі катастрофи. «Страшну ніч пережили поляки.., – переоповідає історик. – У війську пішла... поголоска, що король утік.., і все готове було тікати куди видко, як під Пилявцями» [18, с. 396]. Канцлер запропонував рятівне рішення: «...ввійти в зносини з ханом і поспробувати перетягнути на свою сторону» [9, с. 198]. У листі Ісламу-Гірею III нагадали про колишню королівську ласку до нього, коли замолоду був польським бранцем; подали звабливі пропозиції в разі замирення й «примучування» до цього ж і Хмельницького; гетьманові листовно дорікали, звинувачували за «зраду», й водночас – заохочували обіцянками визнання козацьких прав і вольностей [9, с. 198-199].

Коли вранці 6 (16) серпня татари поновили наступ, «ситуація для Поляків була розпучлива! Та... коло полудня наспіла відповідь від хана» [9, с. 201]. Іслам-Гірей III погоджувався спорядити візира для зустрічі з канцлером; вірнопіддано висловлювався й Хмельницький. М. Грушевський називає ніч із 15 на 16 (н. с.) серпня 1649 року «фатальною» для України; наголошує, що не вдалося гетьманові переконати свого союзника. «В трагічній історії України, – підсумовує вчений, – не багато було моментів страшніших від сього!» [9, с. 203].

Історик зауважує, що поляки паралельно вели перемовини і з ханом, і з гетьманом [9, с. 199-202]. Король і канцлер утішалися: «...їх дипломатичний хід на хана влучив добре. Пишний гетьман стратив підставу і від своїх плянів рішучого розрахунку з річею-посполитою і будовання української незалежності вернувся знов на становище скромного королівського підданого» [9, с. 203] **.

М. Грушевський підкреслює, що «...в основі поводжіння хана не було чим іншим як зрадою його союзному трактатові з козаками, і змушуючи гетьмана миритися зараз за всяку ціну з королем, він ставив свого союзника в примусове становище...» [9, с. 208]. Іслам-Гірей III дотримувався тактики рівноваги сил: недопущення непомірного зміцнення однієї з супротивних сторін і, відповідно, капітуляції іншої; натомість – підтримка слабшого задля збереження виснажливого воєнного протистояння, котре фінансово, матеріально, ясирем збагачувало й геополітично зміцнювало Крим. Знаково, що «орієнтальний арбітр» утримував у «примусовім становищі» не лише козаків, а й поляків: із козаками «...псувати своїх відносин... до ґрунту хан... не хотів, і задоволення козацького війська ставив першою умовою згоди з Польщею» [9, с. 208]. Як винагорода за посередництво – «ясир» ***.

* В. Смолій і В. Степанков уважають, що гетьманська «програма розбудови Української національної держави в основних рисах викристалізовується... у першій половині 1649 р.» [26, с. 249].

На переконання Я. Качмарчика «...гетьман їхав під Зборів, щоб реалізувати свою концепцію незалежної козацької держави...» [23, с. 136-137], але «татарська зрада... перекреслила плани побудови політичної незалежності України на руїнах польсько-литовської держави» [23, с. 182].

** В. Смолій і В. Степанков погоджуються з означеною тезою М. Грушевського й додають: «порозуміння між ханом і королем могло відбутися лише за рахунок інтересів України, насамперед її незалежності» [24, с. 189].

Я. Качмарчик підкреслює, що «у польсько-татарських переговорах брав участь і Богдан Хмельницький. Але в них йому було відведено лише роль статиста. В момент, коли Іслам-Гірей III прийняв рішення про початок переговорів з Яном Казимиром, впали всі плани козацького гетьмана, що прагнув до політичної незалежності України. Козаки, покинуті татарами, були не в змозі завершити почату боротьбу» [23, с. 134].

*** В. Смолій і В. Степанков, з'ясовуючи причини зрадливої, стосовно Б. Хмельницького, поведінки Іслам-Гірея III, висновують: «для Кримського ханства оптимальною виглядала ситуація рівноваги сил між Річчю Посполитою та Україною, що давало б Бахчисарая змогу [...] шантажувати обидві сторони [...] Іслам-Гірей прагнув будь-що запобігти утворенню на північних кордонах ханства міцної самостійної козацької України. Крім того, він мав намір утягнути Польщу у війну з Росією, й укладений під Зборовом договір повинен був стати першим кроком на шляху до цього» [24, с. 191].

Я. Качмарчик подає розлогу характеристику мотивів, які спонукали татарського зверхника до порозуміння з польським монархом: «Іслам-Гірей III добре знав про мізерність королівських сил. Розумів, що в битві з об'єднаними татарсько-козацькими військами в них нема жодного шансу. Водночас, остаточний розгром Речі Посполитої, а навіть її надмірне ослаблення, не відповідало інтересам

У низці своїх праць учений повсякчас наголошує: «Зрада татар в рішучу хвилю, під Зборовом, все розбила» [22, с. 473]: хан погрожував гетьманові розірванням спілки, співдією з королем супроти козаків [6, с. 285]. Хмельницький мусив поступитися [18, с. 185]. А тому «про колишні пляни української держави, про опіку над «черню» – констатує М. Грушевський, – тепер вже не було мови. Верталися до старих плянів «удільного козацького панства» в тіснішим значінню» [9, с. 211].

Учений указує на дві наріжні проблеми зборівських перетрактацій – «...се справа козацька і справа церковна, або національна по теперішньому кажучи» [9, с. 211] (зміст гетьманських пунктів із аналізом ученого – в [9, с. 211-214]). Їх «розв'язання» – в «Декларації ласки короля його милості дана на пункти прошення війська Запорозького...» в 11 пунктах («Зборівські статті» – насправді не договір, а односторонній королівський маніфест, дарований підданам «...на прошення і встановлення кримського хана» [9, с. 214]) від 8 (18) серпня («Зборівські статті» – в [9, с. 214-217], [6, с. 285-287], [19, с. 185]).

«Зборівські статті» зводилися до таких головних пунктів: «...козацький реєстр з 40 тисяч, на території воеводств: Київського, Чернігівського і Браславського; коронне військо не може входити на сю козацьку територію; жиди не можуть на ній мешкати. Всі не вписані в реєстр мають підлягати своїм панам і королівським урядникам. Кривди православній вірі мають бути полагоджені (ся стаття була стилізована так двозначно Киселем супроти вимагання Хмельницького, аби унію знесено); митрополит здобував сенаторське крісло; руські школи заховувались надалі; єзуїти не могли мешкати в вище названих воеводствах; сенатори тих воеводств мали бути православні» [22, с. 474]; амністія всім посполитим, шляхетству як православному, так і католицькому [9, с. 216]. Пункти мали бути затверджені на сеймі.

8 (18) серпня, увечері, Хмельницький, не встаючи з коня, склав присягу. Домався, та безуспішно, «...щоб і король... зложив присягу на додержання угоди, себ то щоб мала вона характер обосторонній і конче добивався... видачі Чаплінського» [9, с. 217]. 10 (20) серпня Богдан разом із сином Тимофієм і кількома старшинами склав присягу офіційно, перед Яном II Казимиром [9, с. 218].

Звернімося до оцінки М. Грушевським сутності та наслідків Зборова як для Козацької держави, так і для Речі Посполитої! "

Передусім учений указує на те, що «Зборівський фінал був тяжким ударом і для одної і для другої сторони» [9, с. 219]. Поза цим обидві сторони намагалися приховати свій біль, розчарування, вдавали вдоволених.

Поляки – свідки і підписання Зборівського акта – характеризували його «...як найбільш трагічний момент, який переживала Польща в останніх століттях – вічно пам'ятний будучим часам своїм погромом і втратами» [9, с. 219]. Натомість королів-

Кримського ханства. Для татар оптимальним вирішенням була ситуація своєрідної рівноваги між Річчю Посполитою і козащиною. Рівноваги, гарантією якої була татарсько-козацька співпраця. Хан усвідомлював також, як вибухово зростають сили козащини, яка ставала рівносілним партнером для Ханства. Поразка Яна Казимира означала б незалеження козаків від їхніх татарських союзників. Цього Іслам-Гірей не хотів. Тим більше, що він знав про «підозрілі» контакти Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем, які були попереджувальним сигналом для всіх татар» [23, с. 133].

** Аналізуючи результати воєнної кампанії 1649 р., В. Смолій і В. Степанков виокремлюють оціночні судження істориків стосовно Зборівської угоди (оцінку М.Грушевського вважають категоричною, натомість висновки радянських дослідників – М.Петровського, І.Крип'якевича, А.Козаченка, О.Касименка, В.Голобуцького, Ф.Шевченка – більш зваженими) [24, с. 197]. На думку авторів, українсько-польський складник Зборівського порозуміння необхідно розглядати у безпосередньому зв'язку з кримсько-польським, позаяк хан – гарант замирення – домігся включення «Війська Запорозького» в наступально-оборонний союз супроти Росії [24, с. 198]. Загалом же, політичні наслідки Збаразько-Зборівської кампанії виявилися для України мінімальними [24, с. 199]. Все ж, «...Хмельницький зробив максимум того, на що можна було сподіватися в тих конкретно-історичних умовах – добився автономії для української державності, залишивши... собі шанси в дальшій боротьбі за незалежність України» [24, с. 200].*

Я.Качмарчик вважає, що Б.Хмельницькому вдалося «...сформулювати на адресу Речі Посполитої список вимог, виконання яких принаймні наближало до ідеї Руського Князівства» [23, с. 137]. Вчений погоджується з З.Вуйциком і В.Серчиком, що Зборівська угода була компромісом, нетривкістю якого усвідомлювали як польська, так і українська сторони [23, с. 141]; він «...не витримав випробування життям» [23, с. 182].

ська канцелярія пропагувала його як «преславну експедицію», «незвичайний успіх короля», «а союз із ханом – як запоруку спокою для всього християнського світу» [9, с. 219-220].

Хмельницький і його прибічники виставляли Зборівську угоду як свій тріумф [22, с. 274]. Побутувала навіть легенда про готовність короля перейти на руську віру та перенести свою резиденцію до Києва [9, с. 221]. «Дійсно, – аналізує М. Грушевський, – з узько-козацького становища, як порівняти ці статті з козацькими петиціями 1648 р., то се могло здаватися тріумфом. Але в дійсності рух давно... прибрав характер народний, і... Хмельницький... на початку року... говорив за визволення руського народу в етнографічних границях» [22, с. 474]. Пункти ж угоди різко дисонували з «високочасними» задумами гетьмана; хоча «...угода укладалася по неволі...», все ж «...умови її диктувалися козацькою стороною» [9, с. 221]. Відтак, історик закидає гетьманові байдужість до інтересів поспільства, «показаного» селянства, українського загалу в цілому. Справа в тому, що «сильно обкрюювалася козацька територія, заводився реєстр, і вся людність не введена в його рамці мусіла вертатися до старого підданства під власть польської шляхти» [9, с. 224]; «гетьманський осередок старався тільки..., щоб дідиці не приводили з собою війська і не робили кривавої розправи; висилаючи на ґрунт своїх офіціалів вибирали їх по можливості з «руського елементу»...» [11, с. 1501]. Гетьман, не розуміючи чи лековажачи соціальними змаганнями мас, «...пожертвував ними... при першій же трактаті з Польщею...» [4, с. 237]. Зі «...Зборівською умовою, – з жалем констатує вчений, – Хмельницький і козацьчина тратять свою роль проводирів народу, народної війни; хоч і далі значні народні маси беруть в ній участь, то під впливом ненависті до поляків, то під натиском обставин, ба навіть часом і примусу» [22, с. 475]. Для поспільства повернення шляхти в покинуті нею маєстності засвідчувало, що «...всі зусилля і жертви, вся кров і страждання ставали даремними» [9, с. 224]. «Зрада хана під Зборовом, – попередньо підсумовує історик, – зломил визвольну боротьбу України в момент найвищого піднесення її» [10, с. 9]; «тоді впала не тільки репутація «козацького батька», але й велике народне повстання за волю, не тільки довір'я до провідників, але сама віра в можливість незалежності...» [16, с. 99].*

Якщо безкарність Д. Чаплинського була особистим болем Б. Хмельницького, то справа з ханським ясиром – украй небезпечною для репутації гетьмана. Звісно, старшина під тиском обставин змушена була «...прийняти до відома дане королем ханови ганебне позволення взяти ясир з українських земель...» [9, с. 222] (щоправда в текст умови «сеї... статті не завели...» [22, с. 475]. «Коли ганьба сього позволення падала на... короля, – зауважує дослідник, – то одіозність його виконання... на військо, старшину й особливо на самого гетьмана» [9, с. 222]. Цей «...ясир був найтемнішою плямою зборівського акту...» [9, с. 224]**, а позаяк землі, на яких полювали людолови, перебували під козацьким присудом, то Хмельницький мав би захистити українську людність [22, с. 476]. Але «...татарва розкинулася по Україні, забираючи безборонних людей в неволю за королівським дозволом» [18, с. 397]. Богдан зобов'язував декотрих полковників «...проводжати татар через України, а як толкували в народі – помагати Орді брати ясир з українського населення...» [16, с. 99].

На думку вченого, гетьман «...дуже добре відчував незвичайно трудне положення, утворене Зборівською умовою» [22, с. 476], а тому не оприлюднив її: «...одно затаює, инше в переведенню силкується обставити можливо так, щоб воно як найменше дражнило людність» [9, с. 224]. М. Грушевський погоджується з неминучістю деяких поступок, але дорікає Хмельницькому та його оточенню, що не зізнались у них; не зважилися «...отверто й рішучи стати на правдиву позицію: признати зборівську угоду за прийняту примусово, до виконання неможливу, і з тим заявити, що відносини з Польщею не можуть бути утримані і нова війна неминуча. Вони вважали за краще, ...підтримувати гадку, що війна скінчилася побідно, дала бажані результати, принесла задоволення домагань війська» [9, с. 225]. Проте такі ілюзії мали силу доти,

* В. Смолій і В. Степанков визнають, «...що до певного ступеня дослідник мав рацію, стверджуючи, що зневіра селян у політичній програмі гетьмана після Зборівського договору підтинала боротьбу за самостійність, за соціальне і національне самовизначення...» [25, с. 124].

** В. Смолій і В. Степанков визначають слушним це зауваження М. Грушевського [24, с. 199].

доки незнані були пункти декларації, а, головню, не виконувалися козацькою адміністрацією. Відтак Б. Хмельницький «...всякими способами тягне той переходовий стан, протягає з уложенням і запровадженням в життя реєстру, не пускає на Україну шляхти аж до соймового затвердження Зборівської умови, а пізніше радить, щоб самі пани не приїздили, а прислали урядників-русинів і взагалі були виrozumілими з народом» [22, с. 476].

Вельми цікавими бачаться міркування вченого стосовно сприйняття самим гетьманом угоди та перспектив її реалізації. На думку М. Грушевського, «...тяжкою занозою сиділа в його душі зборівська угода, що поставила його в таке фальшиве, небезпечне становище в зеніті... слави й могутності, в момент найбільшого розмаху... політичних плянів і мрій...» [9, с. 227]; «Хмельницький... мусів дуже скоро переконатися, що... громадянство українське не дадуть... виконати сю умову» [6, с. 287]. Історик припускає, що Богдан міг сподіватися на новий геополітичний розклад, який уможливив би ці компромісові домовленості «...зложити до архіву як уневажені» [9, с. 227].

М. Грушевський змальовує надскладну, суперечливу, сповнену інтриг, завуальованої брехні дипломатію Б. Хмельницького [9, с. 239-257]; [17, с. 186] (зовнішню політику інших держав варто характеризувати такими ж епітетами). Учений, мовлячи про козацьких керманичів, підкреслював, що вони «...виступають перед нами як дипломати, що в своїх заявах, публічних виступах, в своїй кореспонденції й офіціальних актах поводитися, головню, вічним дипломатичним принципом, що язик людині даний на то, аби укривати свої гадки» [2, с. 389]. Гетьман прагнув «...заручитися угодами й союзами не тільки на випадок зірвання з Польщею,... а і для більшої ваги й самостійности в своїх відносинах до неї, поки вони ще тривали» [9, с. 239].

Окреслимо вузлові кроки Чигирин в справі здобуття зовнішньополітичної потуги в супротиві Речі Посполитій.

По-перше, Хмельницький утримав спілку з Кримом, «...стойчно знівши зраду хана під Зборовом, вдовольнивши всі його бажання і не завагавшись навіть стягнути на себе обурення й гнів народний за надмірну улегливість татарській волі (в справі ясира)» [9, с. 239], бо Іслам-Гірей III був єдиним союзником [17, с. 186]. Це – засторога Польщі, котра певнилася, що Зборовом зруйнувала козацько-татарську спілку. Принагідно М. Грушевський саркастично зауважує, що хан, як сторож угоди між Польщею та Україною, став об'єктом «...гарячих залицянь і запобігливості обох сторін» [10, с. 9].

По-друге, «побратимство» з ханом вводило «...Україну в систему держав, в головах котрої стояла Порта – тепер дуже ослаблена дворським переворотом і більше ніж коли небудь готова цінити всяку перспективу свого зміцнення...». Козацтво, як союзник, а не ворог – мрія Стамбула, листовно-дипломатичні взаємини з яким Хмельницький започаткував у червні 1648 року. Паралельно порозуміння гетьмана з ханом було «...прикладом попередніх союзів з козаками – супроти всяких можливих несподіванок з боку нових фактичних правителів Порти» [9, с. 240].

По-третє, гетьманську дипломатію «...гнітила та політична рівновага, що усталилася в Східній Європі з 1630-х рр.... – згода Польщі з усіма сусідами» [9, с. 241]. А тому Хмельницький повсякчас надсилав посольства до Семиграддя, Молдавії та Валахії, добре усвідомлюючи, що «волоські князівства здавна стали класичним гніздом політичної інтриги, в котрій не легко було розібратись...» [9, с. 240].

По-четверте, надактивно спілкувався Чигирин із Москвою: то шантажував спільним козацько-татарським наступом супроти неї, «...за те що не вчинив йому цар помочи на Поляків ратними людьми...» [9, с. 243], а то запевняв гетьман царя, «...що хан війшов у такий тісний союз з ним, що заявляв своє бажання разом з Запорозьким військом, по тім як воно... визволиться з підданства польському королеви, признати над собою власть того володаря, котрому піддається гетьман з військом...» [9, с. 249] (імовірно – цареві). Понад те, гетьман припускав можливість козацько-татарсько-вольсько-мунтянсько-сербсько-буджацького походу на Туреччину за умови виконання Польщею Зборівського договору. Якщо ж «...король і Ляхи того, на чім помирились, не сповнять..., то війна буде з ними...» [9, с. 250]. Московські дипломати з Чигирин та Варшави сповіщали царя про неминучість поновлення козацько-польської війни.

У міжчасі, 12 (22) листопада 1649 року, зібрався вальний сейм, який мав тривати 6 тижнів (позаяк українські послы прибули аж на «руське різдво», роботу було продовжено на півтора тижні). Козацькі уповноважені мусили домогатися, щоби «...даний під Зборовом королівський привилей... був потверджений привилеєм, даним на соймі, і пункти декларації в повнім тексті, нічого не виключаючи, були втягнені до конституцій нинішнього сойму» [9, с. 258].

Та М. Нестеренкові, його двом товаришам і митрополитові не вдалося зреалізувати гетьманські настанови. Сейм став «...ареною рішучої розправи між шляхетськими популярами... і фактичним хазяїном польської політики – канцлером...» [9, с. 259-260]. Звісно, відхилити зборівські постанови сейм не міг, адже це викликало б нову війну з козаками і татарами, на яку б і військо не зібрали, бо «...не заплачене... ставило високі вимоги й грозило бунтом...». А тому король дистанціюється від Є. Оссолінського, йде на поступки шляхетській спільноті та посольській палаті, дослухається до вимог папської курії. «Тим самим, – підсумовує М. Грушевський, – принципіальна згода опозиції на зборівську угоду була досягнена» [9, с. 260].

Документи зібрання приймалися в різні дні, але датувалися – 12 січнем 1650 року. В ухвалі сейму мовилося: «З огляду що конституцію про заспокоєння козаків запорозьких сповнено, то декларацію нашої ласки, вчинену війську Запорозькому під Зборовом ми за згодою всіх станів... нинішнього сойму потверджуємо...» [9, с. 261].

Насправді ж тему «...релігійних уступок винесено поза сойм, на конференцію сенаторів з митрополитом...», аби спочатку – відтермінувати, з часом – зняти питання про скасування Берестейської унії з огляду на догдливість (про уніатську налаштованість?) С. Косіва. Кінцево «зборівську угоду, – висновує вчений, підтверджено загально...» [9, с. 261]: до конституцій не тільки не вміщено всього тексту декларації Яна-Казимира від 8 (18) серпня 1649 року, а навіть витягу з неї.

Вислід дебатов із релігійної проблематики – в королівському привілеї «народови руському» від 12 січня 1650 року. М. Грушевський зауважує на «незвичайно інтересний вступ сього привилею, його мотивування, в котрім немов звучать уже передвістя пізнішої «Гадяцької унії»: «Сполученне (унія) шановних народів польського, литовського і руського в тій річі-посполитій, котру Господь схотів зробити забором «всього християнства, являється найбільшою опорою...» [9, с. 262]. Шкода, що за такою обнадійливою заявою – поступки православним лише у руслі відновлення «Володиславового акту (себто рівноправности православної церкви з уніатською, а не скасування унії)» [9, с. 263].

9 (19) січня 1650 року король оповів універсалом про одноставне підтвердження сеймом Зборівської угоди. Цим актом для Варшави були «...сповнені всі жадання козаччини, такі нахабно-великі на польський погляд». Згідно з М. Грушевським «...угода була компромісом, силою і щастем польської дипломатії силоміць накиненим українській стороні, а не сповненням українських бажань...» [9, с. 264]. Польське громадянство воліло цього не знати; певнилося, що... «тепер уже козацька Україна... мусить вернутись у власть польських урядів, державців і дідичів, а польське військо зайняти становища на широкім пограничнім поясі... і стати на сторожі приверненого ладу» [9, с. 264]. Та сподівання виявилися ілюзорними: гетьманська адміністрація не пускала польське військо на пограниччя панів і урядників у їхні колишні маєтності.

Якщо в Польщі Зборівський договір сприймали як завелику поступку козацтву, то в «...Україні народна маса просто не хотіла на нього годитись і або далі вела свою боротьбу, або тікала на схід, за Дніпро, в московську Україну» [22, с. 476]. В середовищі «показаного селянства», «люмпенізованого козацтва», запорожців підіймалося «завірушенне» й супроти «...гетьманського правительства й самого гетьмана, бо його запевнення показувалися непевними, поведіння двозначним, політика підозріливою» [9, с. 265]. Б. Хмельницький змушений був удатися до каральних заходів стосовно січовиків, стратити 19 (29) березня 1650 року Я. Худолія. Суттєво, що за правління Богдана «...вся політика, все керівництво зосереджувалося у гетьманському штабі, і Січ не відігравала якоїсь помітної ролі» [5, с. 346] *.

* М. Грушевський зазначає, що по смерті Б. Хмельницького жоден із гетьманів не зміг опанувати Січчю: «Починаючи з цього моменту, протягом тривалого часу З[апоріжжя] стає знаряддям у руках

Учений задається питанням: чому гетьман і його оточення, добре усвідомлюючи неминучість боротьби з Коронаю, «...відкладали сю розправу, виставляючи себе на всякі обвинувачення перед масами, ризикуючи в високій мірі своєю популярністю, повагою, кредитом серед них...» [9, с. 270]. На гадку вченого це зумовлювалося тим, що «...міжнародні відносини не давали все ще якогось певного опертя в конфлікті з Польщею» [9, с. 270]. «Кримська орда, – пояснює дослідник, – ...підтримуючи приязні відносини з військом Запорозьким, ніяк не давала себе розвести і з Польщею, навпаки затицалася до неї досить гаряче» [9, с. 270] (свідченням останнього було відпущення з полону М. Потоцького та М. Каліновського у березні-квітні 1650 року [10, с. 12]). Не маючи інших союзників, гетьман не поспішав загострювати взаємини з Яном II Казимиром.

У березні 1650 року до Києва було привезено ратифікований Варшавою козацький реєстр. М. Грушевський неоднозначно поцінює цей факт: по-перше, реєстр – «...великий акт лояльності гетьмана і правлячої старшини...» [9, с. 271]; по-друге, «...значіння його не треба переоцінювати. Реєстр не робився для власного ужитку [...] він був... дипломатичною одпискою, приладженою до вимог зборівської угоди...» [9, с. 272]; по-третє, реєстр робився похапцем, аби «...як найменше звертати на сю процедуру увагу... Він не включав всеї людности, яка фактично входила в склад козацького війська і зісталася в нім і після сеї реєстрації...» [9, с. 272]; по-четверте, реєстр поширювався лише на територію гетьманської юрисдикції – Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств; по-п'яте, до реєстру вписано менше сорока тисяч козаків. «Се, – додає вчений, – важливий доказ того, що реєстру ані не брали дуже поважно, ані не дбали дуже при його складах» [9, с. 273].

М. Грушевський відкидає версію стосовно врочистого санкціонування реєстру на українському з'їзді (соймі). Насправді йдеться про березневий київський з'їзд старшини за участю А. Кисіля. «До Києва зібралася сила народу, очевидно, – розмірковує історик, – щоб не допустити того «докінчання» козащини з Польщею, що сподівалися при тім з'їзді» [9, с. 282]. Хмельницькому вдалося вгамувати невдоволення, роздратованих, готових до розбою (чого лишень варт спроба оволодіння замком задля «здобуття» київського воєводи). Нарешті старшина сприйняла річпосполитську редакцію Зборівської угоди; оригінал реєстру відправила королеві; пообіцяла поборювати «свавілля» (як демонстрація лояльності показові езекуції) [9, с. 283]. Принагідно Б. Хмельницький зауважив А. Киселеві, «...що і з польського боку треба рахуватись з обставинами моменту: податків поки що не збирати, коронного війська ні в яким разі не зближати до граничної лінії, панам до маєтків своїх не тиснутись...» [9, с. 284]. А в гетьманському листі до короля від 10 (20) березня нагадувалося про невирішеність релігійної справи – доконечну необхідність ліквідації унії (про це ж – і в інструкції козацьким послам до Варшави) [9, с. 285].

М. Грушевський наголошує на дипломатично-попереджувальному рішенні

різних інтриганів, що грають, з одного боку, на струнах демократичного радикалізму, козацької демагогії, а з іншого, – намагаються втратити в тон московській політиці, її централістичним тенденціям, ворожим старшинському автономізму...» [5, с. 346].

Суголосно розмірковують і новітні дослідники. Так, В. Горобець, аналізуючи роль Коша в політичній структурі козацької України упродовж другої половини XVII – початку XVIII ст., трактує її то як конструктивну, то як деструктивну. Позаяк в умовах національної бездержавності «...Січ виступала... своєрідною переддержавою, ...втілюючи в собі певний національний ідеал досконалої моделі державного організму» [1, с. 34], то з початком Козацького повстання беззаперечним був її конструктивізм. В. Степанков аргументовано пояснює, чому на початковому етапі революції роль Запорозжя була провідною. Водночас історик указує на детермінанти зміни статусу Січі вже з літа 1648 р.; наголошує, що відтоді «...й до кінця гетьманування Б. Хмельницького... [Запорозжя] не чинило помітного впливу на політичне життя держави» [27, с. 4-5]. Антигетьманський виступ низовиків на чолі з Я.Худолієм (лютий 1650 р.) В.Горобець уважає «першим провісником майбутньої конфліктної осі «гетьманський уряд – січове товариство...» [1, с. 35]. В. Степанков підкреслює, що навіть після страти «самозваного гетьмана» в Чигирині [24, с. 214], Б. Хмельницький змушений був удатися до каральної експедиції супроти низовиків і кінцево узалежнив Січ («...розташував залогу із вірних козацьких підрозділів і взяв на себе функцію призначення кошового отамана» [27, с. 5]). Задля завершення реформування Січі, гетьман «...переніс на терени Запорозжя полково-сотенний устрій (на базі об'єднань куренів постали військово-адміністративні одиниці – паланки)» [26, с. 249].

Б. Хмельницького: «...з огляду на нецїле сповнення зборівської угоди і додаткове предложенне королеви козацьких дезидератів військо до їх полагодження признавало неможливим скінчити переходовий стан...» [9, с. 287]. Це означало, що козацькі формування залишалися на землях і поза гетьманською юрисдикцією; десь до осені 1650 року про зреалізованість реєстру не йшлося; шляхта не допускалася до виконання панського права над поспільством [22, с. 476].

Адекватно поцінуючи козацьку силу в союзі з татарами, неможливість повернення селянства до панського підданства, Кисіль покладався лише на Всевишнього: «Або знищить Бог махіатора (Хмельницького) і розсипле те все, що зміцнив і об'єднав на кару за гріхи наші. Або – скаравши нас нашою черню дасть і нам божа справедливість помститись над нею» [9, с. 288]. А. Кисіль, прибічник миру і порозуміння козацько-польського, попереджає Річ Посполиту про необхідність підготовки до чергового збройного протистояння. Справді, «конфлікт висів весь час у повітрі, – підсумовує М. Грушевський, – і було тільки питанням часу, коли він мав упасти...» [9, с. 288].

* * *

Уважне прочитання низки праць ученого уможлиблює певні висновки.

По-перше, М. Грушевський заперечує «...одноцільний політичний плян в Хмельничині» [11, с. 1491]; переконаний, що гетьман і його прибічники первинно усвідомлювали два завдання боротьби: права козацького стану і православної віри. Досвід попередніх «ординацій» диктував повстанцям переконання: «...треба раз справу з Польщею довести до кінця: перевернути її шкерберть, аби забезпечити козацький стан володіння... Ні Хмельницький, ні, правдоподібно, його найближча... старшина в тій хвилі ще не визволилися від погляду на себе як заступників самої... козачої верстви...» [22, с. 480].

По-друге, учений стверджує, що в самій поставі козацтва було закладено, і не без допомоги річпосполитської адміністрації, зародок ідеї представлення інтересів усього українства та території його замешкання. «Козацька старшина, як і взагалі українська інтелігенція, – пояснює дослідник, – виховувалась в польсько-шляхетських політичних поглядах, а в сих поглядах шляхетська верства репрезентувала собою цілий нарід, польський нарід = шляхетський нарід. Козаччину саме польське правительство довгий час привчало дивитися на себе як на шляхту... стан лицарський, упривілейований...» [22, с. 480]. Козацтво вповні сприйняло такі свої самопочування й ідентифікацію (звідси – домагання «прав і вольностей козацьких», тобто шляхетських). У висліді перейнятої теорії «козацького = шляхетського народу неминучою була з'ява ідеї «...репрезентації всього народу автономною козакою верстою...» [22, с. 484], побутування термінів «...нарід козацький, нарід козако-руський...» [22, с. 480].

Водночас козацтво, самоствердившись як «політичний нарід», «жадається і здобувається» автономії для себе, стає в Польщі «...фактично status in statu...» [22, с. 482]. Але даремно ми б шукали в деклараціях Хмельниччини, – продовжує історик, – бажання порохуватися з наявністю... нової визволеної селянської людности як соціальної верстви, зафіксувати її права, дати гарантії її вільности і зв'язати її з новим ладом України. Весь час над сим, визволенням селянством висіла перспектива повороту дідичів на свої попільща і відновлення старого підданства» [11, с. 1501].

По-третє, М. Грушевський упевнений, що саме первинний шляхетсько-козацький монархізм гетьмана та його прибічників унеможливив узяття Варшави, державний переворот у Польщі. «Хмельницький і К° в 1648 р. могли багато здійснити з того, що вони прагнули пізніше... в 1655-7 рр. [...]; вони полишають... [західноукраїнські землі] немилосердному татарському знищенню, що в значній мірі й обезцінило їх для пізніших плянів гетьмана...» [11, с. 1491-1492].

По-четверте, вчений уважає, що весь 1648 рік Б. Хмельницький перебував під впливом мальконтентів (скривджених шляхти і козацької старшини). Понад те, М. Грушевський неодноразово підкреслює залежність гетьмана від порад близьких людей, «...мало керував політикою, ...часто віддавав ініціативу своїй компанії» [11, с. 1497]. Але, «...був... оден пункт, на котрім він не давав себе збити з орієнтації, яку йому давала... інтуїція – там де панував інстинкт самозаховання – заховання своєї влади. Тут Богдан був безоглядний і рішучий і не піддавався нікому» [11, с. 1494].

По-п'яте, історик наголошує, що величезний вплив на гетьмана справила київська інтелігенція, котра сформулювала концепцію «...визволення української церкви і східного християнства...» [11, с. 1492]. Відтак державна ідея постала перед керманічами руху в релігійно-церковних шатах (гетьмана порівняно з Моїсеєм, Костянтином Великим, названо князем Русі, фундатором православної Української держави) [17, с. 183]. Як наслідок – «...твориться нова політична програма...» [11, с. 1493]. М. Грушевський рішуче стверджує: «Козацько-шляхетська програма-мінімум скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К^о до неї більше не поверталися... * Програма незадоволеної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...» [11, с. 1499].

По-шосте, вчений поціновує Зборів 8 (18) серпня 1649 року як катастрофу [6, с. 290], як капітуляцію козацтва, продиктовану зрадою хана, «...у вирішальний момент перекупленого Польщею...» [20, с. 305]; зацентровує на тому, що договір «...не виявляв ніякої програми, се був тільки примусовий виступ з безвихідної позиції, до котрого Хмельницький і його компанія навіть не вважали можливим признатися перед військом...» [11, с. 1493]. «Крива української революції, – категорично заявляє М. Грушевський, – безповоротно заломилася в зборівській капітуляції і більше не змогла випростуватись» [11, с. 1494].

По-сьоме, дослідник не погоджується з оцінкою ролі й індивідуальності гетьмана в традиційній історіографії, «...для котрої Хмельниччина скуплялася в Богдані як... першій причині і головнім акторі всього руху, його розумі і волі» [11, с. 1485]. Натомість припускає, що випадок, щасливий збіг обставин підніс Хмельницького на керманіча повсталого козацтва і, згодом, усього українства. «Я зістаюсь при переконанню, – виважено промовляє автор, – що Богдан був людиною високих здібностей; але я не хотів би, щоб його історичне «щастя» засліплювало наші очі й не давало оцінити великих здібностей... тих людей, що його окружали [...] Велику історичну роль відіграють не завсіди ті що мають найкращі для неї здібності» [11, с. 1486]. Учений уважає, що в «блискучих рядах» оточення гетьмана ймовірно були й кращі кандидати на очільника революції та фундатора Козацької держави (Україна «фактично від 1648 р. ...користалася всіма функціями самостійної держави...» [10, с. 757]). Історик протиставляє Б. Хмельницькому (політикові азійського типу, «Великого Скита») І. Виговському (політика-європейця) [11, с. 1496-1497].

Закидів і нищівних характеристик на адресу «Великого гетьмана» не бракує, та поряд – і схвальні відгуки ([11, с. 1490-1491]; [17, с. 179]; [22, с. 487-489]; [6, с. 289]). Полярність суджень упадає в очі. Можливо, що це – позірне взаємовиключеність, зумовлена низкою чинників, як то: неоднозначність, суперечливість харизматичної особистості козацького очільника; визнання його здобутків у певних сферах діяльності («Богдан був дійсно прирощений вождем... Легко підіймав і рухав маси...; у вдачі його було щось неборно чарівне...» [11, с. 1490]; «Великий політик, геніальний організатор...» [4, с. 236-237]; «...при всій стихійності й несвідомості, страшенна сила була в сім чоловіку...» [3, с. 333-334]; «...провідник... титанічної сили й вдачі...» [3, с. 335]) і несприйняттям в інших (відсутність у Хмельницького та оточення «ясного політичного пляну, державної ідеї...» [11, с. 1500]); «...в безумній марнотратності губить мільйони..., лив кров і стелив трупами рідну землю»; «...не він кермував фактами, а перипетії великої народної боротьби... ним кермували» [3, с. 335]; поліваріантність висновків – як відбиток еволюції поглядів ученого і, не виключено політичних уподобань **.

По-восьме, в осягненні, хай невиразно окресленої, національно-державної мети, вчений високо поціновує «перяславські балачки» лютого 1649 року [11, с. 1501]. Та згодом після Зборового, «затхлиною і мертвечиною, – з сумом констатує М. Грушев-

* В. Смолій і В. Степанков убачають «велику заслугу М.Грушевського... в тому, що він визначив хронологічні межі становлення Б.Хмельницьким державницької концепції (по суті української державної ідеї)» [25, с. 125].

** В. Смолій і В. Степанков гадають, що «причини такої різкості оцінок дій творця Української держави вимагають окремого спеціального дослідження» [25, с. 133] (звертають увагу на слушні міркування Б.Крупницького, Л.Винара та Л.Мельника).

ський, – віє на нас з декларації гетьманського осередку всього сього десятиліття...» [11, с. 1501]. Тобто, у взаєминах із новими протекторами, передусім – із Московією, козацький генералітет відтворював ту ж систему взаємин, що їх мало українське лицарство з Річчю Посполитою. В цьому історик убачає відсутність «...сліду послідовного переведення української державної ідеї, повне свідомство її убожства» [11, с. 1498].

Така гіперкритична оцінка має прочитуватися в історичному контексті (передусім – переяславських перемовин січня 1654 року і по них – трактату з Московією). На загал оптимістичним бачиться наступний висновок ученого, в якому сформульовано витоки, сутність і перспективи української «мрії»: «...весь час правління Хмельницького... ідея української державності іде вгору, хоч і зигзагує опадуючи під тиском неприхильних обставин і знову підіймаючись. Від привілеїв козацьких... до всенародної національної української держави» [19, с. 22]. А фундатором її був Хмельницький – «...доста свідомий носитель державної української ідеї» [15, с. 202].

1. Горобець В. М. Запорозький кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В.М.Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – С. 34-44.

2. Грушевський М. С. Виговський і Мазепа / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 386-396.

3. Грушевський М. С. Богданові роковини / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 332-337.

4. Грушевський М. С. 250 літ / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С.236-241.

5. Грушевський М. С. Запоріжжя і Запорозька Січ (Січа) / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 342-350.

6. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський / АН України, Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Вступна стаття В.А. Смоля, П.С. Соханя. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.

7. Грушевський М. С. Історія й її соціально-виховуюче значіння / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 4. Кн. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (до Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918)». – С. 267-279.

8. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8, част. 2. Початки Хмельниччини (1638-1648). – 224 с.

9. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8, част. 3. Хмельниччина в розцвіті (1648-1650). – 288 с.

10. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9, кн. 1. Хмельниччина роки 1650-1654. – 880 с.

11. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. Хмельниччина роки 1654-1657. – 776 с.

12. Грушевський М. С. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.:

- П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 376-387.
13. Грушевський М. С. Козацтво на Україні / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 266-277.
14. Грушевський М. С. Короткий огляд української історії / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 303-321.
15. Грушевський М. С. «Мазепинство» і «Богданівство» / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 199-206.
16. Грушевський М. С. Між Москвою і Варшавою / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2013. – Т. 4. Кн. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (листопад 1918-жовтень 1926)» / Упоряд. С. Панькова. – С. 97-110.
17. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский / Сост. ист.-биограф. очерк Ф.П. Шевченко; В.А. Смолия; Примеч. В.М. Рычки; А.И. Гуржия. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.
18. Грушевський М. С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 267-402.
19. Грушевський М. С. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 17-35.
20. Грушевський М. С. Україна. Історія / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 274-335.
21. Грушевський М. С. Українська справа в її історичному розвитку / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 312-338.
22. Грушевський М. С. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895-1900)». – С. 466-490.
23. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Перемишль-Львів, 1996. – 328 с.
24. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 504 с.
25. Смолій В., Степанков В. Проблеми Української революції XVII століття у висвітленні Михайла Грушевського / В. Смолій, В. Степанков // Український історик. Журнал історії і українознавства. – 1998. – №1-4 (136-139). – С. 122-134.
26. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
27. Степанков В. С. Політична роль Запорозжя в розвитку Національної революції 1648-1676 рр. / В.С.Степанков // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – С. 4-14.

И.И.Дигтан

НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИДЕЯ В ЭПОХУ УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ («ХМЕЛЬНИЧЧИНА В РАСЦВЕТЕ»: 1648-1650 ГОДЫ) В ВИДЕНИИ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО

В статье освещаются взгляды М. Грушевского на сущность национально-государственной идеи в первые два года Украинской революции XVII в. (истoki, уровень осмысления и воплощения государственных принципов в петициях и переговорных пунктах казацких вождей). Научная значимость и актуальность наследия выдающегося отечественного историка обосновывается сравнением его суждений и выводов с размышлениями авторитетных современных исследователей эпохи Богдана Хмельницкого.

Ключевые слова: М. Грушевский; Б. Хмельницкий; Украинская революция XVII в.; Хмельниччина; казацтво; Речь Посполитая; Ян II Казимир; Ислам-Гирей III; Украинская государственная идея.

THE NATIONAL STATE IDEA IN A DAY OF UKRAINIAN REVOLUTION («KHMELNYCHCHYNA» IN PROSPERITY): 1648-1650 YEARS) IN M. HRUSHEVSKYI'S VISION

The article highlights Hrushevskyi's points of view on the nature of the national state idea in the first two years of the Ukrainian revolution XVII. (sources, level of awareness and implementation of state-building tenets in Cossack leaders' claims). The importance of scientific achievements of the most outstanding national historian is certified by comparing his judgments and conclusions with thoughts of authoritative modern scholars of the definite day.

A close reading of a number of scientific works allows certain conclusions.

Firstly, M. Hrushevskyi denies the same, predetermined, strategy in «Khmelnychchyna»; is convinced that the hetman and his entourage were initially aware of two problems of struggle: the Cossack state's right and the Orthodox faith.

Secondly, the historian points out that in the formation of the Cossacks as a state was founded, and with the help of Polish-Lithuanian Commonwealth (Pol. Rzeczpospolita) administration, the germ of the idea of representing the interests of all Ukrainians and area of their residence. Cossack officers grew up in the Polish-gentry political and legal traditions, according to which the Polish nation = noble people. Cossacks, who perceive themselves as Orthodox nobility, finally as Ukrainian «political people» were self-affirmed.

Thirdly, M. Hrushevskyi is sure that the then B. Khmelnytskyi's and his supporters' gentry- cossack monarchism made impossible the capture of Warsaw and the coup in Poland in autumn 1648.

Fourthly, the researcher stresses that a huge impact on Hetman at the turn of 1648-1649 years made the Kyiv intellectuals who had formulated the concept of Ukrainian Church and Eastern Christianity liberation. Thus the idea of the State (Ukraine's gaining independence from the «Commonwealth») appears in religious and ecclesiastical robes.

Fifthly, M. Hrushevskyi disagrees with the idealization of Bohdan Khmelnytskyi's figure; the scientist is characterized by controversial and hypercritical assessment of Great Hetman individual and his activity in the context of the gains and losses of Ukrainians in definite period.

Sixthly, Hrushevskyi, on the one hand, points to the lack of consistent implementation of the newly emerged state-building plans by Ukrainian elite and on the other - optimistically concludes: «... all the time during the Bohdan Khmelnytskyi's rule the idea of Ukrainian statehood goes up, though as a zigzag falling down under the pressure of unfavorable circumstances and rising again. From Cossack privileges ... to the Ukrainian people's national state» [19, p.22].

Keywords: Hrushevskyi; Bohdan Khmelnytskyi, Ukrainian Revolution of the XVIIth century; Khmelnychchyna; the Cossacks, Polish-Lithuanian Commonwealth (Pol. Rzeczpospolita); Yan II Kazymyr, Islam- Hirei III; Ukrainian national idea.

Володимир Маслійчук

УЧИЛИЩНА РЕФОРМА В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ТА НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОМУ НАМІСНИЦТВАХ 1788-1796 рр. (КІЛЬКА МІРКУВАНЬ)

Запровадження народних училищ у Новгород-Сіверському і Чернігівському намісництвах відбулося після істотних політичних реформ російського уряду в регіоні. З 1789 р. почалися відкриття нових навчальних установ, проте школи були відкриті лише в центрах намісництв і найбільших містах, більшого поступу реформа не досягла. У цьому була низка причин: бідність населення, своєрідність відбору кадрів, слабкість державних ініціатив. Училищна освіта значно поступалася «дяківській» та семінарській. Але були помітні й нові зрушення: доступ до книжок, спроби всестанової освіти, нові методи навчання.

Ключові слова: школа, реформа, освіта, секуляризація, училища.

Одним із найскладніших питань історії освіти є питання секуляризації, початку світського навчання. На території України під владою Російської імперії цей процес пов'язувався із запровадженням народних училищ у ході училищної реформи. Однією з особливостей українських земель у складі імперії була наявність православної освітньої традиції, що своїм корінням взувалася на часи церковного протистояння, на єзуїтські колегії. Тому досить цікавою темою буде проведення училищної реформи, запровадження нової системи освіти поруч із наявністю старих освітніх колегіумських практик. Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва були основними територіями колишньої Гетьманщини з багатьма особливостями внутрішнього життя та з виявами автономізму, консервативним опором окремим імперським новаціям. Вивчення історії освітньої реформи на цих теренах не лише допоможе в студіях з історії освіти, але й сприятиме розумінню складних питань української історії кінця XVIII ст.

Якщо відкриття училищ відбувалося на цих землях дещо запізно, з 1788–1789 рр.¹, то після смерті імператриці Катерини II у 1796 р. та адміністративних змін (об'єднання Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництв в одну Малоросійську губернію) училищна система на цьому просторі дещо змінюється у зв'язку з новою владою, відповідно до зміни керівництва навчальних закладів.

Мета цієї розвідки – простежити хід училищної реформи в Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах, у «серці старої Гетьманщини», насамперед поглянути на кадрове питання, а також зважити на успіх чи неуспіх освітніх заходів у регіоні, заторкнути й іншу проблему, до якої звернемося побіжно, – це секуляризаційні заходи, вивласнення суспільства з церковних практик і перехід до світського побуту.

Історіографія цієї проблеми досить насичена, хоча подекуди має певні прогалини. Перші вагомі праці, де порушено ці питання, – роботи Михайла Сухомлинова та Олексія Андріяшева². Вони насичені архівними матеріалами. Прихильники зміни «старої школи» під час реформ 60-х рр. XIX ст., Сухомлинов та Андріяшев відверто ідеалізують дяківську школу до училищної реформи і звертають увагу на дійсно велику кількість вад нових народних училищ: низький рівень викладання, слабе матеріальне забез-

© Маслійчук Володимир Леонтійович – кандидат історичних наук, докторант Харківської державної академії культури.

печення, рукоприкладство. Дуже важливою є робота Михайла Тутолміна щодо історії Чернігівської гімназії з великим вступом про передісторію цього закладу³.

В історії освіти є й певна ідеалізація освітнього поступу та його виконавців, наприклад, відома робота Олександра Оглоблина «Люди старої України»⁴, де особливу увагу приділено Новгород-Сіверському «гуртку» й окремим постатям, діячам освіти, зокрема директору Новгород-Сіверського училища Іванові Халанському. Окремо слід поставити сучасну, дуже розповідну і часто некритичну історію Новгород-Сіверської гімназії Олександра Федірка та Юрія Мірошніченка, де основу розповіді про училищну реформу становить архівна справа з фонду «Комісії училищ» у Петербурзі. У праці передано дуже позитивне ставлення до освітніх заходів⁵. Названі роботи не позбавлені ідеалізму в ставленні до Просвітництва і хоча час від часу зважають на складнощі й негативи тогочасної освітньої системи, однак загальна картина справляє враження великого поступу освіти на цих теренах.

Слід звернути увагу і на наявність джерел із цієї тематики. Передусім це джерела з центральних органів: «Комиссии по учреждении народных училищ», органу, куди дирекція училищ із часом відправляла «историческую записку» про стан проведення реформи⁶. З документації місцевих органів слід зазначити збережену пізнішу документацію дирекції народних училищ Чернігівської губернії⁷ (важливі документи з цього фонду опубліковані Святославом Воїновим⁸) та рідкісний для українських архівосховищ збережений фонд новгород-сіверського приказу громадської опіки⁹. Тут слід також зазначити, що окремі документи з погляду ретроспективи (матеріали першої третини XIX ст., що стосуються навчальних закладів Чернігівської губернії) містяться в залишках архіву Харківського навчального округу в Центральному державному історичному архіві в місті Києві¹⁰ та Державному архіві Харківської області¹¹.

Землі Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва на 80-ті рр. XVIII ст. мали вже певну систему освіти. У Чернігові існував відомий Чернігівський колегіум, перетворений 1786 р. на семінарію¹². У Новгороді-Сіверському у зв'язку з відкриттям Новгород-Сіверської єпархії в 1785 р. було відкрито й семінарію, взоровану на православні колегіуми, а оскільки єпископом призначено колишнього переяславського єпископа Іларіона, то й кадри єпархії та викладачів залучено з Переяслава та з-поміж вихованців Київської академії; очолив семінарію Варлам Шишацький¹³. Наявність цих закладів відіграла подвійну роль. Передусім це був засіб для обміну кадрами та студентами. Але насправді і Чернігівський колегіум, і Новгород-Сіверська семінарія за кількістю учнів та вчителів значно переважали нововідкриті училища і, звичайно, вели перед в освіті. Тобто в досліджуваний час попередні освітні практики переважали, хоча і натрапили на секуляризаційні реформи.

Опис Чернігівського намісництва Панаса Шафонського 1786 р. дає широку картину церковно-парафіяльного шкільництва. За приблизними підрахунками, крім Чернігівського «училища», в намісництві при церквах існувала 51 школа та ще німецька пасторська школа в Біловезькій колонії. В основному ці школи розташовувалися в повітових центрах. Лише в Чорнухах, заштатному містечку Лохвицького повіту, було 3 школи (найбільше – 10 шкіл – було в найбільшому місті Ніжині)¹⁴. З огляду на те, що місцеве населення дуже неохоче ділилося з Шафонським інформацією¹⁵, а парафіяльні освітні заклади не мали офіційного характеру, можна з обережністю сказати, що шкіл було більше і що подібну ситуацію можна спостерігати в сусідньому Новгород-Сіверському намісництві. Так само припускаємо, що це певна традиція опіки і шкільництва, бо збереглися дані за Рум'янцевським описом про 6 «шкіл» у Прилуках ще з 1765 р.¹⁶ Секуляризація передбачала позбавлення церкви її володінь і заміну прибутків з маєтків казенною оплатою за церковну службу та відправи, відповідно світська школа мала замінити церковну.

Питання світських навчальних закладів місцеве шляхетство порушило ще під час відомих «Наказів» до Комісії 1767 р.: глухівське та стародубське шляхетство пропонували відкрити університет, батуринське та чернігівське – «дворянський корпус»¹⁷. Водночас пропозиції керівника Другої Малоросійської колегії графа Петра Рум'янцева ще 1765 р. передбачали створити на місці чернігівського Єлецького монастиря заклад

для вищих наук, а в чернігівському жіночому П'ятницькому монастирі – заклад для виховання дівчат¹⁸. Цікаво, що, у свою чергу, духовенство Чернігівської єпархії у своїх «Наказах» 1767 р. нарікає на тісноту в приміщеннях колегіуму і просить перетворити запустий чернігівський П'ятницький жіночий монастир на чоловічий і відкрити там навчальний заклад¹⁹. Ці сміливі освітні проекти не знайшли втілення, але певною мірою свідчили про бажання і потребу змін в освітній сфері. Панас Шафонський, критикуючи стару колегіумську школу, у середині 80-х рр. XVIII ст. зазначає про відсутність шкіл та університетів, але нотує й про «охоту малоросіян» до наук та навчання²⁰, немов намагаючись на потребу таких закладів. В іншому своєму пізнішому творі Шафонський висловлює сподівання, що згодом відкрито буде і «шлях до наук», і успіх щодо знань²¹.

За імперськими ініціативами освітні зміни в цих українських намісництвах розпочалися як училищна реформа. Після офіційного проголошення про початок відкриття училищ у 1782 р. виявилось, що абсолютно бракує і вчительських кадрів, і матеріального забезпечення по всій імперії. У столиці було відкрито «училищну семінарію», куди «рекрутовано» для навчання студентів з духовних навчальних закладів. Цією реформою передбачалося створення в губернському центрі Головного народного училища (чотирикласного) на чолі з директором, що водночас ставав керівником усіх новостворених училищ. Це мав бути губернський чиновник, що вже мав посаду і за директорство не отримував платні. У повітових містах створювалися малі народні училища (двокласні й початкові), керувати ними мав «смотритель», якого призначали з середовища місцевого чиновництва чи громади. Загалом же опікуватися місцевими закладами повинен був губернський «Приказ громадської опіки». Курс наук у Головному училищі передбачав для навчання: основи знань іноземних мов, граматики, «математичних наук», історії та географії. Початкові повітові чи малі училища навчали писати й читати та подекуди закладали основи інших знань²². Перші училища почали відкривати в 1786 р., а для намісництв із перевагами нетитульного імперського населення – згідно з імперським наказом від 3 листопада 1788 р.²³ Слід зазначити, що запізнілій реформі передували шляхи секуляризації, тобто забиралися державою церковних та монастирських володінь на українських землях у 1786 р., монастирі реформувалися, а окремі скасовувалися, тобто звільнялися будівлі.

Узагалі, проведення секуляризаційної реформи в Чернігові передбачало амбітні освітні проекти: великий Троїцький Іллінський монастир переносився в Успенський Єлецький, а будівлі монастиря планували віддати для новоствореного університету²⁴. Та цей проект виявився невдалим. У той же час П'ятницький жіночий монастир ще 1786 р. думали віддати під народне училище²⁵.

Одним із гальм створення й функціонування навчальних закладів у Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах була бідність місцевого населення і небажання шляхетства до істотних офір на навчання. Ще напередодні відкриття училищ великий критик «малоросійських порядків», згадуваний Панас Шафонський, в «Описі Чернігівського намісництва» 1786 р. зазначав: «Малая Россия вообще деньгами бедна, а сия общая бедность и к тому бывшее доселе всех жителей неорганиченное состояние и недостаток в науках и просвещении, а от того проистекающее худое воспитание юности, есть причиною, что Малая Россия и наружным своим видом в городах и деревнях с другими губерниями не может сравниться», дворянство порівняно з великоросійським може вважатися бідним²⁶. Майже через двадцять років, уже у 1815 р., Харківський училищний комітет визнавав, що училища в Чернігівській губернії відкриваються в «городах большею частию бедных»²⁷ і, заслуги дирекції училищ незаперечні. Але частково з фінансових проблем у Новгород-Сіверському намісництві вдалося виходити завдяки тому, що в Стародубі на користь народних училищ було куплено у дворянина Григорія Селютіна винокурню. До приказу громадської опіки, що керував училищами, постійно надсилали документацію з неї²⁸. Так само в Глухові є згадки про утримання винокурні на користь «народних училищ» хорунжим Романом Филоновичем, пізніше з виявленими зловживаннями²⁹. Тобто бодай частково проблема з фінансуванням у Новгород-Сіверському намісництві вирішувалася.

Перед відкриттям училищ іще в 1786 р. в обох намісництвах було зібрано гроші.

Дворяни Новгород-Сіверського намісництва внесли лише 260 рублів. Цікаво, що їх офірували лише з двох повітів: Мглинського – 70 рублів та Новомістського – 190 рублів 40 копійок; поміщиця Марфа Кочубей подарувала малюнки та креслення до класу малювання. Значно успішніше збір пожертв минув у Чернігівському намісництві, напевно, не без сприяння світської влади, бо внесено рівні суми від основних діячів губернії: губернатор Андрій Милорадович уніс 200 рублів, по 200 рублів внесли єпископ Йорофей та губерньський дворянський маршалок Семен Максюков – це й склало основу коштів. Дворянство повітів (Глинського, Городницького, Роменського, Зіньківського та Чернігівського) внесло ще 450 рублів 50 копійок. Усього Чернігівське дворянство офірувало 1450 рублів 50 копійок³⁰ (найбільше серед українських намісництв Російської імперії). Але й такі кошти були незначними. Основний тягар фінансування лягав на прикази громадської опіки. Ще до відкриття училищ місцева влада, особливо в Новгород-Сіверському намісництві, почала гарячкові пошуки фінансування та будівель для училищ³¹.

Тут слід зважити на ще один очевидний факт: попри те, що і Чернігів, і Новгород-Сіверський свого часу стали «губернськими» й виконували роль адміністративних центрів, за рівнем зростання та кількістю населення це були невеликі міста. Новгород-Сіверський навіть на початку XIX ст. значно поступався за населенням Глухову, Кролевцю, Стародубу, Конотопу. Чернігів був значно меншим за Прилуки та Ніжин³². Саме в Ніжині мешкало найбільше в Малоросії населення, там була значна грецька колонія і великі об'єми торгівлі, що пізніше реалізувалось у вагомих і добре фінансованих освітніх проектах (ніжинського грецького Олександрівського училища та Гімназії вищих наук князя Безбородька). Незважаючи на хороші освітні традиції, неможливість мешканців тих міст відігравала свою роль для розвою освітніх ініціатив.

Відкриття училищ відбулося за значного сприяння місцевої влади, в Новгород-Сіверському намісництві – намісника Іллі Бібікова³³ (училище відкрито 11 лютого 1789 р.), а в Чернігівському – Андрія Милорадовича. Милорадович загалом дуже подбав про училища, реалізувавши надання для Головного училища будинку чернігівського П'ятицького монастиря; також на його вимогу десятих старших учнів із Чернігівської семінарії було направлено на навчання до нового училища, аби ті з часом посіли місце «нижчих учителів»³⁴. Кроки Милорадовича були виразно секуляризаційними. Чернігівське училище відкрили 21 квітня 1789 р. помпезно і за участі самого намісника.

Важливою проблемою виявилось кадрове питання, передусім щодо керівництва новими закладами. Ця тема насичена певними суперечностями, і на ній слід дещо зупинитися. Першим директором Чернігівського головного народного училища став Григорій Якович Почека, який протримався, вочевидь, на посаді недовго³⁵, до 1793 р.³⁶ Ця постать потребує певних біографічних студій. Відомо, що це син Якова Максимовича Почеки, колишнього ніжинського полкового писаря, а на той час голови Чернігівської верхньої розправи³⁷. На час відкриття училищ мав близько 32 років (народився 1757 р.). За Малоросійським родовідником Вадима Модзалевського можна відтворити біографію Григорія Почеки: на 1781 р. він секунд-майор у відставці, ніжинський повітовий казначей, поруч із директорством училищ на 1790 р. очолював приказ громадської опіки та був засідателем Чернігівського верхнього земського суду³⁸. Хоча, напевне, Григорій Почека більш відомий завдяки купівлі садиби Качанівки в 1808 р., яку пізніше його пасинок Григорій Тарнавський перетворив на взірць поміщицьких садиб³⁹. Вибір директора училищ, певно ж, належав Андрієві Милорадовичу, чернігівському наміснику. Але чим керувався останній? Можливо, Почека мав непогану освіту, секунд-майорське звання вже свідчило про стрімкий старт кар'єри? Це ще потребує певних студій. Так само, незважаючи на чималу кількість справ, керівництво Почеки відзначилося певними результатами, можливо, знов-таки завдяки сприянню намісницького правління. Чернігівське головне народне училище мало на початку 167 учнів. У 1789 р. відкрито третій клас. А впродовж року малі училища відкрито в більших містах намісництва – Прилуках (87 учнів) та Ніжині (90 учнів). У Чернігові у 1790 р. відкрито ще й четвертий клас (додалося викладання іноземної), а вже в 1792 р. відбувся перший випуск – 12 учнів⁴⁰. Можна стверджувати, що це був увесь успіх реформи в Чернігівському намісництві, досить скромний.

Наступний директор маловідомий і через своєрідний додаток до прізвища його особа взагалі спричиняє різночитання і плутанину. Це засідатель кримінальної палати Степан Ожегович-Дивинарець (д'Винарець)⁴¹. Хоча можна розширити дані про цю вагому на місцевому рівні постать. Це, напевне, серб, підполковник на російській імперській службі Стефан Ожегович⁴² із міста Винарець (зараз у Хорватії), його писали на французький кшталт д'Винарець, а інколи за німецькою традицією фон Винарець⁴³. Про цю постать дані дуже уривкові, але він посідав певне місце в локальній владній ієрархії: колезький радник, був кумом у сина Чернігівського намісника Миколи Милорадовича⁴⁴ і, напевне, одруженим із донькою Василя Гудовича Анастасією⁴⁵. У 1796 р. був суддею Чернігівського совісного суду⁴⁶.

Про діяльність Степана Ожеговича як директора училищ майже не маємо інформації, лише окремі деталі: Ожегович-Дивинарець уславився тим, що влаштовував свята й іспити, публічні заходи⁴⁷, проте відкриття нових училищ чи зміни в навчальному процесі не просунулися. Загалом же щодо Чернігівського намісництва складається враження про брак належного керівництва освітою на початках училищної реформи.

Однак і початкова діяльність директора училищ Новгород-Сіверського намісництва Івана Халанського не надто продуктивна. У будь-якому разі на той час Халанський є справді провідним діячем Просвітництва. На жаль, після Олександра Оглоблина⁴⁸ ніхто не взявся ретельніше реконструювати біографію цієї непересічної постаті. Дані Оглоблина досить непевні: Халанський народився, можливо, в родині священика в селі Халані Новооскольського повіту Білгородської губернії (принаймні там у нього були землі і 9 душ селян) «між 1745 і 1749» рр., дані про освіту невідомі, службу почав зі студентів у «Комерц-колегії» в Петербурзі, з 1775 р. – колезький реєстратор, з 1780 р. служить на Слобідській Україні як полковий квартирмейстер, а з 1782 р. – капітан в Українському гусарському полку (це підтверджується й іншими даними⁴⁹). З 1784 р. Халанського призначено в ранзі колезького асесора прокурором Новгород-Сіверської верхньої розправи, а з 1790 р. – прокурором Верхнього земського суду. За всіма ознаками Халанський був дещо чужий серед місцевої спільноти, однак він поріднився з місцевою елітою, одружившись із донькою глухівського отамана Івана Яновича Варварою⁵⁰. У листі намісника Іллі Бібікова до директора Комісії училищ Петра Завадовського в грудні 1788 р. подибуємо цікаві факти щодо призначення Івана Халанського: зазначено, що той «был долгое время в разных училищах, где приобрел довольно знание в латинском и французском языках, также в разных науках», що певною мірою підтверджує здогад про колегіумську освіту Халанського. Пізніша документація підтверджує і непогане знання французької мови Халанським, принаймні існує написаний ним власноручно лист французькою мовою 1806 р.⁵¹ Однак далі цікавіше, що підтверджено й іншою документацією⁵²: «когда надобно было сочинять топографическое описание на случай высочайшего проезда чрез здешнюю губернию, то он сочинил»⁵³. Це дуже істотний момент, не зазначений у важливих археографічних публікаціях описів Новгород-Сіверського намісництва останнього часу⁵⁴: певно, Халанський був одним із авторів описів. Найцікавіше, що на директорів училищ призначали авторів описів: у Харківському намісництві – Івана Переверзева, у Київському – Петра Симоновського, але в Чернігівському чомусь обійшли увагою Панаса Шафонського. Це досить цікаве питання для досліджень.

Саме на прикладі діяльності Івана Халанського можна простежити хід училищної реформи в Новгород-Сіверському намісництві. Після відкриття Головного училища було відкрито ще два в найбільших містах – Стародубі (12 травня 1790 р.) і Глухові (18 травня 1790 р.). Однак уже готування до відкриття училищ показало низку проблем, наприклад, щодо будівлі під училище в Глухові⁵⁵. Досить цікавим був проект відкрити училище в Конотопі від «цісарця» й учителя латинської мови Гаврила Гроса⁵⁶ – вочевидь, невдалий, але важливий як спроба розширити мережу училищ у намісництві.

Від початку діяльності Івана Халанського спостерігаємо дуже важливу рису – увагу до книжки. Якщо в 1800 р. Михайло Марков, приймаючи директорство Чернігівським головним училищем, знайшов там заледве десять книжок⁵⁷, то, напевне, бібліотека Новгород-Сіверського училища була непоганою. Уся діяльність Халанського спрямована

на придбання книжок. Уже в 1790 р. планувалося відкрити при училищі книгарню⁵⁸. У 1790 р. Халанський наповіг на придбання для училища 179 історичних книжок в авдитора Василя Рикова за 269 рублів⁵⁹. У листопаді того самого року в столиці директор купив книжок і приладів на 1400 рублів⁶⁰. У 1792 р. Халанський звітував, що закуплено значну кількість книжок: «из лучших иностранных писателей, содержащих в себе нравоучительные и забавные повести и другие хорошие для вкуса разума сочинения», дозвіл користуватися книжками надавався підліткам із Новгорода-Сіверського за помірну платню⁶¹. Під час запиту про бібліотеку Новгород-Сіверського училища в 1805 р. до всього виявилось, що в тій міститься ще 22 латиномовні книжки (твори Аристотеля, Плутарха, Цицерона, Вергілія, Овідія, Еразма Роттердамського) – за поясненням, це був подарунок 1793 р. від доньок колишнього генерального бунчужного Ханенка⁶² (вочевидь, ідеться про незаміжніх Єфросинію та Євдокію, доньок генерального хорунжого Миколи Ханенка). Є звістки про дарування латиномовних книжок Новгород-Сіверському училищу від одного з Туманських (можливо, Василя)⁶³. Цікаво, що інформацію про згадані книжки нотували, коли їх хотіли забрати чи директор училищ Михайло Марков, чи ректор Харківського університету Афанасій Стойкович. Питання книжок і бібліотеки – одне з чільних у документації училища⁶⁴. Власне, наслідки діяльності Халанського в цьому ключі – початки публічного доступу до книжок.

Дуже важливою рисою училищної реформи в усіх українських намісництвах буде те, що вчительський склад нових училищ формувався з «малоросів», місцевого елемента, лише в 1790 р. вчителями стали два іноземці (Карл Геккель та Шальє), усі інші учителі походили з Чернігівського, Новгород-Сіверського або Київського намісництв. Під час навчання в Київській академії чи колегіях окремих студентів було направлено до вчительської семінарії в Петербурзі. Учителі лише три роки були на віддалі від батьківщини. Можна стверджувати, що поверненню в Україну й кадровому добору сприяв голова Комісії народних училищ Петро Завадовський. Завадовський досить інтенсивно листувався з чернігівським губернатором Андрієм Милорадовичем, бо в намісництві був його маєток, а в Петербурзі голова комісії училищ іще й наглядав за сином губернатора. Коли училищна реформа дещо загальмувала, Завадовський пише дуже характеристичного листа Милорадовичу, що в учительській семінарії в Петербурзі є випускники, готові їхати на роботу: «Как в губернии Вашим Превосходительством управляемой есть еще города, кои училищ народных не имеют и может быть только за тем, что вы людей годных в учителя не находите». Завадовський повідомляв, що в разі потреби зможе «доставити» вчителів, і додавав: «Люди сии большею частию уроженцы Малороссийские и потому особливо рады употребленными быть в местах своей отчизны»⁶⁵. Тобто Завадовський напряму пропонує «малоросійських» уродженців як учителів.

Чи слід вбачати великий позитив у кадровому складі з досвідом схоластичної освіти? Насправді це було великим гальмом для поширення ідей Просвітництва. Освітні реформи добре йшли там, де їх проводили чужинці, що часто відкривали для себе інакшість звичаїв та населення, намагалися реалізувати нові віяння. Яскраві приклади таких чужинців – пізніший директор училищ Михайло Марков чи в нашому разі почасти той самий Іван Халанський. Місцевий елемент не надто прагнув утілювати зміни, над учителями тяжіло їхнє попереднє схоластичне навчання та досвід колегій; корупція, рукоприкладство, незрідка алкоголізм були супровідниками вчительської праці⁶⁶.

Важливим питанням у проведенні училищної реформи в дуже традиційному регіоні було питання секуляризації. Чи дійсно училища склали конкуренцію дяківській школі та місцевим семінаріям, почали істотні соціальні зміни в освітній сфері? Тут слід визнати слабкість цих освітніх установ і відсутність істотного прогресу після заснування низки училищ. Кількість навчальних закладів не збільшилася після початку реформи, у порівнянні значно потужніше виглядало сусіднє Харківське намісництво, де протягом реформи було відкрито сім навчальних закладів⁶⁷. Випуски з училищ теж не були великими, кількість усіх учнів у Чернігівському училищі з 1793 р. до 1805 р. сягала лишень 483 особи, з яких лише 170 закінчили повний курс⁶⁸. Дяківська школа в Ніжині взагалі спочатку повністю домінувала над училищем⁶⁹. Спроби обмежити

вплив дяків (парафіяльних шкіл) здійснив, за неперевіреними даними Олександра Оглоблина, Іван Халанський уже 1790 р., намагаючись завести іспит для дяків-учителів⁷⁰, але, вочевидь, невдало. Сам Халанський писав з того приводу, що причиною зменшення учнів в училищах є «предрасудок», що можна обійтися без знань, новий метод навчання (ще не звикли) і головний суперник училища – вкорінений звичай: «Многим и по сие время кажется еще... что с старого букваря и часовника обучать детей легче, нежели из книг, изданных для народных училищ»⁷¹. Відтік учнів із Чернігівського училища був помітний після перших випускних іспитів 1793 р., батьки забирали дітей з училища й віддавали до «церковників», кількість учнів із 85-ти зменшилася до 40-ка, було вирішено внести до навчання у світських училищах читання Псалтиря, щоб учні могли читати те в церкві на радість батькам⁷².

Незважаючи на слабкість освітніх світських установ, усе ж слід визнати, що світська освіта поволи набувала ширшого значення і мала все ж певну підтримку. Панас Шафонський у листах до Якіма Сулими підтримував ідею казенної освіти й віддав свого сина до училищ⁷³. Число учнів після занепаду 1793 р. збільшувалося, з'являлися нові вчителі – вже випускники головних училищ⁷⁴. Публічний доступ до книжок, початок жіночої освіти (в училищах дозволялося навчатись і дівчатам), спроби допуску до навчання дітей кріпаків, нові методики викладання містять важливі риси змін, що були реалізовані пізніше.

Світська освіта тут не склала конкуренції схоластичній семінарській, вона не стала домінувати і в низових структурах над дяківською та церковною школами. Ідеалізований Олександром Оглоблиним образ новгород-сіверського автономістичного гуртка і Новгород-Сіверського як центру науки й освіти розбивається об просвітницькі реалії, зокрема рідкість пожертв від освіченого шляхетства для підтримання освіти й приватних освітніх ініціатив. Перші вагомі пожертви на освіту спостерігаємо лише з початком освітньої реформи в ХІХ ст. Між іншим, одним із перших жертводавців (на невелику суму в сто рублів для купівлі фізичного інструменту) був єврей-купець Нахман Оршанський у 1806 р.⁷⁵ Щодо Чернігівського намісництва, то в галузі виховання надibuємо цікавий, однак не простудійований факт: у 1796 р. поручик Тишкевич для виховання приносних дітей побудував дім у містечку Носівці Ніжинського повіту⁷⁶. Але такі поодинокі випадки жодним чином не дозволяють стверджувати про вдале поширення просвітницьких ідей у згаданий час.

У Чернігові й Новгороді-Сіверському на кінець ХVІІІ ст. світська освіта не здобула вагомих переваг, не стала частиною побуту, кількість світських школярів була невеликою. З відкриттям університету в Харкові у 1805 р. «Малоросія» опинилась у ролі патріархальної провінції для освіти, певно, аж до реалізації вагової ініціативи Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька 1820 р., і її образ «милої серцю» землі з мандрованими дяками та парафіяльними школами пізніше привернув увагу красного письменства та українського національного історіописання.

1. Описание дел архива Министерства народного просвещения / под ред. С. Ф. Платонова и А. С. Николаева. – СПб., 1917. – Т. 1. – С. 26.
2. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений Черниговской губернии с 1789 по 1832 г. – К., 1865; Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – № 8. – С. 1–94.
3. Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии. Краткая историческая записка 1805–1905 гг. – Чернигов, 1906.
4. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959.
5. Мірошніченко Ю. Р., Федірко А. М. Новгород-Сіверська гімназія – alma mater Сіверського краю (1808–1918). – К., 2014.
6. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф. 730, оп. 1, д. 126, 127, 129.
7. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. 229.
8. [Воїнов С.]. Михайло Марков. Матеріали до історії учбових закладів Черні-

- гівської дирекції. 1804–1805 навчальний рік // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 76–99.
9. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1.
10. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (ЦДІАК України). – Ф. 2162.
11. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 667, оп. 283, 287.
12. Основна праця про Чернігівський колегіум: Травкіна О. І. Чернігівський колегіум 1700–1786. – Чернігів, 2000; загальну характеристику колегіумської системи див: Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. – Харків, 2011.
13. Деталі про цей заклад: Рига Д. Новгород-Сіверська духовна семінарія (1785–1797 рр.) – провідний релігійний навчальний заклад на Чернігівщині в останній чверті XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2011. – № 4. – С. 45–53.
14. [Шафонский А.] Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 280–284, 288, 338, 339, 373, 374, 419–420, 453, 464, 515, 543, 567, 585, 595–597, 626, 664.
15. Див. про це цікаві зауваження: Пештич С. Л. Русская историография XVIII в. – Ленинград, 1971. – Ч. III. – С. 159–160.
16. Лазаревский А. М. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии. – Полтава, 1887. – Вып. 1. – С. 57–60.
17. Депутатские указы и всеподаннейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 130, 136, 193, 237.
18. Доклад графа П. Румянцева о разных мероприятиях по управлению Малороссиею и собственноручные решения Екатерины II (Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в государственном архиве Министерства иностранных дел. – Т. 2) // Сборник Императорского русского исторического общества. – СПб., 1872. – Т. 10. – С. 18.
19. Приложение к Наказу Святейшего Синода // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1885. – Т. 43. – С. 566.
20. [Шафонский А.]. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами в Чернигове, 1786 года. – К., 1851. – С. 35.
21. Горбань М. «Записки о Малой России» О. Шафонского // Науковий збірник за рік 1926 (Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук; Записки Українського наукового товариства у Києві (тепер історичної секції ВУАН). – № 26). – Т. XXI. – С. 144.
22. Характеристики реформи та системи освіти: Толстой Д. А. Городские училища в царствование императрицы Екатерины II // Сборник отдела русского языка и словесности императорской Академии Наук. – СПб., 1886 – Т. XLI. – № 2. – С. 1–214; [Рождественский С.]. Материалы для истории учебных реформ в России. – СПб., 1910; Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. – СПб., 1912. – Т. 1.; Довнар-Запольский М. Реформа общеобразовательной школы при императрице Екатерине II. – М., 1906.
23. Описание дел архива Министерства народного просвещения / под ред. С. Ф. Платонова и А. С. Николаева. – СПб., 1917. – Т. 1. – С. 26.
24. [Шафонский А.]. Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 271, детальніше: Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1930. – Т. 1. – С. 81–85.
25. [Шафонский А.] Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 272.
26. [Шафонский А.] Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 22.
27. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 2. – Арк. 18.
28. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1, спр. 28. – Арк. 29, 79.

29. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1, спр. 35. – Арк. 10, 37.
30. [Рождественский С. В.]. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках (Приложение к Очеркам по истории народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. Т. 1 / Сост. С. В. Рождественский при участии В. Г. Соломина и П. П. Тодорского). – СПб., 1910. – С. 360–361.
31. РГИА. – Ф. 730, оп. 1, д. 126. – Лл. 5–8.
32. [Воїнов С.]. Михайло Марков. Матеріали до історії учбових закладів Чернігівської дирекції. 1804–1805 навчальний рік // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 88. Щодо Прилук див.: Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / упоряд. Т. Ананьєва. – К., 1997. – С. 90.
33. ЦДІАК. – Ф. 736, оп. 1, спр. 1058. – Арк. 2–3.
34. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений. – С. 11–12.
35. Там само. – С. 15.
36. Описание дел архива Министерства народного просвещения / под ред. С. Платонова и А. Николаева. – Петроград, 1917. – Т. 1. – С. 200.
37. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. II (Дополнения). – С. 270.
38. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4: П–С.
39. Петренко Г. Качанівські студії : I. Власники ; II. Гості ; III. Будівлі ; IV. Слідами Качанівських скарбів // Пам'ятки України : історія та культура. – 2000. – № 1. – С. 21–40.
40. Описание дел архива Министерства народного просвещения. – С. 199–200.
41. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений. – С. 15; Описание дел архива Министерства народного просвещения. – С. 200.
42. Лалич Средое. Серби – офіцери і генерали російської армії (XVIII ст.) // Украс: історія, культура, мистецтво. – 2006. – Вип. 1. – С. 37
43. Шандра В. Совісні суди в Україні: остання чверть XVIII – середина XIX ст. – К., 2011. – С. 172, 233.
44. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3: Л– О. – С. 526, 527 (Був хрещеним у Лаврентія (1795 р.) та Варвари (1796 р.) Милорадовичів).
45. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1: А–Д. – С. 357–358.
46. Шандра В. Совісні суди в Україні. – С. 233.
47. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений. – С. 26.
48. Оглоблин О. Люди старої України. – С. 262–269.
49. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. II. – Ч. 3. – С. 363.
50. Там само. Цікавий факт, що Яновичі поріднилися з Кочубеями, і для нащадків Кочубеїв початки Халанських були з «Яновичів». Лазаревский А. М. [Рецензия на кн.]: Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея: 1790–1873. – СПб., 1890. – 314 с. // Киевская старина. – 1894. – Т. XLIV. – № 1. – С. 147–148.
51. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 4. – Арк. 20 і зв.
52. Пишучи про свої нагороди в 1818 р., Халанський зазначав, що в листопаді 1790 р. отримав золоту табакерку за «сочинение Топографическое описание»: ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 135. – Арк. 2.
53. РГИА. – Ф. 730, оп. 1, д. 126. – Л. 12 об.
54. Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 года (Підготовка до друку і передмова Олександра Коваленка та Ірини Петриченко) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149–156; Гринь О. Два нововиявлені описи Новгород-Сіверського намісництва // Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С. 30–35. Олена Гринь згадує, що Халанський був залучений до створення опису (с. 31).
55. РГИА. – Ф. 730, оп. 1, д. 126. – Л. 6–7.
56. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1, спр. 28. – Арк. 18, 38.
57. Андрияшев А. Материалы. – С. 12.
58. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1, спр. 28. – Арк. 12.

59. Там само. – Арк. 18.
60. Там само. – Арк. 105.
61. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1, спр. 35. – Арк. 18.
62. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 21. – Арк. 2 і зв.
63. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 89. – Арк. 1.
64. Див. також: Сухомлинов М. Училища и народное образование. – С. 16.
65. Милорадович А. Андрей Степанович Милорадович. Покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. С приложением 57 писем к нему. – Чернигов, 1887. – С. 40.
66. Андрияшев А. Материалы. – С. 23, 28–29; див. про «склонность к употреблению спиртных напитков» учителя Кирила Каплі: Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии. – С. 11, Сухомлинов М. Училища и народное образование. – С. 17–21.
67. Див. про це: Маслійчук В. Л. До біографії Івана Переверзева, харківського історика та мовознавця кінця XVIII ст. // Вісник НТУ «ХПІ». Сер.: Актуальні проблеми історії України. – Харків, 2015. – № 56 (1165). – С. 40–42.
68. Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии. – С. 18.
69. Сухомлинов М. Училища и народное образование. – С. 10.
70. Оглоблин О. Люди старої України. – С. 265.
71. Сухомлинов М. Училища и народное образование. – С. 9–10.
72. Андрияшев А. Материалы. – С. 20–21.
73. Лазаревский А. М. Четыре письма А. Ф. Шафонского к А. С. Сулиме о порядках обучения в Галльской «педагогии» (1794–1797) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1900. – Т. 14. – Вып. 1. – Отд. 3. – С. 75.
74. Андрияшев А. Материалы. – С. 15, 21.
75. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 1. – Арк. 1–5.
76. Хижняков В. М. Черниговская старина (1765–1810). По архивным бумагам городской думы. – Чернигов, 1900. – С. 30.

Volodymyr Masliychuk. Schools reform in Chernigiv and Novgorod-Siverskiy regions 1788-1796. (Multiple reasons)

Keywords: school reform, education, secularization, education, school.

In the middle of XVIII century Ukrainian lands and the order of education is faced with the problem of secularization: expropriating wealth and social institutions under the authority of the Church. The opening of secular schools here began after eliminating residues of the Cossack State and holding secularization measures 1786. With 1789 began opening new educational institutions, but schools were open only in centers vicegerencies (Chernigiv and Novgorod-Siverskiy) and major cities (Pryluky, Nizhyn, Starodub and Glukhiv), greater progress reform is not achieved. This has been a number of reasons. These regions were quite poor, with few public and private initiatives. A lot of that has meant originality of the selection frame. On managerial positions in Chernigiv region were figures that apparently had neither education nor experience in educational work. Set of teachers held by the data originating from the land and from the former «collegial education». These teachers were not prone to innovations. The local State power assisted schools only during the establishment, further initiatives were weak. Schools education considerably equal church education and the seminary. But there were notable and new shift: access to books, especially in Novgorod-Siverskiy, attempts to general education and new training methods.

Микола Тимошик

«ЧЕРНИГОВСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ» ПРО ВІДНОВЛЕННЯ ВОЛОСНОЇ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ЧЕРНІГІВСЬКИХ СЕЛАХ ВІД СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовані офіційні та редакційні публікації на сторінках газети «Черниговские губернские ведомости», у яких йшлося про першу адміністративну реформу після відміни 1861 року кріпосного права та створення у чернігівських селах волосної системи місцевого самоврядування. Фактичний матеріал висвітлюється на прикладі Володьково-Дівичької волості Ніжинського повіту, куди входили три села, – Володькова Дівичь, Данина та Шатура.

Подаються кількісні та якісні характеристики всіх шести волостей Ніжинського повіту.

Розповідається про те, як формувалося перше волосне правління, як проходив перший спільний сход мешканців трьох сіл.

Наводяться статистичні дані про соціальний стан мешканців сіл, кількісний склад населення, земельні володіння селян у розрізі кожної сільської громади. Характеризується мережа хлібних комір, гамазев і крамниць у розрізі кожної волості повіту. Окремо йдеться про порядок оформлення селянами казенних паперів.

Ключові слова: «Черниговские губернские ведомости», волость, сільський сход, сільський голова, мировий суддя, волосне правління, Володькова Дівичь, Данина, Шатура.

Волость – давній термін, який віднаходимо ще в староукраїнській мові XI-XIII століть. Він визначав низову адміністративну одиницю, яка існувала в Київській Русі. Волость складалася з кількох громад на чолі з *волостителем*. Центром волості був звичайно пригород. Із занепадом давньоукраїнської держави ця назва на певний час вийшла з ужитку.

Після скасування 1861 року кріпосного права уряд Російської імперії відновлює волосне управління, що визначало самоуправну одиницю з кількох сільських громад з обмеженими адміністративними і судовими компетенціями. На чолі волості стояло волосне управління, яке складалося з волосного старшини, сільських старост, збірщиків податків і волосного писаря. Ліквідовані 1923 року. Радянська влада замінила волості районами в 1924-1925 рр. [1].

Офіційне періодичне видання «Черниговские губернские ведомости», що виходило друком у Чернігові упродовж 1838–1918 років, ґрунтовно висвітлювало процес становлення волостей у краї. За допомогою публікацій цієї тематики спробуємо відтворити окремі картини цього процесу.

Сход у Данині з участю мирового судді

Ранньої травневої пори 1867 року Данину облетіла коротка й загадкова звістка: «Мировий суддя в Данині! Скликає сход села!»

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережевих видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

Відколи після царського указу 1861 року данинці з «підданих князя Голіцина» стали іменуватися «селянами-власниками», сход села з участю високого начальства «аж із самого повіту» скликався тут удруте. Призвідцем першого, рівно п'ять літ допіру, виявився отой царський указ про даровану волю від поміщиків та віддавна обіцяну землю.

Чому цей, другий, сход мусив бути таким спішним, у селян від здогадок аж лоби впрівали? Бо й насправду, коли таке було, щоб по обіді посильний із Ніжина з високим начальником казенною кінкою на небачених дрожках приїхали в село на ночівлю, а завтра зранку всім веліли на церковному майдані стрітися. «Чи не війна, була, почалася?» – питали насторожено одні. «А, може, холера знову десь із-за Чернігова всіх підряд починає косити», – роздумували гірко інші.

Зранку на майдані люду – мов бджіл біля розбурханого вулика. Хіба лиш безпомічні старі та немовлята з матерями при домівках лишилися.

Та й важливе ж діялося на тому сході. Найперше, незвичне досі, – обирали сільського голову.

Раніше в селі староста був за старшого. Проте, за умов, коли поміщик у селі беззастережно вважався над усіма панами пан, роль цього виборного чоловіка не була такою важливою у селі – він сприймався таким собі посередником, через якого начальство з повіту передавало громаді чергові вказівки. Інша справа тепер має бути з головою, обраним із числа знаних і шанованих з-поміж односельців. Раніше, голосно казав при всій громаді мировий суддя, у селі все пан вирішував, а тепер має бути над всіма вами старшим голова, якого самі ж і обиратимете; а як не сподобається своїми діями, самі ж і зніматимете. «Скоро і писар, і суд, і збір податків, – усе під боком буде, – продовжував дивувати усіх присутніх приїжджий російськомовний високий чин. – А щоб усім стало зрозумілим, як будете починати життя по-новому, маєте всі, разом із шатурянами, цієї суботи приїхати під обідню пору на майдан Володькової Дівичі, на спільний великий сход».

Намальована вище данинська картинка з незвичним і загадковим сходом, результати яких породжували більше запитань, ніж відповідей, повторювалася в усіх селах Чернігівської губернії у часовому проміжку від 20 квітня по 10 травня 1867 року. Саме такий термін зустрічей посланців повітової влади з мешканцями кожного села був визначений губернським начальством на основі царського указу, який спустили з Петербурга в усі губернські центри і який до Чернігова надійшов чомусь із запізненням.

Нова адміністративна карта повіту

Повний виклад рішення Чернігівського губернського у справах селян присутствія за номером №377 від 8 квітня 1867 року, що породило таке поживлення й насторогу в селах через поспішність його виконання, віднаходимо у спеціальному додатку до числа 16 «Черниговских губернских ведомостей» від 16 квітня того ж року. Цей офіційний документ, що за обсягом зайняв дві шпальти великого формату газети, називався «Про запровадження волосного управління та розподіл сіл за волостями» [2].

У його 25 пунктах детально виписаний порядок проведення сільських сходів та виборів на них сільських голів, а також порядок проведення волосних сходів та формування на них органів місцевого самоуправління – волосного голови, писаря та суду.

Аналіз цього документа дає можливість відтворити в деталях перший від часів Козацької держави волосний сход як початок утілення адміністративної реформи, на яку відважився піти російський царський уряд після знесення кріпосного права.

Перед тим, як з найбільшою ймовірністю відтворити організований владою такий важливий захід в одній із новоутворених волосних «столиць» – Володьковій Дівичі, ознайомимося із змістом рішення про розподіл сіл за волостями. Відповідно до нього, в Чернігівській губернії створювалися 168 волостей, які, в свою чергу, об'єднувалися в мирові дільниці й підпорядковувалися повітовому управлінському органу. По Ніжинському повіту це виглядало так: усі села поділялися на дві мирові дільниці, що формувалися з двох географічних зон, – північної (Вертіївська дільниця) та південної (Носівська дільниця). Цікаво, що Ніжин як давній адміністративний і культурний центр на початку полку, а згодом – повіту, цього разу увійшов до Вертіївської дільниці і був ще й центром окремої, Ніжинської, волості. Кожне село входило до певної волості, яких у повіті утворювалося 12. Назвемо їх.

У Вергіївській дільниці – шість волостей: Вергіївська, Дрімайлівська, Ніжинська, Плосківська і Талалаївська.

У Носівській дільниці – також шість: Володьково-Дівицька, Галицька, Лосинівська, Макіївська, Монастирищенська і Носівська.

Данина й Шатура, отже, разом із Володьковою Дівицею, мали від тої пори й набагато літ наперед складати окрему низову адміністративно-управлінську одиницю Російської імперії – Володьково-Дівицьку волость.

З огляду на те, що цей рідкісний документ, про який ідеться, визначав подальшу докорінну зміну адміністративного управління населеними пунктами і є фактично невідомим для дослідників, краєзнавців та вчителів, назвемо структуру тих волостей, села яких примикають до околиць Данини й Шатури, зокрема, «рідного» данинцям за радянських часів Лосинівського району.

Талалаївська волость була утворена із сіл: Талалаївка, Кунашівка, Пашківка, Дорогинка, Валентіїв, Синдарівське та Хвилівське.

Лосинівську волость складали: Лосинівка, Леонідівка, Богданівка, Вікторівка, Липське, Обсировське.

Галицьку: Галиця, Сальне, Шняківка.

Макіївка ставала центром вирішення усіх життєво важливих питань для мешканців Ганнівки, Терешківки, Степанівки, Татарівки, хутора Калинівки.

Як формувалося перше волосне правління

А тепер уявно перемістимося на просторий майдан Володькової Дівиці середини XIX століття у тому її місці, де головний битий шлях із Ніжина на Козелець у центрі села розділяється на два широкі рукави: на південь – до Данини й на захід – до Носівки. Стільки люду, коней, возів, такого різновікового та різностатевого повноголосся, такої яскравості й строкатості в святочних строях це село не знало досі ніколи. За приписом мирового посередника, який тут господарював уже три дні до початку сходу, сюди мало з'явитися не менше двох третіх дорослого населення данинців, шатурян та самих дівичан. Якщо б виявилось після ретельного перерахунку менше, такий сход вважався неправомочним.

Ще задовго до початку обідньої пори ставало зрозумілим, що так званого кворуму, за наявності якого ретельно стежила губернія, тут буде безумовно дотримано. Привчені віддавна до слухняності селяни не могли зігнорувати вказівкою прибути у Володькову Дівицю ще й тому, що були не стільки залякані, скільки заінтриговані виступом мирового посередника на сільських сходах напередодні, бо на багато запитань чули у відповідь одне: про все детально довідається в Дівиці – мусите всі там бути.

Новообраних сільських голів зобов'язали прибути сюди ще зранку. На подвір'ї просторої нежилої сільської хати при дорозі, що наспіх була облаштована під тимчасову адміністрацію волості, вже стояли «зі штиками до ноги» при виконанні своєї служби два формені чини, прислані напередодні з повітового поліцейського управління. За вимогою з губернії, це мали бути сам повітовий справник чи його помічник та помічник станового пристава. У самій же хаті мировий посередник зранку приймав від авторитетних посланців Дівиці, Данини та Шатури підготовлені ними письмові дані, що стосуються дорослого населення, стану громадського господарства, обсягу грошових сум і адміністративного управління тих сіл, які складатимуть волость.

Рівно в полудень помічник станового пристава, споряджений у форму святочного дня, піднявся на заздалегідь виготовлене для цієї okazji в центрі майдану дерев'яне підвищення-сцену, на якому був прикріплений штандарт із зображенням імператора Олександра II, й засурмив окремо на кожен із чотирьох боків усієї округи. Народ затих, очікуючи виходу наперед очі мирового посередника – він мав вести зібрання.

Найперше, уповноважений владою високий начальник оголосив про кількість прибулих на загальний сход окремо по Володьковій Дівиці, Данині та Шатурі. Та кількість була достатньою для того, щоб сход цей вважався правним. Далі зачитав рішення губерньського правління, прийняте на основі царського повеління, про поділ сіл губернії на волості та про утворення з трьох сіл повіту, що розташовані поруч (Володькова Дівиця, Данина й Шатура), нової волості.

Окремо мировий посередник розтлумачив сходу пункт урядового рішення про

можливу незгоду якогось села входити до призначеної згори волості та обирати іншу. Якщо б до цього дійшло, наголосив він, то таке село мало б надати письмове рішення всього сходу з підписами кожного його мешканця. Проте остаточне рішення про вихід з волості має приймати спеціально скликаний сход всієї волості. Коли таке клопотання приймалося, то воно мало бути передане через мирового посередника на розгляд і прийняття остаточного рішення губернським правлінням.

Наявність у царському рішенні нібито демократичного пункту про можливість виходу якогось села з волості та приєднання його до іншої нагадує такий же пункт із бюлетеню всесоюзного референдуму, проведеного за ініціативою першого й останнього президента СРСР Михайла Горбачова напередодні остаточного розвалу цієї країни 1991 року, про можливість виходу якоїсь союзної республіки з цього державного утворення. Пункт цього документа спеціально було сформульовано таким чином, що зреалізувати його на практиці одним із суб'єктів договору було неможливо.

На пункті царського указу про право окремо взятого села вийти з волості тут наголошую спеціально, бо через багато літ, уже за інших політичних реалій, віддавна звиклі до власного отаманства данинці вирішувати скористатися з цього права й спробувати створити в своєму селі окрему волость. Та про цей, досить рідкісний і фактично невідомий, історичний факт, йтиметься пізніше.

Далі на володьково-дівичькому майдані ставало ще цікавіше: належало вирішити, де буде центр волості та вибрати волосне правління. Йшлося про незнані досі в краї посади волосного голови, його помічника, секретаря волості, збирачів податків, засідників (посадників) волосного правління та суддів волосного суду.

Якщо із вибором центру суперечок не виникло (Володькова Дівича по праву претендувала на роль «столиці» – як колишнє самоврядне сотенне містечко вільних, а згодом і реєстрових козаків за часів Української козацької держави та найбільше село округи), то з розв'язанням наступних питань між тісно поставленими вперемішку найближчими земляками градус емоцій помітно підвищувався. Кожне село, незважаючи на оголошений мировим суддею представницький принцип за співвідношенням до кількості виборців у громаді, прагнуло бачити в начальстві більше «своїх». На жаль, віднайти документ, у якому зазначалися б прізвища й географічне походження обраних до керування волостью, не вдалося. Однак можна припустити, що те перше волосне правління справді обиралося громадою хоча й непросто, але все ж у демократичний спосіб, бо заготовлених наперед списків тоді ще не вміли робити, а про спосіб наперед домовлятися просто не знали.

Це, виборне, питання порядку денного насправду забрало найбільше часу. Адже громада мала не просто висунути й затвердити загальним голосуванням кандидатури, а й почути про головні біографічні й людські характеристики претендента: освіта, місце проживання, чи раніше обирався громадою для виконання якоїсь важливої громадської справи та як до того відносився.

І останнє питання сходу, до якого селяни поставилися з особливою увагою й насторогою: ознайомлення з різного характеру та призначення повинностями у грошовій та натуральній формі, яке кожне сільське товариство мало відтепер сплачувати лише у волость за двома видами платежів: державними та земськими. До перших відносилися зокрема внески за користування землею, хлібоздача; до других – внески на утримання волості, оплата послуг писаря й суду та різні штрафні кошти.

Про конкретні суми поки що не йшлося. Як пояснив мировий посередник, вони будуть визначатися на основі поданих упродовж місяця до волості сільськими головами остаточних даних про кількісні та якісні характеристики кожного селянського господарства й громади в цілому. Після ретельної перевірки волосним правлінням цих даних розрахунки конкретних сум окремо буде внесено волосним писарем до Загальної основної книги нової волості. Окремо буде заведена так звана хлібна книга: волость віднині мала контролювати й звітувати перед державою про кількість хлібних запасів та стан їхнього зберігання у кожному сільському товаристві. Для цього їм було рекомендовано створити на місцях громадські хлібні комори, гамазеї та крамниці.

Місія мирового посередника зі створення та організації роботи волості, згідно з приписами аналізованого документа, мала закінчитися двома його важливими підсумковими справами:

а) складанням на ім'я начальника губернії Акта, в якому детально описувався стан виконання всіх пунктів документа та вказувалося на труднощі й проблеми, що виникали під час його виконання;

б) замовленням і доставкою до волості прошнурованих дохідних та витратних книг, а також печатки волості, казенних бланків для виконання функцій старости, писаря й суду.

...Під вечір переповнений до краю володьково-дівицький майдан поступово прожнів. В усі його боки витягувалися валки з підводами та стомленим від незвичної балачки й емоцій пішим людом. Найдовше вилюдноювався данинський тракт. Зазвичай, як це бувало в ярмаркові дні, немало данинців і шатурян відвідували дівицьких родичів, чаркувалися в тамтешньому шинку, продовжуючи обговорювати події небуденного дня, що минав.

«Щоб так, як і в людей»

Незабаром, по завершенні волосних сходів, Ніжинська повітова земська управа стала приймати від кожної волості перші своєрідні статистичні дані, в яких містилися відомості про кількісний і маєтний стан сільських товариств козаків та селян усіх найменувань у повіті. Дані ці пізніше були опубліковані у спеціальному додатку «Черниговских губернских ведомостей» від 19 травня 1868 року [3].

Сухі цифри із цього невідомого досі офіційного документа можуть дати сучасному читачеві немало цінної інформації про те, якими були наші села за часів ствердження в краї волосного правління. Маємо також можливість з'ясувати, чи життя оремо взятої Володьково-Дівицької волості чимось відрізнялося від інших, чи було «таким, як і в людей». Вираз «щоб так, як і в людей» (отож, аби було не гірше від інших: у побуті, харчуванні, одязі тощо) був досить поширеним у багатьох домівках краю. Його автор не раз чув у Данині аж до кінця 70-х років минулого століття.

Варто наголосити, що після скасування кріпосного права ці цифри, якими оперує автор, – чи не перші офіційні дані про те, скільки «ревізських» душ мешкало у селах, до якого соціального стану вони належали, у кількох садибних дворах вони розміщувалися, скільки десятин землі належало селянам-власникам, якою землею з колишніх поміщицьких володінь тепер розпоряджалася сільська громада. Отож у конкретиці цих питань і варто подати загальну характеристику Володьково-Дівицької волості.

На початку – *про соціальний стан* мешканців сіл. З огляду на те, що Володькова Дівиця за доби козацької України та й у перші десятиліття перебування її в складі Росії тривалий час була місцем формування й осідку окремої козацької сотні Ніжинського полку, тут віддавна селилися ті козаки, які після тривалих військових походів вирішували заводити сім'ї та займатися сільським господарством. Такі кріпаками ніколи не були, панові не підкорялися. На власні земельні наділи вони мали охоронні гетьманські грамоти, за якими їхня земля не перепродавалася, а лиш переходила у спадок. На початок другої половини ХІХ століття козаки на Лівобережній Україні все ще становили відчутний прошарок сільського населення. Так, у Володьковій Дівиці із 1772 душ дорослого населення козаків і казенних (державних) селян мешкало 506 – майже третина. Інші 1266 відносилися до категорії селян-власників [4].

Натомість, у Данині й Шатурі ні козаків, ні державних селян (ті, хто перебував на державній службі) вже не було. Для Данині такий факт є несподівано дивним, адже з архівних документів дізнаємося, що через наявність при цьому селі багатого хутора потомка колишнього українського гетьмана Тараса Трясила відставного корнета Івана Тарасевича тут віддавна існував козацький прошарок. Куди він подівся після 1861 року – з'ясувати не вдалося.

Тепер *про кількісний склад населення*. Усіх дворів у Володьковій Дівиці налічувалося 673 (з них козацьких – 167). Доросле населення, разом із козаками, казенними селянами та селянами-власниками тут становило, як уже зазначалося, 1772 душі. Другим за величиною населеним пунктом волості була Данина: 294 двори, в яких мешкало 718 чоловіків і жінок (всі мали статус селян-власників). Шатура виглядала помітно меншою: дворів 172, селян-власників 482 душі.

Що ж із *земельними володіннями* селян у розрізі кожної сільської громади? Маєтності волосного села складалися із козацьких володінь (466 десятин) та наділів

селян-власників (1898 десятин 605 сажнів). Усього за цим селом числилося понад дві з половиною тисячі десятин орних земель і пасовищ. У розпорядженні данинців було близько півтори тисячі десятин. У шатурян – майже на третину менше: 1021 десятина 675 сажнів. Загалом у волості, разом із козаками, мешкало близько трьох тисяч ревільських душ (це без урахування неповнолітніх), у власності яких було 4417 десятин 873 сажнів земель.

Про те, що населення Володьково-Дівицької волості було не з бідніших, свідчать дані про хід реалізації контрамарок Ніжинської повітової земської управи за 1869 рік. Контрамарки – це своєрідна лотерея як форма займу вільних коштів, залучуваних державою на соціальні потреби. Справа ця була добровільною, хоч і не без адміністративного примусу. Селяни краю відносилися до неї по-різному. Так, упродовж 1870 року населення волості придбало 126 контрамарок на загальну суму 94 рублі 50 копійок. У розрізі сіл маємо такі дані: Володькова Дівиця – 93 марки на суму 69 рублів 75 копійок, Данина – 18 марок і 13 рублів 50 копійок, Шатура – відповідно 15 і 11,25 [5].

З'ясувати, багато це чи мало, можемо, порівнявши ці дані з іншими волостями носівсько-лосинівського куща. Так, у Талалаївській волості було поширено 65 марок, Носівській – 59. А от найбіднішими (або найскупішими) виявилися Макіївська та Галицька волості. Селяни першої спромоглися купити 6 марок на 4,50, а другої – всього 3 марки на суму 2 рублі 25 копійок (Там само).

Ці дані також можуть засвідчувати і загальний рівень соціальної активності мешканців того чи іншого села, і рівень організаційної діяльності самого волосного правління, його довіри серед населення.

Щоправда, треба мати на оці й загальну кількість населення сусідніх волостей. Ці дві волості, названі вище «скупими», були найменшими в повіті. У Галицькій налічувалося 1836 ревільських душ, у Макіївській – 2010. Приблизно така ж кількість дорослого населення була в Лосинівській волості (2093). Володьково-Дівицька з її населенням у 3271 душа розміщувалася за цим показником всередині списку волостей повіту. Найбільша кількість ревільських душ числилася, звісно, за Ніжинською (5693) та Носівською (5264) волостями. За ними йшли Вертіївська (4183) та Талалаївська (3717) волості. Це – дані за 1870 рік [6].

Хлібні гамазеї та крамниці

Ще за одним характерним показником можна говорити про рівень господарювання та стан виконавської дисципліни у волостях. Як пригадуємо з інформації про волосний сход, окремим пунктом його рішення було нагальне створення на місцях хлібних комір, гамазеїв та крамниць із метою безумовного збереження в належних умовах хлібних запасів та своєчасного продажу їх державі.

Як це рішення було виконане через два з половиною роки опісля? Подана на сторінці «Черниговских губернских ведомостей» таблиця під назвою «Відомість про стан хлібних магазинів по Ніжинському повіту» містить цікаву інформацію для аналізу. На кінець 1869 року в повіті налічувалося 43 хлібних магазини та 14 громадських комір для зберігання зерна. У розрізі волостей це виглядає так. Найбільше хлібних магазинів було, як не дивно, в Талалаївській (12), Вертіївській (7) та Володьково-Дівицькій (6) волостях. А от у Ніжинській волості, без урахування, звичайно, міста Ніжина, їх налічувалося лише п'ять. По чотири такі магазини відзвітували з Носівки, Лосинівки, Галиці. Й лише один хлібний магазин спромоглися відкрити у Макіївській волості.

Строкатішою виглядає картина із створення комір для збереження хлібних запасів громади. Якщо в Ніжинській волості було вісім таких комір, у Вертіївській – п'ять, Володьково-Дівицькій – одна, то в Носівській, Лосинівській, Талалаївській, Макіївській, Галицькій – жодної [7].

Що ж до перших крамниць у Данині й Шатурі (а були вони, найімовірніше, саме хлібними), то час їх відкриття можна пов'язувати саме з цим періодом – 1868 чи 1869 роками.

З наявних на ту пору у волості п'яти хлібних магазинів (а це фактично на три села, не беручи до уваги хуторів), що засвідчує офіційний документ, по одному в Данині і Шатурі таки були напевне. Щоправда, старожили цих сіл не втримали в пам'яті переказів від своїх пращурів про місця розташування цих крамниць, про загальний

їхній вигляд, та й про те, чи відрізнялися ті громадські буханці за формою та смаком від пухких і великих домашніх паляниць. До слова, таких щотижня по п'ятницях аж п'ять витягувала колись моя мати з печі. І вони ледь вміщувалися на довгому ослоні, покритому домотканим рушником.

У поданій на сторінках офіційної російськомовної крайової газети «Черниговские губернские ведомости» інформації про наявність на початок другої половини XIX століття у розрізі волостей Ніжинського повіту відповідної кількості пунктів зі збереження та реалізації хліба їх названо хлібними магазинами. У наших же селах цей заклад віддавна називали *крамницями*. Побутування тут чужого для українців терміна «магазин» запровадили пізніше більшовики, гвалтуючи на московський лад і прадавно українську народну мову селян.

Найдавніша з таких крамниць у Данині стояла правобіч від церкви. Неподалік цього місця тапер стоїть «ожидалка» – цегляний павільйон зупинки автобуса, що тричі в день курсує між Шатурою і Ніжином. Чи не до кінця 60-х років минулого століття тоді дерев'яна приземкувата хатинка виконувала господарського або, як казали в селі, «залізного магазину»: тут продавалися потрібні в господарстві різноманітні деталі з металу, які не могли виготовляти місцеві ковалі в своїх кузнях (скажімо, цвяхи, шурупи). Завозили сюди й каганці, скло для вікон, ланцюги для припинання на пасовищах коней та телят, цинкові відра і ночви тощо.

Ще в цьому місці велася активна торгівля керосином. Електричне світло від кол-госпного двигуна, яке з'явилося по вулиці Шинковій на початку 60-х, не доходило на інші сільські вулиці через малу потужність того двигуна. Тому селяни й надалі, як і до війни, освітлювали у вечірню пору свої хати каганцями. Обіч цієї крамниці, ближче до «ожидалки», тулилася дощата, ще нижча, прибудова. Там, у заглибленій до півметра копанці, містився металевий чан, куди з привезеної «з города» машини виливали через шланг керосин. Прибуття, десь раз у місяць, цієї машини було для всього села подією. Ще не встигав водій прилаштувати авто до крамничної прибудови, як тут ураз виростала на очах черга. Спочатку, уздрівши «керосинку», з каністрами, суліями та бідонами сюди поспішали господарі від сусідніх хат. А незабаром хвіст черги виростав за рахунок тих, хто добігав сюди зусібів. Люди купували цю цінну для побуту рідину «про запас», бо доставлялася вона в села в ту пору нерегулярно. Ще з дитячих літ запам'ятав, як журилися батьки та сусіди, коли подовгу в «залізній крамниці» не було керосину.

Що ж до Шатури, то перша тамтешня сільська крамниця, чимось схожа на данинську (складена з деревних зрубів, не білена), стояла там лівобіч на півдорозі від школи до сучасного центру села з його старим клубом. Вона була універсальною, бо вміщувала на своїх кількох полицях усього потроху – від хліба до відер. І керосин так само – збоку. Найбільшою втіхою автора цих рядків тих дитячих літ, проведених у бабусі по батьковій лінії, Олени, що мешкала в Шатурі, була її загадково-усміхнена фраза: «А чи не піти нам, внучку, до крамниці?» Чи ж можна було знехтувати такою заманливою пропозицією? Адже вона гарантувала появу в моїй жменіці двох-трьох тверденьких і солоденьких карамельок – кілька копійок на це бабуся завжди тримала в припасі для свого улюбленого внука. (Такий рідкісний на ту пору делікатес, як цукерки, у сільських крамницях продавали поштучно).

Казенний папір від волосного писаря

А от те з важливого, чого в селі не можна було ніде й ні в кого придбати, то це казенні папери. Цупкі, форматом 32 на 42 сантиметри, з водяними знаками, що дивовижно спливали перед очима у вигляді символу Російської імперії – двоголового орла. Його можна й тепер чітко розглянути, коли піднести цей папір ближче до джерела світла. Форми-заготовки для друкування такого паперу віддавна були в ходу в друкарні Києво-Печерської лаври, а сам папір виготовлявся в Пакулі, що неподалік від Чернігова. Там віддавна існувала знаменита на всю імперію папірня. За більшовицьких часів ця папірня прийшла в занепад, а те, на чому слід було друкувати газети, книги, бланки, відтоді стали купувати за кордоном.

Казенний папір і продавався, і заповнювався у волості, у волосного писаря. На прийом до цієї знакової на всю округу особи часто і данинці, і шатуряни вибиралися заздалегідь.

У яких випадках це було? Передусім, коли життєві обставини спонукали продавати, купувати чи закладати землю, судитися, розділяти майно, дарувати, отримувати спадок, будуватися, звертатися зі скаргами чи різними чолобитними до вищестоячого начальства – волосного, повітового, губернського чи, може, й до Петербурга.

Переважно неграмотним селянам непросто було розібратися в тому, що і як слід було писати на тих «казенках». Тому писар ставав незамінним у цих справах. Варто було заплатити і за папір, і за послугу писаря, – тоді бажаний аркуш паперу, який давав можливість відкривати наступні двері начальственних кабінетів, незабаром опинявся в руках прохача.

Сам бланк актового паперу та його заповнення обсягом до двох сторінок щодо перелічених вище питань відносився до державних актів нижчого окладу і, за діючим тоді преїскурантом, обходився селянинові в 90 копійок. 40 копійок коштував сам казенний папір, у верхньому правому куті якого чітко виділялася відтворена друкарським способом кругла печатка з гербом і написом «Актовая бумага». Інші 50 копійок із цієї суми «тягнула» приклеєна марка. Цей преїскурант стосувався майнових оборудок, сума яких коливалася в межах від 50 до 1000 рублів. Коли йшлося про більші суми, вартість актового паперу та марки помітно зростала.

Для створення документа на актовому папері були важливі три речі: чорне чорнило, каліграфічний почерк писаря, відповідна стилістика тексту, який тепер у науці називається офіційно-діловою мовою.

З огляду сьогодення видається стилістика таких текстів. У ній – дух епохи, яка безповоротно відійшла, але багато в чому може бути для сучасників не лише пізнавальною, а й повчальною.

Подаю для прикладу витяги одного з документів щодо земельного питання, який створювався волосним писарем у Володьковій Дівиці понад сто років тому. Текст подається в перекладі з російської:

Тисяча дев'ятсот дев'ятого року Травня двадцять третього дня. Ми, що нижче підписалися, Чернігівської губернії Ніжинського повіту Володьково-Дівицької волості селяни-власники села Данини: з одного боку – Хома Лаврентіїв Татаренко, а з іншого боку – Петро Семенів Мозговий, уклали між собою даний договір в нижче наступному. –

1. Із нас я, Хома Татаренко, через борги закладаю йому, Петру Мозговому, одну і дві десяти десятини, тобто 1200 квадратних сажнів орної землі, яка дісталася мені, Татаренку, та земля у спадок від покійного мого батька Лавренія Матвіїв Татаренка, а батьку – від колишнього власника князя Голіцин за викупним договором на рівних з іншими селянами Данинського товариства, якої викупний платіж за височайшим Маніфестом у 1906 році сплив, яка знаходиться під посівом у цьому 1909 році під житом в урочищі під с. Шатурою, поряд із землею, з одного боку – селянина-власника с. Данини Миколи Гр. Калюжного і з другого боку – мене ж, продавця, Хоми Татаренка.

2. За цю уступку він, Мозговий, сплатив цього числа йому, Татаренку, готівковими коштами шістдесят (60) рублів – цією землею він, Мозговий, має користуватися наступного 1910 року під яровий посів і володіти нею до повернення взятих мною, Хоמוю Татаренком, у його, Петра Мозгового, вище зазначених шістдесят (60) рублів, але в будь-якому випадку не менше ніж на три роки, тобто до 1915 року.

3. За ці вище названі десятини мирські казення і державні збори покладаються платити на мене, продавця, Хоми Татаренка.

4. Я, Петро Мозговий, на все вище прописане в 3-х пунктах цього договору виявляю свою повну згоду і зобов'язуюся виконати його сповна.

В чому обидві сторони розписуються

Хома Татаренко – Петро Мозговий.

При складанні цього договору свідками були і свої підписи поставили селяни села Данини:

Мартин Федорів Авраменко.

Андрій Данилів Дворський.

Павло Максименко [8].

Нині, коли в Україні почала здійснюватися давноочікувана адміністративна реформа, півторастолітня практика об'єднання сільських громад у волості може стати у добрій нагоді новочасним місцевим реформаторам.

1. Онацький Є. Мала українська енциклопедія. – В 16-ти кн. – Кн. 2. – Буенос-Айрес, 1949. – С. 14.
2. О внедрении волостного правления и распределении сел по волостям: Журнал заседания Черниговского губернского по крестьянским делам присутствия №377 от 8 апреля 1867 г. // Черниговские губернские ведомости (Прибавление к ч. 16). – 1867. – 8 апр. – С. 57–58.
3. Ведомость о сельских товариществах... // Черниговские губернские ведомости. – 1868. – №20. – 19 травня. – С. 81.
4. Там само.
5. Отчет Нежинской уездной земской управы за 1869 год // Черниговские губернские ведомости. Приложение. – 1870. – №5. – 1 февр.
6. Ведомость о состоянии хлебных магазинов по состоянию на 1 января 1870 г. // Там само.
7. Там само.
8. Долговое обязательство по закладке земли жителем села Данина Лаврентием Татаренко жителю села Данина Мозговому Петру от 23 мая 1909 года // Домашній архів автора. Папка «Данина».

Проанализированы официальные и редакционные публикации на страницах газеты «Черниговские губернские ведомости», в которых речь шла о первой административной реформе после отмены 1861 года крепостного права и создании в черниговских селах волостной системы местного самоуправления. Фактический материал подается на примере Володьково-Девичьей волости, в состав которой вошло три села – Володьковая Девича, Данина и Шатура.

Ключевые слова: «Черниговские губернские ведомости», волость, сельский сход, сельский голова, мировой судья, волостное правление, Володьковая Девича, Данина, Шатура.

Mykola TYMOSHYK

“CHERNIGOV PROVINCIAL BULLETIN’ ABOUT THE REVIVAL OF VOLOST SYSTEM OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE VILLAGES OF CHERNIHIV REGION IN THE SECOND HALF OF THE XXth CENTURY

Articles of newspaper «Chernigov Provincial Bulletin» which dealt with the first administrative reform after the abolition of serfdom in 1861 and the introduction of volost system of self-government were analyzed. The factual data are grounded on the archives of Volod’kovo-Divytska Volost, which contained three villages-those of Volod’kova Divytsa, Danyina and Shatura.

Quantitative and qualitative characteristics of all the six volost of Nizhyn district are presented. The article tells about the way the first self-government was formed and about the organization of the first meeting of three villages.

It also presents statistic data about social status of peasants and their property in terms of land. The article characterizes the network of granaries, shops in each volost.

Special attention is paid to the way peasants dealt with official papers.

Key words: «Chernigov Provincial Bulletin», volost, village meeting, Justice of the Peace, volost government, Volod’kova Divytsa, Danyina, Shatura.

МЕДІАОСВІТА В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ

У статті досліджуються процеси формування медіаосвіти і медіаграмотності в історичному контексті зародження і розвитку мас-медіа від друкованих до електронних, аналізуються погляди відомих педагогів на проблеми використання різних комунікаційних технологій у навчально-виховній роботі, розглядаються медіаосвітні концепції у прив'язці до суспільно-політичних обставин.

Ключові слова: медіаосвіта, медіаграмотність, медіа, інформація, громадська освіта, навчання, виховання, преса, кіно, радіо, телебачення, Інтернет, школа, гурток, педагогічна система, СРСР, перебудова, Україна, товариство «Знання», теорія, практика, «гібридна війна».

Оксфордська енциклопедія визначає медіаосвіту як предмет, пов'язаний одночасно з пізнанням того, як створюються і поширюються медіатексти, і розвитком аналітичних здібностей для інтерпретації та оцінки їхнього змісту. Медіаграмотна (медіакомпетентна) людина володіє розвинутою здатністю до сприйняття, аналізу, оцінки і створення медіатекстів, до розуміння соціокультурного і політичного контексту функціонування медіа в сучасному світі, кодових та репрезентаційних систем, що використовуються медіа. Набута у процесі медіаосвіти медіаграмотність допомагає людині активно використовувати можливості інформаційного поля телебачення, радіо, відео, кінематографа, преси, Інтернету, допомагає їй краще зрозуміти мову медіакультури.

ЮНЕСКО рекомендує впроваджувати медіаосвіту в національні навчальні плани всіх держав, у систему додаткової, неформальної та «довічної» освіти [24, с. 12]. Подібної позиції дотримується і Рада Європи. У 2008 р. Європарламент прийняв резолюцію стосовно введення обов'язкової медіаосвіти для школярів та учителів країн Європейського Союзу [30]. Вже через два роки, у 2010-му, у відповідь на цю резолюцію в Україні ухвалена Концепція впровадження медіаосвіти [17], згідно з якою з 2017 р. має розпочатися практичний етап навчання медіаграмотності, починаючи з дошкільних навчальних закладів.

Проте медіаосвіта з'явилася набагато раніше, ніж безпосередньо сам термін, тобто має свою історію, яку, з нашої точки зору, можна розпочати з періоду так званої «галактики Гутенберга», про що писав ще у 1962 р. Маршалл Маклюен. У своєму дослідженні він спробував дати відповідь на питання, яким чином комунікаційні технології (переважно, писемність і книгодрукування) впливають на організацію когнітивних процесів у суспільстві. Вчений вважав, що засіб масової інформації (комунікації) впливає на суспільство у першу чергу не своїм змістом, а характеристиками, які відрізняють його від інших засобів масової інформації [21, с.84-85].

Для формування і практичної реалізації ефективних концепцій медіаосвіти, на думку автора, важливим є не лише врахування сучасного стану інформаційного суспільства, але й філософсько-педагогічних поглядів теоретиків і практиків освітянських моделей минулого, в т. ч. і з точки зору використання медіа у навчальному процесі.

На сьогоднішній день серед узагальнюючих наукових досліджень з історії вітчизняної медіаосвіти можна виокремити дві праці російського вченого О. В. Федорова – монографію «Массовое медиаобразование в СССР и России: основные этапы» (у

співавторстві) [36] та статтю «Украинское медиаобразование сегодня» [37]. Монографія дає можливість прослідкувати еволюцію шкільної медіаосвіти в СРСР і, зокрема, Україні (враховуючи загальні підходи до організації навчально-виховного процесу в радянських школах) засобами друкованих видань, кіно, радіо і телебачення у широкому часовому діапазоні – від 20-х років XX ст. до горбачовської перебудови. У статті О. В. Федоров робить досить вдалу спробу узагальнити досвід українських медіапедагогів як теоретиків, так і практиків часів незалежності.

Вивченню реального стану справ у медіаосвіті школярів і дорослого населення радянського періоду допомагають праці ідеологів-педагогів С. Т. Шацького, А. В. Луначарського, П. П. Блонського, Н. К. Крупської, М. М. Пистрака, А. С. Макаренка [49, 20, 1]. У повоєнний час, після створення Всесоюзного товариства «Знання», відділення якого працювало і в Україні, документи цієї організації також є джерелом для аналізу впровадження елементів медіаосвіти у лекційну пропаганду через її системні форми, в першу чергу кіно – і радіолекторії [3-13, 38-46]. Для розуміння медіаосвітніх процесів у незалежній Україні важливе значення має Концепція впровадження медіаосвіти в Україні [17], теоретичні й практичні розробки вітчизняних медіапедагогів В. Ф. Іванова [15], К. М. Левківського [18], Л. А. Найдюнової [25], Г. В. Онкович [26, 27], Б. В. Потятинника [28], Г. Г. Почепцова [29], Н. І. Череповської [47] та інших.

Оригінальні ідеї стосовно використання медіа у формуванні грамотності, морально-етичних норм поведінки ми знаходимо у працях К. Д. Ушинського [35], В. О. Сухомлинського [33], О. П. Довженка [14]. При підготовці статті автор використовував також матеріали щорічних аналітичних звітів щодо стану українських медіа і медіаосвіти, які готуються фахівцями Академії української преси, в т. ч. за 2015 рік [34].

Узагальнюючи історіографічний огляд з проблеми, анонсованої назвою статті, можна зробити висновок, що висвітлення питань історії розвитку медіаосвіти в Україні здебільшого носить фрагментарний характер і вимагає, принаймні, першої наукової розвідки із систематизації знань стосовно формування елементів медіаосвіти у навчальному процесі українського освітнього простору дорадянського, радянського та пострадянського періодів. Саме таке завдання ставить перед собою автор.

У XIX ст. багато філософів і педагогів досліджували природні джерела людських знань, що, до речі, залишається актуальним і в епоху інформаційних технологій. Варто нагадати відомий постулат, сформульований К. Марксом, що «...люди є продукти обставин і виховання... люди, що змінилися, є продуктом інших обставин і зміненого виховання» [22, с. 2].

Серйозну увагу цій проблемі приділив К. Д. Ушинський. Він був переконаний, що враження від зовнішнього світу людина отримує і від засобів масової інформації, які одночасно є також важливими чинниками грамотності. Ділячись своїми спостереженнями за медійним світом, він звернув увагу на політичні газети Північної Америки, котрі, «за винятком небагатьох, не відрізняються великим мистецтвом, а політична частина в них нижче посередньої, але в них завжди, окрім новин, знаходиться великий запас корисних відомостей» [35].

До засобів поширення освіти серед народу К. Д. Ушинський відносив публічні лекції, які, наприклад, у Північній Америці, в основному, були об'єднані у тематичні цикли лекцій, не менше п'яти-шести у кожному циклі (аналог – товариство «Знання» за радянських часів, серед просвітницьких форм роботи якого були лекторії та кінолекторії). Загалом же на прикладі Північної Америки продемонстровано цілий ряд ефективних засобів, за допомогою яких там рухалася вперед справа громадської освіти: міські бібліотеки, поширення книг, діяльність приватних філантропічних товариств, книжкова торгівля, періодичні видання і публічні читання [35]. До речі, у цьому контексті варто нагадати про такі інструменти сучасної шкільної медіаосвіти, як бібліотека, відеотека, фонотека, діатека, комп'ютерна робоча зона.

У своїх працях Ушинський приділяв багато уваги вихованню духовних якостей. «У будь-якій науці, – писав він – більш чи менш присутній естетичний елемент, передачу якого учням повинен мати на увазі наставник». Розвиток у дитини кожної із цих якостей, на думку Костянтина Дмитровича, і повинно складати завдання виховання, в цілому ж вони повинні дати виховання людині [35]. Цій тезі найбільше відповідає

сьогодні естетична (художня) теорія медіаосвіти, практичне застосування якої дає можливість розвивати в учнях естетичне сприйняття оточуючого світу і художній смак, здібності до кваліфікованого художнього аналізу медіатекстів.

На початку XX ст. велика частка інформаційних та освітніх функцій поступово переходить до мас-медіа. Як пише відомий дослідник Пітер Слоттердайк у роботі «Критика цинічного розуму», «вони вперше набрали такого етапу охоплення, якого не знала жодна раціоналістична енциклопедія, жодний художній твір, жодна «філософія життя»: володіючи безмірним обсягом, вони стрімко рушили до того, про що завжди могла лише мріяти велика філософія – до тотального синтезу, зрозуміло, за нульового рівня інтелекту, у вигляді тотального арифметичного підсумовування. Вони насправді дозволяють розвивати універсальний хаотичний емпіризм, вони можуть повідомити про все, всього торкнутися, про все зберегти інформацію, все співставити. При цьому вони представляють навіть дещо більше, ніж філософію, – вони одночасно наслідують традиціям енциклопедії та цирку» [32, с. 457].

Не випадково у 20-ті рр. XX ст. більшовицьке керівництво Радянського Союзу орієнтувало просвітян на формування цілісної системи використання медійних засобів у навчально-виховному процесі. У працях ідеологів-педагогів С. Т. Шацького, А. В. Луначарського, П. П. Блонського, Н. К. Крупської, М. М. Пистрака чітко прослідковується опора на медіа (кінематограф, фотографія, преса, радіо). Посил до цього сформульований Володимиром Леніним, який часто говорив про створення радіопередач, кінофільмів, що несли б у собі не лише інформаційні, розважальні цілі, але й ідеологічні, направлені на зміцнення комуністичного ладу, формування нових моральних принципів. Ставилось завдання прищепити населенню звичку та інтерес до медіа з тим, щоб легше було впливати на аудиторію.

При тому радянські педагоги не ігнорували досвід Європи та Америки. Навпаки, Н. К. Крупська писала, що необхідно повчитися у Заході тому, як у них використовуються навчальні фільми, коли міські самоврядування ввели у школах при викладанні біології, географії, історії та інших предметів ілюстрування за допомогою навчальних фільмів (дослідження показали, наскільки це підвищує засвоєння матеріалу, наскільки ці фільми зацікавлюють дітей).

Зазначимо, що медіаосвіта у 1920-х роках використовувалася не лише при роботі з дітьми, але й була засобом навчання і «перевиховання» дорослого населення.

Звертаючись до різних видів медіа, радянські педагоги особливо виділяли радіо. З точки зору С. Т. Шацького та П. П. Блонського, використання його в освітньому процесі дозволяло вирішити низку завдань – від політичної та ідеологічної пропаганди (при прослуховуванні та аналізі радіопередач) до вирішення технічних проблем (створення радіоприймачів). Так, Блонський обґрунтував програму радіофікації школи: 1) радіо-прослуховування в радянській школі у зв'язку з її освітніми і політичними завданнями; 2) радіоелектротехніка у зв'язку з політехнізацією школи; 3) радіозв'язок у контакті із соціалістичним вихованням; 4) радіошефство в селі і над радіофікованими будинками в містах у зв'язку із суспільно корисною роботою школи [1, с. 337 - 339].

Н. К. Крупська, А. С. Макаренко С. Т. Шацький, А. В. Луначарський писали про те, що медіа здатні збагатити духовне, культурне життя людини. Вони відзначали, що саме засоби масової інформації можуть охопити всі верстви населення, незалежно від місця проживання, віку, соціального походження. Ось що писав у цьому контексті П. П. Блонський: «Сьогодні я слухаю концерт на альті з Відня, на віолончелі із Лахті тощо. Я залучений, завдяки радіо, до музикального життя всієї Європи і навіть Америки. Радіо втягує у загальне життя» [1, с. 337]. Ось чому в організації освітньої системи Радянського Союзу, а, відповідно, і окремих республік, важлива роль відводилася мистецтву, художньому вихованню у житті дітей. Керівник Наркомпросу А. В. Луначарський чітко визначив мету позашкільного виховання у «знаходженні таких засобів впливу на почуття дітей, які найбільш потужно і міцно виховували б їх у дусі комуністичних інстинктів, комуністичних навиків, комуністичних рефлексів. Головна мета мистецтва – перевиховання людини. Таку ж мету повинна переслідувати самостійна дитяча творчість» [20, с. 314 - 315].

Педагоги добре розуміли можливості і перспективи використання медіа в освіті і

вихованні як школярів, так і населення взагалі. Проте тут виникала інша небезпека – якщо людей не навчати «правильному» прочитуванню медіатекстів, то вони можуть шкідливо вплинути на умови та настрої людей. Тому навчання медіаграмотності не могло бути хаотичним. Ось що писав з цього приводу С. Т. Шацький: «Але все-таки за гарної техніки (тобто медіа . – **Авт.**) не можна допускати її використання у чистому вигляді. Для цього потрібна своя програма, яка б до радіо приєднала обмін думками, ілюстрацію, перегляд журналу, а до кіно дала б пояснення. У місцях, де радіо і кіно стали звичними до такої міри, що перестали дивувати як новинка, ввести їх у загальний план роботи за відомою програмою було б дуже корисно» [49, с. 60].

Узагалі ж, необхідність та актуальність введення медіаосвіти в СРСР обумовлювалося, у першу чергу, політичними завданнями. Наприклад, Н. К. Крупська у 1926 р. виступала за радіофікацію та кінофікацію країни, вважаючи, що саме від цього залежить, наскільки швидко встигне вона цивілізуватися, наскільки глибоко проникнуть в маси ідеї комунізму. Серед потенційних можливостей використання медіа у виховному та освітньому процесах радянські педагоги звертали увагу на: практичні вміння і навички, які можуть бути сформовані і відпрацьовані за допомогою медіа (складання радіоприймачів та обслуговування радіостанцій, створення газет, фільмів, фотографій тощо); підвищення навіюваності людей по відношенню до повідомлень по каналах медіа, що допомагало впливати на їхні настрої, формувати відданість радянській владі тощо; можливості медіа у сфері ідеології.

До речі, кожен із відомих педагогів того часу в своїх працях чітко визначили ставлення до медіа та їх ролі у формуванні нової ідеології, розвитку нового мислення за допомогою медіатекстів. Як писала з цього приводу Н. К. Крупська, раніше знання набувалося лише роками довгого навчання і, по суті, могло бути доступним порівняно вузькому колу. Тепер завдяки радіо і кіно знання демократизується, робиться досяжним масі... Ми погано поки що враховуємо все значення можливості централізації пропаганди і агітації через кіно і радіо, погано враховуємо той колосальний вплив, який цим шляхом можна здійснювати на найширші маси.

Саме в 20-ті роки в СРСР була закладена ідея медіаосвіти як з точки зору засобу політичного, художнього, ідеологічного, морального виховання, так і для підвищення ефективності навчання, розвитку пізнавального інтересу. Головною умовою перемоги в інформаційній боротьбі, на думку радянського керівництва, повинна була стати централізація пропаганди та агітації через кіно, радіо, фотографію, пресу, здатних колосально впливати на широкі маси населення.

Професор Олександр Федоров (Росія) на основі вивчення та аналізу медіаосвіти синтезував та обґрунтував теоретичну модель медіаосвіти в СРСР 1920-х років. На його думку, вона пов'язана з рядом особливостей.

По-перше, сама поява медіаосвіти стала відповіддю на державне замовлення у галузі освіти в Радянському Союзі, з одного боку, і на виклики цивілізації (у світовому масштабі), з іншого боку. Світ вступив у нову інформаційну епоху, яка вимагала від людей як освоєння технічних засобів, так і розуміння аудіовізуальних текстів та інтерпретації їхніх контекстів.

По-друге, медіаосвіта зароджувалася і розвивалася у рамках радянської системи освіти, вона представляла собою не самостійний, а інтегрований напрямок педагогіки, була чітко прив'язана до цілей і завдань, які ставилися перед навчальними та позашкільними закладами. Можливо, саме тому у джерелах того періоду відсутні специфічні визначення цього напрямку освіти і виховання. Просто використання медіа вважалося в СРСР одним із перспективних засобів навчання і виховання.

По-третє, у процесі медіаосвіти того періоду аудиторією були не лише школярі і молодь, але й більш широкі маси населення країни. Це було пов'язане з такими причинами, як необхідність зміцнювати радянську владу на місцях, пропаганду комуністичних ідеалів і моралі, реалізації Декрету про ліквідацію неграмотності, де медіа відігравали одну із провідних ролей антирелігійної та антибуржуазної пропаганди.

По-четверте, становлення та розвиток медіаосвіти були чітко прив'язані до реалізації політичних, економічних, соціальних, культурних та освітніх програм і Декретів.

По-п'яте, медіаосвіта була невід'ємною частиною нової педагогічної системи Ра-

дянського Союзу. Включення медіаосвіти до програм Наркомпросу як обов'язкового компоненту навчання сприяло його активному розвитку за різними напрямками (шкільного, позашкільного тощо), використанню передових технологій.

По-шосте, в 20-ті рр. медіаосвіта розвивалася у рамках двох основних теорій – ідеологічної і практичної з пріоритетом першої [36, с. 65-66, 70].

З середини 30-х років в СРСР усі сторони життя людей уже були охоплені жорстким ідеологічним контролем з боку держави. Цей період в історії розвитку медіаосвіти характеризувався тим, що у будь-якій освітній діяльності переважала яскраво виражена практична направленість. До першої половини 50-х років (початку хрущовської «відлиги») дозволялися лише пропагандистські кіно-фотозаходи, діяльність любительських гуртків, випуск стінних газет, повністю перетворених у пропагандистський рупор сталінського режиму. Як зазначають дослідники цього періоду, система тоталітарного мислення нанесла величезну шкоду не лише художньому процесу, але й глядачу. Потужна машина освіти і виховання орієнтувала і художника, і глядача на однозначність, на стандарт. Офіційним орієнтиром «справжнього» мистецтва стає так званий «соцреалізм», у рамках якого повинні були створюватися практично всі твори мистецтва – кінофільм, роман чи театральна вистава. Перед творцями фільмів, серед іншого, ставилося завдання допомагати учителю формувати соціалістичний світогляд школярів, використовувати фільми як додаток до підручника у якості екскурсійного та хронікально-агітаційного матеріалу.

У 40 – 50-ті роки в методиці інтегрованої кіноосвіти відбулися значні зміни. Одним з головних завдань став пошук шляхів «розведення» у свідомості учнів літератури і кіно як двох різних мистецтв шляхом співставлення позицій режисерів і письменників із тим, щоб читання літературних творів не підмінялося їхньою екранізацією. Правляча ідеологія також продовжувала впливати на розвиток преси. Вона перестала бути другом і порадиником, а перетворилася на ментора і суддю. Норми і цінності, що проголошувалися зі шпальт дитячих видань, повинні були сприйматися як єдино правильні і незмінні. Діти для цих видань грали роль пасивного об'єкта виховання, виконавців наказів дорослих. Завдання шкільної преси зводилися до того, аби допомагати «учителям, комсомольській і піонерській організаціям згуртовувати учнів у дружні, цілеспрямовані класні і загальношкільні колективи, боротися за високу успішність, свідому дисципліну та активну участь у громадській роботі всіх школярів, розвивати в учнівському колективі критику і самокритику, виховувати високоідейну громадську думку» [16, с. 13]. Інакше кажучи, медіаосвіта на матеріалах преси, радіо і кіно була надзвичайно формалізованою, «ідейно витриманою» і строго контрольованою.

У 1956–1968 роках відбувається лібералізація педагогічних концепцій медіаосвіти. Тому гуманістичні ідеали, закладені радянськими педагогами у цей період, знаходять своє втілення і в сучасних медіаосвітніх моделях, що реалізуються на пострадянському просторі, в т. ч. в Україні.

Медіаосвіта в період «відлиги» мала свої специфічні риси, які відрізнялися від інших етапів радянської медіаосвіти: «змикання» між педагогікою, мистецтвознавством, кінематографом; новизна напрямів і форм діяльності; активна робота фото/кіно гуртків, стінної преси практичної направленості. «Популярними» серед медіапедагогів були такі засоби мас-медіа: вітчизняний кінематограф (особливо екранізація класичних творів, популярні кінофільми, проблемні «важкі» фільми, навчально-наукове кіно); радіо; преса [36, с. 140-141].

Саме в період «відлиги» медіаосвіта, на думку авторів монографії «Масова медіаосвіта в СРСР та Росії: основні етапи», перестала бути лише політично ангажованим елементом освітньої системи СРСР [36, с. 149]. Вона стає рухом ентузіастів, орієнтується на розвиток естетичних потреб аудиторії, культурних орієнтирів, тому в медіаосвітніх моделях на зміну ідеологічній теорії на перше місце висувається естетична теорія. При тому професіонали чітко розуміли виховний потенціал мас-медіа. Як зазначав Олександр Довженко, «ми педагоги для мільйонів. Тому прошу не забувати серед інших завдань виконання завдання педагогічного характеру у кожній своїй картині, незалежно від жанру, змісту та авторського напрямку» [14, с. 126].

З кінця 60-х рр. до початку горбачовської «перебудови» в СРСР розвивалася в

основному естетично орієнтована медіаосвіта. Це викликано тим, що впровадження техніки в соціокультурні процеси почало змінювати характер проблемного поля культури. У нього все активніше включалися процеси, пов'язані з інформацією, а потім – і самі твори, створені на основі техніки, що набирали статусу синтетичних медіамистецтв (творів медіакультури). У зв'язку з цим визначальне значення отримує не стільки володіння знаннями, інформацією, скільки способи їхньої реалізації і творчого засвоєння.

У цілому фундамент організаційної та методичної системи естетично орієнтованої медіаосвіти закладено в 50 – 60-ті роки XX ст. Складовими ланками системи стали шкільні кінотеатри, кіноклуби, любительські кіностудії, які сприяли справі організації процесу естетичного виховання, знайомили з теорією та історією кіномистецтва, розвивали кіномислення, «кінематографічне бачення», формували глядацький досвід, культурно-художні потреби, сприяли моральному та естетичному розвитку особистості, підвищенню культурного рівня тощо.

У 60 – 70-ті рр. у медіаосвітньому процесі відбулися трансформаційні зміни, пов'язані із зміщенням акцентів медіаосвіти з чисто практичного і марксистського до естетичного з одночасним розширенням понятійного апарату медіапедагогіки. У цей період медіапедагоги оперували в основному двома термінами: аудіовізуальна грамотність – система вмінь та навиків аналізу і синтезу просторово-часової реальності, що дозволяло сприймати інформацію, зафіксовану у вигляді звуко-зорових сигналів; аудіовізуальна освіта – цілеспрямоване педагогічне керівництво інтересами і потребами школярів у галузі екранних мистецтв. Поширення набув також термін «кіноосвіта» – процес освіти і розвитку особистості засобами і на матеріалах кіномистецтва з метою формування культури спілкування з екраном, творчих, комунікативних здібностей, вміння інтерпретації, аналізу та оцінки кінотексту, навчання різним формам самовираження за допомогою кінотехніки.

До 70-х років у співдружність екранних мистецтв потужно ввійшло телебачення. Його можливості в ретрансляції творів практично всіх видів мистецтва непорівняні з можливостями будь-якого іншого засобу масової комунікації, оскільки у телебаченні інтегруються театральна, словесна, музична, кінематографічна та зображальна творчість.

Масштаби телевізійного споживання, що значно потіснили традиційні інституційні канали (театри, музеї, бібліотеки тощо), сприяли перетворенню його у невід'ємну частину повсякденного життя практично всіх верств населення. Популярність телебачення, зокрема, художніх фільмів, що транслювалися у 70-х рр., була досить високою: до 50% підлітків і юнацтва дивилися у середньому від 20 до 30 фільмів кожного місяця [19, с. 4].

Така ситуація зумовила розробку естетично орієнтованої моделі медіаосвіти школярів засобами телебачення і радіомовлення. Вона ґрунтувалася на таких принципах: системний підхід до використання телевізійних і радіопередач з мистецької тематики з метою художньої освіти та естетичного виховання; комплексність естетичного впливу на учнів передач художнього циклу при реалізації всіх основних функцій мистецтва; поєднання виховних і навчальних факторів телебачення і радіо; врахування специфіки національної культури і мистецтва; врахування психолого-вікових та індивідуально-типологічних особливостей, взаємонавчання і взаємовиховання у процесі спілкування; вияв творчої ініціативи школярів і стимулювання їх до практичної діяльності. Разом з тим, дієвість і ефективність роботи з медіаосвіти на основі таких принципів залишалася вкрай низькою через погану матеріальну базу і неготовність більшості педагогів до впровадження медіаосвіти на матеріалах телебачення і радіо у навчально-виховний процес. Тому говорити про активне використання телебачення і радіо у роботі зі школярами у 60 – 70-ті роки не доводиться. Окрім того, у «поствідлиговий» період знову посилилась ідеологічна функція, яка охоплювала всі програми, що готувалися до виходу в теле/радіоефір, документальний та ігровий кінематограф.

Загалом, до середини 1980-х років радянській медіаосвіті вже стало відчутно тісно у традиційних ідеологічних та методичних рамках. Державна «перебудова», що нагрянула у другій половині 80-х років, дала їй новий імпульс.

Заради справедливості зазначимо, що медіаосвіта навіть у «перебудовчий» період ґрунтувалася на ідеях діалектико-матеріалістичної концепції свідомості, розробленої К. Марксом і Ф. Енгельсом. Опора на марксистсько-ленінське вчення була необхідною

частиною розвитку педагогіки 80-х років, оскільки воно було визнано офіційною доктриною в СРСР. У той же час вченими-медіапедагогами стала розглядатися діалогічна форма спілкування як основа взаємовідносин між учнями та учителями. Поступово діалог стає одним із системоутворюючих компонентів медіаосвітньої системи. Можна сказати, що до трансформаційних процесів у медіаосвіті 80-х рр. відноситься і зміна самої філософської парадигми з позицій діалектичного матеріалізму в бік існування інших концепцій світосприйняття.

Як доводять автори монографії «Масова медіаосвіта в СРСР та Росії: основні етапи», саме в період перебудови в СРСР відбулися зрушення у бік гуманізації освіти, вчені займалися проблемою розвитку естетичної свідомості, тобто створювалися об'єктивні передумови для зміни теоретико-методологічної основи медіаосвіти (марксистсько-ленінська концепція вже була нездатною задовольнити цілі і завдання медіаосвітньої діяльності) [36, с. 199]. Епоха перебудови дозволила радянським медіапедагогам провести заходи, направлені на консолідацію їхніх спільних зусиль, узагальнити і проаналізувати досвід медіаосвіти у різних регіонах, відповідно до отриманих даних сконцентрувати свої зусилля на поновленні методологічних засад медіаосвіти. І, найголовніше, створювалася система, котра засобами екранних мистецтв моделювала загальну структуру естетичного виховання, в основу якої були закладені також ідеї українських педагогів К. Д. Ушинського та В. О. Сухомлинського.

Останній ставив і розв'язував проблему формування в молоді національного і естетичного світобачення. Для Сухомлинського формування естетичного почуття дитини, її емоційної культури — основне завдання гуманістичного виховання. А сприйняття й осмислення прекрасного — основа естетичної культури, без якої почуття лишаються глухими до всього високого й благородного. Сферою розвитку духу, як вважав Василь Олександрович, є моральне виховання. Він писав, що виховання гармонійно розвиненої особистості може бути засновано лише на комуністичній моральності, що пронизує всі грані людської особистості, відкриваючи перед кожним шлях до громадських, ідейних, творчих, трудових, естетичних цінностей [33].

Сучасні борці з комуністичною ідеологією можуть поставити таке бачення в вину педагогу. Але, по-перше, не слід забувати атмосферу того часу, і, по-друге, Василь Олександрович мав на увазі не ідеологічні дефініції, а справжню сутність загальнолюдських цінностей. І саме такі концептуальні засади сьогодні використовуються в організації медіаосвіти в Україні. Адже цей новий напрямок у педагогіці у першу чергу передбачає процес соціалізації особистості. Тому дошкільна та шкільна медіаосвіта спрямована, відповідно до педагогічних ідей В. О. Сухомлинського, на збалансований естетичний та інтелектуальний розвиток особистості дитини, включаючи такі форми інтелекту, як емоційний, соціальний і практичний.

1980-ті рр. характеризувалися також проникненням та інтеграцією західних ідей у медіаосвітнє середовище СРСР, правда, при їх критичному сприйнятті. Так, наприклад, О. В. Шаріков вважав неприйнятною для медіаосвіти пануючу на Заході теорію критичного мислення. З його точки зору, «за такого підходу медіа розглядаються як джерело всіх бід і, таким чином, виникає бажання захистити від них підростаюче покоління» [48, с. 45]. Дослідник вважав, що необхідно інтегрувати ідеї західних медіапедагогів, зберігаючи при цьому основу вітчизняної медіаосвіти, «як системи естетичного виховання і художнього розвитку школярів, яка здійснюється у процесі розвитку сприйняття, мислення, оцінки ідейно-моральної концепції, що розкриває у звуко-зоровій формі кінооповідання в художній структурі творів» [48, с. 38-39]. На нашу думку, така позиція була не зовсім вірною (і це довела подальша практика медіаосвіти у пострадянському просторі, зокрема, в Україні), в ній відчувалося побоювання критичного осмислення радянської дійсності і бажання утримати думки підростаючого покоління у рамках нейтрального естетичного осмислення творів мистецтва, насамперед, кіно.

Можна констатувати, що в період перебудови радянськими медіапедагогами, як і раніше, у більшості моделей використовувалися медіатексти (переважно кінотвори), які представляли собою художню, культурну цінність. Інакше кажучи, за основу бралися кращі зразки кінематографічного мистецтва, вивчення і аналіз яких повинен був

сприяти розвитку мотиваційної сфери школярів та студентів. Стосовно ж теорії критичного мислення, то її елементи використовувалися вибірково і зводилися до таких кроків: навчити школярів мові ЗМІ, проаналізувати область візуального кодування, механізми смислоутворення, розробити тренувальні вправи для формування навиків сприйняття; розкрити перед школярами можливості мас-медіа як специфічного засобу спілкування; вчити дітей вміти аналізувати мову, семантику та естетику мас-медіа; розвивати у школярів вміння висловлювати свої думки, використовуючи можливості невербальної комунікації; проаналізувати в системі занять екранну реальність як результат співставлення різних точок зору, кодування думки автора.

Таким чином, можна зробити певні висновки стосовно стану медіаосвіти у Радянському Союзі періоду горбачовської перебудови.

По-перше, медіапедагогами здійснена спроба проаналізувати наявний медіаосвітній досвід, що дало можливість виробити єдині методологічні та теоретичні засади, на основі яких повинна вибудовуватися медіаосвітня діяльність. Учені прийшли до висновку, що діалектико-матеріалістична концепція свідомості не може пояснити всі аспекти медіаосвітньої діяльності, стала актуальною ідея діалогу культур, отримано доступ до зарубіжних досліджень у цій сфері.

По-друге, для медіапедагогів методологічною основою залишалося вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Разом з тим були створені передумови для вивчення праць немарксистських учених, у т. ч. стосовно семіотичної теорії, яка розширювала теоретичну базу традиційного естетичного виховання. Сформульовані принципи роботи, що базувалися на педагогіці співробітництва, ігрової діяльності.

По-третє, компаративний аналіз зарубіжних і радянських моделей медіаосвіти сприяв введенню нових понять у науковий обіг, інтеграції радянського досвіду у світову медіаосвіту.

По-четверте, розширення наукових знань у галузі медіа, інтеграція теоретичних концепцій філософів, психологів, педагогів, мистецтвознавців дозволили сформулювати основні тенденції розвитку медіаосвіти. Так, наприклад, використання відеоманітофонів у медіаосвітній діяльності дозволило розробити нові методики занять, які були детерміновані функціями цього приладу: зупинка чи повтор кадру, сцени, епізоду, робота зі звуком, звуковими ефектами тощо. Поглибилися медіаосвітні дослідження, відбувся перехід від описування та узагальнення чисто педагогічного досвіду до виявлення психологічних, соціологічних закономірностей. З появою комп'ютера медіапедагоги прораховували його можливості, передбачили величезний освітній потенціал. У принципі, саме тоді закладалися основи майбутнього предмета, який не обмежується простим програмуванням, а вивчає універсальні закони створення, переробки і поширення інформації не стільки з математичних позицій, скільки у рамках соціокультурних процесів.

Слід зупинитися і на окремих аспектах діяльності організацій товариства «Знання», які, зокрема, в Україні, з кінця-60-х – початку 70-х років ХХ ст. все більше уваги надавали використанню технічних засобів у лекційній пропаганді, в т. ч. радіо і телебачення. Ця сфера, незважаючи на явні ознаки застосування елементів медіаосвіти, поки що залишається поза увагою дослідників історії розвитку такого освітньо-просвітницького напрямку.

Серед системних форм пропаганди в діяльності Товариства чільне місце займали цикли лекцій з прив'язкою до мас-медіа – кінолекторії та радіолекторії. Наприклад, у Миколаївській області у 1975 р. діяло 140 лекторіїв та кінолекторіїв, а у 1983 р. – 473 [3, арк. 4, 56]. Понад 500 лекторіїв і кінолекторіїв працювало в Одеській області. В ході перебудови лекційної пропаганди там створено додатково 270 циклів лекцій у 998 аудиторіях [8, арк. 10-11].

Враховуючи суспільно-політичну обстановку радянського періоду, використання таких форм системної лекційної пропаганди, як кіно-і радіолекторії переслідувало, у першу чергу, мету сформулювати у радянських людей чіткі ідеологічні позиції. Так, наприклад, з питань проекту нової Конституції СРСР 1977 р. в Івано-Франківській області у 278 населених пунктах організовано 27 тематичних кінолекторіїв під різними

назвами – «Основний закон нашого життя», «Економіка України в єдиному народно-господарському комплексі», «Держава і особа» тощо [3, арк. 18-20, 30; 4, арк. 7].

Серйозного значення надавалося також пропаганді радянського способу життя, патріотичному та інтернаціональному вихованню. На системно-наукову основу була поставлена ця робота в Одеській області, котра мала свою специфіку. Там проживали представники 115 національностей і народностей, знаходилося шість великих морських і річкових портів з виходом на закордонні лінії, підтримувалися побратимські стосунки з 14 містами різних країн, у вищих навчальних закладах навчалося понад дві тисячі студентів із 78 країн. Не залишалися поза увагою й наші моряки закордонного плавання. Так, в Ізмаїлі працював зональний інформаційний центр, Одеська телестудія організувала передачі «Чуття єдиної родини», «Міфи і реальність», «Мости єднання», «Мелодії братерства» тощо [9, арк. 12-23].

Одне з провідних місць займало патріотичне та інтернаціональне виховання у Чернігівській області, де для цього існували сприятливі історичні та географічні умови. Скажімо, у Ріпкинському, Городнянському, Семенівському, Щорському районах лекторії, кінолекторії та інші пропагандистські заходи проводилися спільно з лекторами із Білорусі та Росії [11, арк. 36-37; 12, арк. 31; 13, арк. 150-151].

Серед пріоритетних напрямів лекційної пропаганди були правова та антирелігійна. Останній приділялася особлива увага, в т. ч. із застосуванням можливостей медіа. Лише за 1981–1983 рр. політбюро і секретаріат ЦК КПУ зверталися до цих проблем кілька разів, завжди наголошуючи на необхідності розширення мережі постійно діючих лекторіїв та кінолекторіїв [38, арк. 4-8; 39, арк. 13-14; 40, арк. 29-32]. І ці заклики були почуті. Так, у Донецькій області справді застосовувалися різноманітні форми науково-атеїстичної пропаганди, в т. ч. з використанням можливостей радіо і телебачення – радіожурнал «Для віруючих і невіруючих», тележурнал «Голос розуму» тощо.

На рубежі 70–80-х рр. гостро постала проблема ідеологічного протистояння між двома системами (до речі, як і сьогоднішня необхідність боротьби з інформаційно-пропагандистською агресією Росії). Партійних ідеологів не на жарт стурбував факт, що практично вся територія СРСР перекривалася американським радіомовленням. Окрім того, науковці дійшли висновку, що і при соціалізмі суспільна психологія включає у себе чужі йому елементи, виникають певні труднощі із засвоєнням масами світоглядних поглядів, на ряд антигромадських проявів (хабарництво, спекуляція тощо) серйозно впливає буржуазна пропаганда. У цей період у Радянському Союзі розпочинається розробка концепції нейтралізації наслідків ворожої пропаганди, що пізніше оформилося у більш чіткі структурні елементи медіаосвіти, у всякому разі стосовно її ідеологічної концепції. Таке бачення ґрунтується на розумінні контрпропаганди тодішніми партійними теоретиками, котрі рекомендували використовувати її, як метод протидії «направленому ворожому впливу на населення соціалістичних країн, головним чином на населення Радянського Союзу».

Саме так ставилося питання стосовно контрпропаганди і в документах партійного керівництва України, де мова йшла про протидію кампаніям на Заході стосовно «50-річчя штучного голоду», активізації католицької церкви і відновлення уніатства, боротьби із сіонізмом тощо [46, арк. 34-36; 41, арк. 54-55; 42, арк. 29-34; 43, арк. 5; 44, арк. 35-39]. Почали входити у практику виступи лекторів товариства «Знання» безпосередньо у кінотеатрах перед демонстрацією фільмів. Так, наприклад, у Чернівцях така робота проводилася перед демонстрацією фільму «Тривожний місяць вересень».

Розглядаючи радянську контрпропаганду з точки зору сучасної ідеологічної концепції медіаосвіти, можна вважати медіаосвітніми заходами і цикли лекцій, що читалися на відповідну тематику, як, скажімо, у Миколаївській області – «Загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі», «Ідеологічна боротьба та радянський спосіб життя», «Сіонізм – ударна сила імперіалізму», «Мирне співіснування та боротьба проти буржуазної і ревізійністської ідеології» [6, арк. 3-13, 71-74; 7, арк. 20]. Разом з тим, контрпропаганда у Радянському Союзі відігравала не лише захисну функцію, але й наступальну, відіграючи роль складової інформаційно-пропагандистської війни.

Отже, завдяки таким формам пропаганди, як цикли лекцій, лекторії, кінолекторії, радіолекторії поступово формувалася науково обґрунтована система безперервної

освіти дорослих, яка із врахуванням сучасної специфіки інформаційного суспільства може стати при нагоді у забезпеченні виконання рекомендацій ЮНЕСКО та ПАРЕ стосовно пожиттєвої освіти у сфері медійної та інформаційної грамотності.

Для популяризації наукових знань організаціями товариства «Знання» активно використовувалися і друковані медіа. Мова йде як про брошури Товариства, так і журнали – «Людина і світ», «Наука і суспільство», «Трибуна лектора». Перший із них за своїм разовим тиражем у 1984 р. зайняв друге після журналу ЦК КПУ «Під прапором ленінізму» місце серед республіканських видань подібного типу (70 тис. примірників). За ним ішов журнал «Наука і суспільство» (42 тис. примірників). Тираж «Трибуни лектора» становив 21,6 тис. примірників, випереджаючи такий популярний літературно-художній журнал, як «Вітчизна» [45, арк. 13-17]. Були навіть спроби виробити певну методику використання мас-медіа у пропаганді знань.

Ще одна важлива обставина. Вже у 70-80-ті рр. у підготовці лекторських кадрів та організації їхньої роботи враховувався вплив на аудиторію медіа, що підвищувало рівень освіченості та інформованості людей. Як зазначав один із теоретиків ідеологічної роботи КПРС М. Ф. Ненашев, у зв'язку з бурхливим розвитком засобів масової інформації і пропаганди – преси, радіо і телебачення – лектору все частіше доводиться виступати не стільки інформатором, скільки коментатором, здатним аналізувати факти, розвиток подій, явищ, котрі тією чи іншою мірою відомі слухачам. Така ситуація змушувала більш вимогливо підходити до професійного рівня ідеологічних кадрів, у першу чергу лекторів, згадати настанови більшовицького вождя Володимира Леніна. У свій час він писав, що переповнення професії пропагандиста і лектора малоздібними людьми просто знижує рівень пропаганди.

Як бачимо, знаходячись у складі СРСР, Україна перебувала у загальному руслі медіаосвітніх теоретичних концепцій того часу. У 1960–1980-х роках тут домінувала естетична теорія медіаосвіти. З проголошенням незалежності у першій половині 90-х років через труднощі державного становлення медіаосвіти на офіційному рівні особливого значення не надавалося. Тому не дивно, що українські медіапедагоги спиралися на зарубіжний досвід, у першу чергу західний і російський. Головними завданнями медіаосвіти ставилися підготовка нового покоління до життя в сучасних інформаційних умовах, навчання людини розуміти її, усвідомлювати наслідки впливу на психіку, оволодівати способами спілкування на основі невербальних форм комунікації за допомогою технічних засобів.

Разом з тим саме у перші роки незалежності з'явилися відомі українські теоретики комунікацій, медіа та медіаосвіти. Медійні теорії, теорії інформаційного впливу у своїх фундаментальних монографіях аналізував і розробляв Г. Г. Почепцов [29]. Теоретичні підходи розвитку медіаосвіти на матеріалі преси розробляла Г. В. Онкович. Представник львівської медіаосвітньої школи Б. В. Потятинник сформулював визначення медіаосвіти як науково-освітньої сфери діяльності, що ставить перед собою мету допомогти особистості у формуванні психологічного захисту від маніпуляції чи експлуатації з боку мас-медіа і розвивати/прививати інформаційну культуру. Вагомо заявив про себе ще один теоретик медіа – В. Ф. Іванов, який опублікував цілу серію монографій та навчальних посібників, присвячених проблемам масових комунікацій, журналістики та медіаосвіти. У його працях детально аналізуються історичні та сучасні тенденції розвитку науки про медіа, включно з теоретичними концепціями, моделями, проблемами інформаційного суспільства та глобалізації [15].

З початку ХХІ ст. розвиток теоретичних концепцій медіаосвіти прискорився. Львівський інститут екології масової інформації зробив ставку на розвиток «попереджувальних», «захисних» підходів, що обґрунтовувалося негативним впливом медіа. Найбільш повно точка зору львівської наукової школи представлена в монографії Б. В. Потятинника «Медіа: ключі до розуміння» [28]. Зокрема, значна увага там приділяється не лише теоріям медіа, але й проблемі медійного насилля, наслідкам його впливу на неповнолітню аудиторію. Київська група медіапедагогів із Академії педагогічних наук України на чолі з професором Г. В. Онкович сконцентрувалася на проблемах медіадидактики – сукупності «впорядкованих знань, принципів, вмінь, способів і форм організації навчального процесу на матеріалі засобів масової комунікації при інтеграції медіапедагогіки з іншими дисциплінами» [27]. Дослідниця переконана,

що медіаграмотність потрібна не лише школярам, але й дорослим, звертаючи увагу на актуальність самостійної медіаосвіти протягом усього життя. Завідувачка лабораторії психології масової комунікації Інституту соціальної і політичної психології Академії педагогічних наук України Л. А. Найдьонова розробила модель медіакультури, що складається із чотирьох взаємопов'язаних блоків: «реакції» (пошук інформації, її читання/сканування, ідентифікація/розпізнавання медіатекстів; «актуалізації» (асиміляція, інтеграція нових знань, пов'язаних з медіа); «генерації» (інкубація, творча конвертація, трансформація медійних знань та вмінь); «використання» (передача інформації, інноваційна діяльність, дослідження у галузі медіа) [25, с. 165-166].

Знайшли розуміння серед українських медіапедагогів й ідеї британського вченого Л. Мастермана стосовно критичного мислення у формуванні медіаграмотності. Визнаючи можливості автономної і професійної масової медіаосвіти, дослідники у цій галузі все більше схилиються до інтегрованої медіаосвіти, як пропонує медіапедагог з Австрії Сюзанна Крюксей, зокрема, на лінгвістичному матеріалі. Істотні теоретичні результати у галузі медіаосвіти отримані у Київському університеті ім. Б. Грінченка. Дослідниками обґрунтовано модель формування медіакультури майбутнього учителя засобами аудіовізуальних мистецтв, заснованої на мотиваційному забезпеченні медіадіяльності студентів на основі ціннісного відношення до артефактів медіакультури

Варто зазначити, що українським медіапедагогам чужа національна замкнутість. Вони ретельно вивчали і вивчають російський, німецький, американський, британський, канадський, шведський медіаосвітній досвід. В цілому ж в останні роки у медіаосвітньому процесі в Україні чітко визначилися кілька наукових груп: розвиток синтезу медіаосвіти та журналістики (Академія української преси, колектив дослідників під керівництвом В. Ф. Іванова); розвиток медійної екології, захист аудиторії від шкідливих медійних впливів (Інститут медіаекології Львівського національного університету); розвиток медіадидактики (колектив під керівництвом Г. В. Онкович); розвиток соціокультурної моделі медіаосвіти (колектив під керівництвом Л. А. Найдьонової); розвиток естетичного сприйняття і смаку школярів та студентів (Національна асоціація діячів кіноосвіти і медіапедагогіки України під керівництвом О. С. Мусієнка).

Що стосується практичної реалізації медіаосвітніх ідей в Україні, то до 1991 р. це все відбувалося у фарватері загальних радянських тенденцій. Нічого національно особливого через потужні політичні і соціальні потрясіння не відбувалося і в першій половині 90-х років. Новий же етап у практичному запровадженні медіаосвіти розпочався у 1999 р. з відкриттям у Львові Інституту екології масової комунікації, керівник якого Б. Потятинник налагодив співробітництво з американськими медійними асоціаціями і вже у 2002 р. разом з ними організував проведення міжнародної науково-практичної конференції «Медіаосвіта як частина освіти громадянина». Вперше була розроблена і впроваджена у навчальний процес львівської ЗОШ №77 програма факультативного навчання з курсу «Медіаосвіта в Україні» для 7-11 класів.

Український рух медіаосвіти отримав підтримку ряду закордонних фондів, у т. ч. Міжнародного фонду «Відродження», за допомогою якого були проведені організовані Академією української преси медіаосвітні курси для педагогів. Проте переломним моментом у сфері практичного впровадження медіаосвіти у нашій країні стало затвердження Національною Академією педагогічних наук Концепції впровадження медіаосвіти в Україні (2010 р.) [17]. За наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 27.07.2011 р. №886 «Про проведення Всеукраїнського експерименту із впровадження медіаосвіти у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів України» із вересня 2011 р. експеримент із впровадження медіаосвіти розпочався у 82-х школах Києва і восьми регіонах, в т. ч. Криму. В інших областях експеримент здійснювався на регіональному рівні. Зокрема, в Чернігівській області викладання медіаосвіти запроваджено в інформаційно-технологічному ліцеї №16 Чернігівської міської ради та Козелецькій гімназії №1. Координувала експериментальну роботу кафедра суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

За ініціатики кафедри у самому інституті для слухачів курсів підвищення кваліфікації учителів із 2012-2013 н. р. читається спецкурс «Медійна та інформаційна грамотність», кожного року проводяться семінари-практикуми з медіаосвіти для учителів

суспільних дисциплін, слухачі отримують відповідні сертифікати, що дають їм право викладати медіаосвіту у школах, організовувати і проводити навчання медіапедагогів на районному та міському рівнях. Практично у всіх медіаосвітніх заходах, що проводилися і проводяться в Чернігівській області, в т. ч. Всеукраїнської науково-практичної конференції «Медіаосвіта: європейський досвід та українські перспективи в контексті шкільної та післядипломної педагогічної освіти» [23], партнерами чернігівських медіапедагогів виступали співробітники Академії української преси. Саме за їхнього сприяння викладачами кафедри підготовлено ряд посібників з медіаосвіти. У свою чергу, чернігівських викладачів залучають до участі у розробці програм, методичних рекомендацій, посібників і підручників з медіаосвіти, проведенні семінарів і конференцій всеукраїнського масштабу, організаторами яких виступає Академія української преси.

Системна підготовка спеціалістів з медіаосвіти розпочалася з 2011 року. Тоді 15–20 серпня була проведена Перша літня школа з медіаосвіти. Її організатором виступила Академія української преси спільно з Інститутом інноваційних технологій та змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту, Інститутом соціальної і політичної психології Національної Академії педагогічних наук України, відділом кіномистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології Національної Академії наук України. Аудиторія Школи складалася з координаторів всеукраїнського медіаосвітнього експерименту та викладачів обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти. Серед викладачів були президент Асоціації кіноосвіти і медіапедагогіки Росії, проректор з наукової роботи Таганрозького державного педагогічного інституту імені А. П. Чехова, доктор педагогічних наук, професор О. В. Федоров, президент Академії української преси, завідувач кафедри Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філологічних наук, професор В. Ф. Іванов, доктор філологічних наук, професор Маріупольського університету Г. Г. Почепцов, керівник Спілки кінематографістів України, кандидат мистецтвознавства С. В. Тримбач, співробітники відділу кіномистецтва Інституту імені Максима Рильського, Академії педагогічних наук України, медіаексперти громадських організацій.

Станом на 2015 рік українськими спеціалістами з медіаосвіти розроблено і опубліковано ряд навчальних медіаосвітніх програм, практикумів для аудиторії різного віку [18, 26, 47], завдання яких – вивчення історії і теорії медіакультури, навчання аналізу медіатекстів різних видів і жанрів, створення власних медіатекстів у різних сферах (преса, фотографія, кіно, відео, радіо, телебачення, інтернет). У 2012 р. вийшов друком перший фундаментальний український підручник з медіаосвіти з грифом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту, розрахований на студентів вищих педагогічних навчальних закладів та слухачів інститутів післядипломної педагогічної освіти. У наступні два роки вийшла збірка авторських уроків з основ медіаосвіти та медіаграмотності для проведення інтегрованих та самостійних уроків у середніх загальноосвітніх закладах, підручник для вчителя американських авторів Сінді Шейбе та Фейз Рогоу.

Актуальність медіаосвіти зросла після Революції Гідності 2013–2014 рр. і активізації «гібридної війни» Росії проти України, котра, поряд з військовими діями, призвела до посилення дезінформаційної, психологічної та пропагандистської війни. В умовах пропагандистського тиску російських ЗМІ за геббелівським «правилом спрощення» українські мас-медіа виявилися не готовими до адекватної відповіді. Більше того, самі опинилися у пастці офіційного інформаційного поля, що змушувало свідомо чи несвідомо перекручувати факти і тримати споживачів медіа у вигаданому світі віртуальної реальності, ретранслюючи, без перевірки їхньої достовірності, численні меседжі прес-центрів АТО та РНБО. І тому на українському ґрунті підтвердилася справедливність західного журналістського прислів'я «Правда на війні гине першою», що, логічно, потягнуло за собою катастрофічне падіння рейтингу довіри до вітчизняних медіа.

Згідно з даними моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України, у 2014 р. українським медіа довіряли 25,2% населення України, а не довіряли 45,4%. У 2013 р. результати були зовсім інші: українським медіа довіряли 37%, не довіряли 28,6%. До того ж, недовіра зросла від мінімальної на заході країни (24%) до максимальної на Донбасі (68,3 %) [34, с. 4].

Причини такого явища, на думку президента АУП, професора Валерія Іванова, лежать на поверхні: якщо журналісти не дають інформації або ж інформація недостовірна, їм перестають довіряти. На Сході України живуть люди, які, образно кажучи, «виглядають у вікно», тобто самі або через рідних і знайомих мають можливість дізнатися про те, що відбувається в реальності. І коли ця фізична реальність розходиться з віртуальною, про яку вони дізнаються від медіа, то, природно, розчаровуються в них [34, с. 4].

Тут чітко проглядаються причинно-наслідкові фактори. Перший – так звана журналістика відданості, коли журналіст вибирає з новинного потоку тільки те, що, на його думку, сприятливо відображає його країну. З цієї серії і заклики не критикувати владу в період війни, і довгі замовчування злочинів, скоєних окремими бійцями добровольчих батальйонів. Другий – звичайний непрофесіоналізм і лінь. Інформацію необхідно перевіряти, без цього вона не має права на появу в медіа [34, с. 4].

Серед основних викликів, перед якими опинилася українська медіаспільнота в останні два роки – інформаційна війна та російська пропаганда. Варто зазначити, що анексії Криму та воєнним операціям на Сході передувала довготривала російська інформаційна політика, направлена насамперед на конструювання «русского мира» за межами Росії і, як не парадоксально, відновлення радянської ідентичності. Ця політика була розрахована на російськомовне населення пострадянських країн, передусім, України. Інформаційним атакам піддавалися будь-які ініціативи Української держави, які б сприяли виходові за ментальні та ідеологічні межі пострадянського простору. Ці інформаційні атаки стали регулярними із початком протестів на Майдані у Києві і згодом переросли у справжню інформаційну війну, в якій російські мас-медіа (за незначними винятками) стали інструментами пропаганди.

На російськомовну аудиторію (не лише в самій Росії, але й в Україні) працювала вся російська медіасистема (за винятком небагатьох опозиційних мас-медіа). Постійний моніторинг російських мас-медіа, який вела ГО «Телекритика», засвідчив, що ті з 2014 року остаточно перестали працювати в рамках журналістської етики та професійних стандартів і перейшли в поле пропаганди, перемкнувши свою увагу з проблем внутрішніх на зовнішні. Фейки, мова ненависті, направлена проти українців і усього українського (зокрема, така лексика, як «каратели», «хунта», «фашисти», «правосеки», «укропы» тощо), маніпулятивна інтерпретація політичних процесів в Україні, висвітлення подій лише з позицій однієї сторони, посилення на анонімні або неперевірені джерела, зокрема, використання свідчень «фальшивих свідків» – далеко неповний перелік інструментів, якими користувалися російські мас-медіа. За 2014 рік вони створили з України стійкий образ ворога, що підтверджує низка соціологічних досліджень громадської думки російського населення, які проводив «Левада-центр».

Російська пропаганда мала безпосередній вплив і на роботу українських мас-медіа, що звикли користуватися російськими медіа як надійними джерелами інформації. У певний момент стало зрозуміло, що медіа, які поширюють фейкову інформацію, не можна використовувати як джерело.

Реакція української влади на російську пропаганду була не дуже вдалою, оскільки базувалася на політиці заборон і давала додаткові козирі у руки російським пропагандистам на Заході, а також у роботі з населенням окупованих територій. Створене 2 грудня 2014 р. Міністерство інформаційної політики не продемонструвало достатньої ефективності ні в боротьбі з російською пропагандою, ні у вибудовуванні цілісної комунікативної політики влади, що дуже необхідна в умовах війни. Чиновники стали підмінювати поняття інформаційної політики контрпропагандою чи піаром влади. Але ні контрпропаганда, ні піар влади не розв'язують тих завдань, які стоять перед Україною сьогодні.

Альтернативою політиці заборон і несистемної контрпропаганди має стати: завершення створення системи суспільного мовлення; запровадження викладання медіаграмотності у школах, вишах та закладах післядипломної освіти, розглядаючи її як процес соціалізації особистості; підтримка виробника української інформаційної продукції (кіно, телепрограм, книг тощо); побудова нової комунікаційної стратегії влади, обов'язковими складниками якої мають бути комунікація із населенням (ди-

ференційований підхід до різних груп, різних регіонів), неконфліктна комунікація всередині влади та комунікація із зовнішнім світом.

Таким чином, аналіз процесів в освітньому просторі, починаючи з другої половини XIX ст., показує, що з появою і розвитком мас-медіа як з точки зору педагогів-новаторів, в т. ч. періоду СРСР (К. Д. Ушинський, П. П. Блонський, Н. К. Крупська, А. В. Луначарський, А. С. Макаренко, С. Т. Шацький, В. О. Сухомлинський тощо), так і державних структур виникає життєва необхідність їхнього використання у навчанні дітей та дорослих з метою формування за допомогою медіаосвіти, з одного боку, вмінь користуватися відповідними джерелами інформації, а з іншого – насаджувати населенню потрібні владі політико-ідеологічні погляди.

З переходом від тоталітарної системи до демократичного суспільства, початком якого можна вважати горбачовську перебудову, і, особливо, з отриманням Україною незалежності, ставлення до медіаосвіти та її ролі у формуванні громадянського суспільства концептуально змінюється. Сьогодні у цивілізованому світі в цілому і Україні, зокрема, медіаосвіта розглядається як предмет (окремий чи інтегрований з іншими дисциплінами), що допомагає людині активно використовувати можливості інформаційного поля телебачення, радіо, відео, кінематографу, преси, Інтернету для освітнього і професійного зростання, краще зрозуміти мову медіакультури, оволодіти критичним мисленням, мати імунітет до маніпуляцій з боку засобів масової комунікації.

Така ситуація, особливо із врахуванням інформаційно-пропагандистської агресії Росії, вимагає подальшого вдосконалення форм і змісту медіаосвіти всіх категорій населення, а, відтак, і поглибленого вивчення її історичних коренів та пошуків крупинок досвіду у нашому минулому.

1. Блонский П. П. Избранные педагогические произведения. /П. П. Блонский. – М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1961. – 695 с.
2. Вайсфельд И.В. Эволюция экрана, эволюция восприятия. /И. В. Вайсфельд// Специалист, 1993, № 5. – С. 3-6.
3. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 1, оп. 41, спр. 97.
4. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 1 оп. 44, спр. 78.
5. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 7, оп. 32, спр. 75.
6. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 7, оп. 32, спр. 77.
7. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 2332, оп. 41, спр. 15.
8. Державний архів Одеської області. – Ф. 11, оп. 17, спр. 338.
9. Державний архів Одеської області. – Ф. 11, оп. 117, спр. 338.
10. Державний архів Одеської області. – Ф. р. 6767, оп.1, спр. 224.
11. Державний архів Чернігівської області. – Ф. р. 660, оп. 1, спр. 368.
12. Державний архів Чернігівської області. – Ф. р. 660, оп. 1, спр. 361.
13. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 20, оп. 24, спр. 3.
14. Довженко А. П. Собрание сочинений. В 4 т. Т. 4. /А. П. Довженко. – М., 1969. – 285 с.
15. Иванов В. Ф. Основні теорії масової комунікації і журналістики. /В. Ф. Иванов. – К.: Академія української преси, 2010. – 260 с.
16. Капралова А.Н. Ежедневная школьная стенная газета. /А. Н. Капралова. – М.: АПН РСФСР, 1949. – 95 с.
17. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні. Схвалена постановою Президії Національної Академії педагогічних наук України від 20.05.2010 р. Протокол №1-776-150. – 15 с.
18. Левківський К. М. Навчальна програма «Медіаосвіта (медіаграмотність)» (для слухачів курсів підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників). /К. М. Левківський, В. Ф. Иванов та ін. – К., 2011. – 97 с.
19. Левшина И.С. Воспитание школьников средствами художественного кино. Автореф. ... канд. пед. наук. /И. С. Левшина. – М., 1975. – 26 с.
20. Луначарский А. В. О воспитании и образовании. /А. В. Луначарский. – М.: Педагогика, 1976. – 640 с.

21. Маклюен М. «Галактика Гутенберга»: становление человека печатающего». /М. Маклюен – М., 2005. – 455 с.
22. Маркс К. Тезы про Фейербаха. /К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. – Тв., вид. 2-е. – Т. 3. – 475 с.
23. Медіаосвіта: європейський досвід та українські перспективи в контексті шкільної та післядипломної педагогічної освіти. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Чернігів, 2013. – 144 с.
24. Медийная и информационная грамотность: программа обучения педагогов. / под ред. Алтона Гриззла и Керолайн Уилсон. Пер. на русский язык Елена Малявская. – UNESCO, 2012. – 200 с.
25. Найдюнова Л. А. Перспективы розвитку медіаосвіти в контексті болонського процесу: процесуальна модель медіакультури. /Л. А. Найдюнова. //Болонський процес і вища освіта в Україні та Європі: проблеми й перспективи. – Київ, 2007. – С.162-168.
26. Онкович Г. В. Медіаосвіта. Експериментальна програма базового навчального курсу для студентів вищих навчальних закладів. /Г. В. Онкович. – К.: Логос, 2010. – 41 с.
27. Онкович Г. В. Технології медіаосвіти. /Г. В. Онкович //Вища освіта України. – 2007. – № 3. – Д. 3 (т.5). – С. 357-363.
28. Потятинник Б. В. Медіа: ключі до розуміння. /Б. В. Потятинник. – Львів: Паіс, 2004. – 312 с.
29. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. /Г. Г. Почепцов. – Киев, 1996. – 650 с.
30. Резолюция о введении обязательного медиаобразования для школьников и учителей стран Европейского Союза. - 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/sides/>.
31. Решетов Н. П. Контрпропаганда в системе идеологической работы КПСС. / Н. П. Решетов. – Челябинск, 1984. – 110 с.
32. Слоттердайк П. Критика цинического разума. /П. Слоттердайк – М: АСТ, 2009. – 800 с.
33. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. /В. А. Сухомлинский. – Кишинев: Лумина, 1979b. – 621 с.
34. Український медіаландшафт – 2015: аналітичний звіт. /За ред. В. Іванова – К.: ФКА, АУП, 2015. – 36 с.
35. Ушинский К. Д. О средствах распространения образования посредством грамотности. /К. Д. Ушинский. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dugward.ru/library/pedagog/ushinskiy_raspr_gram.html.
36. Федоров А. В., Челышева И. В., Мурюкина Е. В., Горбаткова О. И., Ковалева М. Е., Князев А. А. Массовое медиаобразование в СССР и России: основные этапы / Под ред. А. В. Федорова. – М.: МОО «Информация для всех», 2014. – 267 с.
37. Федоров А. В. Украинское медиаобразование сегодня /А. В. Федоров //«MagisterDixit» – научно-педагогический журнал Восточной Сибири, №2 (06). Июнь 2012. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://md.islu.ru>
38. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1, оп. 11, спр. 275.
39. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 11, спр. 675.
40. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 11, спр. 740.
41. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 11, спр. 1.
42. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 11, спр. 583.
43. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 11, спр. 338.
44. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 11, спр. 543.
45. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 32, спр. 240.
46. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 32, спр. 2195.
47. Череповська Н. І. Візуальна медіакультура учнів ЗОШ: спецкурс для учнів. / Н. І. Череповська. – Київ, 2010. – 155 с.
48. Шариков А. В. Медиаобразование: мировой и отечественный опыт. /А. В. Шариков. – М.: Изд-во Академии педагогических наук, 1990. – 66 с.
49. Шацкий С.Т. Пед. соч. в 4-х т. Т. 3. /С. Т. Шацкий. – М.: Просвещение, 1964. – 490 с.

В статье исследуются процессы формирования медиаобразования и медиаграмотности в историческом контексте зарождения и развития масс-медиа от печатных до электронных, анализируются взгляды известных педагогов на проблемы использования различных коммуникационных технологий в учебно-воспитательной работе, рассматриваются медиаобразовательные концепции в привязке к общественно-политическим обстоятельствам.

Ключевые слова: медиаобразование, медиаграмотность, медиа, информация, гражданское образование, учеба, воспитание, пресса, кино, радио, телевидение, Интернет, школа, кружок, педагогическая система, СССР, Украина, общество «Знание», теория, практика, «гибридная война».

Mykhailo Koropatnyk

Media Education in Ukraine: history and the present time.

This article examines the processes of formation of media education and media literacy in the historical context of the origin and development of mass media from print to electronic, analyses the views of noted teachers of problems of using different communicative technologies in educational work, discusses the media educative concepts in relation to the social and political circumstances .

Media Education appeared much earlier than the term directly, in other worlds, it has a history that can be launched from the period of so-called “Gutenberg Galaxy” (Marshall McLuhan). For example, K.D. Ushinsky believed that a person received an impression from the outside world and from the mass media either and this was also important factors for literacy.

In the early 20th century a large part of informative and educational functions gradually devolves on the mass media. It is no mere chance, in the 20-s of 20-th century Bolshevik leaders of the Soviet Union oriented educators on the formation of the entire system of using media tools in the educational process. In the works of ideologists-teachers the reliance on media (cinematograph, photography, press, radio) traces exactly. Since the mid 30-s in the USSR all aspects of people’s lives have already been covered with rigid ideological control by the state. Before the beginning of the Khrushchev Thaw only propaganda films and photos were permitted, the activity of amateur groups, the release of wall newspapers were completely transformed into a propaganda voicer of the Stalin’s regime. In the same period of the “thaw” such means of mass media were popular among mediapedagogues: domestic cinematography (especially film adaptation of classical works, popular movies, the problem “difficult” films, educational and scientific films), radio and the press.

Up to 70-s television entered powerfully in the community of Screen Arts, in which dramatic, verbal, musical, cinematographic and figurative work were integrated. This situation led to the development of aesthetically oriented model of the media education of students by means of television and radio. In the age of Gorbachev’s Perestroika the system was created that by means of screen arts modeled the overall structure of the aesthetic education, in the foundation of which the ideas of Ukrainian teachers K.D. Ushinsky and V.O. Sukhomlynsky were laid. The Society “Knowledge” made its contribution to the development of media education, in particular in Ukraine, especially through the use of such forms of lecture activities as movie and radio.

Since Ukraine’s independence here appears its own school of media education. Ukrainian experts in this field of Media developed a number of educational programs, workshops for audiences of all ages, the books on media education were published. The strengthening of the “hybrid war” of Russia against Ukraine after the Revolution of Dignity, components of which were desinformative, psychological and propaganda wars led to the actualization of the issue of the introduction of media education for training of all categories of people.

Олександр Литовченко

ОРГАНІЗАЦІЯ ФОТО- ТА КІНОСПРАВИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В 1919–1922-х рр.

У статті йдеться про формування фото- та кіносправи на території УСРР загалом та Чернігівщини зокрема на початковому етапі становлення радянської влади. Показано перші кроки новоствореної влади у напрямку радянзації досліджуваних сфер.

Ключові слова: Всеукраїнський кінокомітет, Всеукраїнське фотокіноуправління, фото- та кіносправа.

Фото- та кінодокументи є важливими джерелами для дослідження історії минулого. Вони виступають своєрідними свідками історичних подій, підкріплюючи історичні знання про ту чи іншу подію. Тим самим фото- та кіноматеріали віддзеркалюють реальність життя людей, відображають краєвиди міста, архітектурні пам'ятки тощо. Їхнє дослідження дає змогу пролити світло на ту дійсність, яка залишається поза увагою дослідника в ході вивчення документальних джерел.

У період становлення радянської влади розпочалися суттєві зміни в соціально-економічній та суспільно-політичній сферах життя, що призвели до трансформацій фото- та кіномистецтва. Зокрема, фотографія в післяреволюційний час поступово перетворилася на засіб агітаційно-пропагандистської роботи. Аналогічною була і ситуація з кіномистецтвом.

Науковці займалися вивченням питання розвитку кіносправи досліджуваного періоду переважно в загальнодержавному руслі. Так, Р. Росляк показав роботу органів управління кінематографії та розглянув нормативно-правові аспекти діяльності влади щодо цієї галузі у післяреволюційний час, а також охарактеризував особливості процесу націоналізації української кінематографії в 1918–1920-х рр.¹ Проблеми кіномистецтва в умовах тоталітарного режиму висвітлено в наукових публікаціях Т. Самойленко, О. Кузюк, Т. Стоян та ін.² У книзі Л. Госейка, серед іншого, йдеться і про загальні процеси, що відбувалися в кіногалузі³. Однак на сучасному етапі дана проблематика залишається маловивченою⁴.

Метою статті є розкриття політичних процесів, які вплинули на розвиток фото- та кіносправи в УСРР та на Чернігівщині в перші роки становлення більшовицької влади. Завданнями роботи є визначення головних цілей діяльності новостворених керівних відомств, що організовували фото- та кінообслуговування, а також характеристика роботи фото- та кіноустанов та її вплив на розвиток регіону.

Політико-економічні метаморфози, що відбулися в українських землях у післяреволюційний період, призвели до змін у функціонуванні фото- та кіногалузі. У той час розпочалася ліквідація приватної кінематографічної системи та запроваджувалася нова модель її управління⁵.

Враховуючи складну військово-політичну ситуацію в українських землях у 1918–1919 рр., радянська влада обмежилась декларативними намірами щодо встановлення контролю над кінематографом⁶. У січні 1919 р. у Харкові було створено Всеукраїнський кінокомітет, метою якого було підпорядкування кіногалузі. Дана установа перебувала у віданні Всеукраїнської ради мистецтв⁷. Першим нормативно-правовим актом, що стосувався кінематографа, стала постанова Тимчасового робітничо-се-

© Литовченко Олександр Леонідович — молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

ляньського уряду УСРР від 18 січня 1919 р. «Про передання всіх театрів і кінематографів у відання відділу освіти». У ній зазначалося, що всі театри та кінематографи передавалися до відділу освіти, який мав розробляти інструкції місцевим радам про управління театрами і кінематографами⁸. Це був один з перших кроків до всеохоплюючого одержавлення кіномистецтва⁹.

У перші роки діяльності радянської влади розпочинався процес формування владної вертикалі, робота якої мала б відповідати поставленим ідеологічним завданням. У цей час ще не було єдиного управлінського органу, який би керував кінематографом. Одночасно кілька установ мали коригувати діяльність цієї галузі: Всеукраїнський кінокомітет, Комісаріат головного управління мистецтв і національної культури, структурні підрозділи Народного комісаріату військових справ УСРР та деякі органи місцевої виконавчої влади. Це аж ніяк не могло позитивно впливати на розвиток кінематографії¹⁰.

Важливим кроком у напрямку політики націоналізації кіногалузі став декрет Раднаркому УСРР від 25 лютого 1919 р. «Про електротетри», в якому, зокрема, йшлося про націоналізацію деяких кінотеатрів та оголошення кінокартин та діапозитивів власністю УСРР і передачу їх у відання кінокомітету Народного комісаріату освіти¹¹.

27 серпня 1919 р. голова Ради Народних Комісарів РСФРР В. Ленін підписав декрет «Про перехід фотографічної та кінематографічної торгівлі та промисловості у відання Народного комісаріату освіти»¹². Робота з націоналізації кінематографії через складні воєнно-політичні обставини з перервами тривала і в наступному році¹³. Як зазначав кінознавець Л. Госейко, датою початку української радянської кінематографії слід вважати 23 червня 1920 р. Саме тоді було оприлюднено декрет Народного комісаріату освіти, що стосувався націоналізації всіх фільмів і кінопромисловості¹⁴.

У 1918-1920-х рр. відбувалася поступова націоналізація основних підприємств фото- і кінопромисловості. Проте, зважаючи на складну військово-політичну ситуацію, вона мала неоднаковий характер по всій території України. У владних колах ще не було достатнього розуміння стосовно використання фотографій та кінофільмів як активних інструментів агітаційно-пропагандистської роботи. Саме тому більшовики не звертали належної уваги до цих галузей. Остаточні процеси націоналізації фото- та кінопромисловості завершилися лише наприкінці 1920-х рр.¹⁵

У березні 1922 р., Всеукраїнський кінокомітет було реорганізовано. Новим державним органом, котрий опікувався фото- та кіносправою, стало Всеукраїнське фотокіноуправління (далі – ВУФКУ), яке складалося з правління, організаційного, виробничого та прокатного відділів, а також ревізійної комісії. У 1920-х рр. це відомство мало практично монопольний вплив на фото- і кіновиробництво, контролюючи кінематографи України. Ця установа здійснювала цензурні функції, культурно-просвітницьку та політико-ідеологічну роботу. Крім того, ВУФКУ було фінансово незалежним органом. Залежно від прибутку це управління могло планувати свою подальшу діяльність¹⁶.

Починаючи з січня 1919 р. при Чернігівському губревкомі були організовані губвідділи, одним з яких став відділ народної освіти. У лютому 1919 р. в його складі було організовано кінокомітет. Більшовицька влада активно впроваджувала політику націоналізації, у ході якої такі чернігівські кінотеатри, як «Наука и жизнь» (тепер приміщення АТ «Ощадбанк» по пр-ту Миру) та «Мираж» (приміщення не збереглося, в той час розміщувалося на розі сучасних пр-ту Миру та вул. Шевченка) перейшли у власність кінокомітету. Кінотеатр «Мираж», який у дореволюційний час вважався одним з кращих, було закрито. Майно було частково розграбовано чи передано до повітів¹⁷. У 1922 р. також були проблеми з організацією роботи даного кінозакладу, оскільки він не був переданий у відання новоствореного місцевого відділення ВУФКУ, що суперечило існуючим задекларованим вимогам¹⁸.

Будь-які намагання кінокомітету взяти губернське кіномайно на облік не мали значних успіхів, адже до цієї справи були залучені непрофесіонали. До того ж, нова система управління кінематографами на початковому етапі не мала збалансованого характеру. Робота кінокомітету в межах Чернігівської губернії зводилась до більш

активної діяльності у Чернігові. За весь 1919 р. тільки одного разу, влітку, кінопересувка працювала в навколишніх селах (Піски, Виблі та Горбове)¹⁹.

У результаті такої діяльності голова кінокомітету Голянд був звільнений з посади. Його місце зайняла заступниця даного відомства — Автократова. Однак при новому адміністраторі справи пішли ще гірше. Тож, до основних причин неякісної роботи з кінообслуговування населення можна віднести як складну військову ситуацію в регіоні, так і невміле керування²⁰.

Ситуація, що склалася, призвела до потреби в змінах як в організаційній роботі по фото- та кіно, так і в кадровому складі. Влітку 1920 р. замість губерньського кінокомітету було організовано фотокіносекцію. Її завідувачем став І. Авручевський. З цього часу робота фото- та кіногалузі на Чернігівщині стала більш активною. Проте виконанню плану в губерньському масштабі заважала відсутність грошових асигнувань та малий штат працівників. Попри всі труднощі, працівники фотокіносекції зуміли організувати невелику фільмотеку. Ця збірка складалася переважно з націоналізованих кінофільмів, а також нових картин, що були закуплені з дозволу губвиконкому. Задля того, щоб налагодити кінороботу з віддаленими від Чернігова населеними пунктами, кінотехнічні засоби, що були в розпорядженні фотокіноскладу, були спрямовані на потреби повітів, а саме складське приміщення зачинили. Підтримувати тісний зв'язок чернігівській фотокіносекції з центральними керівними органами влади та навіть з владою на місцях було досить складно через малу кількість співробітників. Тому часто-густо кінообслуговування по губернії проводилося неорганізовано і це потребувало змін²¹.

Шляхом дистанційної роботи, зокрема через листування, налагодити зв'язок з повітами було складно. Існувала потреба в так званому «живому зв'язку». Так, у серпні 1920 р. було взято на роботу інструктора, який, крім забезпечення демонстрації у повітах Чернігівщини агітаційної кінокартини «Загибель капіталізму», займався налагодженням зв'язків на місцях з повітовими фотокіносекціями, інструктуючи та контролюючи їхню діяльність, а також організовував облік кіномайна. Зазначений кінофільм демонструвався з метою підняття революційного духу робітників та селян губернії. Як наголошували представники більшовицької влади, ця кінокартина мала великий агітаційний вплив на населення Чернігівщини²².

До кінця 1920 р. зв'язок з повітами Чернігівської губернії поступово почав налагоджуватися. Однак, внаслідок хвороби завідувача фотокіносекції І. Авручевського і тимчасової заміни його іншими особами, робота по кінообслуговуванню проводилася гірше²³.

На початку 1921 р. у чернігівській фотокіносекції кінострічок для показу бракувало. Тому було організовано поїздку до Київського окружного фотокінокомітету з метою обміну вже показаних фільмів на ті, які були необхідні для подальшого обслуговування повітів Чернігівщини. Разом з тим у Києві делегацією були уточнені питання з роботи фотокіносекції за вже отриманими інструкціями та розпорядженнями²⁴.

Щодо розвитку фотосправи, то у 1920 р. він відбувався переважно в Чернігові, оскільки для фотографів з повітів з суб'єктивних причин не вистачало фотоматеріалів. Справа полягала в тому, що тоді фотографування виконувалося зазвичай за вимогою радянської влади, і фотосвітлина, як зазначалося, повинна була мати ідеологічне значення. Тогочасна фотографія відображала революційне життя, становлення радянської влади, фіксування виробничих моментів з життя фабрик та заводів тощо. Фактично фото мало фіксувати «правильну» розбудову нової соціалістичної дійсності. Знімати окремих осіб дозволялося тільки з дозволу державних чиновників. Слід також зазначити, що влада контролювала як кількість, так і зміст зроблених фотографій²⁵. Фіксування побутового життя зuboжiлого населення чи архітектурних споруд, що були створені в дореволюційний час, з ідеалами якого боролися більшовики, не входило до планів нових очільників держави.

Враховуючи вищесказане, особливої історико-культурної цінності набувають поодинокі збережені до наших часів знімки Чернігова, що відтворюють повсякденне життя людей, дають уявлення про вулиці та пам'ятки архітектури в 1920-ті рр. До

таких можна віднести фотосвітлини, на яких зображено, зокрема, місцеві храми (церкву святої Катерини, Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори, будівлю Чернігівського колегіуму), що знаходяться в історичній частині міста, а також краєвиди на Єлецький монастир, Болдині гори та навколишні території.

У травні 1921 р. у губернській системі управління фото- та кіносправою відбулися зміни. З метою покращення роботи було ліквідовано фотокіносекцію, замість якої було організовано фотокінокомітет. Головою новоствореного органу залишився І. Авручевський, оскільки за його керівництва у попередні роки розвиток фото- та кіносправи на Чернігівщині дійсно досяг успіхів. Так як за його відсутності в кінці 1920 р. робота по фото- та кінообслуговуванню звелась нанівець, то її потрібно було налагоджувати знову. Цікаво, що в першу чергу було створено фотоінсценування «Сифіліс та його наслідки» з подальшим демонструванням у світловій газеті (самодіяльна газета, пристосована для читання з допомогою проекційного ліхтаря) РАТАУ (Радіотелеграфне агентство України). Цей захід викликав значний інтерес серед мешканців Чернігова²⁶. Зрозуміло, що зацікавленість людей указаною проблемою мала своє підґрунтя, оскільки венеричні захворювання в роки буремних революційних та повоєнних перипетій були буденним явищем. Тому влада організовувала подібні заходи з профілактичною медичною метою.

Незважаючи на те, що фотокінокомітет мав у своєму розпорядженні лише одну кінопересувку, потреби в кінообслуговуванні задовольнялися не лише в Чернігові, а й у навколишніх селах. Так, були дні, коли кіносеанси влаштовувалися в трьох-чотирьох населених пунктах²⁷. За відсутністю достатньої кількості кінопересувок у 1921 р. на Чернігівщині деяку наявну кіноапаратуру пристосовували під пересувку²⁸.

При наближенні строку здачі продподатку губернським кінокомітетом було створено фотоінсценування проведення агітаційної продкампанії під назвою «Страшен черт, да милостив Бог, когда внесен продналог». Ця робота була попередньо продемонстрована Голові РНК УСРР Х. Раковському та Наркомпродому УСРР М. Владимировому. В свою чергу за пророблену роботу вони подякували співробітникам фотокінокомітету та звернули особливу увагу на важливу участь цієї установи в проведенні агітаційної роботи. Після цього чернігівський фотокінокомітет отримав замовлення на виготовлення п'ятнадцяти серій вищезгаданого фотоінсценування з метою відправлення їх на Правобережну Україну. Окрім зазначеної роботи, в Чернігові під відкритим небом демонструвалися різноманітні урочистості та революційні свята. Коли погода не відповідала умовам вуличних показів, подібні заходи переносилися до приміщення Першого радянського кінематографа (тепер приміщення АТ «Ощадбанк» по пр-ту Миру)²⁹.

Робота губернського фотокінокомітету полягала в постійному обміні кінокартин з Київським окружним фотокінокомітетом та їхньому постачанні повітам Чернігівщини. Також важливим завданням було забезпечення регіону кінотехнічним приладдям та фотоматеріалами, розробка та розсилка на місця інструкцій та циркулярів щодо порядку ведення фото- та кінороботи³⁰.

Для узгодження організаційних питань на початку 1922 р. голова чернігівського фотокінокомітету І. Авручевський їздив до Харкова (на той час столиця УСРР). На думку керівника фото- та кіносправи на Чернігівщині, розпорядження київського фотокінокомітету гальмували роботу його установи, що призводило до невиконання деяких планів. Наслідком візиту стало отримання з центру нових інструкцій з метою врегулювання роботи в повітах Чернігівського регіону³¹.

Діяльність фотокінокомітету умовно можна розподілити на окремі види: безпосередньо роботу комітету, функціонування Першого радянського кінематографа та кінопересувки, а також закладів, пов'язаних з фотоспратою³².

Щодо діяльності чернігівського губернського фотокінокомітету (з весни 1922 р. його було реорганізовано в губвідділ ВУФКУ), то ця установа в основному займалася розсилкою на місця спеціально розроблених інструкцій та постачанням фільмів підвідомчим повітовим кінематографам³³.

У травні 1922 р. губвідділ ВУФКУ отримав нові циркуляри та розпорядження від

ВУФКУ, Головного політпросвіти, Народного комісаріату освіти та Народного комісаріату внутрішніх справ. Ці документи мали на меті покращити роботу кіногалузі. Однак через хворобу кіноінструктора вчасно намічені завдання не були виконані. Після прийняття на роботу двох кіноінструкторів, одного з них було відкомандировано до повітів. Його завданням було прийняття та передача через губвідділ усіх місцевих кінематографів під відомство ВУФКУ. Також він брав на облік кіноінвентар та інструктував адміністраторів місцевих кінозакладів³⁴.

У ті часи траплялися випадки, коли працівників кіногалузі карали за недобросовісну роботу. Так, за невиконання розпоряджень губвідділу ВУФКУ, адміністратор Новгород-Сіверського кінематографа Саваргин був заарештований відділом управління губвиконкомом в адміністративному порядку на 10 діб з подальшим переданням до суду Ревтрибуналу³⁵.

У середині серпня 1922 р. діяльність чернігівського губвідділу ВУФКУ була обстежена ревізорами Харкова та Києва. За результатами перевірки було зроблено висновок, що робота з фото- та кінообслуговування на Чернігівщині проводилася на зразковому рівні та мала бути прикладом для інших губвідділів. Це засвідчив протокол ревізії. Однак були і труднощі, оскільки роботі заважало небажання представників влади на місцях проводити передачу кінематографів під відомство ВУФКУ. Тому губвідділ намагався вести посилену роботу в цьому напрямку³⁶. Певно, складнощі виникали і тому, що місцева влада в післяреволюційний час деякі приміщення кінотеатрів використовувала не за прямим призначенням, тому запровадження нових змін викликало додаткові турботи³⁷.

Робота Першого радянського кінематографа в Чернігові полягала в показі щовечірніх кіносеансів. Кінофільми, що демонструвалися в 1922 р., мали побутовий, історичний та революційний характер. Інколи, з метою впровадження активнішої агітаційно-пропагандистської роботи, червоноармійцям та профсоюзам безкоштовно роздавали білети на кінопокази. Часто-густо збір з кіносеансів направляли на благодійні потреби³⁸.

У кінці травня 1922 р. кінотеатр продемонстрував драму агітаційного змісту в п'яти частинах — «Все в наших руках». У стрічці йшлося про життя голодуючих Поволжя та боротьбу з голодом. На початку липня того ж року було влаштовано дитячий кіносеанс для вихованців одного з чернігівських дитячих будинків. У середині серпня того ж року збір від одного кінопоказу було перераховано до фонду Спілки працівників мистецтва, а у вересні — до «Комиссии по проведению Месяца Красных Казарм»³⁹.

Діяльність кінопересувки була направлена на влаштування кінопоказів у військових частинах Чернігова, лікарнях та військових шпиталях, а також на облаштування сеансів на подвір'ї. Тут демонструвалися картини революційного змісту. У кінці травня 1922 р. для червоноармійців та робітників Чернігова було влаштовано спеціальний кіносеанс, на якому показували вже згаданий фільм агітаційного змісту «Все в наших руках». Також кіносеанси відбувалися в міському сквері. Наприкінці липня було проведено фотосеанс, на якому показували діапозитиви фотоінсценування з життя курсантів. Метою цього заходу став заклик робітників та селян до вступу на командні курси. Кінопересувку застосовували також з метою проведення агітаційної роботи щодо участі населення у призовній кампанії⁴⁰.

Щодо фотосправи, то в квітні 1922 р. для фотовиставки по Україні було виготовлено тридцять відбитків зі знімків «Домов Поволжя г. Чернигова». Під час святкування Першого Травня на подвір'ї було облаштовано фотоінсценування, на якому демонструвалися портрети революційних діячів. У кінці червня цього року був улаштований фотосеанс, де показували фотоінсценування «Про хлебний займ» та «Азбука холери». Часто-густо глядачам демонстрували знімки культурно-просвітницьких установ, дитячих будинків, дитячих садків, шкіл та ін. Куратором фотосправи був відомий чернігівський фотомитець першої половини ХХ ст. В. Гольдфайн, фотостудія якого в післяреволюційний період була націоналізована⁴¹. Однак, якщо в дореволюційний час чернігівські фотографи знімали старовинну архітектуру, міські вулиці, повсякденне життя людей, робили фотопортрети та колективні фото, то за

часів більшовицької влади сюжетне наповнення фотосвітлин докорінно змінилося.

На 1922 р. зв'язок чернігівського губвідділу з київським відділом ВУФКУ полягав в обміні кінокартин, отриманні інструкцій, розпоряджень та циркулярів. З 1 квітня по 1 жовтня 1922 р. з Києва було отримано п'ятдесят вісім програм, натомість Чернігівський губвідділ надіслав шістдесят дев'ять⁴². Це свідчить про недостатньо активну роботу з організації фото- та кіносправи з боку центру та на противагу їй, більш ефективнішу діяльність у цьому напрямі в окремо взятому Чернігівському регіоні. Тож на початку 1920-х рр. Чернігівщина посідала чільне місце в Україні з фото- та кінообслуговування населення, що яскраво демонструють вищезазначені результати діяльності місцевих фото- та кінозакладів.

Таким чином, починаючи з часу утвердження радянської влади, її представниками проводилась активна робота, пов'язана з фото- та кіносправою. Задля контролю за життєдіяльністю населення фото- та кінозаклади, а також їхнє устаткування підлягали націоналізації. Постійно йшов пошук форми управління цими галузями як на загальнодержавному рівні, так і на місцях. Чернігівщина, хоч і мала чималі труднощі в організації нової системи функціонування фото- та кіносправи, однак у 1922 р. за результатами перевірки мала зразкові показники. В основі агітаційно-пропагандистської кампанії було намагання відобразити зміни «по-радянськи». У той же час висвітлення буднів чернігівців, їхнього побуту, а також відтворення міських краєвидів та архітектурних пам'яток слугували лише допоміжним чинником втілення в життя радянської політики.

1. Росляк Р. Націоналізація кінематографа в Україні / Р. Росляк // Вісник ДАКККиМ. – 2011. – № 3. – С. 171–175; Росляк Р. Формування органів управління кінематографа в Україні (1919) / Р. Роман // Студії мистецтвознавчі. – 2011. – № 3. – С. 42–48; Росляк Р. «Винні у невиконанні цієї постанови підлягають суду військово-революційного трибуналу»: (документи та матеріали з історії взаємин радянської влади та кінематографа в 1918–1919 рр.) / Р. Росляк // Науковий вісник КНУТКиТ ім. І.К. Карпенка-Карого. – 2011. – Вип. 8. – С. 136–160.

2. Самойленко Т. Українське кіно в умовах тоталітарного режиму / Т. Самойленко // Наукові праці. – 2010. – Вип. 116. – С. 32–36; Кузюк О. Управління українським кінематографом у 1930-х роках / О. Кузюк // Гілея. – 2011. – Вип. 48. – С. 156–164; Стоян Т. Українське радянське кіно та політична цензура 1920-х років / Т. Стоян // Гілея. – 2011. – Вип. 51. – С. 58–63.

3. Гусейко Л. Історія українського кінематографа. 1896–1995 / Л. Гусейко. – К.: КІНО-КОЛО, 2005. – 464 с.

4. Литовченко О. Фото- та кіносправа на Чернігівщині у 20–30-ті рр. ХХ ст. / О. Литовченко // Література та культура Полісся. – 2014. – Вип. 76. – С. 375–388.

5. Самойленко Т. Українське кіно в умовах тоталітарного режиму / Т. Самойленко // Наукові праці. – 2010. – Вип. 116. – С. 32.

6. Росляк Р. Націоналізація кінематографа в Україні / Р. Росляк // Вісник ДАКККиМ. – 2011. – № 3. – С. 172.

7. Росляк Р. Більшовики й український кінематограф: деякі аспекти державної політики в перші роки радянської влади / Р. Росляк // Науковий вісник КНУТКиТ ім. І.К. Карпенка-Карого. – 2015. – Вип. 17. – С. 90.

8. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 3. – С. 33; Росляк Р. Націоналізація кінематографа в Україні / Р. Росляк // Вісник ДАКККиМ. – 2011. – № 3. – С. 172.

9. Самойленко Т. Українське кіно в умовах тоталітарного режиму / Т. Самойленко // Наукові праці. – 2010. – Вип. 116. – С. 32.

10. Росляк Р. Формування органів управління кінематографа в Україні (1919) / Р. Роман // Студії мистецтвознавчі. – 2011. – № 3. – С. 42.

11. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 15. – С. 219; Росляк Р. Націоналізація кінематографа в Україні / Р. Росляк // Вісник ДАКККиМ. – 2011. – № 3. – С. 172; Росляк Р. Більшовики й український кінематограф: деякі аспекти державної політики в перші роки радянської

влади / Р. Росляк // Науковий вісник КНУТКиТ ім. І.К. Карпенка-Карого. – 2015. – Вип. 17. – С. 91.

12. Самое важное из всех искусств. Ленин о кино / [Сост. Гак А.]. – [Изд. 2-е, дополненное]. – М.: Искусство, 1973. – С. 51.

13. Росляк Р. Націоналізація кінематографа в Україні / Р. Росляк // Вісник ДАКККиМ. – 2011. – № 3. – С. 173-174.

14. Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896 – 1995 / Л. Госейко. – К.: КІНО-КОЛО, 2005. – С. 19.

15. Росляк Р. Націоналізація кінематографа в Україні / Р. Росляк // Вісник ДАКККиМ. – 2011. – № 3. – С. 174.

16. Самойленко Т. Українське кіно в умовах тоталітарного режиму / Т. Самойленко // Наукові праці. – 2010. – Вип. 116. – С. 33.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 1008, арк. 36.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 183, арк. 171.

19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 1008, арк. 36.

20. Там само.

21. Там само.

22. Там само. – Арк. 36-36 зв.

23. Там само. – Арк. 36 зв.

24. Там само.

25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 66, арк. 25; спр. 112, арк. 14; спр. 706, арк. 48.

26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 1008, арк. 36 зв.

27. Там само.

28. Что делает губполитпросвет // Известия. – 1921. – № 143. – С. 2.

29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 1008, арк. 36 зв.-37.

30. Там само. – Арк. 37.

31. Там само.

32. Там само.

33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 1008, арк. 37; Реорганизация фото-кино // Красное знамя. – 1922. – № 107. – С. 2.

34. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 1008, арк. 37.

35. Там само. – Арк. 37 зв.

36. Там само.

37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 183, арк. 171.

38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 1008, арк. 37 зв.

39. Там само.

40. Там само. – Арк. 37 зв.-38.

41. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 686, арк. 25; спр. 778, арк. 21; спр. 1008, арк. 38.

42. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 1008, арк. 38.

Александр Литовченко

Организация фото- и кинодела на Черниговщине в 1919–1922-х гг.

В статье идет речь о формировании фото- и кинодела на территории УССР в целом и Черниговщины в частности на начальном этапе становления советской власти. Показаны первые шаги новой власти в направлении советизации исследуемых сфер деятельности.

Ключевые слова: Всеукраинский кинокомитет, Всеукраинское фотокиноуправление, фото- и кинодело.

Olexandr Lytovchenko

The Organization of Photography and Cinematography in Chernihiv Region in 1919-1922

This article is about the formation of photography and cinematography at the primary

level of the establishment of Soviet power on the territory of Ukrainian SSR as a whole and in Chernihiv region in particular. The first steps of the new power in the direction of sovietization of research spheres are shown.

Photo and cinema documents are noticed to be the important sources for researching the history of the past. They reflect the reality of people's life, sights of the city, architectural monuments and others. The research of photo and video materials gives the opportunity to see the reality which remains without scientist's attention during learning of documentary sources.

The article stresses that in the period of the establishment of the Soviet power great changes began in social-economic and political spheres of life. Photography and cinematography in the post-revolutionary period were turned into means of agitation and propaganda work. The power checked not only the quantity but the content of photos.

This work tells that photo and cinema institutions and their equipment were fallen under nationalization to control people's life. They searched the form of management of photography and cinematography as at the state level so in the regions.

The conclusion is that though Chernihiv region had difficulties in organization of a new system of photography and cinematography function, good results were achieved in this work in 1922. The main aim of agitation and propaganda company was an attempt to reflect changes in soviet way. At the same time everyday life of Chernihiv residents, their way of life, reflecting the sights of the city and architectural monuments were only ancillary means of the Soviet policy.

Key words: All-Ukrainian Cinema Committee, All-Ukrainian Photo and Cinema Administration, photography and cinematography.

Володимир Гаврилов

ПОРУШЕННЯ ПРАВ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРИ ЗБИРАННІ ПОДАТКІВ ТА ОСКАРЖЕННЯ ДІЙ ФІНАГЕНТІВ (середина 40-х – середина 50-х рр. XX ст.)

Стаття присвячена вивченню проблеми збору фінансових та натуральних податків у перше післявоєнне десятиріччя в сільській місцевості, аналізу порушень прав населення при цьому, а також їхніх спроб протестувати та оскаржувати дії уповноважених осіб.

Ключові слова: оподаткування, ставки податків, норми доходності, фінагенти, скарги, незаконні вилучення.

Окреслена проблема посідала у повсякденному житті сільського населення вкрай важливе місце, адже напяму впливала на його матеріальний добробут. Складні умови постопукаційного часу, труднощі відбудовчого процесу, відсутність належного фінансування села у широкому контексті – від виробничих структур до соціальної сфери, зумовлювали напружені стосунки влади та селян при збиранні податків.

Метою даної розвідки є аналіз законодавства з питань оподаткування населення, вивчення безпосередніх обставин стягування податків у сільській місцевості, порушень прав оподатковуваних контингентів при цьому, спроб селян оскаржувати дії фінансових агентів та інших уповноважених осіб.

Цілком природно, що в історичних працях радянського періоду подібним питанням належна увага не приділялась, а розгляд під кутом зору порушень радянського законодавства та протесту селян взагалі був неможливий. Можна відзначити достатньо до проблемі праці Г. Марьяхіна, який досліджував питання оподаткування як фізичних осіб, так і кооперативних організацій та колгоспів [1]. Щодо сучасної історіографії, то варто відзначити акценти, які роблять дослідники стосовно погіршення матеріального становища колективізованого селянства і сільського населення загалом, спричиненого тотальним податковим пресингом, особливо у роки повоєнного голоду [2]. В. Даниленко та В. Баран справедливо відзначають, що механізм мобілізації коштів, запроваджений з початку війни і збережений по її завершенні, значно загострив соціальні проблеми населення [3]. Також дослідники аграрної історії вказують на те, що оскарження дій посадових осіб було однією з форм соціального протесту селянства [4].

Існуючий порядок оподаткування особистих господарств колгоспників враховував теоретичні, а отже, завищені розрахунки доходів від кожної посіяної на ділянці культури, від кожного виду худоби та інших галузей господарства, і, таким чином, суттєво затримував його розвиток. При цьому високі ставки податків призводили, поряд зі зменшенням поголів'я худоби в особистому користуванні колгоспників і посівів зернових, до значного ненадходження податків до бюджету і виникнення великих сум недоїмок. Як правило, оподаткування розраховувалося за завищеними нормами доходності, а прибутковий податок – за прогресивними ставками [5]. У

© Гаврилов Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

результаті такої ескалації прибутковий податок від 1940 до 1950 р. зріс з 800,2 млн крб. до 2 589,6 млн [6].

Незважаючи на систематичність невиконання планів збору податків, постановою Ради Міністрів від 30 березня 1948 р. і указом президії Верховної Ради СРСР від 13 червня 1948 р. були внесені зміни до закону про сільгосподаток. Його розмір при тих же джерелах і нормах доходності був збільшений у 1948 р. проти 1947 р. на 30%. Крім того, у випадку, коли окремі члени родини не були членами колгоспу, то сума податку з їхнього господарства зростала на 20% [7]. Водночас станом на 1 січня 1948 р. у населення залишилися великі суми недоїмок по сплаті податків попередніх років. Наприклад, по Сумській області недоїмка становила понад 15 млн крб. [8]. Відповідно до указу, громадяни, які мали у своєму користуванні присадибні ділянки, повинні були сплачувати прибутковий податок за посіви та багаторічні посадки на цих ділянках і, крім того, за цю ж землю вони сплачували ще й земельну ренту. Ставки податків на одноосібників були встановлені на 100% вищими, ніж з колгоспників.

Подібну ситуацію спостерігаємо і з сільськогосподарським податком. За період з 1951 по 1952 р. він збільшився з 2130 млн крб до 2637 млн крб, або на 507 млн крб. Так само зріс і податок на одноосібні селянські господарства – з 43 до 74 млн крб. Загалом збільшення проти 1951 р. становило 593 млрд крб, або 25,7% [9]. На одне господарство у 1952 р. податок досягнув 668 крб. Збільшення становило 96 крб. Разом з тим зауважимо, що питома вага суми сільгосподатку УРСР у загальній сумі по СРСР за прибутками від особистого господарства зросла із 13,9% до 25% [10].

Оскільки норми прибутковості не враховували урожайність посівів на присадибних ділянках колгоспників, фактичний доход виявлявся набагато меншим за розрахунковий. Завищений сільгосподаток змушував жителів села, яким потрібна була готівка, за безцінь збувати вирощену вдома продукцію на базарі. Так, при сталій площі посівів норма доходності по зернових культурах була збільшена на 1952 р. з 4600 крб до 5000 крб у Сумській області та з 4500 крб до 4800 крб – у Чернігівській. При цьому зазначимо, що сталим залишався розмір землезабезпечення селянського двору і становив, у середньому, 0,38–0,4 га.

Фонди архівів свідчать про бурхливий потік скарг до органів влади на непосильність і неправильність обкладання сільгосподатком [11]. Практично всім селянам податки були не під силу, тому вони йшли на крайні заходи – різали худобу, скорочували площі посівів, вирубували фруктові дерева. За спомином жительки с. Сапонова Гута Євдокії Пилипівни Сапон у селі багато селян поспилювали фруктові дерева, повикорчовували кущі смородини, агрусу, порічок. Дехто намагався таємно пересадити бодай кілька кущів до лісу, щоб мати трохи ягід для дітей [12].

Сваволя фінагентів, збирачів натуральних податків, голів сільрад та правлінь колгоспів інколи призводила до тяжких та непоправних наслідків. Так, за спеціалізацією прокурора Сумської області до республіканської прокуратури, причинами самогубства колгоспниці Б. з села Будне Охтирського району було жорстке тероризування її головою сільради за недоїмку по здачі молока. У свою чергу комісія по підписці на державну позику погрожувала забрати корову із господарства, незважаючи на те, що на утриманні жінки було двоє неповнолітніх дітей, а чоловік загинув на фронті [13].

На кінець 40-х рр. 2/5 всіх селянських господарств були безкорівними. Але податковий тиск не зменшувався. У вересні 1948 р. секретаріат ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про посилення податкової роботи і організацію надходження сільгосподатку». Місцевим парткомам надавалося право застосовувати до неплатників надзвичайні заходи, що часто й робилося. Але очікувані результати не завжди досягалися. На кінець 1949 р. надходження по сільгосподатку в Чернігівській області становили 80,2 % від плану, в Сумській – 77,2 %, а загальне виконання плану податків і зборів становило відповідно 45,9 та 44,3% [14].

Розширення повноважень місцевої влади у застосуванні каральних заходів до неплатників значно ускладнювало й без того тяжке становище селян. Щорічно наближення жнив завантажувало судові органи справами на «перукарів» (селян, що потай зрізали у полі колоски), постійні фінансові мобілізації – присудами про утри-

мання до 1–3 років 25% заробітку, натуральні поставки – постановами про вилучення домашньої худоби та хатнього начиння. Під репресії міг потрапити хто завгодно – і простий селянин неплатник податку, і представник сільської еліти.

Страх перед репресивною машиною спонукав керівників різних рівнів удаватися до протизаконних дій. Інколи сваволя державних чиновників набувала такого розмаху, що викликала втручання структур, які слідували за дотриманням законності. Так, прокурор УРСР змушений був направити доповідню на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, у якій звернув увагу на неприпустимі порушення під час зборів податків, коли за особистими рішеннями секретарів райкомів створювалися спеціальні бригади для тотального обходу селян, проведення незаконних обшуків та вилучень усього знайденого зерна незалежно від того – виконала сім'я план чи ні [15].

У листі голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи до секретаря ЦК КП(б)У А. Кириченка зазначалося, що до Верховної Ради, а також до республіканських та місцевих організацій надходить велика кількість скарг і заяв селян про порушення діючих законів при нарахуванні та стягненні грошових податків та обов'язкових натуральних поставок. Тільки за 1952 р. звернень з податкових питань до Президії Верховної Ради надійшло понад 8 тис., що становило 17,6% до загальної кількості отриманих скарг. Проти 1951 р. кількість їх зросла на 11%. Великий відсоток скарг цієї категорії надходив і до облвиконкомів. Там вони становили 16,7% до загальної кількості скарг, причому в 1952 р. їх надходження проти 1951 р. зросло з 19308 до 22014.

Аналіз листів, отриманих Президією Верховної Ради, показує наявність серйозних утисків прав громадян з боку фінансових та заготівельних органів. У зв'язку з тим, що багато скарг цієї категорії були обґрунтованими, вищі органи влади змушені були розпочати глибоке вивчення причин, які їх викликали.

Перевірка показала, що надходження скарг до фінансових та заготівельних органів хоча і має тенденцію до зниження, однак їхня кількість залишалася надзвичайно великою, і таким же високим був відсоток задоволення, що означало обґрунтованість проблем, які порушувалися заявниками. За 1950 р. від населення республіки було зафіксовано 249 тис. прохань-оскаржень дій фінансових органів та 290,9 тис. діяльності заготівельних організацій, з них було задоволено 67,2 та 61,1 % відповідно. У Чернігівській області, наприклад, було задоволено 62,2 % скарг, що надійшли 1951 р, в Сумській – 59,5 % [16]. Упродовж зазначених років більш за все надходило скарг та заяв по сільгосподатку. У 1951 р. – 108523, у 1952 р. – 116099. Розглянуті фінансовими органами у 1952 р. скарги були викликані такими причинами: ненадання встановлених державою пільг – 27,8%, неправильний облік доходів і об'єктів оподаткування – 27,8%, порушення правил стягнення податків (незаконне описування та вилучення майна) – 0,2%, неплатоспроможність – 10,9%, інші причини – 33,3%. Таким чином, понад 55% скарг, що надійшли з питань грошових податків, були по суті скаргами на незаконні дії податкового апарату [17].

Багато райвиконкомів не приділяли належної уваги питанням впорядкування погосподарського обліку селянських господарств сільськими радами, яким користувалися фінансові та заготівельні органи при своїх нарахуваннях. Неправильні дані з погосподарських книг механічно переписувалися податківцями без перевірок, у результаті чого виникало багато помилок у визначенні сум податків та наданні пільг.

Скарги на неправильний облік доходів і об'єктів оподаткування фінансовими органами республіки становили 32,2%, заготівельними – 31,4%. В окремих областях цей показник був ще вищим. Так, наприклад, до заготівельних органів Сумської області він становив 35,5%.

Нерідко також незаконно позбавляли прав на пільги по податках навіть таких селян, які мали всі підстави на них. Так, колгоспниця П. І. Шовкун (с. Уралове, Зноб-Новгородського району Сумської області) без всяких підстав була обкладена райфінвідділом у 1952 р. сільгосподатком у сумі 878 крб, хоч вона зовсім не підлягала оподаткуванню через свій похилий вік та відсутність у сім'ї працездатних.

Важливим джерелом до вивчення проблеми є перлюстрована кореспонденція до

родичів в армію, яка є додатковим свідченням тяжкого становища селян. М. Н. Видра із с. Будалка Лебединського району Сумської області у листі до сина писав про непомірні побори з боку фінорганів. (Стилістику та орфографію листа збережено). «Неужели, Миша, ты не освободишь нас от налогов, я уже не могу описать, зимой взяли бычка на ферму, 2 овцы и сейчас уплатил 1000 рублей и опять нужно отдать овцу, 5 штук гусей и 800 рублей деньгами» [18].

Заслужують на особливу увагу скарги на неправильне застосування репресивних заходів щодо неплатників податків. Слід зазначити, що ця робота слабо контролювалася райвиконкомами і часто віддавалася на відкуп апарату фінансових і заготівельних органів, котрі, як правило, обмежувалися застосуванням репресивних заходів до значної кількості контингентів боржників, часто допускаючи серйозні порушення законів. Досить сказати, що лише за 1952 р. у республіці було проведено 458,2 тис. описів майна, стосовно 63 тис. справ матеріали були передані до суду, і більше ніж у 13 тис. господарств було проведено вилучення майна. У Сумській області фінансові органи провели близько 14,5 тис. описів майна і передали понад 6 тис. справ до суду, але лише у 113 господарствах було здійснено вилучення майна за рішенням суду. Робота судових органів знаходила своє відображення у місцевій пресі. Типовими для того часу були повідомлення про вироки судів того чи іншого району щодо податкових боржників [19]. Так, нарсуд Коропського району наклав штраф на селян І. Л. Ульянченка та М. А. Веремієнка на 2600 та 1800 крб відповідно за невиконання податкових зобов'язань [20]. За здачу розведеного молока колгоспниці с. Сохачів М. П. Зажигай та І. М. Дробицька були засуджені до 3-х місяців примусових робіт [21].

Працівники податкових органів часто застосовували описи майна як основний засіб впливу на селян, включали до описів такого, що по закону не підлягало йому і, крім того, при оцінці описаного нерідко допускали пряме свавілля. Так, наприклад, у Шалигінському районі старший інспектор бюджету Зимин незаконно описав у колгоспниці Капоріної єдину ковдру; інспектор Зражевський облікував у селянки Чоботарьової ковдру та подушку; а у Сетищевої – єдину козу. У ряді випадків ціна майна, яке не підлягало опису, ще й безпідставно занижувалась у вартості. Інспектор Конотопського райфінвідділу Іваненко в с. Козацькому описав у колгоспниці Попової єдине семимісячне поросля, оцінивши його в 300 крб. Старший податковий інспектор Краснопільського району Коломийченко 28 грудня 1952 р. без участі свідків, у присутності одного податкового агента Скоробагатька провів облік усіх сільськогосподарських продуктів у господарстві колгоспника Бездитько (с. Нижня Сироватка), нічого не залишивши навіть на харчування сім'ї, а також без жодного запису забрав 2 залізних колеса до ручного візка. Завідуючий райфінвідділом Надьярний цей явно незаконний опис затвердив і матеріали направив до суду.

У Сумській області заступник Шосткинського районного уповноваженого міністерства заготівель Трач спільно з агентом Чалишевою і керуючим конторою «Заготхудоба» Бомштейном незаконно вилучили в господарстві колгоспниці Закотій (с. Собич) телицю вагою 410 кг за недоїмку 7 кг м'яса. При здачі вилученої телиці на пункт «Заготхудоба» Бомштейн, користуючись безконтрольністю з боку районного уповноваженого міністерства заготівель і відсутністю на пункті керівника, присвоїв собі 144 кг залікового м'яса. А між тим два сини Закотій загинули на фронті, а ще двоє проходили службу в армії.

Незаконні вилучення ставили сім'ї платників у дуже тяжке становище. Таке вилучення було допущено, наприклад, стосовно господарства хворого на епілепсію колгоспника Рудницького з с. Марчихина Буда Ямпільського району Сумської області, що мав на своєму утриманні 5 неповнолітніх дітей.

Досить частими були випадки зловживань, що допускалися фінансовими співробітниками. Наприклад, агент Глухівського райфінвідділу Ф. Божок присвоїв 13077 крб. У Краснопільському районі було встановлено, що агенти Баранцевської та Лазневської сільрад не прозвітували перед центрошадкасою по позиці на суму 2100 крб, у зв'язку з тим, що уповноважені по підписці Г. Близнюк та Ф. Дяченко розтратили зібрані на позику гроші. По Сумській області за 1952 р. було виявлено

139 випадків розтрат, зроблених податковими агентами на суму 131 тис. крб, у зв'язку з чим було засуджено 39 і знято з роботи 97 чол. Дисциплінарним стягненням за службові зловживання було піддано 42 особи [22].

Про якісний склад податкових агентів говорить також те, що серед них багато не мали належної фахової підготовки. На 550 податкових агентів Сумської області тільки 23 особи мали середню освіту. З вини фінансових працівників, що неправильно оформили документи, рішеннями райвиконкомів була скасована недоїмка по податках: в Охтирському районі на 101,1 тис. крб, Лебединському – 82,7 тис., Краснопільському – 323,9 крб. Загалом по Сумській області до всіх райфінвідділів надійшло у 1952 р. 17668 скарг і заяв платників податків, що становило 2,8% від числа оподаткованих. З них було задоволено 12634, або 71,5% [23]. Деяко меншим було оскарження роботи фінансових органів у 1953 р. З 1 січня по 1 липня 1953 р. внаслідок помилок, допущених фінансовими працівниками, було задоволено 875 скарг, або 13,3% загального числа всіх одержаних скарг проти 19,9% за цей же період 1952 р.

У 1953 р. також багато виконкомів місцевих рад та фінансових органів не забезпечили повного збору платежів з населення. Особливо значні суми недоїмок були допущені у Київській області – 2,9 млн крб, Чернігівській – 18,6 млн крб, Сумській – 13 млн крб. Також незадовільно були виконані місцеві бюджети за 1953 р. у Чернігівській, Житомирській та Сумській областях.

Таким чином, спостерігаються схожість і повторення податкових процесів на селі після війни з тими, що існували на початку 30-х рр. Поряд з неймовірною кількістю податків, тотальним оподаткуванням за абсолютно нелогічними нормами вирахування доходності, присутня постійна ескалація сум, що пред'являлися до сплати.

Податкові та інші фінансові мобілізації сприяли вимушеній торгівлі населення сіл на колгоспних ринках, бо зазвичай саме там селяни могли отримати готівку. Фінансові надходження від роботи в колгоспі були мізерними, а розрахунки за поточний рік проводилися по завершенні господарського року, причому колгоспам категорично заборонялось авансувати колгоспників для сплати податків. Відповідно, селянам доводилося розраховувати тільки на продаж продукції, вирощеної на власних присадибних ділянках.

Також варто зробити наголос на постійному збільшенні порушень в обкладенні податками та застосуванні пільг для різних категорій селян. Свідченням того служать високі показники задоволення скарг до органів влади на дії податкових агентів та уповноважених по фінансових мобілізаціях осіб. Разом з тим державна машина будь-якою ціною домагалася виконання селянами фінансових зобов'язань. Такий підхід розглядався як суттєвий засіб утримання села в покорі.

1. Марьяхин Г. Очерки истории налогов с населения в СССР / Г. Марьяхин. – М.: Финансы, 1964. – 251 с.; Марьяхин Г. Платежи кооперативных организаций и колхозов в государственный бюджет / Г. Марьяхин. – М.: Госфиниздат, 1960. – 124 с.

2. Історія українського селянства : у 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій; [НАН України, Інститут історії України]. – Т. 2. – Київ : Наукова думка, 2006. – С. 355.

3. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-рр.) / В.К. Баран; В.М. Даниленко [За заг. ред. В. А. Смолія]; (Серія «Україна крізь віки»). – К. : Альтернативи, 1999. – С. 27.

4. Безнин М.А. Социальный протест колхозного крестьянства (вторая половина 40-х – 60-е гг.) / М.А. Безнин, Т.М. Димони // Отечественная история. – 1999. – № 3. – С. 85.

5. Марьяхин Г. Очерки истории налогов с населения в СССР / Г.Марьяхин. – М.: Финансы, 1964. – С. 219.

6. Марьяхин Г. Платежи кооперативных организаций и колхозов в государственный бюджет / Г. Марьяхин. – М.: Госфиниздат, 1960. – С. 67.

7. Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф. Р–2196, оп. 6, спр. 19, арк. 54.

8. ДАСО, ф. Р–3486, оп. 1, спр. 42, арк. 29.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 1758, арк. 128.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1659, арк. 8.
11. Державний архів Чернігівської області, ф. Р–470, оп. 12, спр. 167, арк. 82.
12. Запис інтерв'ю з Євдокією Пилипівною Сапон мешканкою с. Сапонова Гута Остерського району Чернігівської області 16 березня 1999 р.
13. ДАСО, ф. Р–3486, оп. 1, спр. 4, арк. 17.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 1701, арк. 25.
15. Голод в Україні 1946–1947: Добірка документів // Український історичний журнал. – 1996. – № 1.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2839, арк. 12.
17. Там само, арк. 14.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1201, арк. 56.
19. Шлях колгоспника. – 1946. – № 56. – 8 серпня; Розгорнутим фронтом. – 1947. – № 44. – 8 червня; Соціалістичний шлях. – 1949. – № 66. – 18 серпня.
20. Радянська Коропщина. – 1947. – № 27. – 27 березня.
21. Радянська Коропщина. – 1947. – № 63. – 31 липня.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1758, арк. 47.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2839, арк. 44.

Стаття посвящена изучению проблемы сбора финансовых и натуральных налогов в первое послеоккупационное десятилетие в сельской местности, анализу нарушений прав населения при этом, а также их попыток протестовать и обжаловать действия уполномоченных лиц.

Ключевые слова: налогообложение, ставки налогов, нормы доходности, фискалы, жалобы, незаконные изъятия.

V. Havrylov

Violation of rural population's rights in tax collecting and appealing fiscal agent's actions (mid 40's – mid 50's of XX century)

This article is devoted to the problem of collecting financial and natural taxes in rural areas in the first decade after the occupation, analysing of violation the population rights and their attempts to protest and appeal against the action of authorized persons. The tax legislation of population is analyzed in the article, the immediate circumstances of tax collection among peasants and abuse of taxable contingents, appealing actions of officials as a form of social and economic protest are studied.

It is established in the researching period of time the constant escalation of amounts which were produced for payment is presented. Financial mobilizations promoted the forced trade of rurals on the collective farm markets. The constant and high level of violations in taxation the various categories of peasants is observed, the evidence of it is the high rates of satisfaction their complaints.

Keywords: taxation, tax rates, rate of profit, fiscal agents, complaints, illegal seizures.

ЮВІЛЕЇ

До 100-річчя Чернігівського національного
педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

УДК 37(091)(477.51-25) «1954/1998»

Микола Боровик

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ (1954 – 1998 рр.)

У статті мова йде про проблеми організації педагогічної практики в Чернігівському педагогічному інституті за період його 44-річної історії. Розглядаються окремі етапи й особливості організації безвідривної, піонерської та навчально-виховної практик, показані зміни у їхній організації. Зроблені висновки про формування системи проведення різних видів практики і факторів, що впливали на ефективність її організації в педінституті.

Ключові слова: педагогічна практика, види практики, безвідривна, піонерська, навчально-виховна, студенти, методисти, факультети, особливості організації, результати, ефективність.

Для формування умінь і навичок організації навчально-виховного процесу в школі і для становлення студента педагогічного вузу як учителя-предметника має велике значення педагогічна практика. За майже 44-річну діяльність Чернігівського педагогічного інституту організація та зміст її змінювались. Проте проблема професійної підготовки майбутніх учителів у ході педагогічних практик у Чернігівському педагогічному інституті не була висвітлена в історичній літературі. Ось тому метою цієї статті є вивчення особливостей організації різних видів педагогічної практики для професійної підготовки майбутніх учителів.

Отримавши статус педінституту, навчальний заклад мав перебудувати свою роботу у відповідності до нових вимог. Значну консультативну допомогу в організації навчально-виховного процесу надавали працівники Міністерства освіти УРСР. Так, після робочих зустрічей з працівниками вузу 15 січня 1955 р. в роботі ради педагогічного інституту брав участь заступник міністра освіти УРСР О. М. Русько. Визначаючи завдання педколективу на подальшу роботу, він указав на ряд недоліків, які потребували негайного виправлення.

На думку О. М. Русько, педагогічна практика у вузі організована формально. Першим показником такої оцінки було те, що 99% студентів за результатами її отримують відмінні оцінки. Педагогічною практикою у переважній більшості керували викладачі, яким не вистачало навчального навантаження, але які не працювали в школі та не мали досвіду роботи в ній. Більш кваліфіковані викладачі ухилялись від

© Боровик Микола Анатолійович – аспірант кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології і правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

керівництва педпрактикою. У подальшому подібна організація практики студентів мала бути змінена.

Гостро постало також питання щодо базової школи, у якій, як у навчальній лабораторії, мали працювати викладачі та студенти інституту. Але чомусь вуз, на думку виступаючого, обрав школу «найгіршу по місту» за навчальними досягненнями і дисципліною. Заступник міністра розумів, щоб стала ця школа «зразковою», потрібно багато часу для комплектування педагогічного колективу кращими учителями міста та для перебудови у ній всієї системи навчально-виховної роботи [1, арк. 29-30].

Отже, уже на самому початку роботи педагогічного інституту заступник міністра освіти визначив основні зміни, які мали відбутися в організації педагогічної практики.

На період 50-х років у педагогічних навчальних закладах використовувались кілька видів педпрактики. На початковому етапі в ході безвідривної практики студенти знайомилися з організацією навчального процесу в школі, відвідували, аналізували та самостійно проводили виховні заходи, гурткові заняття. Наступним етапом була піонерська практика, яку студенти других-третьох курсів проходили в піонерських таборах, пришкольних оздоровчих майданчиках, базах відпочинку. На передвипусковому та випусковому курсах студенти проходили навчально-виховні практики. З 1954 – 1955 до 1964 – 1965 навчальних років в інституті працювали всього два факультети – фізико-математичний та мовно-літературний, а потім після закриття останнього в 1957 р. розпочав роботу факультет підготовки учителів початкових класів.

Для реалізації завдань педпрактик та кращої її організації важливу роль відігравали ділові зв'язки викладачів інституту з учителями шкіл. Це дало можливість знайти новий підхід в організації безвідривної педагогічної практики студентів. Уже починаючи з першого та другого курсу, всі студенти розподілялися по школах м. Чернігова і прикріплялися по 1 – 2 особи до класу, в якому вони працювали як піонервожати, керували гуртками, а потім ставали помічниками учителів та класоводів [2, арк. 40].

Проаналізувавши хід безвідривної педпрактики, рада факультету підготовки учителів початкових класів з 1959 – 1960 навчального року внесла деякі корективи в її організацію. Головним завданням цієї практики було поєднання набутих теоретичних знань психолого-педагогічних дисциплін з виконанням практичних завдань у реальних шкільних умовах. У зв'язку з тим, що першокурсники не мали необхідних педагогічних знань, був змінений час початку цієї педпрактики – другий курс четвертий семестр, і продовжувалася вона у п'ятому семестрі третього курсу. Для проведення запланованих заходів у школі для кожної групи студентів виділявся один день на тиждень. Крім того, у цей же день планувалося проведення лабораторних занять з методик різних навчальних дисциплін, шкільної гігієни, психології або методики виховної роботи. Саме таким чином намагалися поєднати засвоєння теоретичних знань з практичними діями майбутніх педагогів. Проте і такий підхід у організації безвідривної педпрактики був неідеальним. Виникали труднощі у проведенні лабораторних занять на третьому курсі, де вивчалися кілька методик навчальних предметів, які були у I – IV класах. Різні викладачі навчали студентів окремих методик, і тому було складно скласти графік проведення цих лабораторних занять, а також консультацій. Разом з тим потрібно було підлаштуватись також і під шкільний розклад [3, арк. 116].

На фізико-математичному факультеті з кінця 50-х і до початку 60-х років навчально-виховна практика студентів четвертого курсу проходила протягом навчального року, коли студенти працювали на робочих місцях учителів. Саме такий спосіб проведення педпрактики давав змогу студентам-практикантам заповнювати вакантні місця учителів і за свою роботу отримувати заробітну плату. Студентів четвертого курсу Чернігівського педінституту направляли до різних районів Чернігівської, Київської та Сумської областей. Такий тривалий термін практики давав можливість відчути відповідальність кожного студента за якісне виконання поставлених завдань, перевірити власні можливості та з'ясувати слабкі місця у теоретичній і методичній підготовці, а разом з тим і набути першого досвіду учительської роботи.

Проте річний термін педпрактики на четвертому курсі фізмату на прохання Мі-

ністерства освіти УРСР довелося проводити і в 1964 – 1965 навчальному році. Саме таким чином педінститут допомагав галузевому міністерству вирішувати проблему дефіциту учителів математики і фізики в різних областях України.

Інститутські методисти аналізували результати навчально-виховної педпрактики та визначали досягнення й прорахунки у своїй роботі. Типовим недоліком у організації тривалої практики було те, що студентів-практикантів директори шкіл довантажували годинами поза профілем їхнього навчання. Тому їм доводилось вести уроки географії, історії, фізвиховання та інших дисциплін, з яких у студентів не було методичних знань в організації навчання. Більшість студентів та методистів відзначали деякі проблеми в організації навчального процесу на початку педпрактики, коли в них не було досвіду в проведенні уроків. Крім того, у окремих невеликих школах не було досвідчених учителів-порадників, тому що усі учителі були майже одного віку і не мали досвіду роботи в школі [4, арк. 113].

Виникали також проблеми у викладачів інституту з відвідуванням віддалених шкіл та наданням методичної допомоги студентам. Здебільшого консультування таких студентів відбувалось у канікулярний час, коли на кафедрах інституту організовувалась методична допомога цим студентам.

З 1960 – 1961 навчального року перший та другий курси фізико-математичного факультету педагогічну практику проводили за новими навчальними планами і програмами, а інші курси продовжували навчатися за старими. Навчальні заклади мали право самостійно встановлювати зміст та організацію педпрактики. Нововведення в організації педпрактики полягало в тому, що безвідривна педпрактика розпочиналась з першого курсу у позашкільних дитячих установах, в обласній станції юних техніків та у палаці піонерів. Саме у цих дитячих установах студенти протягом першого семестру один раз на тиждень набували певних навичок організації дитячої технічної творчості. На початковому етапі завдання практики не були пов'язані з вивченням психолого-педагогічних дисциплін, адже їх лише починали вивчати. З наступного семестру практикантів направляли до шкіл м. Чернігова, де вони керували авіа-, судно - та автомобільними гуртками, під керівництвом викладачів психології вели спостереження, вивчали учнів закріплених за ними класів, допомагали учителям математики та фізики, а також класним керівникам в організації навчально-виховної роботи.

На другому курсі для безвідривної педпрактики виділявся один вільний від занять день, що давало змогу студентам проводити в школі виховну роботу і брати участь в організації уроків фізики і математики в ролі помічників учителя. У ці ж дні у студентів проходили в школі практичні чи лабораторні заняття з педагогіки. До своїх індивідуальних планів роботи студенти другого курсу також включали роботу з нестигаючими учнями, виготовлення наочних посібників, керівництво гуртками, проведення екскурсій, культпоходів та інше [5, арк. 74-75]. Отже, початковий етап безвідривної практики на фізматі, крім першого семестру, був пов'язаний з вивченням студентами психології, методики виховної роботи та педагогіки.

За новим навчальним планом 1961 р. на третьому курсі безвідривна педпрактика поєднувалась із вивченням окремих методик навчання математики чи фізики й проведенням практичних чи лабораторних занять в шкільних умовах. На четвертому курсі термін проведення навчально-виховної практики становив одну чверть, коли першого тижня студенти знайомились із школою та закріпленим класом, складали індивідуальні плани та графіки проведення уроків. Протягом другого тижня проводили пробні уроки: по 3 – з математики та 2 – з фізики. Наступні чотири тижні студенти вели у закріплених класах усі уроки математики і фізики та виконували роль класного керівника. Крім того, для практикантів організовувалися показові уроки досвідченими учителями шкіл.

На п'ятому курсі фізмату педпрактика проходила у кращих сільських середніх школах області, школах-інтернатах, вечірніх школах та школах сільської молоді протягом першої навчальної чверті. У школи студенти мали з'явитись 23 – 24 серпня для участі у районних нарадах учителів. Окремих п'ятикурсників направляли на вакантні посади учителів до восьмирічних шкіл [6, арк. 76,78].

З 1961 – 1962 навчального року п'ятий курс фізмату проходив педпрактику за новим навчальним планом на робочих місцях учителів протягом першого півріччя. Більшість студентів, які працювали у віддалених селах Чернігівської та Київської областей, мали навантаження по 20 – 25 годин на тиждень. Для підбиття підсумків педагогічної практики в інституті організовувалася триденна методична конференція, в якій брали участь викладачі-методисти інституту, студенти, учителі шкіл області [7, арк. 149].

Отже, з прийняттям нових навчальних планів для педагогічних вузів у 1961 р. значну увагу було приділено організації всіх видів педпрактики. Для проведення безвідривної виховної практики студенти один день на тиждень працювали у школах, виконуючи обов'язки піонервожатога, помічника класного керівника або керівника предметного гуртка. Важливо, що теоретичні заняття з психолого-педагогічних дисциплін пов'язувались з проведенням практичних занять та виконанням конкретних завдань у школах у ході безвідривної педпрактики. Навчально-виховну шеститижневу педпрактику студенти проходили на передвипускних курсах, а випускники – семестрову педагогічну практику на робочих місцях учителів або в школах сільської місцевості.

На фізико-математичному факультеті студенти також проходили виробничу практику. Трьохкурсники не лише знайомились з виробничими процесами, а й самі працювали на робочих місцях слюсаря, токаря, фрезерувальника, формувальника. Після проходження практики студенти складали екзамени на присвоєння кваліфікаційного розряду, а екзаменаційна комісія приймала рішення й видавала посвідчення [8, арк. 161].

П'ятикурсники відділу математики проходили виробничу практику протягом двох тижнів у обчислювальній лабораторії Київського педагогічного інституту імені О. М. Горького. Студенти не лише знайомилися з роботою обчислювальних машин, а й самі вчилися виконувати обчислювальні операції [9, арк. 120].

Отже, за перше десятиліття роботи педагогічного інституту керівництву вузу та педагогічному колективу довелося провести значну роботу по вивченню і використанню на практиці вузівської методики організації навчального процесу та проведення всіх видів практик. Саме в 50-60-х роках для організації різних видів педпрактик у навчальних планах виділялось достатньо часу для їхнього проведення, і вони входили до графіка навчального процесу.

У подальшому організацію педпрактик постійно удосконалювали, як у загальнодержавному масштабі, так і у самих навчальних закладах. З прийняттям у 1970 – 1971 рр. нових навчальних планів змінилося ставлення до організації педагогічної практики. Початковим її етапом на всіх факультетах була безвідривна педпрактика, головним завданням якої було ознайомлення студентів з організацією навчально-виховного процесу в закладах освіти, а також виконання функцій вихователя, керівника гуртка, спортивної секції, помічника класного керівника. Здебільшого безвідривна педпрактика для студентів з чотирирічним терміном навчання мала проходити з II по VII семестри на усіх факультетах без відриву від навчальних занять 2 години на тиждень, тривалістю 17 – 19 тижнів кожного семестру. Для отримання заліку студенти мали прозвітувати за проведену роботу [10, с. 149].

У Чернігівському педінституті з 1971 – 1972 навчального року були внесені корективи до організації безвідривної виховної практики. Вона проводилася на III та IV курсах, тобто з 5 по 7 семестр, вважаючи за необхідне перші два роки навчання більше уваги приділити теоретичним основам знань. Для проведення цього виду практики на факультетах в розклади занять було виділено по одній парі протягом тижня. Але, як показала реальна дійсність, за розкладами факультетів складно було розрахувати графіки виховних заходів у більше десяти школах м. Чернігова. Так, на факультеті початкового навчання в розкладі була визначена третя пара вівторка для безвідривної практики, а навчальні заняття в початкових класах закінчувались до 12 год. 30 хв., і студенти не встигали своєчасно приїхати до віддалених 13, 14, 15, 19 середніх шкіл. Подібні неузгодження виникли і у студентів факультету фізвиховання,

в яких у другій половині кожного дня проходили заняття з підвищення спортивної майстерності. Крім того, значна частина студентів тривалий період проводили на різного роду змаганнях.

Суттєвим недоліком цієї практики було те, що у школах на початку навчального року та другого півріччя по 2 – 3 тижні не було сталого розкладу, ще не були затверджені плани виховної роботи, і це був привід для студентів не з'являтися до школи. Разом з тим дирекції шкіл, класні керівники не приділяли належної уваги організації практики, вважаючи, що це справа методистів інституту. Не завжди студенти сумлінно ставились до виконання своїх обов'язків. Так, у 1971 р. із 303 студентів інституту, які проходили практику, 26 протягом двох місяців не з'являлись до школи. Частина практикантів намагались лише допомагати класним керівникам в організації виховних заходів, підбирали літературу та матеріали до стендів, були присутніми на класних годинах, але самі навіть не пробували провести виховний захід [11, арк. 144 – 149].

У 70-х роках характерною особливістю роботи педагогічних вишів було те, що більше уваги приділялося теоретичній підготовці студентів і менше звертали уваги на їхню професійну, практичну підготовку. У Чернігівському педінституті тих викладачів, які віддавали перевагу теоретичній підготовці, було теж більше. Саме за їхньою пропозицією було винесено безвідривну педагогічну практику на позанавчальний час. Причиною таких змін стала «неможливість узгодження розкладів занять в інституті та в цілому ряді шкіл міста».

На нашу думку, даний вид педагогічної практики у 70-ті роки став малопродуктивним. Після 36-годинного навчального тижня студенти відвідували також факультативні заняття, гуртки художньої самодіяльності та спортивні секції. Тому тижневе навантаження студентів фактично становило більше 40 годин. Крім того, вони мали виділити час для відвідання школи і проведення там виховних заходів. Студенти сприймали цей вид підпрактики, існуючий поза розкладом, як необов'язковий вид роботи. Контроль за її організацією здійснювали куратори груп, а консультативну допомогу надавали викладачі кафедр педагогіки і психології. Як правило, кураторами груп на кожному факультеті були фахівці не психолого-педагогічного профілю, які лише поверхово орієнтувались у формах і методах організації виховного впливу на учнів. Тому позитивні відгуки про роль безвідривної підпрактики можна знайти лише у звітах інституту, де відзначалось про нагородження кількох студентів-практикантів грошовими преміями та подяками за успішне виконання завдань безвідривної практики. Подібних оцінок в організації даної практики з боку студентів та їхніх методистів нам не вдалося знайти.

Піонерська підпрактика проводилась у літній час здебільшого у піонерських таборах для «ознайомлення з методикою проведення різних форм виховної роботи». Перед її проведенням студенти вивчали 16-годинний практичний курс, проходили 3-х денний збір на базі піонерського табору «Супутник» та розподілялись на місця проведення практики. Так, за направленням інституту в 1978 р. 289 студентів проходили піонерську підпрактику у таборах Чернігівської та інших областей, 60 студентів працювали педагогами-вихователями на туристичних базах міст Києва, Одеси, Москви, Ленінграда, Волгограда, а 63 студенти – в дитячих кімнатах міліції [12, арк. 70, 94].

На завершальному етапі проходження піонерської практики студенти звітували про її результати та отримували заліки. Саме з цього виду практики ми знайшли найбільше позитивних її оцінок як від студентів, так і від керівників піонерських таборів про успішну роботу студентів. Крім того, за організацію відпочинку дітей влітку 1974 р. Чернігівський державний педагогічний інститут імені Т. Г. Шевченка був нагороджений грамотою Міністерства освіти СРСР та ЦК ВЛКСМ та грошовою премією [13, арк. 54].

Наприкінці 70-х років Міністерство освіти УРСР підготувало та надіслало до навчальних закладів положення та інструктивний лист про організацію педагогічної практики, а 12 серпня 1977 р. – про організацію безвідривної практики та наказ № 249 від 21 серпня 1979 р. «Про покращення педагогічної практики студентів». У відповідності до цих настанов у 80-х роках здійснювалась організація всіх видів

педпрактик у Чернігівському педагогічному інституті. Проте безвідривна та піонерська педпрактики за змістом і організацією майже не змінилися. Безвідривна, виховна практика проводилась без відриву від навчальних занять протягом 2 годин на тиждень у групах продовженого дня, школах-інтернатах, дитячо-юнацьких спортивних школах, при дитячих кімнатах міліції. Організація і проведення піонерської практики також не змінилась.

Тривалість навчально-педагогічних практик на передвипускних та випускних курсах поступово зменшувалась і становила в середньому 6 тижнів. Так, у 1979 – 1980 навчальному році найменшою тривалістю педпрактики була на передвипускному III курсі на факультеті початкового навчання – 30 днів або ж 4 тижні і 2 дні. Хоч варто зазначити, що на випускному IV курсі тривалість педпрактики на цьому факультеті була 7,5 тижня, тобто найбільш тривалою.

Значно зменшили тривалість педпрактики на математичному факультеті. На передвипускному курсі вона тривала 5 тижнів, а на випускному – 6 тижнів, хоч останній вид практики у 50-60-х роках тривав до 1 року або ж 1 семестр. На факультетах: фізичному, історичному та фізвиховання обидві навчально-виховні педпрактики тривали по 6 тижнів [14, арк. 98, 100].

Аналіз результатів навчально-виховних педпрактик дає підстави сумніватись у об'єктивності оцінювання студентів. Так, на передвипускній педпрактиці на історичному та фізичному факультетах всі студенти отримали оцінки «5» і «4», причому на історичному факультеті з 96 студентів 83 – мали п'ятірки. Взагалі на всіх п'яти факультетах 518 студентів, які проходили педпрактику, 311 отримали відмінні оцінки, 194 – добрі, що становить 97,5%, і лише 13 – отримали трійки. На випускних курсах відсоток тих, хто мав відмінні і добрі оцінки, сягав 95%. З 455 студентів п'яти факультетів 330 мали п'ятірки, 102 – четвірки і 23 – трійки [15, арк. 98, 100].

Аналіз зауважень методистів щодо роботи практикантів підсилює наші сумніви в об'єктивності оцінювання студентів. Зауваження були такими. У частини студентів виникали проблеми у здійсненні індивідуального підходу до учнів у процесі навчання. Частина студентів математичного і фізичного факультетів мали проблеми з визначенням, а потім і з реалізацією виховних цілей уроків. Практиканти «избегают проблемных методов обучения». При виникненні складних ситуацій у студентів виникали проблеми у прийнятті рішень. Частина студентів невірно обирали форми і методи проведення уроків та визначали їхнє завдання. Деякі студенти слабо орієнтувалися у шкільних підручниках та «избегали использования технических средств обучения» [16, арк. 100, 101].

Саме такі зауваження були типовими для студентів-практикантів, причому окремі з них були дуже суттєвими. Цікавим є у загальних інститутських звітах той факт, що автори їх використовували інформацію викладачів інституту, не згадуючи про думку самих студентів. Суттєвим недоліком у звітах викладачів-методистів є те, що не говориться у них про кількість уроків, відвіданих ними в ході педпрактики, а здебільшого акцентується увага на відгуках учителів про роботу студентів. У звітах методистів дуже часто використовувався вираз «на думку вчителів», а власна точка зору вузівських методистів не звучить. Виставлення оцінок студентам-практикантам не викладачами інституту, а учителями шкіл призводило до завищення їхніх результатів.

Аналізуючи результати педпрактик, інститутські методисти відзначали ряд недоліків у її організації. Так на математичному факультеті навчальна програма з методики викладання математики була не узгоджена з графіком проведення педпрактики. Студенти III курсу йшли на практику у той час, коли значна частина тем з методики не була вивчена. Лабораторні заняття з моделювання уроків проводилися після завершення педпрактики на четвертому курсі. На фізичному факультеті за навчальними планами спеціальностей «Фізика» та «Загальнотехнічні дисципліни і фізика» педагогічна практика проводилася в один і той же час, що затрудняло роботу методистів малочисельної кафедри фізики. Крім того, на думку керівництва інституту завищення оцінювання студентів у ході педпрактики було наслідком того, що

не всі групі керівники та методисти ставлять єдині вимоги до студентів, а також «відсутні чіткі критерії оцінок за проведені уроки та виховні заходи» [17, арк. 70, 94].

У подальшому відбувалися певні позитивні зміни в організації педагогічних практик в інституті. На засіданні вченої ради інституту в січні 1976 р. вже не згадували про попередні проблеми в організації навчально-виховної педпрактики на математичному і фізичному факультетах. Також указувалося про ряд заходів з підвищення ефективності цих практик: проведення науково-практичних конференцій на факультетах, призначення досвідчених керівників практик, запровадження спецкурсів і спецсеминарів, наближених до потреб школи, кращий підбір сільських шкіл та учителів для проведення практики. Проте і в подальшому в інституті не позбавились недоліків у даному напрямку роботи. На окремих кафедрах, і в першу чергу на кафедрах фізики, загальнотехнічних дисциплін, педагогіки і психології та інших, не приділялось належної уваги плануванню навантаження викладачів з педпрактики, не було сталого складу методистів, призначались керувати студентами викладачі, які не працювали в школі. Недостатній контроль за ходом педпрактики був з боку окремих завідувачів кафедр та деканів факультетів: фізичного та факультету початкового навчання, кафедри загальної історії та анатомії і фізіології людини. Потрібно було посилювати контроль за роботою методистів також з боку факультетських керівників практики [18, арк. 131].

З появою в 1972 – 1973 навчальному році в інституті історичного факультету з'явився і новий вид практики – археологічної. Під керівництвом кандидата історичних наук, доцента Е.В. Яковенко вона проходила на базі Бортничевської (Київська область) та Староруської (Хмельницька область) експедицій. Першокурсники істфаку в ході практики набували певних навичок ведення розкопок, відбору та систематизації матеріалів. Після археологічних практик організовувались виставки знахідок, а також частина студентів узагальнювала матеріали досліджень у курсових роботах та у доповідях на наукових конференціях [19, арк. 84].

Виробничу практику студенти 5 курсу фізичного факультету з навчального курсу «Автомобілі, трактори і сільськогосподарські машини» проходили на авторемонтному заводі № 2, об'єднанні «Укрсільгосптехніка» та Чернігівському районному об'єднанні «Сільгосптехніка». Студенти 3 курсу – на ремонтному заводі «Жовтневий молот», а студенти 4 курсу спеціальності «Фізика і електротехніка» – в електроцеху та цеху контрольно-вимірювальних приладів Чернігівського комбінату хімічного волокна. В ході практики студенти ознайомлювались із структурою виробництва і виробничими процесами, організовували екскурсії в цехи, де студенти не працювали. За кожним студентом було закріплене робоче місце. У «Маршрутній картці проходження практики» було визначено послідовність її проходження. Практиканти брали участь у ремонті автомобілів, тракторів, електродвигунів та інших виробничих процесах [20, арк. 86]. Проходження цього виду практики давало змогу студентам фізичного факультету поєднати теоретичні знання, отримані в ході навчальних занять, з практикою на виробництві.

У 80-90-х роках були визначені єдині строки проведення безвідривної практики на всіх факультетах, яку ще стали називати громадсько-педагогічною. Розпочиналась вона з 20-х чисел жовтня, тривала до 20 чисел травня і проводилась без відриву від навчальних занять. Для покращення зв'язків інституту із школами була створена при раді інституту комісія на чолі з доцентом М. Ф. Бурляєм, яка займалась питаннями координації взаємодії і в тому числі організацією всіх видів практик.

На педфаці було змінено структуру безвідривної практики. Так студенти першого курсу працювали в підготовчих групах дитячих садків, другого курсу – в групах продовженого дня шкіл, третього курсу – помічниками вчителів I – III класів. На фізматі безвідривну практику проводили за програмою педагогічної акліматизації студентів, яка отримала схвальні відгуки в школах, про що свідчить стаття директора СШ № 3 м. Чернігова Г. Сергієнко у газеті «Деснянська правда» за 12 лютого 1985 р. [21, арк. 144].

З 1989 – 1990 навчального року було змінено зміст і структуру безвідривної

педпрактики на історичному факультеті. Тривалість її була розрахована на чотири семестри, починалась вона з другого курсу 4 семестру, продовжувалась у 5, 6 і 7 семестрах по два навчальних тижні або ж по 6 годин кожного тижня і була включена до графіка навчального процесу. У 5 і 6 семестрах завдання практики були пов'язані з вивченням методики навчання історії та формуванням умінь спостерігати, планувати і проводити виховні заходи та перші пробні уроки, а у 7 і 8 семестрах – завдання пов'язані з вивченням курсу основ педагогічної майстерності та формуванням умінь підготовки і проведення пробних уроків та їх аналізу.

Тривалість навчально-виховної педпрактики на передвипускному та випускному курсах було збільшено. Так на четвертому курсі вона тривала 6 тижнів, а на п'ятому – 13 тижнів. Така кількість часу давала змогу реалізувати завдання практичної підготовки студентів до роботи у школі та формування у них необхідних професійних умінь і навичок.

Для покращення інформаційного забезпечення студентів членами кафедри педагогіки, психології і методики викладання історії А. М. Боровиком, М. Т. Благініним, О. П. Віхровим, Л. П. Коротковою, О. Г. Баранковим та Н. В. Орловою були підготовлені, а у 1990 р. видані видавництвом «Деснянська правда» тиражем 500 примірників «Методичні рекомендації по організації педагогічної практики студентів II – V курсів історичного факультету». У них, крім загальних настанов, студенти могли знайти завдання, зміст і методи діяльності, форми звітності на кожному дні занять з безвідривної практики, мету, зміст роботи та звітну документацію для літньої педпрактики в оздоровчих таборах, організацію і проведення правової практики, а також настанови для проведення навчально-виховних практик на передвипускному та випускному курсах денної та заочної форм навчання. У 10 додатках дані зразки оформлення всіх видів документації з перелічених видів педагогічної практики. Такі методичні настанови сприяли покращенню організації практики та повному інформаційному забезпеченню як методистів, так і студентів [22, 46с.].

Проте вже на початку 90-х років на історичному факультеті були внесені корективи до навчальних планів, і безвідривна педпрактика у 4 та 5 семестрах була винесена за межі навчального розкладу. Двотижнева безвідривна педагогічна практика у 6 семестрі була залишена для проведення перших пробних уроків у школі, а два тижні безвідривної практики у 7 семестрі були включені до навчально-виховної практики на передвипускному курсі, яка стала тривати 8 тижнів. Виведення з розкладу безвідривної практики у 4 і 5 семестрах значно погіршило можливості студентів у виконанні завдань безвідривної педпрактики, адже вона проходила за рахунок вільного часу студентів.

Важливим завданням навчально-виховних педпрактик було знайомство студентів з досвідом роботи кращих учителів області. Так, у 1991 р. студенти історичного факультету в ході педпрактики познайомилися з досвідом роботи заслужених учителів УРСР Б. С. Драпкіна (Березнянська СШ Менського району), М. Г. Харацького (Холмиська СШ Корюківського району), В. Г. Ілляшенка (Лосинівська СШ Ніжинського району), вчителя-методиста Г. Д. Чередниченка (Городнянська СШ № 1); початкових класів – Л. М. Борисенко (Сосницький район), В. І. Коваленко (Ічнянський район), Є. Є. Ботай (Ріпкинський район); хіміко-біологічний факультет – учителів біології А. М. Хомозюк (Городнянський район), Т. К. Пекур (Козелецька СШ № 3); учителів праці М. В. Сергієнко (Хотіївська СШ Корюківського району), В. І. Тупик (Мощенська СШ Городнянського району) та багатьох інших [23, арк. 61-62].

З метою поглиблення підготовки студентів до роботи у сільській школі на початку 90-х років термін педпрактики на випускному курсі факультету початкових класів збільшили на 3 тижні, і вона тривала всю першу чверть. Студенти цього ж факультету стали більше уваги концентрувати на роботі у малокомплектних школах.

В організації навчально-виховної практики на передвипускному та випускному курсах загострювались проблеми, пов'язані з недостатньою матеріальною базою ряду шкіл. У багатьох школах були відсутні кабінети інформатики та комп'ютерні класи, не завжди у сільських школах були спортивні зали з відповідним обладнанням, складно

було виконувати навчальні програми та завдання педпрактики студентам спеціальності «педагогіка і методика початкового навчання і образотворче мистецтво» [24, арк. 90]. Взагалі, у 90-х роках виникли проблеми, пов'язані з переходом школи на нові програми і підручники, тому особливо студенти відчували слабку забезпеченість шкіл засобами навчання.

Технологічну практику студенти факультету загальнотехнічних дисциплін і праці на початку 90-х років проходили у колгоспах, радгоспах, на автотракторних станах та сільгосптехніках області. Вони працювали слюсарями по ремонту автомобілів, тракторів та іншої сільгосптехніки, окремі студенти проходили практику як механізатори [25, арк. 62].

У зв'язку із початком підготовки на початку 80-х років на історичному факультеті спеціальності 2108 «історія та радянське право» на четвертому курсі у 8 семестрі студенти проходили двотижневу педагогічну правову практику. Головними завданнями її було закріплення і поглиблення знань, отриманих студентами з правових дисциплін, набуття навичок і умінь правовиховної діяльності, формування внутрішньої потреби активної протидії проявам неповаги до закону та порушення законності. В ході цієї практики студенти знайомились з роботою районного відділу народної освіти, народного суду, прокуратури, державного арбітражу, інспекції у справах неповнолітніх районного відділу внутрішніх справ.

На настановчій конференції студентів знайомили з метою та завданнями практики, планом-графіком її проходження, порядком ведення облікової та звітної документації. За підсумками практики проводилась заключна конференція та залік [26, с. 24-27].

З початку 90-х р. значно поліпшилось інформаційне забезпечення студентів для проходження різних видів педпрактик. На ряді методичних кафедр факультетів: історичного, педагогіки і методики початкового навчання, загальнотехнічних дисциплін і праці та фізвиховання були підготовлені методичні рекомендації студентам. Це значно поліпшило інформаційне забезпечення.

Покращуючи інформаційні умови організації педпрактики, інститут значно втрачав від повної відсутності фінансування Міністерством освіти України в частині оплати педагогічної практики студентів. З 1997 – 1998 навчального року студенти проходили практику без оплати роботи шкільних працівників (учителів-предметників, класних керівників та керівників шкіл). У зв'язку з цим інститут надіслав на ім'я начальника управління освіти Чернігівського міськвиконкому лист-прохання з роз'ясненням ситуації, що склалась з оплатою праці учителів. Подібного листа було направлено начальнику управління освіти Чернігівської області [27, арк. 19]. Проте ніякі листи чи прохання не могли замінити символічну оплату, яку отримували педагогічні працівники за роботу із студентами. Саме в даний час збільшується кількість відмов учителів допускати студентів на уроки та співпрацювати з ними.

Опитування студентів показало, що в ході педпрактики вони отримували методичну допомогу від більшості учителів шкіл, але відчували недостатню увагу з боку інститутських методистів. Студенти вказували на те, що вони мало відвідували уроки, рідко погоджували та обговорювали з ними майбутні уроки. У той же час викладачі інституту пояснювали свою відсутність у школі значним навчальним навантаженням в інституті. Як бачимо, дана проблема в організації практики існувала з давніх пір, але так і не була вирішена. У середині 90-х років в інституті змінюється нарахування годин методистам за організацію роботи студентів у ході навчально-виховної педпрактики. Якщо у 80-ті роки методистам за керівництво 1 студентом на передвипускному курсі нараховували 16 годин, а на випускному – 18 годин, то стали нараховувати відповідно 5 і 6 годин. На нашу думку, це і стало однією з причин недостатньо відповідального ставлення методистів до своїх обов'язків.

Ще одна із проблем, що не була вирішена, теж стосується методистів. Вони всі мали мати педагогічний стаж роботи в школах не менше трьох років, проте значна їхня частина в школі не працювала.

Наприкінці 90-х років відбувається ще одна зміна в структурі педпрактики Чернігівського педінституту. У зв'язку з погіршенням державного фінансування зменшу-

ється кількість літніх оздоровчих таборів, а, як наслідок, це призводить до відсутності необхідної кількості баз практики. У 1997 – 1998 навчальному році в інституті було відмінено обов'язкове проходження літньої педагогічної практики студентів, тому вона залишалась лише на кількох факультетах [28, арк. 20].

Таким чином, за майже 44-річну історію Чернігівського державного педагогічного інституту відбулось багато змін в її організації, але за цей час була сформована ціла система проведення різних видів педагогічної практики. Міністерство освіти шляхом видання положень, інструкцій чи наказів давало навчальним закладам настанови щодо організації педпрактики, а у розробці змісту та особливостей її організації відігравали важливу роль факультети і кафедри інституту, які у залежності від місцевих умов визначали, як краще її провести.

Першим етапом у набутті умінь і навичок виховної роботи в освітянських установах була безвідривна педагогічна практика, яка тісно пов'язана з вивченням курсу «Педагогіки» та його складової частини «Методики виховної роботи», а також методик профільних дисциплін. Ефективність цієї практики значною мірою залежала від включення даного виду діяльності студентів до навчального розкладу. Винесення її за рамки позанавчальної діяльності призводило до знецінення даного виду роботи. Саме цю проблему на більшості факультетів так і не вдалося вирішити.

Піонерська або практика в літніх оздоровчих таборах була пов'язана з організацією виховної роботи у тимчасових об'єднаннях школярів у позанавчальний час. Проте виконувати її завдання було можливо лише за наявності необхідної кількості баз практики. У зв'язку з неможливістю охоплення всіх студентів даним видом практики у другій половині 90-х років був утрачений сенс її проведення на всіх факультетах.

Навчально-виховна педпрактика на передвипускному та випускному курсах мала на меті набуття певних практичних навичок організації навчально-виховної роботи учителя-предметника та класного керівника і була пов'язана не лише з вивченням психолого-педагогічних дисциплін, а й окремих методик з профільних дисциплін. Як свідчать матеріали дослідження, основна маса студентів інституту виконувала поставлені перед ними завдання. Проте на ефективність даної практики значний вплив мала її тривалість, кваліфіковане надання студентам методичної допомоги як з боку шкільних учителів, так і інститутських методистів, принципова і об'єктивна оцінка результатів практики, забезпечення шкіл необхідними засобами навчання та інше. Проте не завжди ці умови реалізовувались і тому це вказувало на необхідність її удосконалення.

Виробничі, технологічні, археологічні, правові педагогічні практики у педвузі давали змогу майбутнім учителям-предметникам детальніше ознайомитися з окремими галузями науки, поєднати теоретичні знання, отримані в ході навчальних занять, з практикою та набути певних практичних умінь і навичок, необхідних для майбутньої роботи.

1. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 145, 64 арк.
2. Там само, спр. 240, 68 арк.
3. Там само, спр. 262, 161 арк.
4. Там само, спр. 399, 164 арк.
5. Там само, спр. 283, 178 арк.
6. Там само.
7. Там само, спр. 301, 205 арк.
8. Там само.
9. Там само, спр. 399, 164 арк.
10. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917 – 1985 рр.). – К.: Либідь, 1992. – 196 с.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 585, 195 арк.
12. Там само, спр. 814, 149 арк; спр. 979, 134 арк.
13. Там само, спр. 705, 166 арк.

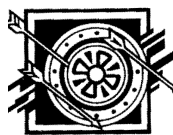
14. Там само, спр. 979, 134 арк.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само, спр. 705, 166 арк.
18. Там само, спр. 723, 222 арк.
19. Там само, спр. 705, 166 арк.
20. Там само.
21. Там само, спр. 1189, 170 арк.
22. Методичні рекомендації по організації педагогічної практики студентів II – V курсів історичного факультету / Під ред. Боровика А. М., Благініна М. Т., Віхрова О. П. та інших. – Чернігів: «Деснянська правда», 1990. – 46 с.
23. Архів ЧНПУ, ф. Р- 608, оп. 1, спр. 1535, 130 арк.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 1446, 244 арк.
25. Архів ЧНПУ, ф. Р- 608, оп. 1, спр. 1535, 130 арк.
26. Методичні рекомендації по організації педагогічної практики студентів II – V курсів історичного факультету / Під ред. Боровика А. М., Благініна М. Т., Віхрова О. П. та інших. – Чернігів: «Деснянська правда», 1990. – 46 с.
27. Архів ЧНПУ, ф. Р- 608, оп. 1, спр. 2185, 204 арк.
28. Там само.

В статье речь идёт об организации педагогической практики в Черниговском государственном педагогическом институте за период его 44-летней истории. Рассматриваются отдельные этапы и особенности организации безотрывной, пионерской и учебно-воспитательной педпрактик, показаны изменения в их содержании. Делаются выводы о формировании системы проведения различных видов педпрактики и факторах, влияющих на эффективность её организации в пединституте.

Ключевые слова: педагогическая практика, виды педпрактики, безотрывная, пионерская, учебно-воспитательная, студенты, методисты, факультеты, особенности организации, результаты, эффективность.

The problem of the management of teaching practice in Chernigov State Pedagogical institute during 44 years of its history is investigated in the article. Different stages and specialties of unseparated, pioneer, teaching and upbringing practice' management are distinguished and also changes in its contents are shown. The author has made a conclusion about formation of a system of different kinds of practice and factors, which influent to effectiveness of its management in Chernigov Pedagogical institute.

Keywords: teaching practice, kind of practice, unseparated, pioneer, teaching and upbringing practice, students, supervisors, departments, specialties of management, results, effectiveness.

Анатолій Боровик

М.К. КОВАЛЬОВ – КЕРІВНИК ЧЕРНІГІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ (1950 – 1953 рр.).

Стаття присвячується маловідомим сторінкам історії Чернігівського учительського інституту періоду початку 50-х років XX ст. Мова йде про управління навчальним закладом М. К. Ковальовим.

Ключові слова: Чернігівський учительський інститут, М. К. Ковальов, навчально-матеріальна база, формування викладацького складу та контингенту студентів, проблеми з наявністю вищої освіти у директора.

На долю Миколи Ксенофонтівича Ковальова випав не дуже тривалий за часом період перебування на посаді директора Чернігівського учительського інституту. Проте його управління навчальним закладом та педагогічна діяльність не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. Дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

Народився він 2 вересня 1904 р. у м. Батумі в сім'ї робітника. Батько працював столяром на заводі, а згодом у Батумському порту. За участь у повстанні 1905 р. був засуджений на 2 роки в'язниці, а 1914 р. висланий за межі Кавказу. Батько загинув від рук білогвардійців 1918 р. Мати була домогосподаркою, померла 1943 р.

Микола в 1914 р. закінчив Батумське міське однокласне училище. Продовжувати навчання не міг через скрутні матеріальні умови і пішов працювати до Батумського порту. 1917 р. разом з матір'ю і сестрою виїждить на Харківщину, де працював наймитом у куркульських господарствах до 1920 р. У вересні 1920 р. добровільно пішов до армії і служив рядовим бійцем третього батальйону 13 армії. Був поранений у січні 1921 р. у районі м. Слов'янська у бою із загонами Н. Махна. Демобілізований у лютому 1921 р.

Уступив до комсомолу в червні 1921 р. У 1922 р. закінчив Вовчанську повітову радпартшколу і працював уповноваженим з питань «батьрацтва» у Вовчанському районі.

У серпні 1924 р. за рекомендацією Харківського губкому комсомолу відряджений на навчання до Київської військово-політичної школи, яку закінчив 1927 р.

Член ВКП(б) з 22 червня 1926 р.

З жовтня 1927 р. до серпня 1929 р. працював заступником начальника політвідділу Харківської міської міліції.

У серпні 1929 р. затверджений слухачем інституту червоної професури, де навчався на економічному факультеті.

У квітні 1931 р. призваний до армії. Спочатку виконував обов'язки політкерівника роти 43 стрілецького полку, а з грудня 1931 р. до липня 1932 р. викладав політекономію у школі червоних старшин, з липня 1932 до липня 1933 р. – старший інструктор політвідділу дивізії.

З 1933 до 1938 рр. викладав політекономію, ленінізм, основи марксизму-ленінізму у різних навчальних закладах м. Харкова.

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

З квітня 1939 р. до травня 1940 р. працював лектором Харківського обкому партії, а з травня 1940 р. до травня 1941 р. – лектор Дрогобицького обкому КП(б)У.

За станом здоров'я переведений знову до Харкова, де працював лектором обкому партії до 31 серпня 1941 р. З вересня 1941 р. відряджено на навчання до сухопутного факультету військово-політичної академії імені Леніна, а у грудні 1941 р. звільнено від навчання за станом здоров'я і відряджено до Уральського військового округу. З 2 січня 1942 р. працював лектором Свердловського обкому ВКП(б). У жовтні 1943 р. був відкликаний до України, де працював лектором Харківського обкому до травня 1944 р.

З травня 1944 р. до червня 1950 р. працював завідувачем відділу пропаганди і агітації Дрогобицького обкому КП(б)У. Звільнений з роботи 5 червня 1952 р. за станом здоров'я. З 1 січня 1945 р. до липня 1949 р. працював за сумісництвом у Дрогобицькому учительському інституті, читав курс марксизму-ленінізму.

З 12 липня 1949 р. до 7 березня 1950 р. лікувався у лікарні за діагнозом інфаркт міокарду та стенокардія.

Партійних стягнень не мав. Під судом і слідством не перебував.

Одружений. Дружина – Ковальова Неоніла Михайлівна, донька – Лілія.

У 1948 р. підготував науково-популярну брошуру «Сергій Лазо», яка видана Укрполітвидавництвом обсягом 3 друковані аркуші, тиражем 20 тисяч примірників.

Був відзначений нагородами:

Орден «Знак Пошани» – 25.01.1948.

Медаллю «За перемогу над Німеччиною» – 9.05.1945.

Медаллю «За доблесну працю в роки Великої Вітчизняної Війни» – 6.06.1945 [1, арк. 5 – 63в.].

Наказом міністра освіти УРСР від 28 липня 1950 р. призначений директором Чернігівського учительського інституту.

Ця автобіографія була написана М.К. Ковальовим 15 жовтня 1950 р. і нині зберігається у архіві Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, проте до окремих її сторінок ми ще повернемося.

Перед тим, як приступити до роботи, Микола Ксенофонович ознайомився з інститутським господарством і прийняв справи від попереднього директора М. В. Підпригорщука. 5 серпня 1950 р. підписано акт прийому-передачі інституту, і новий директор приступив до виконання своїх обов'язків.

На той час навчальний заклад знаходився у будинку по вул. Ласалія, 1, проте хоч це помешкання колишньої школи було надано для тимчасового використання інституту ще 10 жовтня 1945 р., але жодних документів на його власність директор не знайшов. Контингент студентів збільшився на 100 осіб, а наявних навчальних площ уже не вистачало. Терміново виникла потреба у виселенні з приміщення чотирьох сімей викладачів, які проживали в трьох кімнатах, а також продуктового магазину, який займав дві кімнати.

Крім основного навчального приміщення, інституту належав житловий будинок по вул. Селюка, 34, тобто біля колишнього помешкання учительського інституту. У ньому проживали дві сім'ї викладачів інституту. Проте документів, які б підтверджували належність цього будинку до інститутської власності, теж не було.

На початок 1950 – 1951 навчального року виникли деякі проблеми з кадрами. У зв'язку із закриттям історичного факультету була необхідність звільнення з 1 вересня двох викладачів історії та одного лаборанта кабінету історії. Два існуючі факультети – фізико-математичний та мовно-літературний потребували розширення викладацького складу. Не вистачало двох викладачів кафедри мови, викладача кафедри математики, одного навчального майстра кафедри фізики, одного асистента педагогіки, завідувача кафедри фізвиховання та заступника директора інституту із заочної освіти [2, арк. 3].

Того часу в інституті працювали три кандидати наук, доценти, та один доцент, який не мав наукового ступеня. Дев'ять викладачів закінчили аспірантури або ж

склали всі екзамени кандидатського мінімуму, а три викладачі ще не приступили до їх складання.

На 1 липня 1950 р. контингент студентів становив 329 чоловік, вісім з них мали академічну заборгованість. Державні екзамени складали 146 студентів, а один – не був до них допущений [3, арк. 4].

На заочному відділенні навчалося 586 студентів, з них на першому курсі – 356, на другому – 91, на третьому – 139 чоловік. До державних іспитів було допущено 123 студенти-заочники [4, арк. 7].

Бібліотека була розташована в одній кімнаті, а читального залу не було. За попередній навчальний рік придбали 5860 книг. Загальна кількість літератури у бібліотеці становила 29738 книг, у тому числі 1402 списані книги, але не утилізовані [5, арк. 4].

Приступивши до роботи, директор інституту М. К. Ковальов свої зусилля спрямував на забезпечення паливом інституту. До початку опалювального сезону було завезено 300 т торфу та 200 м³ дров. Протягом навчального року було витрачено на обладнання кабінетів педагогіки, марксизму-ленінізму, мови і літератури, математики й фізики 45965 крб 28 коп. Крім того, було обладнано окрему кімнату психології. Але в аудиторіях меблі залишались старі й потребували заміни [6, арк. 1-2].

У 1950 – 1951 навчальному році до штату учительського інституту входив 31 викладач, з них чотири доценти, кандидати наук, один доцент, який не мав вченого ступеня, 13 – старших викладачів та 13 асистентів.

Було створено кафедру фізвиховання, яку очолив в. о. завідувача М. М. Філяков, а також прийнятий на посаду викладача цієї ж кафедри Т. А. Полудненко. Крім того, були запрошені на роботу ас. В. М. Воїнова – кафедра марксизму-ленінізму, ас. Є. Г. Калита – кафедра педагогіки, ст. викл. В. В. Праут, ас. Н. Г. Оксимець – кафедра мовознавства, викл. М. М. Лихоносов – кафедра літератури, ст. викл. Ф. Г. Атрошенко, ас. Р. М. Рохленко – кафедра фізики, доц., кандидат наук М. І. Бовда, ас. К. І. Масол – кафедра математики.

Звільнено з роботи асистента кафедри фізики В. І. Твердохлібова (за власним бажанням), а також усіх членів кафедри історії за винятком доц. А. І. Левенка, в червні 1951 р. вибув кандидат наук М. Н. Майданський. Із викладачів, які не мали наукового ступеня, десять склали екзамени кандидатського мінімуму, приступили до складання екзаменів – п'ять осіб, не здали жодного екзамена десять чоловік, з них шість – працювали перший рік [7, арк. 6-7].

Контингент студентів на 15 вересня 1950 р. становив 450 чоловік. Протягом навчального року прибуло шість студентів, а вибуло 14. На кінець навчального року в інституті навчалось 443 студенти.

Забезпечення навчальною літературою давало можливість організувати навчальний процес, проте не всі студенти були забезпечені підручниками, а найгірше ними були забезпечені студенти, які вивчали мову і літературу. Незадовільне забезпечення було методичними журналами, які отримували в бібліотеці по одному-два примірники [8, арк. 13].

Контроль за якістю викладання навчальних дисциплін здійснювався кількома напрямками. Завідувачі кафедр відвідували і аналізували заняття викладачів. Так, 1950 – 1951 навчального року на кафедрі марксизму-ленінізму завідувач відвідав 12 занять, на кафедрі педагогіки і психології – 3, кафедрі мови – 9, кафедрі літератури – 12, кафедрі математики – 20, кафедрі фізики – 10 та кафедрі фізвиховання – 6. Крім того, проводилось стенографування навчальних занять з наступним їхнім обговоренням. Так, на кафедрі марксизму-ленінізму було застенографовано і обговорено вісім занять, на кафедрі педагогіки і психології – два, кафедрі мови – сім, літератури – вісім. Проте директор інституту у своєму звіті зазначав, що контроль завідувачів кафедр за якістю викладання здійснювався недостатньо. Він указував, що обговорення лекцій носило поверховий, некритичний характер. З метою детальнішого вивчення цього питання була проведена ґрунтовна перевірка здійснення контролю на кафедрі педагогіки і психології з наступним обговоренням на раді інституту [9, арк. 14].

Педагогічна практика студентів другого курсу була проведена у два етапи в дев'яти

школах м. Чернігова. На першому етапі – тижнева практика, що проходила на початку грудня. Студентів прикріпили до 5-7 класів, у яких вони вивчали учнів, відвідували і аналізували уроки, проводили бесіди з учнями та інші виховні заходи, випускали стінгазети. На другому етапі, що проходив протягом місяця від початку лютого й до початку березня, студенти у тих же класах провели по 4-5 уроків і виступали в ролі помічників класного керівника. Із 168 студентів за педагогічну практику оцінку п'ять отримали 56 осіб, чотири – 88, три – 24.

Підсумовуючи результати педпрактики, визначено окремі недоліки, над якими мали попрацювати студенти. Їм зауважували на те, що частина студентів мало читають педагогічну і методичну літературу, слабо орієнтуються у шкільних підручниках, у деяких студентів недостатня мовна культура. Загальним зауваженням було те, щоб студенти більше цікавилися питаннями організації навчальної діяльності учнів у школах, тобто краще вивчали практичні основи своєї майбутньої професії [10, арк. 23-25].

Значне місце в роботі учительського інституту займала політико-виховна й культурно-масова робота. Одним з напрямків політико-виховної роботи було систематичне проведення політзанять в академічних групах, які організовували викладачі інституту. Загальне керівництво даним видом роботи здійснював старший викладач кафедри марксизму-ленінізму С. Н. Йоффе. До виконання ним обов'язків у дирекції інституту були певні зауваження. Особливо вони стосувалися проведення семінарів політкерівників, які здебільшого носили формальний характер.

Регулярно працював лекторій. Щотижня для студентів і співробітників проводилися лекції не лише викладачами інституту, а й лекторами ЦК КП(б)У, обкому та міськкому партії. На початку 1951 р. в інституті була створена організація з розповсюдження політичних і наукових знань у кількості 19 осіб, а вже на кінець року вона налічувала 30 членів. Протягом навчального року ними було прочитано 186 публічних лекцій. Найактивнішими лекторами були директор інституту М. К. Ковальов та його заступники П. Г. Мінеєв й В. С. Кролевець [11, арк. 33].

Під час зимових канікул студенти і викладачі провели великий лижний перехід за маршрутом: Брусилів – Березне – Мена – Корюківка – Щорс – Тупичів – Халявин – Чернігів. На місцях ночівлі агітбригада виступала перед населенням з доповідями та організовувала концерти. В інституті значну роботу проводив колектив художньої самодіяльності, який брав участь у міському, обласному та республіканському оглядах художньої самодіяльності [12, арк. 33].

З 1948 р. кожного наступного навчального року кількість студентів денного відділення, які навчалися в інституті, збільшувалася. Так, у 1948 – 1949 навчальному році навчалось 298 студентів, у 1949 – 1950 – 325 студентів, у 1950 – 1951 – 450 студентів і в 1951 – 1952 навчальному році – 580 студентів [13, арк. 44].

Під час підготовки до 1951 – 1952 навчального року власними силами студентів і співробітників учительського інституту було проведено ремонт навчальних аудиторій та допоміжних приміщень і завезено 300 т торфу й 200 складометрів дров. На обладнання кабінетів витрачено 22634 крб, значно розширено навчальну майстерню, для цього виділено три кімнати. Проте інститут залишався без спортивного залу, а заняття з фізвиховання доводилося проводити у коридорах та в інститутському дворі [14, арк. 28].

Кожного року збільшувалася кількість книг у бібліотеці. На перше липня 1951 р. у ній налічувалося 37314 книг, а через рік у ній було 42832 книги. Головною проблемою у роботі бібліотеки була відсутність читального залу та незначна кількість методичної літератури [15, арк. 28 зв.].

У 1951 – 1952 навчальному році штат викладачів становив 37,5 ставки. Було звільнено з роботи ст. викл. В. В. Праута – кафедра мовознавства, викл. М. О. Лихоносова – кафедра літератури, доц. кафедри математики М. І. Бовду, зав. кафедри фізвиховання М. М. Філякова та викладача-погодинника тієї ж кафедри Г. С. Кочубея. Зараховано на посади викладачів вісім осіб.

На 1 червня 1952 р. в штаті інституту працювали 34 викладачі, серед них – доцентів, кандидатів наук – три, доцентів не кандидатів – один, кандидатів наук – один,

старших викладачів – тринадцять, викладачів і асистентів – шістнадцять. Серед 29 викладачів, які не мали наукового ступеня, 13 склали всі екзамени кандидатського мінімуму. Після річного наукового відрядження до Київського державного університету викладач кафедри марксизму-ленінізму М. С. Красіко у березні 1952 р. захистив кандидатську дисертацію [16, арк. 29-29 зв.].

У звіті про роботу інституту за 1951 – 1952 навчальний рік директор учительського інституту М. К. Ковальов зазначав, що «темпи виконання плану науково-дослідницької роботи в цілому недостатні». Частина викладачів не вкладаються у строки виконання наукових досліджень, 14 викладачів не приступили до складання екзаменів кандидатського мінімуму, хоча 4 з них працювали в інституті тривалий час, а 10 – по одному-два роки [17, арк. 30 зв.].

Контингент студентів у липні 1952 р. становив 560 осіб. На першому курсі навчалось 298, а на другому – 262 студенти. Літню сесію склали на «5» – 61 студент, на «4 і 5» – 212 студентів, 20 – отримали незадовільні оцінки.

У 1952 – 1953 навчальному році контингент студентів становив 425 осіб стаціонарного та 725 осіб заочного відділень. Збільшився конкурс абітурієнтів. На 125 місць першого курсу претендувало 452 вступники [18, арк. 3].

На 1952 – 1953 навчальний рік в інституті був затверджений штат викладачів у кількості 29 чоловік. На 1 липня 1953 р. працювало 4 доценти, кандидати наук, 13 – старших викладачів, 14 – асистентів. 12 викладачів мали педагогічний стаж понад 10 років, 7 – від 5 до 10 років. Доцент Л. О. Чуїч звільнилася з роботи у зв'язку з виходом на пенсію за вислугою років та з погіршенням стану здоров'я.

Закінчили роботу над текстом дисертацій три викладачі – О. С. Шева (кафедра літератури), А. А. Берлізов (кафедра мовознавства), С. А. Хатюков (кафедра фізики), п'ять – продовжували роботу над темами дослідження, екзамени кандидатського мінімуму склали 12 чоловік, але 4 викладачі не склали за рік жодного екзамена [19, арк. 5].

Значну увагу керівництво інституту приділяло організації педагогічної практики. Студенти проходили її на першому етапі в третьому семестрі протягом одного тижня. Їх прикріплювали до одного з класів з метою ознайомлення з роботою школи, відвідання уроків та вивчення навчальних можливостей учнів у закріплених класах. А уже з наступного семестру протягом чотирьох тижнів студенти проводили уроки у закріплених класах. Методичну допомогу надавали 15 викладачів інституту та 17 учителів десяти шкіл м. Чернігова. Результати педагогічної практики обговорено на конференції [20, арк. 28-29].

Характерною особливістю цього часу було зосередження уваги всього педагогічного колективу на політико-виховній роботі із студентами. Для здійснення цього напрямку роботи до кожної академічної групи прикріплювався викладач. Протягом навчального року у кожній групі поводилось до 30 політзанять. Крім того, в інституті працював студентський лекторій. Протягом року організовувалось до 30 публічних лекцій, на яких були присутні від 120 до 150 студентів. У студентському клубі за рік проводилось до 50 зборів і вечорів відпочинку, більше 30 переглядів науково-популярних та художніх кінофільмів. Періодично проходили зустрічі із заслуженими учителями, письменниками та відомими в місті людьми.

Була організована робота гуртків. У наукових гуртках з педагогіки, літератури, фізики, математики брали участь більше 100 студентів, а в гуртках художньої самодіяльності: хоровому, драматичному, художнього читання – більше 200 студентів. Проте у звіті про роботу інституту 1952 – 1953 навчального року вказувалось на незадовільну роботу наукових гуртків, які проводились нерегулярно і ефективність їх була низькою. Дирекція інституту вказувала, що завідувачі кафедр вважали керівництво гуртками другорядною справою, тому й незадовільно здійснювали керівництво ними [21, арк. 34-35].

Протягом навчального року для закупівлі нового обладнання лабораторій і кабінетів було витрачено 28839 крб. Зокрема, розширено навчальну майстерню. Бібліотекою закуплено більше 12 тисяч томів нової літератури, замінено застарілі стелажі новими. Було створено бібліотечну раду, яку очолив доц. І. П. Львов. Хоча бібліотечне

приміщення розширено до 96 м², але й цієї площі не вистачало для потреб інституту.

Три роки пропрацював директором учительського інституту Микола Ксенофонович Ковальов. Основним його недоліком у роботі було те, що лекції, які він проводив у вечірньому університеті марксизму-ленінізму при Чернігівському міському партії, а також і в учительському інституті, «різко критикувались». У травні 1953 р. секретаріат обкому компартії оголосив Миколі Ксенофоновичу догану «за допущену безпечність і безвідповідальність до обліку і збереження секретних документів» [22, арк. 27].

Проте найбільшого удару він зазнав від Міністерства освіти УРСР, яке провело перевірку документів про наявність вищої освіти у директора інституту. Наказом міністерства за №505/К від 31 липня 1953 р. анулювало довідку про закінчення інституту червоної професури, виданої Київським педінститутом 20 квітня 1950 р. на основі довідки Дрогобицького МК КП(б)У за №12 від 24 березня 1950 р. та свідчення кандидата історичних наук т. Гуслистоного, дозволу управління в справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР за №06-10 від 15 квітня 1950 р. та дозволу міністра освіти УРСР Пінчука від 17 квітня 1950 р. [23, арк. 4].

У серпні 1953 р. бюро Чернігівського обкому КП України звільнило із займаної посади в інституті «по особистому заявленню» М. К. Ковальова. Міністерство освіти УРСР перевірило роботу Чернігівського учительського інституту і 4 вересня 1953 р. було видано наказ «Про роботу Чернігівського учительського інституту», в якому говорилось про «незадовільне керівництво навчально-виховною роботою інституту» тов. Ковальовим і звільнено його з посади директора [24, арк. 27-28]. Проте як старший викладач кафедри марксизму-ленінізму (0,5 ставки) він ще пропрацював до 21 листопада 1953 р., коли остаточно звільнився з інституту.

9 грудня 1953 р. до Чернігівського педінституту надійшов лист від керівництва Одеського гідротехнічного інституту з проханням надіслати характеристику на колишнього директора інституту М. К. Ковальова. За підписами нового директора інституту В. У. Черноуса та секретаря партбюро В. М. Воїнової 7 січня 1954 р. була надіслана до Одеси характеристика з вказаними вище недоліками в його роботі [25, арк. 26]. Подальша доля Миколи Ксенофоновича Ковальова нам невідома.

Отже, трирічне керівництво учительським інститутом Ковальовим запам'яталось як добрими справами, так і не дуже добрими. Це проявилось тим, що сам директор не став зразком для інших викладачів у проведенні навчальних занять, за що від колег він отримував низку зауважень. В окремих викладачів навіть були сумніви щодо правдивості довідки про наявність вищої освіти у директора. Це й призвело до перевірки документів про його освіту, а згодом і до їх анулювання. Як свідчить автобіографія М. К. Ковальова, він дійсно протягом 1929 – 1931 рр. навчався в інституті червоної професури, але не закінчив його, адже у квітні 1931 року він вступив до армійських лав. У той час, коли його товариші закінчували навчання в інституті, Микола Ксенофонович працював викладачем армійської школи червоних старшин. Після того, як виник сумнів у наявності в нього вищої освіти, з'явилися значні проблеми в його житті, які призвели до позбавлення права на управління навчальним закладом.

1. Архів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка (далі – Архів ЧНПУ), ф. Р-608, оп. 1-О., спр. 68, 28 арк.

2. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 55, 8 арк.

3. Там само.

4. Там само.

5. Там само.

6. Там само, спр. 51, 45 арк.

7. Там само.

8. Там само.

9. Там само.

10. Там само.

11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само, спр. 68, 58 арк.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само, спр. 96, 137 арк.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Архів ЧНПУ, ф. Р-608, оп. 1-О., спр. 68, 28 арк.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.

Статья посвящена малоизвестным страницам истории Черниговского учительского института периода начала 50-х годов XX ст. Речь идёт об управлении учебным заведением Н. К. Ковалёвым.

Ключевые слова: Черниговский учительский институт, Н. К. Ковалёв, учебно-материальная база, формирование преподавательского состава и контингента студентов, проблемы с наличием высшего образования у директора.

N. K. Kovalyov – the manager of Chernihiv teachers' institute (1950–1953 years)

The article deals with little-known pages of history of Chernihiv teachers' institute in a period of the early 50th years of XX century. It was a time of N. K. Kovalyov' managing of institute.

Keywords: Chernihiv teachers' institute, M. K. Kovalyov, educational and material resources, forming of the lecturing staff and student's contingent, problems with availability of the manager' higher education.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНАТАЦІЇ

Тамара Демченко. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького. – Чернівці: ПП «Освітній центр», 2016. – 184 с.

... Так яросно хитав нас вітер, –
Так хижо різало життя:
Від келії – тріски та попіл,
Від книг – розірваний папір...
Не самота, не сум, не опій,
Коли горить по всій Європі
В вітрах розгойданий простір!
Епоха здійснення утопій
І порох спопелілих вір.

Євген Маланюк «Посланіє» (1925–1926)

Праця, огляд якої ми пропонуємо увазі читача, належить знаному фахівцю з української історії кінця XIX – першої третини XX ст. Тамарі Павлівні Демченко й являє собою науково-популярний нарис про життєвий шлях, публіцистичний і науковий доробок Євгена Дометійовича Онацького (1894–1979) – уродженця історичної Чернігово-Сіверщини, українського науковця, журналіста, громадсько-політичного діяча, яскравого представника міжвоєнного покоління української еміграції. Авторка поставила на меті «відтворення на основі доступних джерел, наукової та публіцистичної літератури основних етапів життєвого шляху Євгена Онацького, висвітлення головних напрямків його громадсько-політичної діяльності, аналіз змісту й виявлення значення творчої спадщини»* [с. 16]. Відповідно до заявлених цілей логічно сформована структура книжки, яка складається зі вступу, восьми розділів («Український період біографії Є. Онацького. Участь у Визвольних змаганнях 1917–1921 рр.», «Перші роки на чужині: Італія», «Науковий доробок римської доби», «Євген Онацький як член ОУН», «Участь Є. Онацького у громадських акціях проти польської політики «пацифікації» у Східній Галичині та виморення українців голодом у СРСР», «У німецькому полоні», «Аргентинські сюжети», «Вершина наукової творчості»), післямови, додатків, іменного та географічного покажчиків.

Авторка спирається на проблемно-хронологічний принцип: по суті, маємо класичний взірець історико-біографічного монографічного дослідження. У новій праці Т. П. Демченко виявила всі найкращі прикмети свого індивідуального дослідницького стилю: здатність критично оцінити й синтезувати історіографічний доробок попередників, уміння використати оптимально-достатнє коло опублікованих (мемуари, щоденники, листи, преса, збірки документів) та архівних (передусім із Інституту рукопису НБУВ та Архіву Центру досліджень визвольного руху) джерел, виокремити найважливіші лінії й сюжети в житті свого героя й, поєднавши строгу академічність і лаконічність викладу із популярністю та емоційною насиченістю тексту, виражено оцінити перейдений ним шлях. І хоча в передмові зазначається, що авторка не ставила за мету здійснити «строго наукове дослідження» і «дана робота, швидше за все, є спробою привернути увагу до непересічної постаті нашого земляка» [с. 17], перед нами, без сумніву, – в багатьох аспектах вичерпна праця, захопливо й динамічно написана.

Професор Любомир Винар, який досить добре знав Онацького, писав: «Євген Онацький – класичний зразок людини енциклопедичного знання, творця нових культурних вартостей, а разом людини – суспільного активіста і політичного діяча, якому ціле життя присвічувала провідна ідея боротьби за самобутність і державність української нації, за визнання її державних атрибутів на міжнародному політичному форумі. Євген Онацький є символом чесності з нацією, якій присвятив усе своє трудо-

* Тут і далі в квадратних дужках посилання на рецензовану працю.

любиве життя. Належав він до тих, які справи своєї нації ставили вище за свої приватні інтереси, за вигати спокійного, подружнього життя»¹. Оскільки постать Онацького порівняно недавно була залучена в дослідницьке поле української гуманітаристики², вважаємо не зайвим нагадати зацікавленому читачу стислі біографічні дані героя, ретельно систематизовані й прокоментовані в книжці Т. П. Демченко [с. 19–41]. Як уявляється, його активне доросле життя було фактично поділеним на чотири основні періоди: «київський», «перший римський», «другий римський», «аргентинський». Євген походив з козацького роду Онацьких, що осів на Полтавщині у XVIII ст. Його батько, Дометій Григорович, був учителем у міській школі Глухова, а від 1904 р. – директором міської школи в Кам'янці-Подільському, громадським діячем і співробітником різних українських періодичних видань (журналів «Київська старина» й «Світло», газети «Рада»). Мати Тетяна – з роду відомих глухівських міщан Сисоєнків. У Кам'янці-Подільському Євген закінчив зі срібною медаллю гімназію. У 1912–1917 рр. навчався на історично-філософському факультеті університету св. Володимира в Києві. В період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. – активіст студентського руху, член Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), завідувач Секретаріату Української Центральної Ради (УЦР) (з 15 квітня 1917 р.), нарешті, член УЦР від Чернігівської губернії. Як пише Т. П. Демченко, «здібний учень і студент, він міг претендувати на кар'єру вченого, публіциста, громадського або й державного діяча, проте жовтневі події 1917 р. в Росії перекреслили цей шлях для багатьох юнаків» [с. 41]. Але, навіть не обіймаючи високих посад, йому таки пощастило лишити помітний слід в історії Української Народної Республіки – 15 січня 1918 р. на першому засіданні 9-ї сесії УЦР молодий секретар зачитав текст Четвертого Універсалу. Напередодні гетьманського перевороту Онацький, розчарований практичною політикою УПСР, виходить із партії, залишає роботу в УЦР і йде працювати бібліотекарем та займатися науковою працею. У вересні 1918 р. обирається до складу секції мистецтва Українського наукового товариства в Києві, отримавши нагоду спілкуватися з такими яскравими представниками національної культури, як Г. Нарбут, П. Зайцев, В. Модзалевський, М. Біляшівський, Д. Щербаківський, Ф. Ернст. У січні 1919 р. повертається на державну службу, отримавши посаду в інформаційному бюро української делегації, що відбувала на Паризьку мирну конференцію. Але через примхи долі до Парижа не дістався – застряг у Лозанні (Швейцарія), а далі в 1920 р. разом із дружиною перебрався до Риму, очоливши пресове бюро української дипломатичної місії та редагуючи часопис «La voce del Ucraina». У Римі й провів наступні 28 років свого емігрантського буття [с. 42–68].

Щодо осмислення уроків визвольних змагань, то, як твердить авторка, у Онацького цей процес відбувся дуже швидко – вже у 1920 р. «він категорично відмовився від завуальованих пропозицій виїхати до радянської України разом із колишніми соратниками по есерівській партії і взагалі здійснив переоцінку свого ідейного багажу. Здається, усе, що мало стосунок до соціалістичної ідеології, було звідти безжально викинуто» [с. 54]. Оцінюючи світоглядні пошуки «першої римської доби», які відбулися у праці публіциста «Націоналізм і індивідуалізм» (1933), Т. П. Демченко акцентує: «Є. Онацький виразними мазками окреслює недоліки індивідуалізму, вважаючи, що він веде до егоїзму в моральному плані, лібералізму й демократії (останні трактувалися як ворожі ідеології націоналізму) – в політиці, а все разом до анархії – «руйнування всякого державного зв'язку». Але, оскільки колективізм / соціалізм ще гірші, то націоналізм бере на себе функцію третьої сили, проповідуючи в моралі ідеали «жертвості і самопосвяти», а в політиці приводячи до «справжньої організації»» [с. 65–66]. Авторка підкреслює постійний та негасимий інтерес героя до проблем рідної України: «То був його вічний біль і невилгойна рана» [с. 66].

У 1927–1943 рр. Є. Онацький – голова Української громади в Римі, автор «Діла», «Нового часу», «Свободи», «Літературно-наукового вісника» та інших видань. Є. Онацький розпочинає активне листове спілкування з головою Проводу українських націоналістів – полковником Є. Коновальцем, і вже наприкінці 1929–1930 рр. стає членом ОУН, а незабаром – і представником ОУН в Італії [с. 71]. Один із перших

біографів Онацького Л. Винар так характеризує процес еволюції його поглядів: «Був здібним політиком, людиною високої товариської культури, і це сприяло зв'язкам Онацького з чужинецькими політичними діячами. ... Приступлення молодого, здібного політика до ОУН треба уважати закономірним явищем. По довголітніх світоглядових шуканнях Є. Онацький себе «віднайшов» і прийняв ідеологію українського націоналізму. ... Євген Онацький був глибоко моральною людиною і zarazом політиком-реалістом, який усю свою діяльність розглядав під кутом інтересів і добра української нації. У його розумінні націоналізм – «це власне вища понадпартійність, а ніяк не нова партія, що служить партикулярним інтересам і кар'єрам» (У вічному місті, стор. 118)»³. З 1930 р. Онацький (псевдоніми «Дометенко», «Винар», «Італ», «Тарас») стає постійним співробітником націоналістичного журналу «Розбудова нації», який видавався у Празі Миколою Сціборським та Володимиром Мартинцем.

На очах Є. Онацького відбувався процес утвердження тоталітарного режиму в Італії. Т. П. Демченко, спираючись на джерела та сучасні дослідження українського інтегрального націоналізму (Ю. Зайцев та ін.), глибоко аналізує таке дражливе питання, як ставлення Є. Онацького до ідеології й практики італійського фашизму, визнаючи, що «для багатьох прибічників українського націоналізму ідеологія й практика фашизму ... здавалися втіленням їхніх власних намірів і планів, спонукували до глибшого вивчення феномену, спокушали стати на шлях наслідування. ... Олег Ольжич прохав Є. Онацького підготувати роботу до збірника комісії [при Українському Науковому інституті в США] про суспільно-політичний устрій фашизму. Цей намір не був реалізований, однак праці останнього з цієї теми з'являлися у «Розбудові нації». ... У першому листі з Італії Є. Онацький з захопленням писав про фашистів. ... Хоча у публіцистиці Є. Онацького домінувало позитивне ставлення до політики дуче, однак він скептично оцінював шанси на приживлення досвіду в українських реаліях, вбачаючи між двома різновидами інтегрального націоналізму суттєву відмінність» [с. 72]. Вона також акцентує на тому, що Онацький усвідомлював: такий тип ідеології й організації влади є неприйнятним для бездержавної нації, якою були українці; до того ж для нього, що завжди прагнув індивідуальної свободи, були неприйнятними фашистські методи державного терору, які вельми нагадували сталінську систему в СРСР [с. 73; 76].

Щодо проблематики української визвольної боротьби, то в 1930-ті рр. Онацький публічно наполягав, що «єдине й дійсно реальне завдання еміграції – в захованні й підтримці традицій визвольної боротьби», пропагуючи гасло «Українська Самостійна Соборна Держава» [цит. по: с. 79]. Після розколу ОУН Онацький залишився в таборі мельниківців, що було для нього «природним вибором» [с. 85].

У 1928–1939 рр. Є. Онацький – один із провідних експертів серед українських журналістів у міжнародних справах та питаннях внутрішньої політики в країні Рад. Дослідниця детально зупиняється на такому болючому сюжеті, як ставлення героя нарисів до проблеми штучного голоду в Україні в 1932–1933 рр., ґрунтовно його висвітлюючи [с. 87–94].

У 1936–1940 рр. Євген Дометійович – професор української мови у Вищому Східному інституті в Неаполі, в 1940–1943 рр. – лектор у Римському університеті. Як завжди, багато працює на полі науки. Досі затребуваними є його праці того часу: «Українська теоретично-практична грамати́ка для італійців» (1937), «*Studi di Storia e di Cultura Ucraina*» (1939), «Словник українсько-італійський» (1941), «Основи суспільного ладу» ((1941, 1949), «Чарівне коло та ритуальне оголення» (1938), «Сторінки з римського щоденника» (тт. I–II, 1942–43) та інші.

У 1943–1944 рр. був ув'язнений нацистами, покарання відбував спершу в Італії, а згодом у Німеччині [с. 97–103], бо «... виразна антинацистська позиція Є. Онацького, його публічні протести проти звірств німецьких окупантів в Україні перетворили його на «ворога Третього рейху» [с. 99]. Згодом про ув'язнення написав спомини «У Вавилонському полоні» (Буенос-Айрес, 1949). Після звільнення з тюрми настає короткотрасний «другий римський період» у житті Онацького. Відчуваючи загрозу потрапити до рук НКВС [с. 101]⁴, прийняв нелегке рішення емігрувати до Аргентини,

де йому з дружиною Ніною довелося фактично заново створювати своє «коло життя».

Оселившись у Буенос-Айресі, Онацький активно залучився до громадсько-культурного життя української громади: у 1947 р. став редактором і директором тижневика «Наш клич», альманаху «Відродження» та місячника «Дзвін», одним із засновників Спільки українських науковців, митців і літераторів в Буенос-Айресі. Як зазначає Т. П. Демченко, в «аргентинський період» учений працював «дуже напружено, з повною віддачею» [с. 107]. Одноосібно упорядковує у 1957–1967 рр. «Українську малу енциклопедію» (16 книг, 2148 с., наклад 1000 прим.), яка є «синтезою історичних і етнографічних дослідів» науковця, займаючи унікальне місце в українській довідковій літературі⁵. Крім того, підготував до друку великий «Українсько-італійський словник» (продовження римського видання 1941 р.), працю «Мітологія греків і римлян», 8 томів «Записок українського журналіста» за 1931–38 рр., працю «Шляхом на Роттердам», «Відгуки Роттердамської трагедії в Римі». Видав також книжки «У вічному місті: Записки українського журналіста. Рік 1930» (1954), «Завзяття чи спокуса самовиправдання: нариси з суспільного життя» (1956), «Очима душі – голосом серця» (1956), «Портрети в профіль» (1965) та інші. У 1953 р. професора Онацького обрано головою Української Центральної Репрезентації (українського координаційного центру) в Аргентині, а у 1960–1963 рр. він очолив її Головну Раду. Був обраний дійсним членом НТШ та УВАН.

Таким чином, як переконливо показано в рецензованому виданні, постать Є. Онацького дійсно приваблює «своєю ерудицією, працездатністю, широким спектром інтелектуальних зацікавленостей. ... Євгена Онацького можна вважати щирим європейцем – за прагнення переймати ідеологічні новації, стандарти культурного й духовного життя того світу, який відкрився переможеним неофітам української державності після поразки революції. ... Його патріотизм – найвищої проби – дієвий і усвідомлений, який реалізувався насамперед через працю й творчість. Для такої людини, як Є. Онацький, це була єдино можлива форма духовного споріднення з рідним народом, його культурою й боротьбою, і він сповна використав цю можливість» [с. 128, 130]. Дослідниця фактологічно доводить, що Євген з молодих літ виявляв такі властивості вдачі, як яскравий громадський темперамент, постійне інтелектуальне горіння, потужну працездатність, цілеспрямованість, уміння визнавати свої помилки, наполегливість, мужність, витривалість, послідовність, до кінця життя лишаючись українським патріотом, виявляючи цей патріотизм в конкретних, приступних йому формах, і передусім – у копіткій науковій праці і гарячій пропаганді української мови й культури на чужині.

У додатках вміщені щоденникові записи із фондів ІР НБУВ та нариси про В. Винниченка, М. Грушевського, Є. Коновальця, С. Петлюру з книги «Портрети в профіль» (Чикаго, 1965).

Книжка Т. П. Демченко, безумовно, має бути корисною для фахівців, студентів та освітян, для тих громадян, яким не байдуже недавнє минуле своєї країни. Саме такі праці успішно заповнюють біографічні лакуни в українській історії першої половини ХХ ст., допомагають відновити пам'ять про малознані постаті політичних вигнанців, повернути з полону забуття їхні імена в скарбницю національної культури (бо, ясна річ, самостійник та націоналіст Є. Онацький був персоною нон грата в радянській історіографії). Незважаючи на відносно компактний обсяг видання, перед нами не «профіль на тлі доби», а яскравий, живий, опертий на факти, оповитий різноманітними історіографічними інтерпретаціями портрет в її інтер'єрі.

У сфері подальшого студіювання життя й спадщини Євгена Онацького перед науковцями відкриваються досить широкі перспективи в царині системного освоєння документальної бази закордонних архівів, оприлюднення його листування, вивчення споминів, залучення до обігу його різноманітної публіцистичної спадщини, напрацювань у царині біографістики. Варто також перевидати в Україні збірку його вибраних пресових та наукових праць – вона б знайшла свого вдячного читача.

Світлана ІВАНИЦЬКА

1. Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією: 1894 – 1979 рр. – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто: УІТ, 1981. – С. 5.
2. Див., напр.: Білокінь С. У пошуках української душі // Українська душа: зб. наук. праць. – К.: Фенікс, 1992. – С. 124; Яцимирська М. Г. Євген Онацький як журналіст, науковець, громадський діяч // Українська періодика: історія і сучасність: Тези науково-теоретичної конференції (9-10 грудня 1993 р.). – Львів, 1993. – С. 237-239; Червак Б. Євген Онацький – універсализм і європейськість // Кам'янець-Подільський вісник. – 1996. – 13 січня; Демченко Т. «Я хочу бути вільним!» // Сіверянський літопис». – 1996. – № 6. – С. 11–15; Рева Л. Г. Євген Дометійович Онацький (1894-1979) – уродженець м. Глухова, дослідник творчості Лесі Українки // Сіверщина в історії України: зб. наук. праць. – К., Глухів, 2009. – Вип. 2. – С. 144-151; Єсюнін С. М. Євген Онацький: кам'янецький період життя відомого глухівчанина // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. – К., Глухів, 2010. – Вип. 3. – С. 260-263; Ясь О. В. Онацький Євген Дометійович // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Onatskyj_Y (останній перегляд: 10-05-2016); Тимошик М. «Українець я є, і ніщо українське не сміє бути мені чужим»: націоналістична ідея в житті й діяльності Євгена Онацького. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. – 57, [2] с.; Тимошик М. Українська книга і преса в Італії: монографія. – К.: Наша культура і наука, 2015. – 351 с.: іл. – (Бібліотека видавця, редактора, автора; т. 5). – С. 61-114; Білокінь С. «Українська мала енциклопедія» Євгена Онацького і справа її перевидання // Літературна Україна. – 2015. – 5 березня (№ 10). – С. 12. Як бачимо, праць, в яких було б подано узагальнюючу характеристику долі й спадщини Є. Онацького, досі не було. Нині готується перевидання «Української малої енциклопедії» Є. Онацького.
3. Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією: 1894 – 1979 рр. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто: УІТ, 1981. – С. 11.
4. Радянський уряд домагався від переможеної Італії видачі всіх колишніх російських емігрантів в обмін на італійських військовополонених.
5. Див.: Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією: 1894 – 1979 рр. – С. 14.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 29.06.2016. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 13,25. Обл.-вид. арк. 17,23. Тираж 300 прим. Зам. 0015.

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua